

Олег Гринів

Філософія
національного
оновлення

Олег Гринів

**ФІЛОСОФІЯ
НАЦІОНАЛЬНОГО
ОНОВЛЕННЯ**

Львів

2019

УДК 141.7

Г 85

Гринів О.
Г 85 Філософія національного оновлення / Олег Гринів. – Львів : «Тріада плюс», 2019. – 340 с.

ISBN 978-966-486-237-7

На засадах персоналізму обґрунтовується вітакреатизм як філософія національного оновлення після проголошення незалежності України. Автор виходить з того, що філософські проблеми науки доцільно трактувати як наукологію, виділивши її з філософії. При такому підході філософія перетворюється у вчення про людину, її світогляд, існування, цивілізаційний розвиток, культуру, діяльність, творчість, що увінчується розумінням сенсу життя відповідно до трактування у християнстві.

Доступність викладу складних філософських проблем дає підстави рекомендувати працю для дослідників філософії, викладачів, аспірантів і студентів суспільно-гуманітарних спеціальностей закладів вищої освіти, а також широкого кола зацікавлених читачів.

УДК 141.7

ISBN 978-966-486-237-7

© Олег Гринів, 2019
© «Тріада плюс», 2019

ЗМІСТ

Пролегомени	5
Розділ I. Персона як духовна істота в суб'єктно-об'єктній єдності ...	15
1. Персона над матеріальними потребами й колективністю	15
2. Місце персони в суспільних суперечностях	34
3. Самоусвідомлення персони в природничому, соціальному й духовному контекстах.....	58
4. Існування як людське співіснування.....	71
5. Свобода людини у вільній спільноті	97
Розділ II. Персона в трикутнику «тривання-заглиблення- розпросторення»	121
1. Історія в самоутвердженні людської спільноти	121
2. Освіта й виховання людини як утвердження спільноти	145
3. Ідеологія та суспільна думка в духовно-моральній формації... ..	170
4. Еліта в національному державотворенні.....	195
5. Цивілізаційне життя особи.....	218
Розділ III. Наближення людини до трансценденції	243
1. Культура – консолідувальний чинник національної спільноти....	243
2. Діяльність особи в суспільному розвитку.....	267
3. Творчість як самовияв і самовдосконалення людини	291
4. Особистий сенс життя з орієнтацією на безсмертя	315

ПРОЛЕГОМЕНИ

Філософія не відкриває істини, а визначає шлях до неї, позаяк вивчає не світ, а ставлення людини до світу. Вона має справу насамперед з людиною, дає їй змогу долучитися до універсального знання, збагнути універсальні цінності, вийти поза рамки суб'єктивної обмеженості, адже кожна людину неодмінно тривожать одвічні питання: «Хто я такий?», «Який сенс мого життя?», «Що мене чекає після смерті?», «Чи можу я жити без інших людей?», «Навіщо пам'ятати минуле своє, свого роду і народу, всього людства?».

Як учення філософія відрізняється від науки, позаяк наука орієнтується на пізнання об'єктів, а філософія – на усвідомлення місця людини у світі для утвердження волі й спрямування діяльності. Інакше кажучи, вона формує світогляд, як комплексне усвідомлення людини у світі й пристосування її до природного й суспільного оточення. Об'єктивно наука, філософія і релігія не перебувають у суперечностях: кожній із них властивий свій підхід до одних і тих самих питань. Суперечності між ними виникають тоді, коли котрась із них виходить поза межі своєї компетенції, претендує на чужий суверенітет.

Нині dokonечно звільнити філософію від претензії на універсальність у царині науки, передавши методологічні проблеми *наукології*, суть якої нині становить, в основному, позитивізм. На противагу їй, як наукознавству, за філософією потрібно залишити осягнення **персони**, цебто духовної істоти, бо матеріалізм і позитивізм не можуть задовольнити потреб інтелекту. Філософія намагається дати світоглядне осмислення проблем персони з трансцендентального погляду, щоб зорієнтуватися на усвідомленні сенсу людського життя, проникнути в сутність людської істоти як цілісності та багатодності, збагнути її прагнення, що визначають діяльність відповідно до світогляду, який інтегрує людську особистість. До внутрішнього світу людини слід ставитися як до справжньої реальності, що відтворює сутність конкретного людського існування, цебто його персоніфікацію, виокремлює особистість серед інших осіб.

Світогляд інтегрує конкретні раціональні й ірраціональні чинники, даючи підстави розглядати особу як особистість, що характеризується динамічністю структури, охоплюючи душу й тіло. Реальна особистість має певний зразок особистості *ідеальної*, що не можливе без віри, насамперед віри релігійної. Віра дає змогу збагнути причетність людини

до божественної реальності, спрямувати творчу суб'єктивність людини, використати екзистенціалістські традиції в соціальній сфері, в якій простежується здійснення Божого Промислу. На таких засадах ґрунтується філософія вітакреатизму (від лат. *vita* – життя і *creation (creationis)* – створення), що пов'язана з посиленням потенційних можливостей особистості, пошвавленням *суб'єктивного фактора*, бо діяльність людини впливає не лише на суспільний, а й на природний розвиток. Тільки з утвердженням персони як духовної істоти з творчими схильностями природа набуває статусу дійсності, певних форм і сенсу.

У нинішніх умовах творча суб'єктивність людини зумовлюється науково-технічним прогресом, зокрема новими засобами комунікації та масової інформації. Вітакреатизм має на меті об'єднати екзистенціалістсько-антропологічний напрям філософії з досягненнями сайєнтизму, щоб виявити діяльну сутність особистості, її зв'язок з творчою персональністю.

Людина перебуває у світі створених нею штучних творінь, своєрідної технізованої природи, яку вона покликана до життя, але ці творіння зі свого боку впливають на неї. Як наслідок, людина починає сумніватися у своїй ролі як єдиного учасника суспільного життя, що підриває основи атеїзму й повертає до релігійного усвідомлення його сенсу. Людина починає задумуватися над природним і суспільним довіллям, звертається до іншого світу, в якому повинна існувати як ідеальна істота.

Персональність виступає як протест проти жорстокої реальності, що сприяє посиленню агресивних властивостей людини. Своєю чергою інтелектуали бачать, що програмування, регламентація, дезінформація сковують людську ініціативу, посягають на персональність. Людство переконалося, що намагання ошчасливити людину на атеїстичних засадах дало протилежні наслідки, знецінило її духовність, розбудило приглушену агресивність.

Намагання перебудувати світ на марксистських засадах призвело до створення більшовицько-сталінської суспільної моделі, яка за своїми засадами не відповідає людській суті, оскільки побудована на ординських і старообрядницьких московських традиціях, протилежних цивілізованому світу. «Світова соціалістична співдружність», а за нею московсько-більшовицька «імперія зла і брехні» зазнали остаточного краху. Як виявилось, марксистська концепція світу, що органічно злигувалася з московсько-ординським імперіалізмом, поставила саме людство перед небезпекою знищення. На перший план вийшла проблема порятунку людини, з'ясування її священності та недоторканності як образу і подоби Бога.

Таємнича сила людини проявляється у персональній творчій енергії, що трансцендентна до часу, хоч проявляється як самосвідома й само-

скеровувана, втілюючи персональний дух, який впливає з первісної творчої суб'єктивності, втілює переваги над тілом. Персональний дух – це органічна єдність релігійної віри, бажань і діяльності. Він впливає з відчуття, споминів, мислення, обов'язку. Персона вирізняється здатністю творити незалежно від обставин, не втрачаючи при цьому власної ідентичності. Звісно, про творчість на принципах так званого «соціалістичного реалізму» не йдеться, бо така діяльність суперечить людським бажанням, творчій життєдіяльності, підпорядковується терористичній сваволі компартійної влади, що намагається поневолити дух, перетворити персону в *безособистість*, представника *людиномаси*, веде до втрати духовної унікальності.

Суб'єктивна персональність не може допустити перетворення її в об'єкт, призвести до втрати духовної унікальності, що не детермінується зовнішнім впливом. Така суб'єктивність як оригінальна і первісно неповторна визначає предметну діяльність, спрямовується на досягнення духовної досконалості незалежно від матеріальних умов, створення власного природного й соціального світу. Її доцільно характеризувати як систему, що проявляється в духовному активізмі, а не замикається в самоізоляції. Подібну самоізоляцію долає віра, без якої безпідставно говорити про персону. На противагу їй індивід як людиномаса живе одним днем, не задумується над трансцендентними проблемами, в ліпшому разі обмежується сайєнтистськими настроями.

У таємниці творчої суб'єктивності можливо проникнути лише при умові злютованості віри й знання. Релігійна віра творить відповідну самосвідомість, звеличує суб'єкт пізнання і творення. Інакше говорити про могутність людини як раціоналізатора природних умов і творця суспільного життя недоречно. Доконечно зважати, що картину світу творить не тільки наука, а й мистецтво, яке ґрунтується на оптимістичній вірі, та особистий досвід. Технократичне суспільство знеосіблене, зумовлює загин унікальної персональності, бо будь-яку людину може замінити така сама стандартизована істота з людиномаси.

Протистояти людиномасі можна по-різному. Проте заклики до відчуження від світу не дадуть позитивного результату. Не варто сприймати за вихід протиставлення суб'єкта об'єктові, адже персональність – це не буття для себе, а буття духа у світі, від якого не може відокремитись суб'єкт. Звісно, трактувати людину з абстрактних позицій також недоречно: такому підходу треба протиставити духовний активізм персони, надхненної оптимістичною *вірою*, збагаченою нажитим *досвідом*, набутими *знаннями* й загартованою життєвою *волею*. Стійкість персони забезпечується її визнанням ієрархії цінностей у процесі діяльності.

Персоналізм претендує не на методологію, що має належати виокремленій з неї наукології, а на світоглядний пріоритет. У цьому контексті

треба наголосити, що філософія може бути лише ідеалістична, бо матеріалізм – це її викривлення, намагання вульгаризувати любов до мудрості. Заперечення матеріалістичною філософією релігії насправді призводить до творення квазірелігії, що логічно веде до обоження земних діячів, як підтвердили різні марксистські течії (московський більшовизм, або сталінізм, китайський маоїзм, югославський титоїзм, кубинський кастроїзм тощо).

Як різновид персоналістської філософії вітакреатизм своєрідно трактує еволюцію. Намагання прихильників матеріалізму обґрунтувати еволюцію в природній і суспільній сферах звелись до спекулятивних конструкцій на кшталт так званих «законів діалектики». Сконструйований на тих «законах» історичний матеріалізм зазнав остаточного краху наприкінці минулого століття. Еволюція – це не що інше, як очищення засад, дарованих Творцем, що були спотворені грішним людством, зокрема його матеріалістичними й атеїстичними претензіями, упродовж світової історії. Спроби змінити хід світового чи природного розвитку обернулися новими проблемами. Як виявилось, людина не спроможна перетворити пустелю в місцевість, придатну для життя. Нав'язування атеїстичних моделей суспільного життя перетворило людину в аморальну істоту, яку найяскравіше втілює більшовицький комісар.

На противагу таким штучним зразкам цивілізовані народи створили свої образи людини, що мають давні традиції. Символом західноєвропейського духу визнано доктора Фауста. Аналіз нашої духовності дає підстави для висновку, що український дух найадекватніше передає образ козака Мамає. Ось він сидить, схрестивши ноги, виливає в звуки кобзи ліризм своєї душі, над головою висить шабля й рушниця. Пролунає клич – і він порине в бій. Пісня й боротьба злилися в цьому образі. Проте ліризм відриває від насущних проблем державотворення. Щоб створити державу, потрібно орієнтуватися не на образ Мамає, а на образ святого Юрія Змієборця, який не чекає небезпеки, а запобігає їй.

Вітакреатизм спирається на традиційну *віру*, нажитий *досвід*, набутий *знання* і *загартовану волю*. Досвід поділяється на такі види: а) *досвід людини*; б) *досвід роду*; в) *досвід нації*; г) *досвід людства*. У такому контексті доцільно підходити до **філософії національного оновлення**, що особливо доконечна в нинішніх умовах для українства. Без справжнього національного оновлення не може бути жодних сподівань на утвердження свободи. Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет зазначав: «Нинішній тигр такий самий, як і шість тисяч років тому, тому тигр мусить наново ставати тигром, начебто він і не мав попередників. Навпаки, людина завдяки своїй здатності пам'ятати зберігає власне минуле, використовує

його і виносить з нього користь. Вона ніколи не виявиться першою на Землі людиною – її існування розпочинається на певній висоті, на вершині сприйнятого. Це єдине багатство людини, її привілей та її родова ознака... Справжнє багатство людини – це багатство людських помилок, назбираний тисячоліттями людський досвід».

Досвід людства й національних спільнот акумулює історія, яка навчає уникати помилки попередніх поколінь. Проте вітчизняна історія далека від науки. Історики-формалісти: їм треба написаного, та вони не беруть до уваги того, що за Катерини II навіть давні літописи переписали на користь Московії. Вражає низька методологічна культура тих істориків, що не позбулись заялжених хиб історіографії тоталітарного часу. Хіба можна заперечувати існування української нації за часів Хмельницького, бо тоді не існувало ще такого поняття? Зрештою, через півстоліття Мазепа вже говорив про націю. Парадокс ще один: Тарас Шевченко жодного разу не вжив слова «українець». За такою логікою, його не можемо вважати українським поетом. Як знаємо, наш поет називав українців козаками, що були ідеалом вільної людини.

Без вивчення справжньої історії не можлива мова про історіософію. Зв'язок минулого, теперішнього й майбутнього для національного розвитку обґрунтував Е. Ренан: «Спільні тріумфи в минулому, спільна воля в сучасному, спогади про спільно dokonані подвиги і готовність до дальших – ось основні умови, що творять націю... У минулому – спадщина слави та каяття, в майбутньому – спільна програма дії для всіх... Існування нації – це щоденний плебісцит».

Вивчення минулого дає змогу захищати універсальні цінності нашого народу, що проявляються в його релігійності й традиційній моральності. Водночас такі знання протидіють нав'язуванню нам московських історичних догм, дають можливість підійти зважено до непростих взаємин у минулому з деякими європейськими народами. Знання минулого не обмежується простим спогляданням. Х. Ортега-і-Гассет наголошував на антагонізмі і взаємозв'язку споглядання та дії: «Два типи людей протистоять один одному: один прагне чистої споглядальності, другий – воліє діяти, втручатися, захоплюватися... Тому людина дії – звичайно невдатний, а то й нікчемний мисленик, а ідеал мудреця, приміром, у стоїцизмі, – бути цілковито незалежним від довоколишнього, незворушним, з душею, що, мов гладенька поверхня затоки, байдуже віддзеркалює грайливі хмаринки». Таке протиставлення двох позицій виводить на ширшу царину, на що звертає увагу філософ: «Є люди, котрі хочуть бути геть усім. Не вдовольняючись тим, що вони мистці, хочуть бути політиками та керувати юрбами, або пророками, і являти божественну мудрість, і панувати над свідомістю... Політика поета завжди обертається наївним, безпорадним жестом».

Звісно, можна заперечувати безапеляційне твердження іспанського філософа, адже в історії майже всіх народів, які боролися за національне визволення, їх надихали поети. Проте після боротьби настає час державотворення, що вимагає не лише віри й волі, а й ознайомлення з минулим і теперішнім досвідом не тільки свого народу, бо досвід інших народів дає змогу уникнути прикрих помилок. Наш філософ Дмитро Донцов зазначав: «Об'єднати треба націю, не кліки, а націю не об'єднає ніколи механічна збиранина людей чужих собі духом, лише група людей спільної ідеї, одного духу, однієї психіки, однієї мети». Таке застереження дає ключ до розуміння здобутків Помаранчевої революції та Революції Гідності, бо українці домоглися того, за що боролися, але не здобули того, чого треба.

Нема заперечень, що українцям доводиться боротися у складних умовах, коли серед еліти переважають представники колишньої комуністичної номенклатури, до яких не варто підходити однозначно. Одну частину еліти становлять ті, хто став беззастережно на позиції національного державотворення, інша частина – це відверті пристосуванці, що демагогічними заявами приховують свої інтереси нажитись за рахунок прихованого пограбування населення. Третю групу становлять егоїсти під патріотичними гаслами, байдужі до національних інтересів. Інакше в Україні не було б створено більше 360 політичних партій, позаяк у нашій державі є підстави лише для двох партій, які стоять на протилежних політичних позиціях – української та антиукраїнської.

Для українського народу персоналізм особливо цінний тому, що формальне політичне звільнення, як свобода від поневолення, не доповнене свободою для національного державотворення, через що були знецінені здобутки боротьби в минулому. У цьому контексті слід підходити до епістемологічних проблем філософії оновлення, що становлять **емпіріо-спектризм** (від грец. *empeiria* і лат. *spectrum* – образ, уявлення, видіння), цебто сприймання злютованого із суб'єктом об'єкта не лише залежно від *позиції*, а й від його *досвіду* і *віри*. На роль позиції в пізнанні вказував Х. Ортега-і-Гассет. Справді людина на землі бачить інших людей, а з горішніх поверхів хмародера – людську масу, що рухається, нагадуючи мурашник. Аналогічно можна пояснити досвід, що відомо з легенди про сліпців, які по-різному сприймали слона, торкнувшись різних частин його тіла. Неоднаково сприйматиме те саме дерево біолог, еколог, художник і будівельник. Роль віри в пізнанні не варто недооцінювати, адже агностицизм виник не на порожньому місці. Віра в Бога впливає на вдосконалення позитивних відносин між людьми.

При ослабленні віри розвивається відчуження між людьми, послаблюється роль християнських цінностей, посилюється егоїзм та індиві-

дуалізм, людина деградує в духовному плані. Замість християнської любові, між людьми утверджуються відносини, націлені на особисту користь, посилюються експлуатація та лихварство, тому про гармонійне поєднання особистих і спільних інтересів не може бути мови. Слід наголосити, що такі процеси не залежать від форми власності, діють однаково в умовах приватно-капіталістичної, партійно-державної чи колгоспної власності.

Сімдесятирічний період «революційного» перетворення суспільства на засадах «марксизму-ленінізму» не дав бажаного результату. Антиподом таких нав'язуваних суспільних відносин може бути лише персоналістська і громадівська цивілізація, заснована на духовному базисі суспільства, насамперед на євангельських заповідях. Звісно, таким вимогам не може відповідати олігархічна система як спадкоємиця компартійної номенклатури. Отож, доречно орієнтуватися на *моральну революцію*, що забезпечить перетворення всіх сфер суспільного життя. Така революція розпочалася в Україні наприкінці вісімдесятих років минулого століття, але вона не була завершена, бо слабкі національно-визвольні сили пішли на компроміс із місцевою компартійною номенклатурою, що намагалася вийти з-під контролю непрогнозованого московського керівництва.

Після проголошення незалежності моральна революція заявляла про себе в нашій державі двічі. Проте ні Помаранчева революція, ні Революція Гідності не дали бажаних результатів, звівшись до заміни при владі одних олігархічних груп іншими, що видавали за національні інтереси власні, егоїстичні. Безумовно, причини суспільних суперечностей не були усунені. Спираючись на недосвідчені маси, демагоги нових олігархічних сил протидіяли національній меритократії, спроможній забезпечити суспільні перетворення.

Визнаючи першість духовного як базиса над іншими сферами людського життя, персоналізм повертається до смертності людини як головної трагедії її земного існування. Запобігти такій трагедії не спроможний жоден соціальний статус людини, а лише усвідомлення себе як тимчасового мешканця Землі й доконечності переходу в інший світ, у якому утверджені євангельські моральні засади й не може бути мови про драматичні «межові ситуації». Надія на безсмертя душі після смерті людини як тілесної істоти сприяє подоланню нею земних проблем.

Запорукою щастя, оптимістичного настрою людини, здатності її до плідної творчої діяльності може бути лише впевненість у майбутньому, що дає тільки релігійна віра. Без віри не має сенсу ні багатство, ні влада, ні творчі здобутки, що обґрунтовуються на матеріалістичних засадах. Зрештою, сама матерія – це не що інше, як фікція, що полегшує пояснення

складних світових проблем без належних аргументів. Сумнів у існуванні матерії на противагу духовності відкриває людині дорогу до пізнання Бога. Без віри не можлива жодна наука, бо лише з вірою вдасться спростувати будь-який абсурд.

Без віри в Бога не може бути довіри між людьми, бо людську душу охоплює песимізм. Поширення атеїзму не додає людині оптимізму, не сприяє суспільній справедливості й не спростовує релігії. Твердження про марксистський (ленінський) атеїзм як гуманістичний світогляд заперечила в двадцятому столітті суспільна реальність, що принесла стільки страждань людству.

Якщо атеїзм не обґрунтовує аморальності, то неодмінно веде до неї попри декларування різних гуманістичних цінностей, адже атеїстичні переконання не передбачають безкорисливої відповідальності перед історією, перед суспільством і навіть перед іншими людьми. Атеїст не спроможний протиставити гріховності тіла вищих духовних цінностей. Зрештою, ідеал безконфліктного комуністичного суспільства не може надихати раціоналізованого атеїста. Теоретичні аргументи щодо установа безкласового суспільства ще не означають, що людина буде щаслива в особистому житті, звільниться від фізичних недуг. Виходить, що люди будуть нещасні навіть у мітологічному комуністичному суспільстві. Водночас треба зазначити, що таке суспільство, де люди не знають керівництва, не можливе на нинішньому суспільному рівні, що неодмінно вимагає меритократії.

Релігія властива кожній людині. Без неї не обійтись так само, як без етичних, естетичних чи інтелектуальних цінностей. Людина прагне проникнути в сенс особистого життя, досягнути глобальний сенс історії, шукає щастя в моральному самовдосконаленні, власній **персоналізації** як доповненні **соціалізації**. Суть щастя не в особливостях споживання, комфортних можливостях життя, кар'єрному рості, а в самодіяльному способі життя, звільненні від егоїзму, моральній поведінці, пошануванні інших людей, задоволенні від єднання з Богом, надії на спасіння. Лише в таких умовах людина може виробити свою життєву орієнтацію у нинішніх непростих суспільних відносинах, протиставити трагічному песимізму свій оптимізм на християнській основі, тимчасовому земному існуванню – трансцендентну сутність людини, чому не допоможуть технократичне мислення і матеріальні здобутки, а лише персональність, яка рятує від маніпулювання свідомістю, інформаційної тенденційності, стандартизованої квазікультурності та інших лих нинішнього технізованого життя.

Доконечно наголосити на особистій активності людини в історії як її самостійної творчої сили, саморозвитку персонального духа в прагненні

до досконалості. Безперервний розвиток життєдіяльності зумовлює постійну змінюваність суб'єктивності, піднесення її на новий рівень, забезпечення творчої самореалізації персони. Тракткування історичного процесу як закономірного, що властиве марксизму, зумовлює фаталізм, бездіяльність і пасивність. Зіткнення персональних волей посилює боротьбу прихильників минулого й майбутнього, що впливає з людської природи, яка прагне осягнення свободи, творчої самореалізації, повноцінного життя.

Соціалізація людини спричинила суперечливі наслідки: з одного боку, людина відчула свою соціальну й технічну потужність, а з іншого, – почала турбуватися про своє існування. Подальше існування людини вимагає неодмінної **персоналізації**, щоб підпорядкувати руйнівні потуги творчим силам. Лише так людина зможе знову знайти себе, перейти до персоналістської та громадівської цивілізації як справжньої гуманістичної цивілізації. До неї веде *революція у свідомості*, що передбачає любов до Бога в злютованості з духовністю людини, цебто здійснення *персоналістської революції* у всіх сферах людського життя.

Для українства персоналістська революція означає повернення до засад *київського християнства*, що докорінно протилежне московсько-ординському цареслав'ю, яке в християнській оболонці нав'язує традиційні поганські вірування своїх предків іншим народам. Наш народ завше ставив на перше місце особисте спасіння, що наближало його до західного християнства. Для московитів релігія ґрунтувалася на ідеологемі «Москва – третій Рим», хоч насправді йдеться про третій Сарай, цебто нову ординську столицю після двох столиць Алтин-Орди (Сарай-Бату і Сарай-Берке). Київське християнство орієнтувалося на формулу «Київ – другий Єрусалим», що не мала нічого спільного з етатизмом. Наше уніятство не суперечило суті київського християнства, чого не можна сказати про підпорядкування Української Церкви Московському патріархатові.

Зміна суспільних відносин для людини нічого не дає, тому на перше місце треба поставити духовне її самовдосконалення, або персоналізацію, цебто звільнення від земних ідолів, що намагаються поневолити душу. Протиставити їм слід моральну відповідальність за свою діяльність, проявляючи особисту ініціативу, а не споглядальну позицію, відмовитись від стандартизованого мислення, що нівелює неповторність і зводить нанівець оригіональність відповідно до рівня людиномаси. Революційна перебудова суспільних відносин нічого не дасть без духовного самовдосконалення людини, подолання гріховності, лихих сил у людській душі, що спрямовано проти нинішньої деперсоналізації та дегуманізації як наслідку бюрократизації суспільства і технізації духовної

сфери. Самовдосконаленню людини протидіє, з одного боку, її індивідуалізація у нинішніх умовах і технізації побуту, а з іншого, тенденція творення людиномаси, що орієнтується на панівні в суспільстві стандарти, які не сприяють особистісному існуванню.

Людині властиве діяльнісне ставлення до себе (*інтеріоризація*), до світу (*екстеріоризація*), а також рівномірне ставлення на засадах віри до світу й себе як єдності (*трансценденція*). *Інтеріоризація* може зумовити відчуження людини від світу, трактувати її як чисту суб'єктність, чим грішить екзистенціалізм. Ставлення до світу (*екстеріоризація*) може призвести до деперсоналізації, коли персональність людини втрачається у предметному світі, що позбавляє людину суб'єктності. Такий підхід був властивий класичному раціоналізму. Лише *трансценденція* забезпечує цілісність людини, а її активність набуває творчого характеру, бо людина не лише відтворює зовнішнє (природне і соціальне) довкілля, а й творить у душі нову реальність.

Внутрішній світ людини проявляється на трьох рівнях: *досвідомому*, *свідомому* (індивідуальному і суспільному) та *надсвідомому*. Перший рівень досліджують теоретики психоаналізу. При підході до другого рівня необхідно зазначити, що в індивідуальній площині йдеться про розумне ставлення, а в суспільній площині – на перший план виходять мораль і право як регулятори поведінки людини в суспільстві. Нарешті, третій рівень стосується сфери духа, трансценденції. У сфері духа об'єктивне перетворюється в суб'єктивне, «історичне перетворення реальності», як стверджують персоналісти, здійснюється зв'язок людини з Богом і утверджується відповідальність перед майбутнім, пов'язується особистісне існування з цивілізаційним простором. Як наслідок твориться конкретна історія відповідно до поставленої мети в протиборстві з різними силами, природними і суспільними, що надає сенсу існуванню людини, яка вивищується над довкіллям, усвідомлює свій творчий потенціал і реалізується в процесі власного волевиявлення.

Розділ I

ПЕРСОНА ЯК ДУХОВНА ІСТОТА В СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНІЙ ЄДНОСТІ

Персона над матеріальними потребами й колективністю

Місце персони в суспільних суперечностях

*Самоусвідомлення персони в природничому, соціальному й духовному
контекстах*

Існування як людське співіснування

Свобода людини у вільній спільноті

1. Персона над матеріальними потребами й колективністю

Творець подарував людині *життя*, для нормального функціонування якого потрібна рівновага в природній, соціальній і духовній сферах, або їх *гармонія*. Таку гармонію порушило гріхопадіння людини. Як наслідок, виникла *боротьба* за повернення гармонії, що тлумачиться не лише як істинно, але й хибно, коли йдеться не лише про доцільні, а й про необґрунтовані переваги, що призводить до антагонізмів у людському житті.

Бог дав людині можливість розвиватися й перебудувати світ на християнських засадах. Створена за образом і подобою Бога людина покликана перетворювати світ згідно з духом Христового вчення. **Філософія персоналізму**, зокрема її різновид – *вітакреатизм*, вважає, що у світі втілена творча активність Бога як Верховної Особистості, саму особу (персону) оцінює як найвищу духовну цінність і визнає її за первинну творчу, діяльну реальність у конкретних проявах існування, свідомості й волі. Персона – фундаментальна онтологічна категорія. Як філософська течія персоналізм засвідчує крах позитивізму.

На християнських засадах ґрунтується **суспільство персон**, що зосереджуються на своєму внутрішньому житті, протистоять тоталітаризму й індивідуалізму, забезпечують найоптимальніші міжлюдські взаємини.

Як наслідок, внутрішнє самоутвердження особи зумовлює її самоутвердження у суспільстві. Вітакреатизм стверджує доцільність соціального й національного оновлення, персоналістської та громадівської революції, що має свої особливості. По-перше, вона виступає як єдність духовних, соціальних, політичних і економічних завдань. По-друге, така революція створює передумови для розвитку особи. По-третє, вона означає утвердження персоналізму, що має на меті запобігати конфліктам у суспільстві. По-четверте, персоналістська й громадівська революція веде до конкретизації християнського ідеалу особи й подолання відчуження між людьми, спричиненого пануванням компартійної номенклатури й егоїстичного олігархату.

Ідеї персоналізму виникли задовго до появи цієї філософської течії, позаяк людина неодмінно задумувалася над сенсом життя. Нині вони проникають у різні філософські течії, насамперед релігійного екзистенціалізму. Універсальний характер людського буття проявляється у конкретно-історичному розвитку, релігійності людини, її етичних і естетичних поглядах, відтворюється не лише в науковій, а й художній літературі, різних видах мистецтва.

Як онтологічну категорію персоналізму особу доцільно характеризувати трьома основними взаємопов'язаними параметрами: *інтеріоризацією*, *екстеріоризацією* і *транценденцією*. *Інтеріоризація* зводиться до духовного самозаглиблення людини, *екстеріоризація* – це самореалізація людини в зовнішніх умовах, а *транценденція* – це наслідок їхньої взаємодії в акті віри відповідно до істини, добра і краси як божественних цінностей. Персоналізм як філософське вчення утверджує перевагу людської особи над матеріальними потребами й системою колективності. Абсолют передбачає нові орієнтири для людини, світу, його історії.

Персоналізм не сумісний з індивідуалізмом, позаяк персона не замикається в собі, а орієнтована назовні. Е. Муньє зазначає: «Принцип подолання як сила тісно поєднує принцип екстеріоризації та принцип інтеріоризації і протидіє перетворенню інтеріоризації в суб'єктивізм, а екстеріоризації – в речовізм». Інакше кажучи, йдеться про своєрідний активний діалог персони із соціальним і природним довкіллям. У нашому трактуванні такий «діалог» становить суть вітакреатизму.

Контролювати вчинки людині дають змогу моральні настанови, моральні цінності первісних християн, засновані на заповіді любові. У цьому персоналізм протистоїть соціалізму. Персоналізм відрізняє поняття *персони* (особи) від трактування людини, як частини природи й суспільства, цебто традиційного *homo sapiens*. Таке трактування протиставляє персоналізм гегелівському універсалізму. Нарешті, персоналізм протистоїть матеріалізму і водночас долає протилежності суб'єктивного та

об'єктивного ідеалізму, пояснює категорії через особистість, а не навпаки, як було в абсолютному ідеалізмі. З персоналізму випливає, що еволюціонізм не може пояснити джерела розвитку, а це підстави для обґрунтування апріорі духовної реальності світової основи.

Персоналізм заснований на таких засадничих положеннях: а) духовні реальності мають особистісний характер як «сприйняття, мислення, відчуття і воління деяких Я» (Мері Калкінс); б) Всесвіт – це специфічна реальність, духовна за своїм характером, тому все реальне духовне й, отже, особистісне за своєю природою; в) Всесвіт – це завершальне Я, а частинами його є всі менші Я. З цього випливають два твердження: по-перше, все, що людина знає, – це результат її досвіду, а по-друге, як особистість Я обмежене ззовні. Окрім того, доконечно брати до уваги ще такі **додаткові положення:** наукове пізнання умиртвлює життя, рух і будь-які зміни, позаяк оперує абстракціями; нежива природа неспроможна до творення нового й набуття нових якостей.

Із «трьох вікон» людського знання (науки, філософії, релігії) впливають три «конвенційні мисленні функції»: для *науки* – простірно-часовий світ загального закону й передбачливості; для *філософії* – істина, або логічний зв'язок; для *релігії* – Абсолют, або Бог. Персоналізм намагається розв'язати проблему людини й суспільства, людини й історії, знайти механізм подолання конфліктів.

На початку другої половини ХХ століття вищі людські цінності опинилися під загрозою. Цей процес розпочався раніше. Якщо ХVІІІ століття як століття математики означало прогрес, а ХІХ було століттям природознавства, то ХХ століття стало «століттям конфлікту цінностей», а початок ХХІ століття засвідчує, що воно утверджується як століття захисту людини від ординського реваншу.

Сенс людського життя вимагає пошуку примирення, єдності. З цього випливають два завдання: доконечність пояснити конфлікт і пошуки способів його розв'язання. Персоналіст Е. Ш. Брайтмен наголошує на тому, що особистість – це основа всього людського знання, передумова науки, а наукове знання – досягнення персони. Він ставить персону вище від природи, трактує її як фундамент реальності. Причина в тому, що людина має не лише почуття, а й пам'ять, яка охоплює весь особистий світ.

Як зазначають персоналісти, нині моральна проблема зла становить космічну проблему. Конфлікт людської душі втілюється у конфлікті високорозвиненого інтелекту й тваринних схильностей. Звідси – конфліктність людини, що вимагає звернення до «універсальних норм», які втілюють «кращі сторони кожної людини». Доконечне релігійно-моральне вдосконалення. Розв'язувати й запобігати конфліктам можна

лише на засадах Нагірної проповіді Спасителя. Тільки звернення до Бога дасть змогу духовно відродити людину й проявити її справжню сутність.

Примат духа над тілом наголошує, що персона вивищується над матеріальним існуванням і ніколи не може бути об'єктом. Вона втілює активність, оригінальність, неповторність, винятковість, духовну досконалість, щоб збагнути тайну творчої суб'єктності, доконечний синтез віри й наукового знання, поєднання науки й релігії. Технократична свідомість згубна для людства. Американські персоналісти стверджують, що «сучасна наука не дає нам достовірно об'єктивної картини реального світу за межами людського досвіду... Ми не можемо дізнатися про дійсність нічого, крім того, що дає нам особистий персональний досвід».

Активність суб'єкта не відгороджена від реального світу, а реалізується в ньому. Не варто творити образ абстрактної людини без особистісної характеристики. На противагу відчуженому існуванню, втягнутому в самоспоглядання, оптимістичний раціональний духовний активізм персони виступає як первинна реальність. Персона – це торжество творчої суб'єктності в реальному світі, єдність творчої діяльної сутності людини з наявним існуванням.

Вітакреатизм як різновид персоналізму дотримується ідеї персоналізації Всесвіту, предметний світ передається в особистому досвіді, а об'єкт начебто розчиняється у суб'єкті, поглинається ним. Про природу до виникнення людини можна судити лише на основі досвіду Вищої Персони. Світ – це сконструйована реальність на основі переживань, відчуттів і бажань суб'єкта. Людина надає неживим предметам і речам людських якостей. Матерія – це порожня абстракція, бо констатація її як об'єктивної реальності нічого не дає: об'єктивним є також дух.

Персоналісти характеризують предметний світ як об'єктивізацію життєвого пориву, волі, прагнень, розуму, метоставності особи. Звідси – заперечення об'єктивної істини. Проте таке твердження не стосується Божественної істини. Досягнення науки не можуть суперечити можливостям релігії, бо релігійні почуття властиві людині так само як інтелектуальні, моральні і естетичні цінності.

З таких позицій треба підходити до з'ясування щастя. Воно полягає в моральному самовдосконаленні, а не в можливостях споживання, у звільненні від егоїзму, в єдності з Богом. Релігія відкриває сенс життя, а розум повинен йти за вірою. Персоналісти розмежовують сфери науки й релігії, наголошують, що творча енергія людини дарована Богом. Водночас Божественна діяльність проявляється через людину. Інакше кажучи, йдеться про своєрідну еманацию Божественної волі

й Божественного плану. Персона втілює такі Божественні якості як розум, мудрість, любов, милосердя, активізм, творчість.

Наука неодмінно передбачає віру в надприродне. У протилежному разі вчений мав би засумніватися в сенсі своєї праці. Р. Ф. Флюеллінг пояснює: «Вся історія людства в своєму глибокому сенсі – це історія саморозвитку персонального духа, що прагне досягти Царства Божого, якого ніколи не досягне». Історична еволюція визначається переплетенням персональних воель як активних агентів історії, що закладено в сутності людини, яка невичерпна і нескінченна в динаміці свого розвитку. Вона полягає в безперервному розвитку життєдіяльності «Я». Сенс історичного розвитку означає надію на єдність персонального духа з Богом, надію на творчу самореалізацію людини. На таких підставах персоналісти підходять до історичного й суспільного розвитку.

Історичний процес – це самореалізація персонального духа, тому детермінація – це самодетермінація, а об'єктивна детермінація заперечується. Історична дійсність – це самотворення «Я». Визнання об'єктивного закономірного характеру історичного процесу має негативні наслідки, позаяк зумовлює бездіяльність, байдужу пасивність і фаталістичну покірність.

Суспільний світ – це світ збігу випадковостей, пов'язаних з унікальними подіями, раптовими поворотами, змінами в соціальних структурах, міждержавними й міжнаціональними відносинами, що аж ніяк не заперечує впливу минулого, зокрема його традицій, а також можливостей майбутнього. Такі можливості впливають з людської природи, насамперед із прагнення до існування, забезпечення людських прав і свобод, повноти життя і творчої самореалізації. Соціалізацію людини, цебто підпорядкування її зовнішнім умовам, потрібно доповнити персоніфікацією, цебто утвердженням релігійності людини як джерела гуманізму й моральних спонук.

Парадоксальність людського існування в тому, що технічній всемогутності протистоїть страх людини за своє існування, творчим потугам – руйнівна сила. Людина мусить сподіватися на внутрішні душевні сили, що забезпечують революцію в її свідомості, цебто духовне вивищення на основі любові до Бога. Так буде утверджуватися вільна спільнота вільних персон. Лише релігійне обґрунтування спроможне протидіяти технічним небезпекам суспільства, насамперед орди.

Відділена від релігії держава не може впливати на мотивацію людських вчинків. Релігізацію суспільства не спроможні компенсувати «брехливі божества» (соціальні інституції, політичні партії, профспілки, громадські організації тощо), що без релігійної духовної наснаги лише спустошують людську душу, орієнтуючись на зовнішність. Як наслідок,

імітується особиста ініціатива, послаблюється моральна відповідальність, посилюється егоїзм, обмежується духовна свобода, запановують соціальні міти, стандартизується мислення, втрачається оригінальність, гору бере ордізм.

Перетворення суспільства пов'язане з персоналістичною революцією, що передбачає утвердження революційної свідомості, самовдосконалення особистості, поглиблення внутрішнього персонального духу, перемогу над злими силами в душі людини, подолання гріховності земного буття. Персоналістська революція – це революція духа, що забезпечує *гармонію* інтересів людей, чого не спроможна здійснити класова боротьба.

Релігійна концепція людини – це реакція на її деперсоналізацію і дегуманізацію в нинішньому суспільному житті. Французькі персоналісти розробляли концепцію **нової гуманістичної цивілізації**, в основі якої переважають справжні духовні цінності, що забезпечують «тотальний» розвиток людини. Індивідуалістичній особистості протиставляється концепція особистості, орієнтованої на саморозвиток і самовдосконалення. Філософи намагаються переінтерпретувати колишню раціоналістичну філософію, поставивши в центр проблеми особистості, насамперед персонального існування, об'єднавши антропологізм і сцієнтизм на засадах християнства.

Діяльність людини потрактована як вершина життя. Вона спрямована на зовнішній світ, вважає людину творчим суб'єктом, утвердження ролі якого залежить від «персоналістської та громадівської революції». Лише справжня історія людства може забезпечити універсальний розвиток людини. Фізичну працю треба наснажити духовним змістом, втілювати ідеал гармонійного життя.

Людину слід аналізувати в конкретному історичному існуванні, утверджувати її суб'єктність і творчу активність. Доцільне нове філософське обґрунтування суб'єкта, що означає трактування людини як суб'єкта «переорієнтації реальності». «Переорієнтація» означає створення суб'єктивної сфери, пов'язаної з відтворенням об'єктивного (природного й соціального) світу, цебто забезпечення єдності внутрішньої (духовної) і зовнішньої (предметної) діяльності.

Персоналізм трактує поняття *трансценденції* з позиції «внутрішньої духовної роботи людини, що усвідомлює свої вчинки. Так пов'язується «стиль життя» персони («особисте існування») з «єдиним простором цивілізації» (історичним, географічним, економічним, культурним тощо). Особлива увага приділена сфері духа як сфері самосвідомості людини, коли об'єктивне відроджується як суб'єктивне, цебто оцінюється з етичних позицій. У таких умовах сенсожиттєва сфера трактована як апріорна до зовнішніх умов, цебто конкретно-практичного самоздійснення

персона, «історичного перетворення реальності». Без подолання наявного буття, духовного вивищення особистості не може бути мови про особистісне життя. Трансцендентування – це вихід поза межі наявного існування, піднесення до абсолютного буття, спрямованість людини до трансцендентного (священного) і визначення сенсу життя залежно від майбутнього.

Істинне призначення людини визначається Божественною перспективою, що надає сенсу її життю. «Наближення до трансценденції» досягається в мистецтві, що спроможне збагнути добро, істину, красу. Художня творчість нагадує Божественне творіння як його відблиск. Персоналізм обґрунтовує саморозвиток і самовдосконалення людини, формулює правильну життєву позицію, протиставивши матеріальному переваги духовного, тобто орієнтацію внутрішнього світу людини на сферу «надреального», трансцендентного (священного). У цьому суть «революційного перетворення» реального людського існування. Такий підхід означає оновлення традиційних християнських цінностей у нових умовах.

Головне для персоналізму – це формування духовних засад людини. Людина повинна дотримуватися норм, джерелом яких є Бог. Проте людина суперечлива: духовна і тілесна; альтруїстична й егоїстична; релігійна й світська; досконала й недосконала; одинична і спільнотна. Персоналізм встановлює певні максимуми, що зводяться до таких вимог: віра в Бога – гарантія людських цінностей; доконечність поєднання активної суспільної діяльності й самовдосконалення; релігійна віра як детермінатор людської сутності, що відчувається, а не визначається раціонально; свобода, що ґрунтується на вірі в Бога, дає змогу вибирати свій правильний життєвий шлях, відчуваючи свою вищість як вірянина, і водночас шанувати інших.

Лише взаємодія людини з довкіллям і світом розкриває зміст предмета філософії. Ще засновник школи софістів Протагор (бл. 480–410 рр. до Р.Х.) сформулював провідну філософську ідею, відому як *Homo mensura*: «Людина є мірою всіх речей: наявних у тому, що вони існують, і ненаявних у тім, що вони не існують». У філософській думці Середньовіччя людину тлумачили як «вінець творіння» Бога. Ренесансний гуманізм доби Відродження обґрунтовував раціоналістичний «антропоцентризм». У Новий час людину трактували як *homo sapiens* (людину розумну). Нині людину характеризують, виокремлюючи якусь її одну рису: *homo liber* (людина вільна), *homo civil* (людина-громадянин), *homo ludens* (людина-гравець), *homo creator* (людина-творець), *homo viator* (людина-мандрівник), *homo pictus* (людина-художник), *homo faber* (людина-ремісник), *homo isciens* (людина-невміла). Проте підхід до людини

як до істоти неодмінно передбачає зваження таких моментів: специфіка ставлення людини до свого буття; самоусвідомлення себе; вихід поза межі своєї реальності; творчий підхід; поєднання дійсності з можливістю; суміщення часів тощо.

Філософи наголошують на ставленні до життя й екзистенції людини. При наголошенні на житті людина схарактеризована як вітальна істота. Екзистенція наголошує на «самості» людини в світі. Моральність, доброзвичайність, релігійність вічні в людині. Релігія – істина філософії, релігія завершена, а філософія незавершена. Зрозуміти світ можна лише тоді, коли за опору береться духовна основа.

Наука сумісна з релігією, якщо вона не прагне пояснити священну природу людини, джерелом якої є людський Дух. Отож, про світоглядну роль науки не може бути мови. Це – по-перше. По-друге, персоналізм захищає універсальну цінність особи, її моральність і релігійність від поглинання державою й суспільством. При комуністичному суспільстві особа поглинається масою, колективом.

Особистий людський дух нескінченний, а Бог – це єдина досконала й чиста, всезагальна і надлюдська Особа, з якою пов'язана людська особа.

Суспільні конфлікти зводяться до боротьби «духовної людини проти людини природної, ідеалізму проти матеріалізму, релігійного проти світського» (Е. Ш. Брайтмен). Таким чином, джерело конфліктів – у внутрішніх суперечностях людини, сенс життя якої в тому, щоб домогтись примирення суперечностей, гармонійного існування. Те саме стосується історії людства.

Персоналізм підходить до людини в «інтерсуб'єктному» процесі, цебто в багатоманітних, насамперед емоційно-когнітивних відносинах з іншими людьми, без яких про комунікацію свідомостей як первинний факт на основі двобічності не може бути мови. «Інтерсуб'єктність» людського існування на основі «двобічності свідомостей» зводиться до винятково духовної взаємодії. Окрім міжлюдської комунікації, персоналісти наголошують на особливій комунікації людини з Богом, що залежить від її віри і має особливий вплив на відносини між людьми. Без такої віри виникає відчуження, зникає християнська любов, розповсюджується егоїстичний індивідуалізм, а в підсумку люди деградують.

Хиби сучасного суспільства закорінені в епосі Відродження, коли зароджувався атеїзм. На зміну йому повинна прийти «персоналістська і громадівська цивілізація», економічну основу якої становитиме «людська власність», що передбачає справедливий розподіл між працівниками й організаторами та власниками виробництва. «Примат праці над капіталом» забезпечуватиме контроль профспілок, економіка задовольнятиме людські потреби, запанує «економічна демократія», зникнуть

антагонізми, експлуатація, відчуження. У суспільстві, що фактично буде безкласовим, переважатимуть вищі духовні цінності. Персоналісти виходять з того, що знеможена тяжкою працею людина не може розвинути своїх духовних потенцій. Так само впливають на духовний розвиток злидні, хвороби, голод.

Призначенням християнина не може бути споглядальна, а лише активна позиція, діяльність на створення належних умов життя, бо людина – це «втілене» життя, яке протистоїть злу. «Драматична концепція життя» персоналістів вимагає від людини свідомої та цілеспрямованої діяльності, а не сподівань на автоматичну дію Божого Промислу. Перша форма людської активності – праця. Теологія праці обґрунтовує творчу зільну працю як умову розвитку людини.

Людська і надлюдська велич, як пише Е. Муньє, «реалізується через драматичну історію, сповнену небезпек і невдач», а «невідома ще єдність світу здійснюється через заперечення і боротьбу». Активна діяльність людини становить стрижень «персоналістської й громадівської революції», що трактована як своєрідна «теологія революції». Така концепція революції спрямована на заперечення марксистської концепції соціалістичної революції і повинна об'єднати людей, незалежно від соціального становища. Проте персоналісти не обмежують перетворення суспільства моральною революцією людини, вважають, що вона мусить охопити економічну сферу.

З часом у персоналістському середовищі почали заперечувати «персоналістську і громадівську революцію», протиставили «грубій експропріації» приватної власності контроль за нею шляхом перерозподілу влади і залучення до неї народу, співпраці труда й капіталу. Прогресивні ідеї персоналізму втілені в ухвалах II Ватиканського собору. Звісно, при перерозподілі влади не треба ігнорувати досягнень меритократії.

Трагічність людського існування персоналісти не узалежнюють від зовнішніх чинників, а подолання негативного впливу переживань, наслідків особистої долі пов'язують з релігією. Йдеться про «цілісний сенс людського існування», яке припиняє смертність людини, що знецінює все досягнуте в житті. Подолання такої «фундаментальної невдачі» персоналісти аналізують на основі християнського вчення, адже Спаситель вселив у душі людей віру в безсмертя. Релігійним віруванням надається засадниче значення як самоочевидним при обґрунтуванні переконань людини, подоланні сумнівів дослідника.

На протилежних позиціях стоїть атеїзм. Теоретично він не пов'язаний з аморальністю, але насправді сприяє її утвердженню серед широких мас, не ушляхетнює міжлюдських взаємин, протистоїть прогресу в різних сферах суспільного життя. Без релігійної віри не можливий гуманізм,

що передбачає відповідальність перед Божественним Абсолютом, відповідальність перед сучасним, минулими й майбутніми поколіннями, перед історією і суспільством. Людська натура – це єдність грішного тіла й етичних прагнень Духа.

Подолання відчуження людини не зводиться до свободи від експлуатації та пригноблення, бо воно не звільняє від конфліктів у суспільному й особистому житті. Поняття «людина» двозначне. По-перше, воно вказує на морфологічні ознаки, а по-друге, визначає особливості людини в живому світі. Від інших живих істот людину відрізняє *душа і дух*. Людина має самосвідомість, що відкрита світу. У тварин самосвідомості немає. Окрім того, людина опредмечує своє становище. М. Шелер зазначає: «Тільки людина – оскільки вона є особою, – може підвестися *над собою* як живою істотою», «зробити предметом свого пізнання *все*, у тому числі і саму себе». Отож, «людина – це істота, яка перевершує саму себе і світ». При такому підході до особистості М. Шелер зважає на два моменти. По-перше, людині властивий здоровий глузд, а по-друге, «особистість передбачає одиничність, а також певний ступінь розвитку». Окрім того, особистість опановує своє тіло, через яке вона діє, а також усвідомлює силу своєї волі. Раб не був соціальною особистістю, хоч був людиною. Одинична дія особистості передбачає дві форми споглядання: зовнішню та внутрішню.

Кожен людський акт двоїстий, бо він водночас духовний і вітальний. Сфера ідеального охоплює істини, ідеї та цінності. Три первісні вітальні захоплення: голод, статевий потяг, інстинктні шари, чим зумовлені такі форми соціальності як господарство, шлюб і держава.

Як результат волі до влади над природою й душею виникла наука. Людський дух охоплює різні емоційні стани (любов, покаяння, благоговіння, відчай, вільне рішення, споглядання ідей тощо). Як духовна істота людина вільна від вітальної залежності й відкрита світові. Духовне піднесення людини призводить до послаблення її вітальних захоплень, інстинктів, спонук.

Експлуатація – це позбавлення жертви людського життя, дегуманізація суспільства, відчуження людини, нав'язування тверджень про неповноцінність своєї культури, примітивності способу життя свого народу. Звідси – намагання поневоленого уподібнитися до поневолювача мовою, культурою, способом життя. З цього випливає внутрішній конфлікт, невротична ситуація, що спрямована проти представників свого народу, посилюється відчуження, що проявляється в різних сферах (культурній, духовній, психологічній, побутовій, соціальній, економічній, політичній). Вихід один – боротьба в об'єктивній і суб'єктивній площині, універсалізація людини й відособлення її як представника

конкретної нації, що веде до подолання дегуманізації й виходу зі стану деперсоналізації.

Дихотомія нашого невилітного суспільства полягала в тому, що соціально-економічна стратифікація залежала від етнічної приналежності. Для москаля українець – не що інше, як дикун, хитрун і зрадник. Спекулятивні посилення на історичні приклади – це брехня та обман москальських пропагандистів для глорифікації колоніального часу. У підневільний час московський зайда завше демонстрував свою «вищість» порівняно з автохтонною людністю. Інакше кажучи, фізичне насильство поєднувалося з духовним насильством, перенесеним на культуру, внутрішній світ, спосіб життя українця як працівника аграрної сфери з метою його знецінення. Москаль ще й тепер вимагає від українця визнати вищість всього москальського над українським, а також беззастережно погодитися з довічним пануванням імперії на українських землях.

Після проголошення незалежності асиміляторській політиці москалів, що веде до **україноциду**, потрібно протиставити **українотюд**, заснований на традиціоналістських позиціях, властивих нашому народу і збережених попри віки чужоземного, ординського поневолення. Таке ставлення зумовлене інстинктом самозбереження. На ідеологічному рівні українотюд оформляється як **традиціоналізм**, аж ніяк не однозначний переходу на архаїчні позиції, хоч не заперечує ірраціонального аспекту. Культ традицій свого народу має особливе значення для майбутнього нації. По-перше, реанімація національних традицій – неодмінний спосіб деколонізації, подолання відчуження, особливо в містах, що зазнали навалі москалізації. По-друге, повернення традицій сприяє також подоланню відчуження інтелігенції від свого народу. По-третє, долається роздвоєння особистості, нав'язане в період колоніального поневолення. По-четверте, вчорашній поневолений робить вибір на користь свого народу, цебто докорінно змінює перспективу, відчуває не лише національну, а й людську гідність. Нарешті, по-п'яте, формується нова модель визволеної нації, орієнтована на повернення частково втраченої самотності спільноти.

Як колонізатор москаль творив історію, нав'язуючи думку, що без нього життя в Україні перетвориться в пекло, настане руїна, яка начебто стала постійним супутником життя українців. Поневоленим українцям подавали історію Московії з деякими епізодами минулого українського народу, цебто не справжню історію, а спотворену. Москалі навіть стверджують, що вони залучили українців до історичного процесу, хоч насправді позбавляли суб'єктності автохтонну людність. Отож, війна проти московських поневолювачів на Донбасі – це прагнення української людності повернути власну історію.

Московський колонізатор деформував економічне життя України. Хижацьким способом випомповували газові і нафтові родовища на нашій території, щоб перетворити її в придаток до економіки метрополії. Так званий «союзний економічний поділ» – не що інше, як типовий імперський проект, щоб увічнити залежність національних «околиць» від центра імперії. Як наслідок – не було забезпечено раціонального розвитку української території.

Підневільне становище українського народу зумовило протистояння чужонаціонального міста з українським селом. Мешканці промислових міст ставляться упереджено і переважно зверхньо до сільських жителів як інертних і спроможних лише до рутинної праці. Протистояння міста і села не властиве народам Заходу: вона – породження москальського ординського колоніалізму. У таких умовах найупослідженішими були мешканці сіл, віддалених від промислових міст.

Виходячи з такого аналізу, доходимо висновку про доконечність не просто визволення України з-під москальського поневолення, а ліквідації успадкованої колоніальної системи. Без цього не можливо подолати відчуження. У цьому різниця москальського й західного колоніалізму. Якщо західні держави поневолювали відсталі у своєму розвитку народи, то українці за рівнем свого розвитку стояли на вищому цивілізаційному рівні порівняно з москалями. Те саме стосується інших поневолених народів (поляків, литовців, латишів, естонців, грузинів, вірменів). Отож, розпад СРСР як «імперії зла і брехні» відповідав інтересам світового розвитку.

Необхідно розрізняти справжню деколонізацію від псевдоколонізації. Після проголошення незалежності справжня деколонізація не проводилася: при владі залишалася малоросійська більшовицька партія (компартія), що входила в Союз комуністичних партій – Комуністичну партію Советського Союзу, який вже офіційно не існував. У незалежній державі діяла Російська православна Церква, яка заховалася під назву «Української православної Церкви». Спочатку вона наголошувала своєю назвою на підпорядкованості Московському патріархатові, а з часом відкинула згадку про приналежність до конфесії, що діє заодно з агресивним чекістським керівництвом чужої (агресивної) держави. Не набула реального статусу державної українська мова, бо надалі першість належала мові колишньої «імперії зла і брехні». Як парадокс слід назвати створення відверто антидержавних партій (Соціалістичної прогресивної партії України, «Партії політики Путіна» та інших). Особливого впливу набула промосковська партія компраторського олігархату – Партія регіонів, діяльність якої не припинена навіть після явної «гібридної війни» Московії проти України, а відновлена під прихованою назвою «Опозиційного блоку» та інших клонів.

У національно-визвольній боротьбі особливе значення має національна свідомість повсталих мас, які почали перетворюватися з несвідомого населення у свідомий народ. Наслідки боротьби аж ніяк не залежать лише від якості зброї поневолювача. Треба наголосити на непоборній силі ідей, що утверджуються серед повсталого народу. Отож, переоцінювати сили колонізатора недоцільно. У боротьбі проти московської агресії на Донбасі бойовий дух українського народу матеріалізувався у військову силу, боездатну сучасну армію, одну з найдосвідченіших у світі. У таких умовах доконечна цілеспрямована політична й ідеологічна робота, а не наголошення на тому, що держава не визнає жодної ідеології.

Помилково оцінювати бойове надхнення, моральне піднесення після часткових успіхів за морально-психічне відродження народу. Національно-визвольна боротьба має на меті визволення від чужоземного поневолення. Проте вона передбачає також звільнення від аморальних, політичних та ідеологічних нашарувань серед поневоленого населення, адже духовне оздоровлення не настає автоматично.

Деколонізація як глибокий переворот, як процес руйнування і творчості вимагає не лише безкомпромісних, а й радикальних дій. Такий переворот означає перетворення об'єкта колоніального поневолення в суб'єкт історичного процесу, який творить власну історію.

Треба виходити з того, що московський колоніальний режим нав'язаний Україні силою після Переяславської унії 1654 року й охопив усі сфери людського життя. Його супутниками були декультурація населення та психологічне одурманення української людності, цебто внутрішнє насильство. Москаль наголошував на начебто відсталості українського народу, нездарності до самоврядування, що неодмінно вимагало підпорядкування нашої людності «братньому» москалеві. Насильство москаля призводило до трактування українця як неповноцінної людини, що не піднеслася до рівня персони. Національно-визвольна боротьба означала подолання серед поволеної маси комплексу неповноцінності.

Здобуття державної незалежності має зворотним боком народження духовно вільної людини, нового уявлення про себе як персони, визнання своєї людської повноцінності. На завершальному етапі українці були визволені без збройної боротьби. Більшість нашого населення не пам'ятала повстанської боротьби проти московсько-більшовицького поневолення після Другої світової війни. Винятком були мешканці галицьких областей, серед яких ще жила пам'ять про жертвну боротьбу повстанців. Звільнені не знали ціни свободи, за яку вони не боролися. Лише московська «гібридна війна» спричинила переусвідомлення більшості українського населення.

Після останньої московської агресії українці остаточно зрозуміли, що звільнитися від москальського поневолення, здобути свободу можна лише в боротьбі за свої національні права, після виходу з колоніальної ситуації. Національно-визвольна боротьба долає в душах поневолених страх, комплекс неповноцінності, повертає всьому народові творчі властивості. Коли нація бореться, серед неї утверджується людяність.

Закони боротьби за визволення витіснили закони боротьби за існування, цебто на зміну міжособистісній боротьбі прийшла міжнаціональна боротьба. Нація інтегрується на засадах громадянства. Елементи дезінтеграції (зрадники й москальські найманці) повинні піддатися всенародному осуду й покаранню за колабораціонізм. Водночас інтеграція передбачає подолання регіоналізму і протистоянь між частинами нації.

Деколонізація виконує два завдання: по-перше, вона звільняє від намулів колоніального минулого, а по-друге, утверджує нові соціальні відносини, нове життя.

У процесі національно-визвольної боротьби змінюється становище колоніальної інтелігенції, яка піддалася інтелектуальній, культурній формі відчуження. Вона наближається до народу, формується нова психологія й етика. Фактор спільної долі повертає інтелігента до народу, який мобілізує спільна боротьба. Перед інтелігентом постає нове завдання – просвіти народу, що служить його переорієнтації.

Національна єдність українців ґрунтувалася не на класових, соціально-економічних умовах, а формувалася під впливом морально-політичних і культурно-історичних факторів. Від організованості й свідомості мас залежить рівень насильства, його поширення в умовах національно-визвольної боротьби. Водночас не треба нехтувати іншим: йдеться про силу опору поневолювачам. У цьому регіональні особливості національно-визвольної боротьби в Україні.

Становище робітників і службовців у нашій країні неоднозначне: з одного боку, вони терплять жахливий гніт, а з іншого – працюють на підприємствах і мешкають переважно в містах, які зазнали безпрецедентної москалізації. Вони стали своєрідними «островами» імперії на території колоніальної України. Виняток становлять лише міста в Західному регіоні. У таких умовах потрібно зважати, що шахтарі, металурги, працівники інших галузей промисловості вимагають особливої уваги. Не можна ігнорувати того, що панівна влада постійно інтернаціоналізувала робочий клас.

Зубожіння зумовлює лише спонтанну революційність поневолених. Проте спонтанністю національно-визвольної боротьби не можна обмежуватись – потрібна цілеспрямована ідеологічна робота. Доконечно не лише дотримуватися певних принципів, а й проголошувати зрозумілі

везунги, що утверджують волю до боротьби, революційну переконаність. Інакше не буде подолане відчуження інтелігенції від свого народу.

На початку двадцять першого століття безкровні революції в нашій державі мали спонтанний характер. Хоч на сцені з'являлися кандидати у вожді народу, після революційних подій виявлялося, що влада опинялася не в тих руках. Причини дві: революційний рух не був заздалегідь підготований або національним вибухом скористалися олігархічні групи, далекі від національних інтересів. Національні партії були заскочені зненацька Помаранчевою революцією і Революцією Гідності. По-перше, давалася взнаки роз'єднаність і взаємопоборювання національно-революційних сил як наслідок антинаціональної практики «вождизму», химерним втіленням якого був той, кого небезпідставно назвали «демоном» української революції. По-друге, після проголошення незалежності не приділялося належної уваги ідеологічній роботі. Претенденти на ідеологів не мали ґрунтовної освіти, підходили до фундаментальних проблем національного державотворення з маргінальних позицій. По-третє, не було стійкого ядра пасіонарних національно-патріотичних сил. Як наслідок – на політичну арену «вигулькували» демагоги, що безсоромним популізмом намагалися прикрити свої олігархічні інтереси. По-четверте, в Україні відверто діяли й діють антиукраїнські сили (впливовий промосковський олігархат, Комуністична партія України та інші московсько-більшовицькі групи, Російська православна Церква («Українська православна Церква Московського патріархату»), антиукраїнські засоби масової інформації, філії московських економічних і фінансових структур). По-п'яте, чекістська Московія застосовувала випробувані методи засилання у революційні сили своєї агентури. Цим зумовлені невдачі двох названих масових революцій.

Для успіху революції доконечне утвердження державотворчих основ: самодіяльності народу, самосвідомості широких народних мас, належний рівень самоврядування. Насамперед не слід абсолютизувати прямої, безпосередньої демократії, бо в посттоталітарному суспільстві гору беруть підступні демагоги. Водночас самодіяльність народу не може суперечити національним інтересам, а самосвідомість народних мас недоцільно ґрунтувати на формулі «голос народу – голос Божий», адже безмежна демократія перетворюється в охлократію. Нарешті, самоврядування не може бути пресловутим методом «проб і помилок», бо наш народ має чималий досвід у цій царині. Нарешті, не варто ігнорувати творчих набутоків цивілізованих країн.

Свідомість не виробляється безпосередньо масами, а формується революційним ядром на основі революційного досвіду народних мас. Лише так вона набуває концептуальної, ідеологічної форми, стає національною

самосвідомістю мас. У цьому запорука переходу від спонтанних виступів до свідомо спланованого політичного руху.

Колонізований невільник не може відразу стати вільною людиною. Звідси – доконечність політичного виховання («політизації») людини-трудівника. Без свідомого громадянина стане доконаним фактом олігархізація суспільства й бюрократизація держави. Тільки відповідальний народ здатний досягнути свою людську й національну гідність. Інакше не може бути мови про національний суверенітет. Активність і свідомість народу означає його участь у боротьбі й управлінні різними сферами (політичною, економічною, духовною). Завдання патріотичної партії після здобуття незалежності – це формулювання вимог народу до керівництва держави. Низові партійні організації повинні підвищувати свідомість мас.

Національно-визвольна боротьба не можлива без національних традицій, що не заперечує модернізації. Важливе значення має сакралізація Києва як традиційної столиці нашого народу. Державотворення вимагає єдності традиціоналізму й модернізації, спонтанності й свідомості, самоврядування й централізму. Національно-визвольна революція не завершується піднесенням національного прапора. Її мета: на *міжнародній арені* – державний суверенітет, економічна незалежність; на *внутрішній арені* – духовна деколонізація, національно-культурне відродження, соціальне визволення. Основні теоретичні поняття: визволення, деколонізація, незалежність, суверенітет, правосуб'єктність, відродження, безпека.

Хиби українського національного державотворення в тому, що воно не створило сильного ядра промисловців, економістів, фінансистів, банкірів, управлінців, військовиків, а його очолила гуманітарна інтелігенція закладів вищої освіти й академічних інститутів. Як наслідок – перефарбована компартійна номенклатура зуміла залишити в своїх руках економічні й політичні важелі в державі. На зміну компартійному державному капіталізму прийшов компрадорський олігархат, який не зацікавлений у докорінних змінах у політичній, економічній і духовній сферах. Соціальне розшарування після проголошення незалежності поставило під загрозу її завоювання, бо посткомпартійне керівництво держави не домоглося справедливого розподілу союзного майна, яке захопила постсоветська Московія. Звісно, така майнова несправедливість мала бути предметом розгляду на Міжнародному суді ООН, але до цього не дійшло: лякливе керівництво не вдавалося до рішучих кроків.

На міжнародній арені не могла бути панацеєю політика багатовекторності, що не забезпечувала самозахисту України перед агресивною Московією на чолі з чекістськими реваншистами, рекрутованими з різ-

нонаціональної за складом, але московсько-імперіалістичної за духом швалі. Насправді багатовекторність – це політика слабкості, що з самого початку призвела до створення на нашій землі колоніальної військової бази, сприяла послідовному втягуванню України в *наддержавні* криптоколоніальні структури, підпорядковані Московії.

Нав'язуючи українцям комплекс національної неповноцінності, московські колонізатори намагалися накинути нашим предкам ідею заперечення культурної самобутності й утвердити духовне закабалення. Російська культура як колоніальна проявляє свою агресивність після проголошення незалежності України. По-перше, на побутовому рівні прищеплюється «масова культура», злютована з хуліганським жаргоном, що суперечить суті духовної культури нашого народу. По-друге, адепти «Русского мира» пропагують при бездіяльності державної влади, сформованої з колишньої компартійної номенклатури, москальську колоніальну культуру через засоби масової інформації. По-третє, створюються широкі можливості для експорту низькопробної культури із вчорашньої метрополії. По-четверте, різними засобами деформується моральність нашого народу, насамперед молоді.

Асимільованому інтелігенту не просто відвернутися від москальської культури і навіть квазікультури й повернутися обличчям до культури європейських народів. Підступні московські і петербурзькі інтелектуали намагалися вже після проголошення незалежності України подавати нам, українцям, здобутки західної культури дозовано, у вигідному для себе плані.

Духовне відродження українства передбачає, насамперед, повернення національної духовної спадщини, злютованої з найпередовішими досягненнями західної культури. Водночас потрібно повернути з Московії загарбані духовні скарби нашого народу, щоб подолати нав'язаний колонізатором комплекс українців як начебто «несподіваної нації». Без подолання духовної залежності не може бути мови про формування національної самосвідомості, що демонструє перед світом нашу самобутність, а нею визначається історична індивідуальність українців на світовому тлі і власна історія на противагу історії колоніальній.

Трактування «колоніального часу» як пропащого для українського народу – це не лише протест проти свого приниження, а й історичне обґрунтування своєї правосуб'єктності, перетворення вчорашнього невільника в персону, утвердження універсального гуманізму.

У нових умовах історія західної цивілізації не може зводитися лише до цивілізації країн Західної та Центральної Європи. Про її історію не може бути мови без Трипільської цивілізації. Такий підхід означає не спробу «втечі в минуле», а «біг у майбутнє» на основі переоцінки ідеалізованого минулого й модернізованого теперішнього в інших країнах.

Вчорашній колонізатор розпочав проти нас війну. На диво світові українець дав йому відсіч, що означає подолання нав'язаного москалями комплексу національної неповноцінності. Виступивши зі зброєю проти агресора, українець вийшов із вікової московської шинелі, зрозумів доконечність потреби позбутися москвоцентризму. Водночас потрібно поставити перед судом колабораціоністів, перевиховати інтелігенцію, нейтралізувати пасивні й байдужі елементи. Визволені українці повинні знайти способи розв'язання тих питань, які не вдалося розв'язати західним народам. Їх можна розв'язати лише на засадах персоналізму.

Доконечне прискорене подолання політичної, духовної та економічної відсталості тих частин українського народу, які зазнали згубного впливу вікового московського поневолення. Необхідно спрямовувати суспільний розвиток на створення суспільства рівних можливостей для всіх громадян. Це – складний і тривалий процес. Насамперед суспільство повинно спиратися на *національну меритократію*, цебто передати виконання політичних функцій патріотичним фахівцям. Без деколонізації у духовній сфері не може бути мови про остаточне визволення українського народу. У процесі свого радикального оновлення Україна має створити змішану економіку. Складність у тому, що економічні важелі захопив компрадорський (промосковський) олігархат, далекий від національних інтересів більшості українців.

Політика багатовекторності України на міжнародній арені не відповідає суті українського народу як народу за духом західного, що не може ставити на один рівень європейський легітимізм і москальський ордизм (путінізм). Останній спирається лише на силу, зневажаючи засади нового гуманізму. Така його суть висловлена ще майже два століття тому ідеологом московського імперіалізму В. Белінським.

Життя надзвичайно складне – і даремно сподіватися, що його можна обґрунтувати раціонально в рамках однієї доктрини, розкласти в клітини певної схеми. Проте не варто заперечувати вироблення засадничих підходів до з'ясування його суті на основі синтезу (синкретизму) філософських ідей, поставивши в центр персону. Безумовно, відкидати національну філософську спадщину не доцільно. Життєва сила становить внутрішню основу всього, що існує. Напевно, ця сила забезпечила збереження української нації попри багатовікове поневолення. Трактувати життя як логічне за характером і намагатися підпорядкувати його певним правилам чи вбгати в чітку систему даремно.

В основі історії втілюється певна ідея, що веде до здійснення великого ідеалу. Протидія йому зумовлює суперечності на кожному історичному етапі. Нині таку протидію світовому процесу національного визволення й співпраці вільних народів на засадах легітимізму, що передбачає рівноправність і гуманізм, представляє москальський ордизм (путінізм).

Від філософії як системи обґрунтування фундаментальних переконань про персону, цебто унікальну духовну істоту, її місце в світі та взаємини з природним і суспільним довкіллям, похідне філософське мислення, що проявляється, як правило, фрагментарно в соціально-гуманітарних науках, у суспільному житті та в побутових умовах. Без філософії не можливо зрозуміти на теоретичному рівні шляхи й засоби морального удосконалення людини, збагнути тенденції й фактори світового розвитку. Потребам людини відповідає філософія, яка моральна з індивідуального погляду й дійова в соціальних умовах. Специфічним особливостям мислення народу відповідає національний світогляд.

Як творчий світогляд філософія спрямована на майбутнє. У цьому її футуристична, прогностична роль. Обґрунтована ідея повинна спонукати до дії, тому доконечно намагатися забезпечити їхню гармонію. Лише ідея, яка опановує широкими масами, веде до її суспільної реалізації. У такому разі ідея набуває творчої сили. Водночас життя вимагає логічного поєднання минулого, теперішнього й майбутнього, що неодмінно передбачає досконале вивчення національної історії на історіософічному рівні. Відтак постає питання про співвідношення ідеї та її суб'єкта, адже ним може бути окрема персона, національна еліта як ядро нації та сама нація. Доконечно забезпечити гармонійність зв'язку релігії та науки як двох крил національного і людського духа, про що писав Йосиф Сліпий.

Наука не протистоїть релігії: вони доповнюють одна одну як інтуїтивне пізнання інтелектуальне, духовне сприйняття емпіричне. Вони не протилежні, бо релігія вивчає внутрішню природу (духовність) людини, а наука – сферу буття поза межами цієї внутрішньої природи. У релігії відтворена індивідуальна, суб'єктивна думка, що набуває оцінкової форми, а в науці – об'єктивне переконання про факт на основі дослідження й експерименту.

Однак збагачення наукових знань аж ніяк не означає збагачення мудрості, що визначає мету й наповнює зміст людського життя. Причому, наука не спроможна пояснити причину здібностей, джерела емоцій, творчого надхнення, добра, вплив краси, інші моральні та естетичні явища. Тут аж ніяк не обійтися без філософії, що зародилася як любов до мудрості. Однак цим вплив філософії на науку не обмежується. Над наукою та філософією вивищується релігія, яка пов'язана з містичним баченням, інтуїцією, наснаженою вірою, інтроспекцією (від лат. *introspecto* – заглядаю всередину), цебто своєрідним пізнанням особливостей суб'єктивних аспектів психіки, проблеми смерті й життя після смерті. Вже такі зауваження засвідчують різні підходи науки, філософії, релігії до пізнання. Серед їхніх спільних проблем необхідно виділити

життя людини, суспільної групи, забезпечення їхньої гармонізації, взаємозв'язок внутрішнього життя людини і довкілля, проблеми світового розвитку, безперервні людські шукання, ушляхетнення і морально-духовне вдосконалення людини.

Творча духовна сила (життєва енергія) забезпечує саморух, переміни і розвиток. Час тече лише в одному напрямі, про його поворот не може бути мови, як і про абсолютну детермінованість. Віра в таку детермінованість неодмінно веде до повної пасивності, хоч кожна подія – це ланка в нескінченному ланцюзі подій.

Наука виробляє і теоретично систематизує знання про навколишній світ. Здобуваючи нові знання, людина наближається до істини. Звісно, про досягнення остаточних і завершальних знань, а також про абсолютну могутність розуму не може бути мови, тому залишаються сумніви. Підходячи до життя, доцільно поєднати метод науки з філософським методом. Не варто заперечувати інтуїції. Важливе значення у пізнанні має дія, що охоплює також процеси мислення й переживання.

Вічна істина не досяжна для недосконалого розуму людини, пізнання якої обмежене часом і простором, а також рівнем світогляду певної епохи. Звідси – потреба постійних пошуків істини, її онови, розвитку на новому рівні мислення та здобутків життя й надання нової форми, щоб орієнтуватися не лише в теперішньому, а й у майбутньому.

2. Місце персони в суспільних суперечностях

Життя суперечливе, бо людина порівнює ідеал із реальністю, поєднує добро і зло, старе й нове. Його сенс полягає у постійній фізичній, інтелектуальній і моральній боротьбі з довкіллям та самим собою. Однак висновувати з цього торжество прогресу нема жодних підстав, позаяк результат залежить від співвідношення сил (зрівноваження, примирення, синтезу). Українські національні суперечності охоплюють різні сфери (економічну, політичну, духовну).

У таких умовах особливе значення має синтез, що спирається на національний фундамент. Проте синтез не зводиться до еклектичного поєднання протилежних елементів. Його можна розглядати як три різновиди, бо йдеться: по-перше, про *суб'єктивний* (пізнавальний) процес на новому рівні духовно-морального розвитку; по-друге, *суб'єктивно-об'єктивний* процес, залежний від волі й свідомості людини; по-третє, *об'єктивний* процес поєднання протилежних тенденцій у різних сферах суспільного життя.

Творчий підхід до проблеми людини орієнтований на зміну умов її існування й засобів перетворення духовно-моральної природи. Проблема людини і людських взаємин становить основу дійового світогляду, від окремої людини розповсюджується на людські спільноти, аж до всього людства, з одного боку, і вимагає зваження інтересів, прагнень і сподівань, з іншого. Лише так можна створити концепцію особи в комплексі зв'язків у часовому вимірі, поєднанні різних сфер життя (людини й людської групи, особи й суспільства), щоб забезпечити гармонійний розвиток у суспільному контексті.

Людський фактор зумовлений тим, що активність людини має надзвичайно важливе значення у перетворенні дійсності. Саму проблему людини доцільно розглядати в двох площинах (внутрішнього й зовнішнього) розвитку особи й суспільства. Йдеться не про ізольовану людину, а про соціалізованого індивіда в суспільному організмі чи персоніфіковану істоту в духовному житті. З цього випливає проблема примирення зовнішнього життя світу з внутрішнім, духовним життям індивіда, доконечність рівноваги між душею і тілом людини, між людиною як частиною природи і людиною як частиною суспільства.

Прагнучи досконалості, людина не досягає її, але постійно наближається до ідеалу. Протидіє досягненню ідеалу непослідовність і суперечливість самої людини, що не сприяє гармонії тенденцій людини, бо переважає якась одна сторона. Після проголошення незалежності України на перший план вийшла моральна, духовна сторона. Проте духовне оздоровлення людини, як продукту постколоніального, посттоталітарного й постгеноцидного періоду, зіткнулося з успадкованим політичним механізмом, деморалізованою спільнотою, успадкованою матеріально-технічною системою. Без подолання цих суперечностей не може бути мови про повноцінність суспільства. Духовно-моральне оздоровлення людини доконечне тому, що без цього не можливе соціальне визволення.

У таких умовах про протиставлення духовних і матеріальних інтересів не йдеться. Їх треба розглядати у взаємодії на основі універсального гуманізму. Такий гуманізм засновується на співпраці задля спільного блага з метою створення вільного та справедливого суспільства. Він вимагає злютованості прагматизму нинішньої людини з її альтруїзмом. Інакше кажучи, універсальний гуманізм поєднується з науковими закладами. У нинішньому світі спостерігається протиборство двох протилежних процесів: перший – ґрунтується на розумі, співпраці й будівництві, а другий – спрямований на руйнування, заперечення, що в кінцевому підсумку може призвести до знищення людства. Якщо перший процес простежується у розвитку західної цивілізації, то другий – яскраво

проявляється у діяльності чекістського керівництва Російської Федерації, що претендує на протилежну азійську (євроазійську, московсько-православну, ординську) цивілізацію.

Єдність людства спочатку ґрунтувалася на засадах обмеженого європоцентризму, цебто стосувалася лише тих народів, життя яких було позначено духом свободи. Поневолені народи розглядалися в контексті панівних націй. Становище змінилося під впливом національно-визвольного руху, коли почали виникати незалежні держави на інших континентах. Першим ударом по колоніальній системі було виникнення незалежних Сполучених Штатів Америки. Відтак національно-визвольний рух охопив Південну Америку, а в минулому столітті – всі інші континенти і тепер проявляється у залежних країнах Європи. Підхід до історії країни в світовому контексті дає змогу побачити її в перспективі світової історії. Водночас історію кожної країни визначають її творчі сили, що розвиваються відповідно до її національного духа.

Прогресивний розвиток суспільства можливий лише на міцному матеріальному фундаменті й солідарності, що згармонізовані динамічним світоглядом. Без солідарності країна приречена на загибель. Національна солідарність виступає як синонім націоналізму, що утверджує колективну пам'ять народу, який зберігає досягнення, традиції та досвід минулих поколінь, робить висновки з невдач і трагедій своєї спільноти. У цьому розумінні націоналізм – це життєва сила нації: без його фундаментальних традицій нація відривається від свого коріння, перериває історичну тяглість, втрачає перспективи свого розвитку. При такому підході стає зрозуміло, чому москальські поневолювачі вульгаризували наше минуле й силкувалися опалюжити наших великих героїв і світочів нації.

Національний дух українців ґрунтується на таких властивостях нашого народу, як рівновага особистого індивідуалізму й громадської спільноти, витримки й самопожертви, прагнення до свободи й протистояння чужому поневоленню та насильству, відсутність духа наживи, миролюбність і толерантність при негативному ставленні до побутової вульгарності, розсудливість і справедливість, доброта і взаємодопомога. Такий дух найяскравіше сягнув апогею за часів митрополита Андрея Шептицького в українському католицизмі східного обряду, який узгоджувався із особливостями київського християнства на протигагу візантійському цезаропапізму й московському квазіправославному ордизму.

Основну тенденцію світового розвитку репрезентує інтеграція на світовому й регіональному рівнях. Найпотужнішими серед таких об'єднань слід назвати Європейський Союз і оборонний блок НАТО, членства в яких домагається Україна. Протилежну тенденцію інтеграції представляє Російська Федерація, яка намагається протиставити цивілізаційному

розвитку агресивний ордизм, а єдності багатоманітностей – уніфікацію на засадах грубої сили і приниження людини іншої національності. Московська політика протистоїть основній тенденції світового розвитку, сіє страх, ненависть і насильство.

Важливе значення у цьому контексті належить методу, що, безумовно, входить у структуру об'єктивної реальності. Треба зважити, що метод стосується не лише діяльності, а й зміни свідомості, адже йдеться про усвідомлення людьми доконечної єдності, прагнення до неї. Нинішній світ суперечливо взаємозалежний: розвиток одних регіонів не може бути успішний при руйнації інших. Не тільки прогрес, а й катастрофи впливають на становище в світі. Доконечна єдність світу на нових засадах, позаяк людство опинилося перед загрозою знищення.

У кожному історичному періоді проявляється єдність минулого, теперішнього й майбутнього, між якими існують певні відмінності й навіть протилежності. Минулому властива умовна постійність, застиглість, незмінність. Теперішнє проявляється у протиборстві різних сил, у конфліктах і проблемах, що неодмінно вимагають розв'язання й розв'язуються різними способами. Як момент дії теперішнє втілює саме життя, прагнення до дії. Майбутнє закорінене в теперішньому й виступає як суб'єктивний вираз прагнення до досягнення омріяного суспільного, національного й світового ідеалу.

Водночас у кожному історичному періоді як процесі єдність минулого, теперішнього й майбутнього доволі суперечлива, бо йдеться про взаємопроникнення і навіть взаємозаперечення, що характеризує неперервність історичного процесу. Теперішнє закорінене в минулому, а майбутнє в теперішньому, залежить значною мірою від діяльності нашого покоління. В історії проявляються взаємопротилежні процеси поступовості й аритмічна стрибучість, еволюційності як безперервності й революційності як раптової докорінної зміни. Як форма суспільних змін революція може прискорювати розвиток еволюційних процесів або мати протилежні наслідки.

Історичний розвиток визначають не лише відоб'єктивні, а й відсуб'єктивні фактори. Зудар протилежних інтересів призводить до конфлікту. Суб'єктивний фактор залежить від волі й бажань, активної діяльності людей. Особлива роль належить еліті, яка усвідомлює суспільні й світові тенденції, доносить їхнє розуміння до широких мас. Відсутність такої дієздатної еліти негативно впливала на історію українського народу упродовж «пропащого часу» після Переяславської унії України з Московією.

Свобода як усвідомлена в руслі світових тенденцій теперішня активна діяльність зумовлена минулим, що неодмінно заперече повну пасивність.

Подібне розуміння свободи нації ще сто років тому обґрунтували засновники українського революційного націоналізму Микола Міхновський і Дмитро Донцов. Свобода зумовлює відповідальність особи, групи, нації. Особлива відповідальність лягає на національну еліту. Проте людина не може бути рабом ні минулого, ні суспільних умов, бо справжня історія – це історія боротьби, яка передбачає досягнення гармонійності. Засоби і цілі боротьби залежать від людини, яка діє в конкретних умовах історичного розвитку і має змогу вибрати методи й формулювати ідеали.

Кожна історична подія – це результат суб'єктивних прагнень багатьох людей, відтворених у їхній активній діяльності чи пасивній бездіяльності. Вони визначаються минулими подіями, але не беззастережно, бо кожен суб'єкт історичного процесу має змогу діяти самостійно. Такий взаємозв'язок і взаємозумовленість доволі ускладнені, адже суб'єктивні спонуки об'єктивуються й створюють умови для нових суб'єктивних спонук, прояву скінченності в нескінченності. Проте на наступні події впливають не всі події й суб'єктивні спонуки минулого, а лише їхній основний підсумок.

В основі життя людини й нації лежить духовний первень. Українська цивілізація закорінена в часах Трипільської, від якої пішов розвиток нашої нації на противагу ординській цивілізації москвинів. Попри матеріальні зміни існують вічні істини, що не змінюються з часом. Вони відтворені в Божих заповідях. Те саме стосується духовної сутності нації, що втілена в національній ідеї та становить основу цивілізації. Втрата життєвої енергії веде до загибелі нації і цивілізації. Такий процес розпочався на наших землях після знищення козацько-гетьманської державності.

Розуміння історії як процесу безумовного прогресивного розвитку доволі сумнівне, адже такий розвиток залежить від співвідношення сил, їх боротьби та її наслідків. Варварство не лише зникає, а й набуває інших, нерідко набагато жорстокіших форм. Чи можемо вважати поступом перехід від стану вільних хліборобів за козацько-гетьманських часів до московського кріпацтва, яке мало чим відрізняється від рабства? Отож, до минулого і його змін треба підходити аналітично.

Особливе значення має оцінка критерію суспільного прогресу. Безумовно, на перше місце треба поставити рівень незалежнення людини від природи, удосконалення цивілізації. Не варто недооцінювати значення духовної сфери для прогресу людини, що визначається досягненнями науки й культури. Саме вони визначають сенс історії. Життя суспільства пов'язане, з одного боку, з вільним духом особистості, його динамічністю, а з іншого, – з зовнішнім світом, наповненим боротьбою ідей та інтересів.

Особа й нація визначають власну долю своїми діями, а також виходять від дій інших людей у минулому, що творить основу для майбутнього. Водночас до самих дій треба підходити, відштовхуючись від примату духа, який живить віру людини, а без віри жити неможливо. Взаємозв'язок внутрішнього (суб'єктивного) й зовнішнього (об'єктивного) творить механізм історичного прогресу, визначає його характер і спрямованість.

Людина не спроможна повністю осягнути Бога, бо тут наперед виходять ірраціональні чинники. Проте Бог постійно проявляє присутність у житті людини й суспільства як джерело саморуху. Творець дарує людині ідеал, який навіть спонукає її до самопожертви заради істини, честі, Батьківщини, дає змогу долати підступи лихих сил. У процесі свого життя людина духовно самовдосконалюється й перетворює історичну реальність.

Спадковість і поступальність, стабільність і динамізм у своїй гармонійній взаємодії визначають оптимальний суспільний розвиток. Порушення такої гармонійності призводить до конфліктів, криз і посилює руйнівні тенденції. Наслідки порушення такої гармонійності відтворив М. Гоголь у повісті «Вій», показавши, що вихований у традиційному дусі спудей Хома Брут не зміг протистояти технічному наступу чужого колонізатора.

Нова національна свідомість передбачає, по-перше, відродження традицій української *стабільності* в різних сферах суспільного, насамперед духовного, життя, по-друге, подолання *спонтанності*, пов'язаної з «пропащим часом» московського поневолення, по-третє, аналітичне *вспадкування* досягнень, особливо технічних, західної цивілізації, від якої Україна була насильно відірвана.

Заперечення поступальності історичного процесу заперечується проявами кризи цивілізації в XX і XXI століттях, що проявилось у занепаді моральності, декадансі культури, посиленні деградації й відчуженні особи, використанні досягнень науки в егоїстичних цілях, загостренні міждержавних і міжнаціональних та соціальних конфліктів, плебеїзації суспільного життя, знеціненні ліберально-демократичних форм парламентаризму, неефективності протистояння агресивним потугам московського ордизму та його спільників, послаблення ролі міжнародного права й міжнародних організацій.

Найбільша криза – це криза людського духа. Без виходу з нього не вдасться подолати політичні та економічні кризи, досягти гармонії, щастя і безболісного процвітання. Нинішня людина не впевнена в завтрашньому дні. Навіть у мирний час її охоплює тривога, бо постійно відчувається загроза нової війни, що може призвести до загибелі людства.

Нині агресивна Московія розпочала в глобальному масштабі «гібридну війну», що охоплює, насамперед, морально-духовну сферу і водночас підриває економіку розвинених і непокірних країн, знецінює демократичне волевиявлення їхніх громадян.

Криза світової цивілізації (різних типів регіональних цивілізацій) засвідчує, що вона стоїть перед новими випробами і доконечністю вийти на новий рівень розвитку. Втрачені творчий дух людства, енергія і віра *homo sapiens*. Таке враження, що після сонячного zenіту цивілізація схиляється до вечірніх сутінок. Ми, європейці, опинилися перед дилемою – **духовне оновлення або моральна деградація**. У таких умовах ще раз повертаємося до ідеї Ю. Липи про призначення України, але обшир її здійснення набагато більший.

Потрібний інтегрований погляд на життя, який був властивий мисленикам минулого. Україна повертається до західної цивілізації і водночас наснажує її національним духом, успадкованим від княжої, козацько-гетьманської доби, періодів національно-духовного відродження, національно-визвольних змагань, доби національного державотворення. На національному рівні доконечно забезпечити духовну єдність, емоційну єдність нації і гармонізувати національні взаємини на всіх рівнях відповідно до національного ідеалу. Такий національний ідеал традиційно спирався на терпеливість і самопожертву, прагнення до свободи і ненависті до чужоземного гніту, відсутність вульгарності, на миролюбство, самоврядування, неґацію духа наживи, протидію насильству. Цей ідеал ґрунтувався на духовній природі людини і не залежав від соціального становища. Економічно й соціально йому відповідає **солідаристський капіталізм**. На таких засадах будується соціальна і правова держава як втілення національного ідеалу.

Проблеми людини вимагають універсальних засобів розв'язання. Перевагу треба надати внутрішній інтроспекції, тотальності духа як основі світобудови. Дух розчиняється у світі, а людська душа управляє тілом. Звідси – ірраціональний вимір людського існування, бо дух становить джерело цінностей, забезпечує творчу роль суб'єкта. У світі посилюється боротьба цінностей, серед яких на першому місці свобода.

Свобода волі людини – це прояв її Божого призначення, тому таку свободу слід розглядати в триєдності понять «становлення», «тяглості» та «вічності». Окрім того, треба звернути увагу на поняття «призначення» і «доля». Призначення – це постійний самовияв духовної сутності людини. Те саме стосується й народів у процесі підкорення природи й співжиття з іншими народами як тяглості. Доля фіксує залежність людини від її культурно-історичного буття на противагу випадковим матеріальним умовам.

Філософія вітакреатизму відтворює активність людини у творенні власного унікального світу на основі єдності буття, дії та думки, гармонії розуму й віри. Буття динамічне, в чому переконає досвід людини. Дія відтворює живе прагнення організму. Віра наснажує розум. Особливе значення має інтуїція. Думка пронизує буття, виступає у формі життєвого пориву, сягає свого завершення в істині, красі, благу. Мисленнєва діяльність людини намагається поєднати аналітичний розум і «розум серця», суперечності між якими зумовлюють вибір суб'єкта в історії.

Культура означає саморозвиток людського духа в безперервному прилученні до скарбниці загальних цінностей при одночасному збагаченні їх відповідно до істини, краси й блага. Саморозвиток не можливий без свободи й посвяти іншим людям й універсального порядку, встановленого Богом.

Персоналізм обґрунтовує ідеал людини й соціального розвитку на пріоритеті духовного чинника щодо політики, розглядає історію як продукт безперервного самостановлення *цілісної людини* на противагу її самозбереженню. Така людина причетна не лише до світу природи й історії, а й до трансцендентного, виступаючи як активний суб'єкт згідно з Божим призначенням. Персона має три завдання: проникнення в суть трансцендентного; втілення в конкретному суб'єкті; єдність людини не лише з Богом, а й з іншими людьми. Індивід – це розчинення особи в матерії, хоч тілом управляє духовна субстанція. Лише співпричетність до Бога дає змогу людині проявити себе «співавтором творення». Людину як цінність можна пояснити лише на релігійній основі.

Зв'язки між людьми характеризує поняття *комунікації*, що передбачає вихід людини із суб'єктивності й християнську любов до іншого. Проте тут не обійтися без допомоги Бога, без якого не забезпечити вдосконалення свідомості, перебудови людських відносин на персоналістських засадах і піднесення людини над суспільним середовищем. Інакше комунікація буде *заблокована*, що підтверджує тривалий період світової історії в минулому столітті, коли заперечували людські цінності, які бувають певних рівнів. Перший рівень становлять *побутові й економічні цінності*, над ними вивищуються *політичні*, далі – *інтелектуальні й естетичні*, нарешті, найвище – *моральні й релігійні цінності*.

Місія людини здійснюється у процесі міжлюдської творчості. Життя людини залежить від природної еволюції та водночас від руху історії. Як наслідок – людина постає в протилежностях: по-перше, формується як автономна істота, володар природи, а по-друге, як наслідок комунікації люди створюють широкі об'єднання, творять історію, втілюючи трансцендентне призначення. Християнство забезпечує єдність трьох ідей: Бога, людства (світу), історії (розвитку).

Європейські персоналісти намагаються обґрунтувати ідею прогресу, щодо певних аргументів не користь якої є серйозні заперечення. По-перше, варто визнати, що історія в кінцевому розвитку має сенс. Проте такий сенс – це орієнтир, а не постійний процес, який залежить від протиборства опозиційних сил на кожному етапі. По-друге, нинішній етап світового розвитку заперечує надмірну впевненість у тому, що саме існування людства не загрожене. Авантюриницька політика чекістського керівництва Російської Федерації та непрогнозованого диктатора комуністичної Кореї змушує людство постійно задумуватися над проблемами свого збереження. По-третє, як ідею прогресу називають науку й техніку, з чим також не просто погодитися, адже вони можуть не тільки служити людям, а й бути спрямованими проти всього людства. По-четверте, не заперечуючи проти місії людини як власного визволителя, потрібно наголосити, що її місія здійснюється лише тоді, коли людина діє в програмі співучасті Божого задуму, бо інакше така місія блокується.

Хоч у процесі праці історія персоналізується, не можна забувати про інше: перед людиною постає проблема доцільного проведення вільного часу в інтересах її саморозвитку. Нігілізм супроводжується аморалізмом у всіх сферах людського життя: атеїзм намагається витіснити християнську релігію; розширення прав громадянина часто йде за рахунок ігнорування обов'язків; абсолютизація наукових досягнень пов'язана з ігноруванням їх моральних наслідків; гуманістичну свідомість постійно витісняє цинічний егоїзм й відчуження людини; християнській любові між людьми протистоїть ненависть до іншого; плюралістичне мислення й ґрунтована на ньому поведінка не забезпечують свободи, а зумовлюють необмежену анархію. Протиставлення капіталістичному способу виробництва комуністичної утопії завершилося невдачею. Лише християнський ренесанс і утвердження релігійно-моральних цінностей забезпечать відновлення людини в сучасному суперечливому світі.

Християнська людина перебуває в істині, що дана Богом. Намагання блокувати Божу присутність у серці людини має згубні наслідки не лише для оточення, а й для неї самої. Така присутність проявляється не лише в інтелекті людини, а й в опшляхетненій чуттєвості, що засвідчує єдність людини зі світом, який вона сприймає не лише тілом, а й душею. Існування об'єктивного світу не може стояти під знаком запитання, бо таке існування підтверджує зв'язок людини зі світом. Отож, доцільно запропонувати формулу: **«Я відчуваю і розумію світ, який незаперечно існує»**. Існування світу підтверджує досвід присутності в ньому людини. Як наслідок – знімається суб'єктно-об'єктна проблема, бо суб'єкт і об'єкт виступають у єдності.

Абстрактний підхід до людини не дає змоги збагнути її суть. Треба запровадити поняття «конкретної ситуації буття», яка дає змогу прозвувати безпосередню цілісність людини, її ставлення як суб'єкта до об'єктивного світу й трансценденцію людини в конкретних умовах. Особливе значення має співвідношення понять «буття», «володіння» і «властивість». *Буття* фіксує єдність душі й тіла людини в певних обставинах. *Володіння* стосується внутрішнього підкорення суб'єктом зовнішніх предметів у процесі діяльності. *Властивість* – це внутрішня прикмета людини, що проявляється назовні в процесі її саморозвитку.

Існування людини в світі не можливе без *комунікації*, цебто її відносин з іншими людьми, і *трансценденції* як прагнення до Бога. Без трансценденції не можлива свобода людини. Як джерело культурно-історичної творчості Бог духовно згуртовує людей, надихає індивідуально й спільотно для поліпшення їхнього існування на християнських засадах *віри, надії, любові*, що утверджує *революція свідомості*.

Суспільство має не лише позитивний вплив, а й дегуманізує особу як духовну істоту. Така дегуманізація сягає апогею в умовах орди, що ґрунтується не на праві, а на наказах. Універсальний гуманізм не суперечить християнству, позаяк дотримується погляду, що людина створена за образом і подобою Божою, тому його доцільно трактувати як християнський гуманізм.

Наприкінці XIX століття розпочалася деградація культури, що веде до поневолення людини, обмежує її творчий самовияв, протидіє духовним традиціям.

Треба визнати рацію тим, хто протиставляє культурі цивілізацію. Звісно, порівняно з дикістю й варварством цивілізація вивищує людину. Проте технічні досягнення можуть використовуватися проти її духовних інтересів. Розвитку властивостей протиставлено володіння з його культом користі. Як наслідок – всебічно розвиненій, цілісній людині протиставлена частково розвинена людина, а фундаментальним і гуманітарним наукам – технічні науки й природознавство. Звісно, про всебічний гармонійний розвиток не може бути мови. У філософії на перші місця виходять епістемологія та праксеологія.

Відновлення суб'єктності пов'язується з періодом Ренесансу. Проте з часом суб'єктність спричинилася до антигуманізму як відсутності вищих цінностей людини. Дух абстракції, який запанував у світі, витиснув наперед абстракції, а в суспільстві взяла гору *маса*, яка почала претендувати на владу. Людиномаса втратила особистісний вимір, що втілений у формулі Протагора про неї, як міру всіх речей. Тепер її почали трактувати як сукупність функцій. К.Г. Маркс звів людину до сукупності всіх суспільних відносин. Завершення духу абстракції проявилось в

переоцінці ролі техніки як «душі» цивілізації на противагу культурі. Відчувши силу розуму, людина загордилася в ролі підкорювача Всесвіту. Як наслідок – гуманізм починає перетворюватися в антигуманізм, а технічна цивілізація руйнує духовно-ціннісний зміст культурно-історичної традиції, маніпулює суспільним життям.

Воля до влади забезпечила владу людини над зовнішнім світом, що загрожує повною функціоналізацією людини, веде до втрати нею універсальних цінностей. Підкорення сил природи не призвело до справжнього звільнення людини, а навпаки, посилило переконання її в своїй силі як підкорювача. У цьому трагедія не тільки індустріальної цивілізації. Ще більше вона утвердилася в постіндустріальну, інформаційну епоху, коли духовний світ людини опинився не тільки під контролем, а й під регулюванням владних сил.

Тоталітаризм впливає на психічне життя людини. Під таким кутом зору комунізм проявив себе як завершення рабства, зосередившись на рабстві духовному при формальному визнанні людських прав, звівши мету людини до задоволення матеріальних потреб, що дає підстави характеризувати його як цивілізаційне рабство.

Формальна ліквідація комунізму в Московії та його сателітах не гарантувала свободи людини, позаяк фактична влада в цій державі-партії опинилася майже безроздільно в руках чекістів як модерної сили московської опричини. Їхня мета – формування фанатичної свідомості своїх громадян як людей маси, нав'язування їм переконання про свою вищість поряд з іншими народами світу, химерного ідеалу, загрози тотального знищення в егоїстичних цілях.

У таких умовах не може бути деідеологізації свідомості, відмови народів цивілізованого світу від державної ідеології, лише – *реідеологізація* на засадах персоналізму, боротьба проти маніпуляції суспільною свідомістю. Людина повинна протиставити дегуманізації виховання християнської мудрості. Очолити такий рух в Україні має національна духовна еліта. Доцільний синтез етичного й філософського пізнання людини як біологічної, соціальної та духовної істоти. Такий підхід властивий Сократу. Наголошення на досократівській філософії безпідставне, адже вона була, насамперед, натуралістичною, а тут доконечний універсалізм. В Україні таку універсалістську традицію втілював Тарас Шевченко, а після нього Микола Міхновський і Олександр Кульчицький.

Доконечно виховати творчу особу. Лише Божественне начало може бути основою спадковості духовно-ціннісної традиції і гуманістичної цивілізації, що визначає культурно-історичний процес. Спрямовувана Богом християнська особа намагається подолати грані між сакральним і земним вимірами, утверджувати сакральне на противагу профанному.

Людина перебуває в стані постійного творення. Усвідомити людину можна на засадах єдності християнського вчення, гуманістичної настанови й досягнень науки. Лише на засадах християнства й гуманізму можна зрозуміти призначення людини як активного творця свого життя. Нині людина й людство забезпечують космічне становлення як цілеспрямований процес. У цьому розумінні людина виступає як спадкоємець Бога. Незалежно від складності людська праця надхненна. Вершиною панування людського розуму треба визнати *ноосферу*.

Критерієм суспільного розвитку доцільно вважати духовний розвиток особи, персони, натхненною вірою в Бога. Філософія оновлення передбачає модель діяльної особи, яка прагне істини, краси, добра. Інакше про **вітакреатизм** не може бути мови. Завдяки душі людина набуває інтелектуальних, моральних й релігійних чеснот. Базову структуру людського існування становить діяльність людини. У процесі такої діяльності встановлюються інтер-суб'єктні відносини з іншими людьми, а на основі трансцендентальних зв'язків твориться історія людства. Справжня людська діяльність має джерелом душу людини, а вона не можлива без самосвідомості й волі.

Особливість людини в тому, що вона становить не лише природну, а й культурну сутність, що зумовлює її історичну активність. У акті культурної творчості людина підноситься над природною й історичною доконечністю. Найвищим сенсом людського існування є прямування до Божественного блага. Католицька Церква прагне реалізувати ідеал універсального гуманізму на християнській основі, цебто теоцентричного гуманізму. Недолік антропоцентричного гуманізму доби Ренесансу в тому, що він не виходив із трансцендентного джерела, тому призвів до атеїзму з його аморалізмом і деградував у тоталітарному суспільстві, побудованому на засадах комунізму й нацизму. У таких умовах доконечно повернутися до універсального гуманізму, що ґрунтується на принципах персоналістичної орієнтованості, громадянства й християнської спрямованості. Персоналістична орієнтованість передбачає утвердження цінностей особи. Громадянство пов'язане з ідеєю спільного добра на основі суспільного життя. Нарешті, християнська спрямованість не заперечує екуменічного діалогу для досягнення спільної мети. Принципи універсального гуманізму треба втілити в усіх сферах суспільного життя (економічній, політичній і духовній), щоб забезпечити цілісний розвиток людини і утвердити її моральні чесноти.

Схильність кожної людини до віри має наслідком те, що вона стає носієм так званого «анонімного» християнства, що засвідчує причетність до вічних істин, утілених у християнстві. Таку тайну не збагнути

раціонально, але її суть у тому, що універсальний гуманізм має християнський характер і не може прирівнюватися до якогось конкретного гуманізму.

Віра в можливість поліпшення й докорінної зміни світу не можлива без утвердження релігійно-моральних цінностей, активізму людини, яка оновлює людські взаємини в світі на основі релігійно-моральних орієнтирів. Індивідуальне життя в глобальній долі історичного розвитку забезпечується через посередництво національної спільноти. Людська духовність найпереконливіше розгортається в трудовій діяльності, що становить ядро соціальної сфери. Праця створює предметне довкілля людини. Водночас праця як прояв служіння Богу і людям має релігійно-моральний вимір, створює умови для діяльного саморозвитку людини.

Свідоме метаставлення в праці спростовує матеріалістичне пояснення історії. Історія має дві сторони. По-перше, вона в кінцевому підсумку втілює Божий Промисел, а по-друге, діє через людей в боротьбі за досягнення своїх планів на певному етапі, позаяк кожній людині властива внутрішня релігійність. Треба чітко розрізняти *фінальну спрямованість* історії, яка визначена Богом, і *часткові цілі*, що задають хід історичним подіям, залежачи від співвідношення протиборчих сил.

Відчуження людини стосується не тільки соціально-економічної сфери, а охоплює різні аспекти її діяльності, впливає з людської природи. Вихід забезпечує лише релігійно-моральне оновлення, засноване на вірі в Бога.

Духовне оновлення треба трактувати як наслідок ослаблення впливу позитивізму і комунізму. Нині воно обґрунтовується на засадах універсального гуманізму, що відповідає вимогам християнства, в якому втілені гуманістичні засади людського життя. Безумовно, в умовах так званого «реального соціалізму» про утвердження універсального гуманізму не могло бути мови.

Як образ Божий особистість – це єдність душі і тіла, що представляють людське існування. Її етика ґрунтується на Божому авторитеті й виступає критерієм чеснот при підході до розв'язання екзистенційних проблем. Як створена за образом і подобою Божою людина за своєю природою універсальна, має *єдину сутність*, цебто всім людям властиве спільне єство. Творець не тільки вклав у неї Свій образ, а й «вдихнув віддих життя» (Бут. 2:7), наділив її «істинним життям» незалежно від часу, простору й природної доконечності. Водночас людина унікальна й неповторна, відмінна від інших живих істот. Така її неповторність як особи проявляється в *багатьох іпостасях*. У царині суспільства й політики вона виступає як індивідуальність.

Особисту неповторність і екзистенційну унікальність не окреслити і не виразити засобами мови. Лише особисті взаємини і спілкування з

Іншими людьми створюють можливості для самовияву особистості, виокремлення з природної цілісності. Образ Божий у людині визначає особливість її існування, що гарантується моральністю. Суть людського життя проявляється найяскравіше в любові. У цьому розумінні смерть людини не означає її кінця, а перехід з одного існування, що визначається християнською любов'ю до ближнього, до іншого існування, схарактеризованого як вічність.

Як образ Божий людина наділена розумом, автономністю, свободою волі, незалежним самооцінюванням, що засвідчують її духовну природу й виокремлюють з природного світу. Моральність людини дає змогу зрозуміти її суть. Вона зводиться до індивідуального надбання, відтвореного в універсальних приписах, передбачає єдність прав і обов'язків.

Коли людина протиставляє свою автономність доконечності спілкування з Богом, вона впадає в гріх. Настає трагічне роздвоєння людини як єдності тіла й душі, ігнорування іпостасі персони. Спотворюється свобода особи, бо на перше місце виходить інстинктивна доконечність виживання. У такому випадку абсолютизується природна самодостатність людини, її намагання обійтися без Божої допомоги, цебто самообожнення, хоч насправді за природою людина смертна.

Індивідуальність протиставляється іншим індивідуальностям. Антагоністичні конфронтації впливають негативно на природну особистісну неповторність, бо неодмінно виникає потреба самозбереження, що означає будь-яким способом пристосовуватися до конкретних умов. Примарне виживання зводиться до ілюзії самобутнього існування. Фактично така людина заперечує своє істинне існування. Якщо людина протиставляє себе іншим людям, вона відкидає саму можливість свого життя в любові.

Сучасна криза моральності зводиться до спроби модерної людини нехтувати оцінковими формами етики, протиставити цинічно іншим своє відчуження не лише від вимог моралі, а й права, що, зрештою, веде до падіння, декларативної егоцентричної зневаги страху і має наслідком злочинність. Така людина не обмежена вічністю, лише теперішнім часом, не усвідомлює своєї недосконалості, забуває про потребу для свого спасіння Божої благодаті. Існування людини не узгоджується із сутністю, трансцендентним призначенням.

Як несамодостатня істота людина не може обійтися без спілкування з Богом. Гріх – це екзистенційна поразка персони, що неодмінно вимагає покаяння, цебто подолання егоїстичних бажань і намагання піднятися до рівня християнської любові. Без усвідомлення зла людина не спроможна сприйняти Божу істину. Рабське становище дає людині змогу усвідомити свою трагічність і антиприродність тиранії, бо, не пізнавши хвороби, не можливовилікуватися від неї.

Християнська любов розпочинається з віри й покаяння, усвідомлення своєї недосконалості, подолання егоцентричної вдоволеності. Така любов може реалізуватися як свобода. Християнське милосердя протилежне справедливості. Якщо справедливість ґрунтується на рівності, то милосердя спричинене співчуттям і милістю.

Оновлення на засадах християнства стосується не зовнішнього оформлення чи поведінки людини, а любові, прагнення до Бога. Інакше кажучи, християнство спрямоване на нове створення людини. Воно не заперечує світських моральних норм і правових обов'язків, але не узгоджує з ними своїх істин. Християнська етика не може ототожнюватися зі світською етикою. Щоб переконатися, треба порівняти християнський моральний імператив, висловлений у Євангелії, та категоричний моральний імператив філософа І. Канта.

Смерть людини аж ніяк не завершує її існування. Тлінне тіло, а не людська екзистенція (душа). Їй властива інша природна енергія порівняно з тілом. Боротьбу душі проти бунтівного тіла фіксує аскеза, яка прилучає людину до благодатного життя. Аскеза – це боротьба за свободу проти доконечності, боротьба проти природного ества людини, що проявляється на несвідомому чи підсвідомому рівні. Проте здолати власну природу лише власними зусиллями людина неспроможна. Таке приборкання вимагає благодаті як Божого дару. Пізнання тілесної аскези вимагає богословського знання, щоб людина пізнала універсальну істину свого життя й існування.

У західних державах інститут сім'ї останнім часом поставлено під сумнів. Розпадаються шлюби й зростає кількість розлучень. Це – спосіб життя, який орієнтується на непомірне звеличення індивідуальності й химерне трактування свободи громадянина. Таку тенденцію дослідники пов'язують із модерним розумінням автономності, а також з посиленням техногенності й споживацтва, протиставляють їй інститут шлюбу в традиційному селянському способі життя. Шлюб у тодішній сільській місцевості трактували як функціональну доконечність, що гармонізувала особисте життя людини з універсальним ритмом природного життя, вимагала створення сім'ї. Якщо раніше шлюб трактували як зв'язок людини з якимось космічним виміром, то тепер на перше місце висунено індивіда, який вирвано зі світового контексту, а сам шлюб трактовано як контракт.

Марксизм обґрунтовував як мету створення безкласового суспільства. Насправді намагання реалізувати його соціальну доктрину призвело до створення нового класу в формі компартійної номенклатури. На противагу такій моделі виник рух «нових лівих» у західних країнах. «Нові ліві» не сприймали ні споживацького добробуту, ні тоталітарного (ко-

муністичного) «раю». Наприкінці ХХ століття марксизм (марксизм-ленінізм) зазнав остаточного банкрутства.

У сучасних великих містах життя урбанізованих людей засвідчує їхню відчуженість від природи, органічно не пов'язане з її плином, підпорядковане штучному чи власному ритму. Нинішня людина страждає від технократії.

Хліб як символ людського життя сприймається лише як віддалена алегорія. Витіснення хліборобської й промислової праці торгівлею й різними махінаціями, реальна загроза ядерного знищення, забруднення довкілля в широких масштабах, хижацьке виснаження родючих ґрунтів, вичерпування природних багатств, підступність механізмів гноблення, психічний вплив на людину, дезінформаційне спотворення справжнього становища в суспільстві, дегуманізація духовного світу, зав'язування антикультурних стандартів постійно навіюють страх за збереження не тільки людського життя.

Зовнішнє пригноблення людини поєднується із внутрішніми механізмами відчуження й підкорення. Зваження цих особливостей підтверджує безпідставність ідеалізації комуністичного суспільства, яке не звільняє людини від самопригноблення, не може подолати його механізмів. З цього треба підходити до фундаментальної дилеми перспектив людського життя. Як відомо, вже не одне століття інтелектуали задумуються над дилемою первинності реформування людського життя – морального *вдосконалення людини* як персони чи радикального *реформування суспільства* як системи економічних, політичних і духовних відносин. Відповідь вимагає з'ясування проблеми особистого існування, а воно з самого початку проявляє своєрідність, передбачає відповідальність особистого існування за універсальне здійснення життя, що засвідчує принесене християнством почуття любові.

Трансформація суспільства не можлива без покаяння людини відповідно до панівних у суспільстві цілей. Без такого покаяння не може бути мови про задекларовані зміни. Яскраве підтвердження бачимо на прикладі двох народів – німців і москалів як основних ініціаторів Другої світової війни. Як цивілізована нація німці схилилися до *покаяння*, переоцінили своє ставлення до інших народів і зуміли створити найпотужнішу державу на континенті. На противагу їм москалі як ординці за своїм духом протиставили національному покаянню беззастережну глорифікацію *насильства*, не тільки заперечили моральний підхід до оцінки свого минулого, а й до теперішнього і навіть майбутнього, привели до влади найжорстокішу більшовицьку групу – чекістів. Наслідки очевидні: найбільша територіально імперія посідає лише двадцять перше місце за рівнем економічного розвитку, але загрожує ядерною зброєю

всьому людству. Не повернувшись на шлях праведності, москалі не досягли не тільки внутрішньої, а й зовнішньої свободи. Про християнську саможертвоність, служіння іншим заради спільного добра тут не може бути й мови, на перше місце поставлене *ego*.

Для майбутнього людства особливе значення має комунікативність людини, без чого не може бути мови про існування людської цивілізації. Навіть розв'язання технічних завдань у цьому не допоможе. Комунікативність пов'язана з міжособистісним і суспільним мисленням у різних сферах життя. Світоглядна сутність спілкування полягає у тому, що воно ставить на перше місце самосвідомість і має наслідком подолання відчуження, підтверджує діалогічність людського буття. Завдяки комунікації людина успадковує досвід, набутий поколіннями певної спільноти і людством.

Спілкування походить від життєдіяльності людини як процесу, позначає органічну єдність повідомлення, прилучення та взаємовідносин. Важливе його значення у процесі соціалізації й персоналізації особи. Водночас комунікація пов'язана з апіорною інтерсуб'єктністю людини. Проте комунікація не лише безпосередня між людьми: охоплює також посередню комунікацію, суб'єкт-об'єктну, коли людина звертається до творів мистецтва, і комунікацію на трансцендентному рівні. У процесі спілкування людина засвоює попередній досвід людства – в цьому його основна функція.

Комунікативна функція спілкування позначає співіснування людей, їхнє співпереживання й наслідування, потребу в інших людях. У спілкуванні проявляється діалогічна суть людини, подолання її відчуження, прагнення до суспільної інтеграції. У сучасному суспільстві самовідчуження людини стає загальним, що засвідчує збідніння людського спілкування. З активного суб'єкта людина перетворюється в об'єкт маніпулювання різних інституцій та інших людей, відчужується від самої себе.

Відчуженість від іншого сприймається як істинне життя людини. Переважає *інструментальна* функція спілкування, що впливає з принципу корисності, яка обмежує його замкнутим колом сім'ї чи інтимним колом друзів і ґрунтується на індивідуальному раціоналізмі й прагматизмі. Таку форму спілкування доцільно трактувати як згорнуту. Звироднілий індивідуалізм зумовлює не комфортабельність, а крайню форму міжлюдського відчуження, усвідомлену взаємодію нерідко зводить до навіювання чи наслідування.

Доведений до крайності індивідуалізм не лише згубно впливає на людське життя, а й призводить до деградації самої людини. Звідси – доконечність його подолання. Шляхи до цього різні, а перше місце посідає

релігійне спілкування, що дає змогу подолати суперечність між земним і трансцендентальним, приватним і суспільним.

Про універсальний характер спілкування в нинішніх умовах не може бути мови, бо йдеться насамперед про гуманістичність міжлюдського спілкування на засадах визнання самоцінності людини. Проблеми спілкування виступають як різновид проблеми людини в широкому значенні. Як з'ясувалося, її моральні й соціальні цінності не залежать ні від форми власності, ні від форми суспільного виробництва, а лише від суті персони, бо вони не дають змоги подолати відчуженості. Навпаки, так званий «реальний соціалізм» на засадах московського більшовизму лише посилив війну всіх проти всіх, ворожість між людьми, бо з'єднання людей у великих колективах призвело до роз'єднання їх на міжособистісному рівні.

Сучасна держава створила грандіозну машину для маніпулювання людською свідомістю, перетворила її в панівний спосіб спілкування державного апарату й бізнес-клубів з недосвідченою й легковірною масою, що нині, як обґрунтував Х. Ортега-і-Гассет, ототожнюється зі самою людиною. Для цього використовуються найрізноманітніша демагогія, висуваються одні факти при замовчуванні інших, нав'язуються забобони, перетасовуються елементи побутової свідомості, подається їхня спрощена інтерпретація, підкидаються упереджені схеми, а також різні сумніви щодо відомих актуальних подій. Намагання уніфікувати, стандартизувати мислення й поведінку набрало загрозливих форм. Політична афіша, пропаганда на радіо, телебаченні, в Інтернеті, в газетах, різні масові заходи спрямовувалися проти тих ідей, які людина засвоїла від родини в дитинстві.

Картезіанський раціоналізм зазнав докорінного перегляду. Йому на зміну прийшло емоційно сприйняте, переживане. Монологічну форму розумової діяльності, що передбачала остаточність логічно обґрунтованих висновків, замінює нова форма, що відзначається діалогічністю, образністю, символічністю, афористичністю, есеїстичністю, нерідко емоційністю, відкритістю для обговорення, що компенсує недостатність доказовості й непереконливість.

Про справжню самотність людини не може бути мови без присутності іншої людини, цебто без екзистенційної комунікації, бо комунікація на противагу самотності дає змогу з'ясувати суть персони. Водночас комунікація неоднорідна й багатопарова. Щоб подолати страх і песимізм, доконечна віра в спроможність перемогти зло. У нинішніх умовах особливе значення має те, що традиційне суспільство зруйноване, а це вимагає чіткого розмежування понять «народу» як організованої

спільноти й «маси» як неорганізованого стихійного натовпу чи неформальної збірноти. Вимагає всебічного обґрунтування взаємозв'язок елітарної меншості (ініціативної меншості, духовної аристократії) і «маси», яка почала вважати себе за пуп землі й прагне влади, хоч не має для цього належних знань. Людину маси характеризують відсутність традицій і соціального ґрунту, безликість і безформність. Саме цим вона відрізняється від індивіда як людини, життя якої регулюється віковими традиціями.

Технізоване суспільство формує людину маси, аморфну за своєю природою, деморалізовану пропагандою і закликами. Отож, людиномасі доконечно повернути почуття гідності, свою історію та мову, духовність як цінність життя, що, своєю чергою, вимагає самовдосконалення людини. Пізнати людину як персону (екзистенцію) можна лише інтуїтивними засобами, через якийсь емоційно-споглядальний стан, а не раціональними методами, бо замість людини персона не об'єктивується.

Серед сфер спілкування людини особливе місце посідає дух. У духовній сфері людина відчувається на своєму місці, але як своєрідний атом у людстві, як цілісності. При комунікації людина зустрічається з іншою людиною як дві самості. У міжособистісних взаєминах проявляється своєрідна форма співіснування, джерелом якого є любов у християнському розумінні. У сфері науки комунікація виступає як дискусія. Водночас суть людини проявляється на межі буття й небуття, що К. Ясперс позначає як *межову ситуацію*. Тоді екзистенційна комунікація ототожнюється з життєвою ситуацією. Така ситуація як прояв людського існування закорінена в трансценденції та проявляється у духовній сфері. Вона втілює єдність екзистенції й розуму.

Подолання ізольованості монологізму й екзистенціалізму доконечно для того, щоб обґрунтувати піднесену духовну життєву мету сучасної людини, яка страждає від песимізму, фрагментарності орієнтацій, утилітаризму підходів. Інакше кажучи, йдеться про переорієнтацію зв'язків людини зі світом, що вимагає з'ясувати питання, які стосуються комунікативних аспектів самосвідомості, світоглядних проблем і забезпечення діалогічності як способу існування людини.

Суть людини проявляється в її відносинах з іншою людиною, природою і Богом. Окрім *діалогічності*, необхідно звернути увагу на *монологічність*, що характеризує внутрішнє життя людини і може бути схарактеризована як *внутрішня діалогічність*. Діалогічність можна передати словами *взаємини, зустріч, зудар, протистояння*, що втілюють різноманітність людських відносин, емоційноособистісне ставлення до іншого (інших) через емоційне сприйняття, пізнання, переживання. Діалогічність відкриває тайни іншої людини. Водночас вона створює мож-

ливості для взаємозбагачення суб'єктів діалогу, бо йдеться про конкретну людину, а не абстрактну.

Спілкування може бути *функціональним і міжособистісним*. Перше спілкування можна назвати робочим діалогом. При ньому учасник діалогу виступає як один із співробітників, партнерів, але сприймається неначе об'єкт. Міжособистісне спілкування виступає як інтерсуб'єктне, бо ставить на один рівень обох партнерів, які висловлюють свій внутрішній світ.

Життя людини зводиться до споживання, використання, спостереження і вірування. Спілкування людини з Богом як найвищий прояв діалогічності передбачає любов, сповідь, осяйність, цебто ідеальні форми, що реалізують людську суть. У сучасному суспільстві життя людини суперечливе, позаяк індивідуальні інтереси стикаються з різними корпоративними й бюрократичними перепонами. Бюрократичні установи прагнуть підпорядкувати собі духовне, моральне й емоційне життя людини, яка зазнає навального впливу страху, самотності й відчаю. Змінюються традиційні устої суспільного життя, позаяк українцям доводиться переосмислити розуміння «*хати*», що має не лише безпосереднє, а й символічне значення, значною мірою формує безпосереднє міжособистісне спілкування.

Виникають потреби окреслити відповідний ідеал людини в нових умовах, що впливає на підхід до філософії як форми духовного освоєння світу, засад для визначення цінностей і норм поведінки. Екзистенційні проблеми проникають у гуманітарні науки, зокрема історію, етику, естетику, соціологію, в духовну сферу й повсякденне життя. Такий підхід ґрунтується на тому, що міжособистісні зв'язки створюють передумови для соціальної інтеграції. Доконечність подолання відчуження і становлення сфери справжнього спілкування набуває особливого значення.

Спілкування виступає сполучною ланкою між індивідом і суспільством, дає змогу маніпулювати свідомістю й поведінкою. Таким зв'язком виступає мова, філософські засади якої досліджував наш вчений Олександр Потебня. Проте тут виникає проблема взаємозв'язку справжньої екзистенції та несправжнього наявного життя. Беззахисна нинішня людина не може втікати від беззахисності, а мусить знайти в собі сили для інтерсуб'єктності.

Мова – це засіб спілкування, а як наслідок – формування людини, визначає її суть, моральні й педагогічні аспекти спілкування. У справжньому спілкуванні відкривається «*серце*» людини, що посідає центральне місце в нашій філософській думці, починаючи зі Середньовіччя, дає змогу збагнути глибинну структуру спілкування. Без спілкування не

може розвиватися саме життя, адже життя – це не переживання ізольованої людини, а взаємозв'язок двох рівноправних партнерів, коли людина стає сама собою. Інакше вона не може виступати як персона. У спілкуванні проявляється не лише зовнішній, а й внутрішній світ людини, органічна єдність понять «персона» й «інтерсуб'єктність».

На спілкуванні ґрунтується комунікативна педагогіка, коли вчитель і учень виступають як партнери. Спілкування – не лише засіб для досягнення взаєморозуміння між людьми, а й основа для їх самоствердження. Сучасні засоби масової комунікації перекидають діалогічність спілкування, що вимагає відновлення його справжності. Для стабілізації спілкування між людьми доконечно виходити з духовних засад людського існування, Божественної трансценденції. Без цього не зрозуміти ідеалу, з яким людина повинна зв'язати свою поведінку.

Діалогічна сутність людини в міжособистісному спілкуванні дає змогу трактувати людину як цілісність. Цьому служать категорії «діалогічності», «відкритості», «безпристрасності», «духовності», «зустрічності». Проте ідеал людини та її спілкування може здійснюватися найраціональніше в малих «інтимних групах». Такі групи спілкування властиві українцям і протистоять східному колективізму й західному індивідуалізму. Вони ґрунтуються на основах персоналізму. У них формується новий, універсальний гуманізм, що протистоїть анонімності у великих містах, де люди почуваються загубленими, долається відчуженість і реальна роз'єднаність людей.

Нинішня наука спростувала два крайні підходи. Перший підхід трактує людину лише як суспільну істоту, що ігнорує її як істоту не лише біологічну, а й духовну, другий – обмежує її характеристикою лише душі й тіла, залишаючи поза увагою гуманність людини, яка особливо доречна в наш час. У такому контексті марксизм потрібно оцінити як застаріле вчення, ґрунтоване на економічній основі при недооцінці міжособистісного спілкування. Заперечення того, що релігійна діалогічність не сприяє розвитку людини, хибне, адже таке спілкування опшляхетнює емоційну сферу людини, змінює її духовний світ.

Майбутнє людства залежить не лише від його спроможності розв'язувати технічні й екологічні проблеми, а й від розвитку міжособистісного спілкування. Лише тоді вдасться досягти справжньої солідарності людей. Водночас теорія спілкування вимагає чіткого визначення критеріїв у цій сфері людських відносин, їхньої типологізації. Насамперед про людське спілкування не може бути мови без свободи як його передумови. Окрім того, в структурі спілкування розрізняються чотири елементи: відчуття Божої присутності; міжсуб'єктні відносини (інтерсуб'єктність); рівноправність вільних партнерів; прагнення до універсальної солідарності.

Інформаційна стадія західної (євроатлантичної, окцидентальної) цивілізації пов'язана зі створенням «третьої» інфраструктури, яку характеризує радіо, телебачення, комп'ютери. Як наслідок докорінно змінюється саме спілкування, адже на першій стадії панувало безпосереднє спілкування, а на другій – особлива увага приділялася письмовим засобам.

Головним для суспільного розвитку є не матеріальний, а духовний прогрес. Без цього суспільство може дійти до саморуйнування. Доконачно подолати невігластво й пасивність населення. Трагедія української людності зумовлена нещасливою географією – наша етнічна територія опинилася на шляху кочових народів зі сходу на захід. Монгольсько-татарська навала на цілі століття зупинила наш цивілізований розвиток. Упродовж століть українська людність була змушена боротися за виживання в трикутнику смерті: з півдня – Кримська орда зі своїм володарем Османською імперією, із заходу – Річ Посполита з її войовничим культуртрегерством, а з північного сходу – дика квазіправославна Московія. Така боротьба виснажувала не лише фізично, а й духовно.

Негативну роль зіграло перекручене трактування київського християнства, коли упереджено підходили до католицизму, хоч наше православ'я ближче до нього, ніж до візантійського й московського цезаропапізму. Московія на три століття зачинила перед нами ворота до європейської цивілізації, утверджувала в Україні відсталість і невігластво, підривала віру в можливість свого національного визволення. Московська влада, царська і советська, насаджувала страх.

Основний засіб звільнення народу – не стільки освіта, скільки виховання. Московський тоталітаризм завдав тяжкої шкоди, деморалізувавши нашу людність. Духовний світ людини твориться тоді, коли вона звільнена від значної частини зовнішніх потреб, цебто запас емоційної енергії не витрачається повністю на фізичне самозбереження, а на поповнення своїх знань, наснаження емоційності для забезпечення соціалізації та персоналізації.

Проте знання бувають різні. Мінімум знань потрібний людині для виживання. Водночас надлишок людської енергії сприяє здобуттю знань для задоволення. Як наслідок – людина створює науку, філософію, мистецтво, приділяє увагу творчій, натхненній праці. Так інтелект і духовність доповнюють фізичний потенціал людини, сприяють духовному розвитку, утвердженню її самосвідомості, а в комплексі забезпечують життєвий успіх.

Звісно, первісна людина обмежувала свої потреби задоволенням біологічних потреб, виступала як біологічна істота. Однак навіть життя у природних умовах вимагало самоутвердження людини як свідомої істоти, що вело до постійного розширення її свободи, цебто до виходу поза

межі біологічних потреб. Таке самоутвердження означало, що людина стає духовною істотою.

Духовність підносить людину над буденністю, у сферу безконечного, що не обмежується ні простором, ні часом.

Звісно, людська творчість не може бути порівняна з працею Творця Небесного, позаяк вона стосується лише духовного світу й суспільного життя людей. Людина творить відповідно до законів Всесвіту й людства, діє відповідно до свого призначення. Вона не творить світ, а пристосовує його об'єкти для забезпечення свого життя, що умовно називається світом людини.

Людина виступає у *трьох іпостасях*. Як біологічна істота вона підпорядкована законам природи, чим наближається до найрозвиненішого тваринного світу. Проте людина – *духовна* істота, що уподібнює її до ангелів як духовних істот у колі Творця. Щоб вижити у непростих природних умовах і створити належні умови для цього, зберегтися як духовна істота, людина утверджується як *соціальна* істота.

Інтерсуб'єктне спілкування переконує людину в доконечності альтруїзму, самопожертви і творення добра, щоб не протиставити себе іншим людям. Такі чесноти відповідають вимогам християнського кодексу вірянина. Лише життя в суспільстві дає людині змогу наблизитися до досягнення Нескінченного, створити мову для спілкування з Богом та іншими людьми. Творення мови має не менше значення для еволюції людини ніж її фізичне вдосконалення у спілкуванні з іншими людьми.

Людина виступає як особа, відрізняється своєю індивідуальністю. Як представник людського роду, вона наділена свідомістю, живе в суспільстві з іншими людьми і пізнає довкілля. Винятково людські властивості – самосвідомість і творча діяльність, що дає їй змогу усвідомити свою єдність у контексті всього людства як цілісність, визначати своє існування і прагнути до досягнення Нескінченного, щоб стати персоною, яка не обмежується індивідуальною окремішністю.

Поняття персони пов'язане насамперед із самосвідомістю, завдяки чому людина, з одного боку, усвідомлює свій внутрішній світ, а з іншого, доходить розуміння своєї єдності з довкіллям, що вимагає єдності волі людини із законами довколишнього світу. Так забезпечується трансцендентна єдність людини. На цій підставі людина не може розвиватися ізольовано, а лише у зв'язку з природним середовищем, суспільним життям і пізнанням Творця Небесного. Як біологічна істота людина розвивається в контексті природи, для задоволення своїх соціальних потреб поєднує особисті інтереси зі суспільними, набуває суспільних якостей. Проте людина не може жити лише теперішнім і згадувати минуле, вона пов'язує своє життя з майбутнім, чим підтверджує себе як персону.

Духовність – найглибша сутність людини, що підтверджує українська філософія серця, яка сягнула апогею у вченні нашого мисленика Памфіла Юркевича. Для Юркевича як філософа «серце» – центр душевного і духовного життя людини, концентрація усіх пізнавальних дій, фокусування морального життя людини; світ відкривається спочатку для глибокого серця, а вже потім – для раціонального мислення.

Суть духовного життя особи полягає у подоланні егоїстичних прагнень та осягненні своєї єдності з Богом, що вимагає самоконтролю, витримки, панування над своїми почуттями. Усвідомлення єдності з Богом не передбачає відлюдництва, а проявляється у поведінці людини, її суспільній діяльності, в мистецтві, науці, філософії, охоплює почуття, бажання, пам'ять, знання, волю, думки, любов, дії, але має на меті внутрішнє духовне вдосконалення. Турбота про матеріальний добробут не сприяє духовному самовдосконаленню людини, бо не охоплює любові до ближніх і жертвовності, без чого не може бути мови про персону. Йдеться про досягнення єдності дій, інтересів, прагнень. Формування особи передбачає насамперед набуття нею моральних якостей, підпорядкування їм фізичного життя, ушляхетнення людини, орієнтацію на ще не здійснене майбутнє. Самопожертва людини задля інших людей, Батьківщини, Бога охоплює навіть пожертву власним життям.

Про становлення особи не може бути мови без творчої активності людини, що зумовлена її взаємодією із природою та суспільством. Олюднення природи, одуховлення її сприяє водночас одуховленню самої людини як творця. Як суспільна істота людина повинна бути розвинена фізично, духовно, морально, цебто розвинена гармонійно.

Особа – людина високих духовних і моральних якостей, з почуттям особистого й суспільного обов'язку, яка творчо використовує свої здібності в інтересах нації та людства. Така людина – результат розвитку зовнішніх, природних і соціальних, сил і свого внутрішнього світу, суб'єкт пізнання, праці, творчості. Діяльність людини утверджує цінність її життя.

Народна маса має внутрішню силу й потенціально підготована до творчості, що вимагає належного розвитку людей. Без такого розвитку маса поводить як пасивний натовп, а в разі підбурення – як руйнівна сила, витрачаючи свою життєву енергію на деструктивні цілі.

Єдність світу забезпечує його духовність, яка проявляється у персоні. Людське сприйняття світу обмежене природою почуттів людини, що не дає змоги сприйняти все адекватно. Реальність духовного не підлягає сумніву.

3. Самоусвідомлення персони в природничому, соціальному й духовному контекстах

Людина як істота має різні рівні реальності. Найвищий рівень утілює людина як духовна істота, а найнижчий – людина як істота біологічна, середню ланку між ними становить людина як соціальна істота. Так реалізуються відповідно зв'язки – з Богом, суспільством (людством) і природою. Для людини реальність речей залежить від уваги на них, цебто визначається ситуацією. Про фізичну реальність як самостійний феномен не може бути мови.

Впливаючи на нашу свідомість, зовнішній світ виступає як інший світ із його фарбами, образами, звуками та речами, що тісно пов'язані з поняттями прекрасне і потворне, добро і зло, горе і радість, здивування та страх. Пізнання – не просте фотографування світу, а результат аналізу й синтезу. Як наслідок – зовнішній світ і світ, відтворений у нашій свідомості, не можуть бути тотожними, вони – різні. Світ духовний живе в серці людини, але залежить від наших чуттів, виокремлює у сприйнятому добро і зло, приємне й неприємне, красиве і потворне.

Специфіка пізнання зовнішнього світу відтворюється у специфічній і суб'єктивній формі, бо не може сприйматися як оптичне явище, лише як безперервний процес, що дає підстави ставитися до нього як до творчості. Потрібно розрізняти відтворення зовнішнього світу й перетворення відтворюваного в свідомості людини, бо йдеться аж ніяк не про пасивне відтворення, а про активний процес, спрямований на перетворення світу. У ході пізнання людина змінюється сама, позаяк збагачує свій розум.

У сприйнятті життя й істини розрізняються три способи: **емоційний, інтелектуальний і прикладний.**

Емоційне сприйняття пов'язане з інтуїцією і творчим уявленням. Воно ґрунтується на підсвідомому і відтворюється засобами поезії, музики й образотворчого мистецтва, що позначають художнє опанування світу. Його мова образна, метафорична, що єднає людину з довкіллям, пробуджує співчуття й співпереживання, почуття радості й любові. Для нього доконечна сила уявлення.

Духовний світ людини трактується як явище динамічне й різноманітне. Він створюється в ході історичного розвитку й у взаємозв'язках почуттів і різних явищ, внутрішніх та зовнішніх. У мистецтві людина не обмежена матеріальними чи іншими інтересами, тому може мислити на основі свободи, бачити далі й глибше. Мистецтво відкриває перед людиною духовне багатство не лише світу, а й самої людини, пробуджує

любов до людей, краси й добра, звільняє душевні сили й переводить їх у діяльність, вивищує людину, розширяє її самопізнання. Духовний світ людини пізнається інтуїтивно, цебто безпосередньо, коли розмиваються відмінності між суб'єктом і об'єктом. Емоційний досвід відбувається поза мисленням і мовою. Мистецтво привчає людину до стриманості й витонченості, обмеженого й глибокого зосередження, виховує шляхетність, без чого не можна сприйняти красу. Водночас потрібно уникати поверховості в сприйнятті.

Інтелектуальне сприйняття спирається на чуттєвий і раціональний рівні. Чуттєве сприйняття – це перший рівень, що відтак утверджується у нашій свідомості. Воно властиве не лише людині, а й тваринам, і зводиться до пізнання окремих явищ. Лише розум дає змогу людині осягти загальні зв'язки між явищами. Звісно, чуттєве сприйняття людини досконаліше. Проте раціональне пізнання вище, порівняно з чуттєвим. За допомогою логічного мислення людина набуває знання, на що не спроможне чуттєве сприйняття. Лише інтелект дає змогу з'ясувати причинний зв'язок явищ. Сюди належить і самопізнання людини в процесі її діяльності, бо людина пізнає себе в зовнішніх проявах і в інших людях. Звісно, таке самопізнання не повне, бо доконечно брати поза увагу те, що людина ще й духовна істота.

Однак інтелектуальне пізнання не спроможне дати адекватного знання, тому що воно спирається на аналіз, цебто поділ цілого на частини. Як наслідок – інтелектуальне сприйняття має елементи внутрішньої суперечності, вимагає її розв'язання, без чого не можливе наближення до знань, що спираються на істину як знання про сутність явищ. Істина об'єднує в собі абсолютне й відносне знання, виступає як вища абстракція. Пізнання не може закінчитися, бо в науці останнє слово стає першим для майбутніх дослідників. У цьому безсилість людини в наближенні до пізнання абсолютної істини, а водночас і радість у стиранні межі між непізнаним і пізнаним. Пізнати абсолютну істину дає змогу лише релігія.

Прикладне сприйняття означає соціальне опанування дійсності, природної та суспільної. Воно охоплює всебічну діяльність людини – від духовної до побутової. Людина пізнає себе в своїх діях порівняно з іншою людиною. Без цього не було б мови про гуманність і цивілізованість. Вона самопізнається всебічно: в дотриманні моральних цінностей, у виконанні громадянських обов'язків, обов'язків перед родиною, суспільством, а також у подоланні свого егоїзму та інших негативних рис. Саме цим зумовлений підвищений інтерес до життя великих людей (мисленників, політичних діячів, письменників, мистців тощо).

Прикладне сприйняття стосується різних сфер. Воно дає позитивні наслідки в соціальних і міжлюдських відносинах, у процесі посилення

влади людини над природним довкіллям, але не спроможне проникнути в духовну сутність людини.

У дійсності всі способи сприймання виступають у взаємозв'язку, є єдність, взаємодоповнюються. Людина проявляється у двох площинах – саморозкриття і корисності. У цьому розумінні художнє пізнання людини виступає як рівноцінне з науковим пізнанням, цебто вони виступають двома його сторонами. Інтуїція відіграє важливу роль не лише в мистецтві, а й у науці. Водночас у пізнанні прекрасного певне значення має логічне мислення.

У пізнанні релігійної істини критерієм виступає радість, яка передається людині від Бога. Безумовно, людина відчуває радість і в інших сферах від почуття співучасті у вдосконаленні під надхненням Творця створеного світу і в самовдосконаленні.

Наука дає змогу вдосконалювати своє життя відповідно до набутих знань, що сприяє ошляхетненню її і полегшує здобуття нею свободи. Без науки не може бути мови про визволення людини. Наука цінна тоді, коли вона орієнтується на благо людини як представника людського роду, а не окремих людей, що мають на меті матеріальні вигоди чи панування над іншими людьми. Насамперед необхідно пізнати таємниці власної особи, що зумовлено глибоким незадоволенням становища людини в світі. У цьому суть незбагненої «русской души», що прагне розжитися за чужий кошт.

Осягнення Бога не можливе в пасивному спогляданні. Бог – ідеал, осягаючи який, потрібно постійно самовдосконалюватися при одночасному вдосконаленні світу. Релігія – найвища цінність, без якої не може жити людина. Як істинне знання релігія не протистоїть ні науці, ні філософії, ні мистецтву.

Мистецтво пов'язане з наукою, позаяк це дві форми опанування і перетворення дійсності. Воно не може обійтися без наукових знань. Так само мистецтво пов'язане з філософією як узагальненим знанням, ще більше наближеним до істини. Відмінність науки й мистецтва в тому, що наука узагальнена, абстрактна, а мистецтво має особистісний характер. Проте через таке особистісне розкривається загальне, позаяк вони взаємопов'язані в людині й становлять суть мистецтва. Твори мистецтва абстрагуються від їхнього джерела і навіть самого їхнього творця, набувають позачасового характеру. Якщо науку цікавить сам об'єкт, то мистецтво відтворює внутрішнє ставлення до нього. Художник своєрідно утілюється у творі через емоційне сприйняття, суб'єктивне забарвлення. Мова мистецтва відрізняється образністю й метафоричністю, цебто мовою серця, почуттів, мовою уявлення, інтуїції, а не мовою знання. Мова науки орієнтована на розуміння. Розкласти образ мистецтва на частини неможливо.

Художнє відтворення дійсності не безпосереднє, бо воно ускладнене емоційно-почуттєвим, естетичним суб'єктивним ставленням до предмета зображуваного. Мистецтво пов'язане з підсвідомим та інтуїцією. Як наслідок – дещо відкидається, інше перебільшується або применшується, одне віддаляється, а інше наближається, з'єднується чи роз'єднується. Звісно, наука також не ігнорує інтуїції, але така інтуїція пов'язана з неможливістю органами чуттів збагнути певні явища, де логіка виявляється безсилою. Побудоване на інтуїції мистецтво може випереджати наукове пізнання, позаяк воно схоплює суть, у глибини якої людина не спроможна проникнути засобами логіки.

При спільному об'єкті мистецтва й науки вони різняться поставленою метою, методами, засобами підходів, особливостями надання знань. Мистецтво орієнтується на пізнання Краси, через яку людина може збагнути вічність. Краса не відокремлена від Істини, а тотожна їй. У мистецтві Істина проявляється як єдність форми і змісту, об'єктивного й суб'єктивного. Мистецтво породжує радість, любов, прагнення свободи. Тракткування Краси відносне, тому вона виражається різними формами мистецтва: літературою, живописом, музикою, танцем тощо. Її протилежністю є потворність. Прагнення до прекрасного зумовлює радість. Радість – це символ свободи на противагу доконечності, що символізує пригнічення.

Вічна краса проявляється специфічно в різних видах мистецтва. Література використовує мову почуттів, краси, внутрішнього духовного світу, аргументів, пояснень. Фактично вона закладає основи для єдності людей, людини з природою, тому література повинна відмовитися від утилітарності й тенденційності, але не уникати актуальних проблем. Призначення прози в тому, щоби наблизити світ буденності й світ емоційності. Література найближча до людини, бо стосується міжлюдських відносин.

Призначення мистецтва в тому, щоб допомагати людині пристосуватися до світу, вдосконалювати своє життя, дарувати радість, долати життєві негаразди. Мистецтво – це засіб перетворення світу відповідно до людських потреб. Потрібно уникати двох крайностей: перша – це мистецтво для мистецтва, що далеке від життя, а друга – натуралізм, який зводиться до простого копіювання життя. Поет виходить поза межі нашого пізнання, відкриває двері до пізнання Краси, Істини й Щастя, що несумісні з грубістю й дешевими сенсаціями.

Найглибше відтворення дійсності забезпечує єдність філософії та мистецтва, що сприяє перемозі людини над світом, над несправедливістю за допомогою символів краси. Міжлюдські відносини регулюються мораллю, головною категорією якої є *любов*, що пов'язана із самопоштивою, самовіддачею, самопожертвою, які ведуть до взаєморозуміння

та єдності. Любов невід'ємна від краси й радості. Любов – джерело активної пізнавальної діяльності. Вона надає повноти зображуваному життю. Лише за допомогою любові можна пізнати духовну сутність світу. Любов – це об'єднувальна сила й основа суспільного прогресу.

Збагнувши істину свого існування, індивід перетворює її в константу життя, що охоплює його ставлення до себе, сім'ї та суспільства. Така істина змінюється у процесі життєдіяльності людини, залежить від міжособистісних і соціальних відносин. Проте вона не належить до суб'єктивних уявлень, позаяк коригується із загальною істиною, забезпечуючи гармонію особистих і соціальних інтересів. Як біологічна, соціальна та духовна істота людина повинна забезпечити несуперечливість цих іпостасей у різних історичних умовах.

У християнстві свобода духа протистоїть свободі розуму. Свобода духа, яка вимагає підпорядкування розуму вірі, відтворює іпостась людини як духовної істоти, виводить її самосвідомість поза межі природної та соціальної детермінації людського життя. Релігія підпорядковує життя універсальним потребам, зводить дух до суб'єктивного переживання істини на противагу повсякденним потребам.

Піднесені почуття відірвані від земного ґрунту. Їхнім антиподом виступає тверезий реалізм, що зводиться до задоволення повсякденних потреб, насамперед житла й матеріального забезпечення. Якщо вони беруть гору в житті людини, тоді всі інші люди розглядаються лише як засіб на шляху досягнення поставленої мети, з чим не можуть погодитися шляхетні за своїм способом життя люди, яких вважають непрактичними.

Духовна криза проявляється у знеціненні вічних ідей самосвідомості, що утверджуються завдяки релігії. Намагання будувати суспільство на засадах справедливості, але без релігії зазнало повного краху, перетворилося в свою протилежність, коли запанувала ненависть, були зневажені принципи соціальної самосвідомості у міжлюдських і суспільних відносинах.

Людство опинилося перед двома кризами, що стосуються ідеї любові між людьми та свободи. На зміну їм прийшла система маніпулювання свідомістю й поведінкою народних мас, «соціальна інженерія». Тракткування історичного розвитку як поступового прямолінійного походу нагору, до світлого майбутнього, зазнало краху перед витонченими засобами не тільки фізичного, а й духовного поневолення. Доконаним фактом стала примітивізація мас, а не їхня просвіта, утвердження самосвідомості.

Позбавлена віри в майбутнє, зневірена маса без високих ідеалів повертається до хибних уявлень про своє історичне минуле, милується

вигаданими подвигами й вигаданими героями, хибно вбачає у них власне «спасіння». Таке масове замилювання запанувало в середовищі нинішніх москалів після розпаду СРСР як «імперії зла і брехні». Проте навіть воно не спроможне утвердити хибних поглядів як вічних істин, що проголошуються новоявленими псевдопророками на кшталт гейбіфілософа А. Дугіна, псевдополітолога А. Фурсова, псевдоісторика Є. Спіцина та інших.

Історична пам'ять людини особлива. Як правило, вона зберігає лише ті факти, які дають особливе уявлення про певний народ, показують його як ідеальний взірець. Інші факти замовчуються. Доходить навіть до перекручення та фальсифікації історичних фактів, чим особливо грішить московська історія, що останнім часом особливо наголошує на москвоцентризмі. На перший план висувається загарбання чужих земель, а не добробут і свобода народу, якими Московія ніколи не могла похвалитися.

Люди можуть виступати під різними історичними чи соціальними масками, але історичний результат їхньої діяльності часто не збігається з уявленнями їхньої самосвідомості. Реакційні сили можуть видавати себе за борців за універсальні людські цінності. Водночас на арену політичної боротьби виходять циніки, що не приховують свого людиноненависництва. Кадебістське керівництво Московії навіть намагається об'єднати їх у якийсь людиноненависницький інтернаціонал під своєю зверхністю. Прагненню людства до знищення ядерної зброї воно протиставляє її нарощування.

Нинішня людина стоїть перед доконечністю чітко розрізняти фундаментальні відмінності між позитивним і негативним, моральним і аморальним на основі історичного досвіду. Боротьба між досягненням успіху й утвердженням універсальних моральних засад загострюється, що вимагає їхнього розрізнення за певними критеріями.

За істинне визнається правило, коли людина дотримується своїх інтересів, але не порушує інтересів іншої людини, визнає її не за антипода, а як рівноправного суб'єкта, не перетворює у свого ворога. Особливе значення має принцип розуму й принцип добра у ставленні до іншої людини, що перетворює її в друга. Поза соціумом людина не може визначити сенсу свого життя.

Історичний розум істинний лише тоді, коли не порушує принципів універсальної людської моральності, не позбавляє індивіда людської гідності. У такому разі людина виступає символом конкретної системи. У ХХ ст. виник феномен людиномаси, яка втрачає індивідуальні властивості.

Власний світ людини – це світ її реальних зв'язків. Сюди належать батьки, діти, родичі, свояки, друзі, однодумці, споборники у спільній

справі. Проте поле реального існування людини становлять також речі, ідеї, переживання, тварини. У нинішній історичній ситуації доконечно зважати на особливості об'єктивних тенденцій, що пов'язані зі свідомим вибором дії. Насамперед потрібно звернути увагу на природу мети, що визначає імператив дії людини. Залежно від цього можна передбачити перспективу буття.

Принципи самосвідомості в певних умовах вступають у суперечність із реаліями суспільного життя. Самосвідомість виробляє ідеальні образи як орієнтири в житті людини. Такі ідеальні образи перетворюються в реальні, а це означає, що свідомість людини творить реальний світ. У сфері самосвідомості ідеальні образи повертаються на саму людину. З поняттям ідеального пов'язана проблема суб'єкта, що виступає як феномен людської історії. Лише самосвідомість дає змогу людині протиставити себе світу. Людина змінює довколишній світ відповідно до своїх ідеалів та інтересів.

У самосвідомості об'єктивна *істина* набуває форми соціальної *правди*, що надихає людину до дії. У природі вона утверджується як у речовому середовищі. Історична реальність – інша річ: вона охоплює не лише теперішнє, а й минуле та прогнозоване майбутнє, що взаємопов'язані між собою, хоч їхня реальність різна. Лише теперішність наявна безпосередньо. Проте недоречно заперечувати реальність минулого й майбутнього попри їхню фізичну нереальність, адже минуле впливає на теперішнє, а, свею чергою, майбутнє також впливає на теперішнє і навпаки. Проте в подібних ситуаціях люди діють неоднаково, що не дає змоги передбачити їхню поведінку.

Самосвідомість суб'єкта може не відображати його справжньої суті, позаяк нерідко людина прагне утвердитися в суспільній думці й замовчує певні факти свого життя, від чого залежать її родинні взаємини, відносини з друзями, суспільний статус, професійне зростання. Таке саме стосується інших соціальних суб'єктів, зокрема класів і націй, які намагаються виглядати перед публікою, завдяки своїм ідеологам, у шляхетному світлі. Засновники марксизму ідеалізували робітничий клас, замовчували негативні явища в його житті. Після закінчення Другої світової війни Сталін глорифікував московський народ, не згадуючи того, що більше мільйона москалів добровільно перейшли на службу німцям. Нині ревізується історія Московії, щоб подати її у позитивному світлі.

При обґрунтуванні універсальної істини самосвідомості потрібно виходити з інтересів людського роду, ставлення до якого залежить від двох протилежних підходів. Він може розглядатися як сума індивідів, тоді на перше місце ставлять права людини. Інший підхід передбачає вивіщення інтересів спільноти над індивідом.

Самосвідомість *вибіркова*, залежить від духовних цінностей як орієн-
тирів морального життя людини, її поведінки. Ідеальним уявленням
самосвідомості протистоїть сукупність реальних умов. Людина опиня-
ється перед вибором: вона може виходити із власних інтересів або ото-
жнювати їх з інтересами певного соціального цілого. При першому
варіанті на шляху до успіху людина може ігнорувати інтереси інших,
в особисту мету наснажувати егоїзмом, недооцінювати чи навіть ігно-
рувати інтереси інших. У такому разі моральні цінності для індивіда
втрачають реальний зміст. Коли надається перевага інтересам соціаль-
ного цілого, тоді моральна сутність визначається її універсальною
об'єктивною позицією, а не позицією власної самосвідомості. При такому
підході доконечне історичне знання на противагу побутовим уявленням.

Реальне життя – це постійне розв'язання суперечностей. Для цього
на суспільному рівні встановлюються спільні моральні й правові норми.
Їхня універсальність набуває конкретно-історичного виразу відповідно
до часу, місця, досвіду й фаху. Кожна сфера має свої засади, що забез-
печують її позитивну діяльність.

При внутрішній протидії індивід роздвоюється. Якщо прагнення зов-
нішнього визнання стає самоціллю, індивід творить далекий до адек-
ватності свій образ, шукає легітимного оправдання для свого штучного
самовивищення. Справжня його сутність проявляється тоді, коли вну-
трішня настанова й соціальний принцип вступають у суперечність, не
дають змоги для досягнення компромісу. Пошук форм збігу індивіду-
ального й загального в суспільному житті становлять вічну проблему
самосвідомості.

Вічні моральні істини зберігають формально свій характер незалежно
від часу й соціальної системи, передаються від покоління до покоління.
Інколи вони підлягають докорінній переоцінці, що ставить людину в
обтяжливе становище. З такими проблемами зіткнулися послідовники
більшовизму з його гаслом «Грабуй награбоване!». Не просто було україн-
ським селянам звикнути до несправедливої колгоспної системи госпо-
дарювання, при якій їхня праця не оцінювалася справедливо, що ста-
вило поза межу виживання. Зневажені колгоспники опинилися в супе-
речливому становищі. Крадіжку особистої власності вони осуджували,
а до крадіжок колгоспної власності ставилися поблажливо, що зумовле-
но певними причинами. По-перше, попри виснажливу працю колгосп-
ники ледве зводили кінці з кінцями, а по-друге, вони вважали колгосп-
ну власність, яка проголошена колективною, нічийною – як наслідок
не характеризували її часткове привласнення крадіжкою.

Москалі керуються уявленнями минулого, хоч часи докорінно змі-
нилися, намагаються переглянути історію, переписати її тенденційно

в імперському дусі. На перше місце вони ставлять умовний спосіб збереження імперії (царської чи советської).

У нинішніх умовах перед людиною стоїть завдання – збагнути себе не як об'єкт, а як історичний суб'єкт, щоб опанувати нові ідеї. Культура самосвідомості, її характер і рівні виступають чинником суспільного розвитку, визначають історичні риси цивілізації. Загальні орієнтири ґрунтуються на основі філософії, що дає змогу перетворити активну частину людей у творців історії. Водночас філософія може спричинитися до помилкових висновків, надаючи орієнтаціям, що історично обмежені, статусу вічних істин. Самосвідомість виступає як процес особистої самоідентифікації з певним соціальним суб'єктом, фактор позитивного впливу на суспільне життя.

У самосвідомості проявляються певні парадокси, одні з яких пов'язані із *самоототожненням*, а інші – зі *саморозрізненням*. Як наслідок – поведінка людини може спрямовуватися в прогресивне або в реакційне русло. В умовах так званого «реального соціалізму» пропаганда наголошувала на соціальній рівності людей незалежно від соціального становища, хоч про таку рівність не може бути мови.

Про культуру самосвідомості можна говорити лише тоді, коли за вихідну передумову береться істинне самовизначення особистості. Парадокси самосвідомості докорінно відмінні від парадоксів знання, що відомі ще з античних часів як софізми і стосуються об'єктів. Парадокси самосвідомості стосуються суб'єктів, їхніх властивостей і якостей. Суперечливе ставлення до себе визначається зіткненням мотивів і діяльності. Механізм зняття цієї суперечності має свої особливості. У християнстві діє механізм покаяння.

Справжнє життя людини залежить від форми її самовизначення й духовних пріоритетів. Людина може шукати джерело вини в собі, перекладати її на іншого або на зовнішні умови. Щоб зрозуміти моральну й соціальну орієнтацію людини, не варто розглядати її лише як безпосередню реакцію на конкретні умови місця й часу. Адже діяльність людини залежить від досвіду минулих поколінь, їхньої культури. Такий досвід проявляється, зокрема, в етикеті, але тут доцільно зважати на історичні особливості. Духовне самовизначення людини залежить від культури самосвідомості, яка гармонізує життя індивідів залежно від географічних та історичних умов.

Нині людство опинилося перед історичною кризою гуманізму, що вимагає якісно нового його визначення. Нова техніка поставила людину перед безпрецедентною моральною та соціальною відповідальністю. З'єднання духовного примітивізму чи й бездуховності з могутністю сучасної науки й техніки дає страхотливі результати, що видно на прик-

ладі нинішнього кадебістського керівництва Російської Федерації. Його технічна поведінка поставила світ перед загрозою нової світової війни. Ще гірше те, що воно спирається на агресивні сили у своїй та інших державах. На порядку дня стоїть розв'язання проблеми відповідності рівня знань, належної освіти і духовної культури не лише еліти, а й широких мас населення.

Технічний рівень суспільного розвитку суперечить примітивізації духовної культури, що ставить нові вимоги перед системою освіти, щоб уникнути її однобічності, коли запанувала вузька інформативність на шкоду вихованню памолоді. Звісно, про ігнорування масової комп'ютерної освіченості не може бути мови попри подальшу диференціацію населення, коли навіть середній клас неєдиний, позаяк об'єднує інтелігенцію, управлінців (службовців), працівників обслуги і кваліфіковане робітництво. У таких умовах марксизм втрачає під собою реальний ґрунт, бо не може бути ідеологією водночас висококваліфікованих робітників і соціальних аутсайдерів.

Особливе значення має проблема залежності науково-технічного прогресу від прогресу морального, культурного й соціального. Вона зумовлена тим, що нині гуманістичні цінності вимагають адекватного ставлення до нових життєвих орієнтацій. Потрібно подолати однобічну самоідентифікацію людини, при якій абсолютизується «друга природа» або недооцінюються екологічні проблеми.

Особливо актуалізується трактування людства як суб'єкта історичного розвитку в нових умовах, що вимагають гармонійної взаємодії виробництва, соціуму й природи. Набувають ваги суперечності між людиною та іншою людиною, між людиною і родом, між людиною і природою. Як наслідок – змінюється суть античної вимоги «пізнай самого себе», що тепер не обмежується лише окремою особою, бо передбачає розуміння також своєї родової суті й місця людини в природному і людському середовищі. Долаючи егоцентризм, людина прагне збагнути свою родову суть, щоб адекватно діяти в різних сферах життя, адже особистий інтерес може суперечити загальному інтересу певного соціального середовища. На перший план виходить моральний вибір.

Водночас постає питання про доконечність визначити об'єктивні критерії істини самосвідомості на противагу суспільним забобонам. Подібні питання порушувалися ще в античну добу, коли визначалася першість у видах спорту, поетичному чи ораторському мистецтві. Переможців визнавали критеріями людських можливостей, зразком для інших індивідів. Проте універсальні чесноти людини не стали підставою для її соціального становища, бо формально залежать від її місця у соціальній ієрархії незалежно від власних якостей. Виникає проблема об'єктивного

визначення сенсу діяльності. Таку роль може виконувати критерій людяності, критерій життєвої позиції.

Ситуації, в які потрапляє людина, бувають різні, а кількісно їх багато. Індивід обирає друзів, дружину з обмеженої кількості людей і залежно від віку й інших рис. Те саме стосується професійного вибору місця роботи й проживання. Для соціальних верств такий вибір шевужчий: вони можуть досягати компромісу з іншими соціальними верствами, або загострювати суперечності, що веде до перемоги або поразки. Аналогічна ситуація у міждержавних відносинах.

Своєрідно поведуться суб'єкти історичного процесу (особи, групи людей, нації, держави), що мають можливість вибору поведінки незалежно від об'єктивних умов (географічних, економічних, політичних тощо). Якщо такі умови фіксують те, що є, то поведінка суб'єктів прагне того, що *повинно* бути, щоб досягти поставлених суб'єктивних цілей. Такі цілі в сфері *обов'язкового* можуть бути *недосяжними* (*уявними чи хибними*), цебто нереальними. При ототожненні ілюзії ідеального буття зі справжнім буттям суб'єкт не спроможний здійснити історичну корекцію свого світогляду, пристосувати його до реалій, що веде до поразки. У такій ситуації опинилося кадебістське керівництво Російської Федерації, взявши курс на «відновлення імперії».

Найвищим благом вважається існування людства, без чого всі інші чесноти втрачають сенс. Проте ставлення до нього передбачає плюралізм, що залежить від особливості підходів. Вселюдська цінність переломлюється через інтереси конкретних народів, а вони становлять основу для інтересів сім'ї та певних індивідів. Водночас треба зазначити, що на перше місце можна ставити інтереси людини. У таких умовах доцільна оптимальна рівновага прояву універсальних принципів життя на різних рівнях – від особистості до людства.

Визначення пріоритетності найвищого блага зумовлюється історично. Особливе значення має дотримання *принципу справедливості*, що часто трактується як рівне ставлення до всіх індивідів. Дотримання цього принципу ускладнюється тим, що певна частина населення в суспільстві належить до «зайвих людей». Як відомо, гітлерівці вимагали навіть винищення «паразитарних» національностей, до яких зачисляли євреїв, циган та інших, що означає грубе порушення принципу гуманізму як основи справедливості.

Звісно, однакове ставлення до всіх індивідів як біологічних істот, представників людства може мати наслідком стагнацію суспільства. Треба зважати на конкретні умови, адже суспільство повинно витратити кошти не лише на виховання й освіту молоді, а також на утримання людей пенсійного віку. Зараз виникла потреба надання субсидій неза-

безпеченим групам населення. Окрім того, доцільно визначити критерії співвідношення різних видів праці за складністю. Як такі пільги поєднати з оплатою людям за нинішню працю?

Принцип справедливості має не лише моральний і правовий моменти, але й вимагає історичного підходу. Звісно, на перше місце потрібно поставити питання про співвідношення в людині біологічної, соціальної та духовної іпостасей. Людина змінюється з віком, що не лише змінює її соціальну роль, а й впливає на неї як духовну істоту. Докорінних змін зазнають внутрішні орієнтації і спосіб життя людини, соціальні функції. Як наслідок – змінюється структура самосвідомості.

Небезпеку морального переродження людства побачив ще Тарас Шевченко, який наголосив на доконечності людинолюбства як найвищого принципу життя людської спільноти. Проте людинолюбство у своїй універсальності може бути неістинним. Йому протистоять соціальні системи на кшталт московського більшовизму й німецького нацизму, суть яких становить імперіалізм, цебто поневолення інших народів.

Про спільне благо можна говорити тоді, коли воно виражає інтереси всіх, проявляючись у індивідуальних і часткових інтересах. При відмові від спільного блага суспільство перетворюється у справжнє пекло, війну всіх проти всіх. У нормальному суспільстві капризи одного індивіда не визначають життя суспільства як цілого. Протилежне становище складається в тоталітарному й авторитарному суспільстві, що підтверджує життя населення в нинішніх Московії та Білорусі.

Справжня справедливість вимагає рівноправності суб'єктів. Інакше – можна говорити лише про квазісправедливість. Водночас така справедливість можлива при специфічних міжособистісних відносинах дружби й любові, що передбачають добровільну самопожертву й абстрагуються від матеріальних чинників. Протилежністю їй виступає нарцисизм, коли любов спрямована на себе.

Важливе значення має збереження людської гідності, яка передбачає самоповагу, що неодмінно охоплює адекватну оцінку інших індивідів. Така оцінка зумовлена внутрішніми чинниками. Безумовно, не йдеться про незаслужені лестощі, що набувають проявів лицемірства. При суб'єктивному самовивищенні принижується гідність інших індивідів. Якщо людина сприймає зовнішнє визнання за оцінку її особистих якостей, то допускається їхнє безпідставне ототожнення.

Під впливом реальних обставин індивід може постійно відступати від справедливості й доброчесності, шукати компромісів між суб'єктивним прагненням і життям. Так закладаються основи для руйнування основ суспільної моральності. Звідси – небезпека легітимації порушень суспільної моралі. Серйозних роздумів у цьому контексті вимагає поведінка

Андрія у повісті М. Гоголя «Тарас Бульба». Біологічно він належить до одного кола з батьком Тарасом і братом Остапом, соціально – вони належать до козацтва як єдиного стану, але духовно – між ними пропасть. Закоханий Андрій зраджує Вітчизну, віддавши перевагу любові до жінки з ворожого табору. Брат Остап йде на смерть, чим підтверджує свою любов до Вітчизни. Для батька – на першому місці ненависть до ворога, яка перемагає батьківську любов, тому він не прощає зради навіть рідному синові.

Як правило, індивіди схильні переоцінювати своє соціальне значення, претендувати на вище соціальне становище. Так було на перших напівдемократичних виборах у СРСР у 1990 році, коли реально ущемлені раніше в правах вирішили заявити свої претензії на посади, до яких вони не були підготовані. Аналогічно потрібно поставитися до питання про подолання матеріальної нерівності. Одна справа, коли йдеться про бідність нероби, а зовсім інше ставлення до працівника з недооплаченою працею. Отже, не варто домагатися рівності індивідів в усіх сферах при рівноправності їх як громадян.

В особи, що вважає себе ущемленою порівняно з іншими, вибухає почуття *зздрості* до них, а відтак переноситься на відносини між ними. Зздрість зумовлена хибним розумінням справедливості з домаганням зовнішньої тотожності. Почуття зздрості вічне, що заперечує утопічні плани побудувати суспільство на справедливих засадах.

Ілюзії самосвідомості зумовлюють необґрунтовані претензії також широких суспільних верств (класів і націй), зокрема при зміні їхнього становища. Упродовж століть різні необґрунтовані претензії до сусідніх народів висували москалі. Тепер вони заявляють про право панувати над іншими народами на «правах» спадкоємця СРСР.

Раніше для формування відносин з іншими народами на перше місце виходило трактування *образу ворога*. Тепер становище змінилося: людство постає в єдності різноманітностей, що ставить по-новому проблему гуманізму. Водночас зазнало змін ставлення до свого народу, критична оцінка якого не сприймається як відсутність патріотизму.

Зазнав змін порядок ухвали рішень, який неодмінно передбачає протиставлення тези й антитези, попередньої участі широких мас, зваження їхніх ініціатив і активності. Рішення повинно передбачати конкретне розв'язання суперечності між окремими, частковими й загальними інтересами. Такий підхід вимагає розвиненої політичної культури, а також фаховості в конкретній сфері, що протистоїть волонтаризму «сильної особистості», характерного волонтаристському ординському управлінню, від якого страждав наш народ, перебуваючи в московському поневоленні.

Єдність протилежностей охоплює також міждержавні відносини. Доконечно зважати, що тимчасовий виграш може з часом перетворитися в стратегічний програш. Проте поєднання протилежностей може бути лише на реальній основі, що передбачає чесну політику. Такий підхід зумовлює гуманізм зовнішньої політики, міжнародних відносин.

Суперечністю нашої епохи є невідповідність моральної, духовної культури темпам науково-технічного прогресу. На противагу попереднім століттям, які характеризували як «вік віри», «вік просвітництва», «вік розуму», «вік техніки», наше століття називають «віком електроніки», «віком кібернетики», «віком інформатики», «віком біотехнології» тощо. Змінилися пріоритети: на противагу стрімкому технічному розвитку якісно занепадає рівень моральності й духовної культури, що потенційно має негативні наслідки для майбутнього людства, як підтверджено в ХХ і на початку ХХІ століття. Хіба випадково тепер заговорили про критерій щастя людини?

4. Існування як людське співіснування

Людина усвідомлює себе як окрему істоту. Вона здатна виходити поза межі своїх відчуттів, не тільки пам'ятати минуле, а й передбачати майбутнє – не лише своє, а й інших людей. Самосвідомість, розум і уявлення гармонізуються в людині. Як частина природи, вона усвідомлює свою смерть, якої не вдасться уникнути. Розум вивищує людину над природою як господаря й водночас змушує постійно робити вибір.

Існування людини пов'язане з почуттям незадоволення. Звідси – його суперечливість, що змушує шукати сенс життя, гармонію з довкіллям, людським і природним. Серед таких екзистенціальних суперечностей на першому місці дихотомія життя й смерті. На розв'язання цієї суперечності спрямована християнська віра в безсмертя, що передбачає інше життя людини після земного. Як особисту трагедію людина сприймає те, що за земного життя вона не спроможна реалізувати свій творчий потенціал як біологічної, соціальної та духовної істоти.

Людина не спроможна витримати самотність, прагне солідарності з іншими людьми, зв'язку не лише з минулими, а й майбутніми поколіннями. Вроджені релігійні потреби не можливо пояснити раціонально – доконечно зважати на їхнє трансцендентне походження. Безпідставно заперечувати, що людське існування можливе без соціальних і екзистенціальних суперечностей, бо їх створює сама людина. Ніхто не заперечуватиме, що історія чималою мірою залежить від природного середо-

вища. Якщо соціальні суперечності можна розв'язати зусиллями самої людини, то з екзистенціальними – інакше: їх можна зрозуміти, сприйняти, але не розв'язати.

Перед аналізом особи доцільно розглянути умови існування людини на основі антропологічно-філософської концепції. Людина не має альтернативи перед вибором ідеалів. Питання стоїть інакше: який ідеал вибирати? Дух людини визначає вибір її вчинків і думок. Усі люди стикаються з екзистенціальними суперечностями, але кожна людина підходить своєрідно до їх розв'язання. Унікальність індивіда характеризує поняття **особи** як цілісності вроджених (темперамент, таланти) і набутих (характер) психічних властивостей.

Людське існування парадоксальне, адже людина прагне незалежності, збереження своєї унікальності і водночас не може обійтися без спільності з іншими людьми. Такий взаємозв'язок здійснюється через діяльність і збагненність за допомогою любові й розуму. Як наслідок – людина проникає в глибину власної душі й наближає людей між собою. Любов неодмінно передбачає відповідальність. Розум пізнає сутність речей, встановлює приховані зв'язки. Плідне мислення залежить від об'єкта й суб'єкта, що визначає його об'єктивність, дає змогу уникнути упередженості.

Дослідники розрізняють *себелюбство* й *любов до себе* як протилежні поняття. Треба зважити, що кожна людина є об'єктом своїх почуттів, настанов, ідей. Справжня любов неодмінно передбачає відповідальність, а також повагу і турботу, додає любові сил і енергії. Щоб любити інших, людина повинна любити себе. Без любові не може бути розвитку людини, її свободи й щастя. Самолюбець – нарцисист, який не спроможний любити навіть самого себе. На противагу себелюбству *любов до себе* не суперечить любові до інших людей. Останнім часом себелюбство почали ототожнювати з особистим інтересом, що суперечить його сутності, адже такий інтерес треба виводити з природи людини та її потреб. Зрозумівши свій особистий інтерес, людина прагне його задоволення.

Розвиток людини й самого людства не можливий без совісті. Символом відданості совісті став Сократ, який пішов на смерть, але не покритив перед нею. В історії філософії совість трактувалася по-різному: як «внутрішній голос», засіб самозбереження, усвідомлення гармонійності, божественний закон розуму, почуття обов'язку тощо. Авторитетами совісті вважають батьків, інших членів родини, друзів, колег, державні органи, суспільство, Церкву, що виступають як моральні законодавці. Грунтуючись на почутті вини, совість виступає як регулятор поведінки. Наслідком відчуття вини є страх і втрата надії.

Найбільший прояв тривоги людини – це ірраціональний страх перед смертю. Людина уболіває за змарнованим життям. З аналогічним по-

чуттям пов'язаний страх перед старістю, що може турбувати людину вже в молоді літа. Таким почуттям доречно протиставити мудрість і досвід.

Протилежним горю й стражданню є щастя. Воно засвідчує цілісність особистості та її єдність зі світом. Важливе значення має віра, яка пов'язана не тільки з релігією, а й із раціональним мисленням. Відсутність віри зумовлює збентеження та відчай. Без віри людину охоплюють страх, сумнів, невизначеність. У Старому Заповіті віра ототожнюється зі стабільністю. Сумнів – це невпевненість або розгубленість. Він може бути раціональним або ірраціональним. Часто сумнів виникає тоді, коли людина опиняється перед вибором доленосної ваги. Тоді він набуває болісного характеру, забирає чимало сил і часу. Для сучасної людини сумнів навіть характеризується як норма, що проявляється у байдужості перед майбутнім. Як представник маси, розокремленої юрби людина почувається безсилою, безпорадною, сприймає своє життя з огляду на нав'язані переживання. Нерідко така людина діє як робот.

Гуманістична етика відштовхується від того, що людина добра від природи, тому приписувати їй зло не доречно. Щоправда, в певних умовах у процесі соціалізації людині можна нав'язати прагнення до руйнівництва, що проявляється у психології москалів як ординців.

Справжня філософія спрямована на безпосереднє досягнення сутності життя й діяльності конкретної людини, що виходять на перший план як найвища духовна цінність майже у всіх філософських напрямках наприкінці ХХ ст. Антропологічно-філософські течії утверджуються через зневіру в стабільність нинішнього світопорядку. Не тільки цінність знання, а й сенс життя опинилися під знаком питання.

Екзистенціалізм трактує існування як становлення, що позначає перехід від можливого до дійсного. Саме існування може втілюватися в різних формах, відтворюючи долю людини, її радість, страждання, сенс життя, творчість, поступ тощо. Наперед виходить індивідуальне людське існування, що позначається, як людська реальність. Воно «знімає» протилежність об'єкта й суб'єкта. Існування ототожнюється зі самосвідомістю одиничного індивіда, який сприймає та пізнає світ. Для релігійного екзистенціалізму категорія «існування» позначає єдність пронизаної трансцендентністю ідеї й конкретного факту, що виступає як «тілеєність». Інакше кажучи, людина ототожнює себе з тілом як посередником між суб'єктом і об'єктом, а світ сприймає, як ще одну частину свого тіла. Екзистенція – це суб'єкт, що відчуває своє існування, а в суб'єкті розкривається вся дійсність.

Єдність світу забезпечує лише відношення «свідомість – річ». Предмет трактується як об'єкт свідомості, бо тільки пізнання надає йому

сенсу. Виходить, що справжнє буття предмета суб'єктивне, проявляється як феномен, а саме буття – це ряд феноменів. Проте сам феномен реальний, позаяк він замінює реальність речі. Діяльність свідомості подвійна: вона стосується світу й самої себе.

Становище в нинішньому світі негативно впливає на свідомість людини, посилює страх перед життям, почуття відчуження. Таке відчуження має позачасовий, загальний характер. Людина існує в світі, без якого не може існувати. Відчуження від світу не дає змоги реалізувати своє призначення.

Як хаотичний потік життя позбавлене сенсу, тому екзистенціалісти називають саме існування абсурдним. Людина не лише перебуває в дисгармонії зі світом, а й із собою. Нестабільність людського існування зумовлює пристрасне бажання людини самоутвердитися. Посилення технократії в суспільстві побільшує владу машини над людиною, відваблює її від морального самовдосконалення і від духовного життя.

Екзистенціалісти протиставляють масі вибрану меншість. Вони заперечують саму можливість виховати масу, бо вихованню піддається лише індивід. Творча роль людської свідомості не заперечує існування зовнішнього світу, але не може мислити про нього поза суб'єктом, адже поза людською свідомістю справжній світ не існує.

Адекватний спосіб пізнати існування – це безпосереднє переживання реальності, в якому суб'єктивне домінує над об'єктивним, що підтверджує сприйняття як безпосереднє бачення, бо спочатку ми бачимо, тобто контактуємо зі світом, а вже потім мислимо. У природному сприйнятті злитовані внутрішнє та зовнішнє.

Претензії науки на адекватне пізнання дійсності екзистенціалісти заперечують, бо вона вивчає лише символи й поняття, стосується світу ідей, тому абстрактна на протигагу пізнанню творчої особи. Наука не може розкрити сутності буття і в тому її методи програють перед безпосереднім сприйняттям. Зрештою, сама наука виходить із донаукової свідомості, від безпосереднього і доходить до абстрактного, схематизуючи побачене.

Християнський філософ Г. Марсель розрізняє світ віри й світ знання. У пізнанні він надає перевагу емоційно-етичним чинникам, почуттям, що не можуть інституалізуватися, перетворитися в судження без втрати «всього свого значення». У цьому контексті філософ протиставляє два поняття: «проблему», що охоплює світ науки, й «тайнство», як сферу віри, цінностей. Для тайнства властиве інтуїтивне осягнення, в якому долається дуалізм об'єкта й суб'єкта. Проблема – це «деградоване тайнство». У сфері науки об'єкт відривається від суб'єкта, протиставляється йому. Як наслідок – наука призводить до «дегуманізації» природи й самої людини.

Таїнство не зводиться до містики, бо йдеться про злютованість суб'єкта з предметом, на який спрямовані його почуття й порив. Воно проявляється в любові, відданості, надії, а також у художній творчості, коли йдеться про емоційно-моральне збагнення. Безумовно, при такому підході особлива увага приділяється релігії, надається перевага антропологізму, що орієнтується на ірраціональні, емоційні та інстинктивні чинники, перед сайєнтизмом, трактуючи його як схематично-абстрактний і односторонній.

Екзистенціалісти переконані, що людина вільна лише доти, доки зона не визначила своєї поведінки. Необхідно зазначити, що після вибору людина неодмінно розв'язує якусь іншу проблему, а це підкреслює тяглість її свободи. Вже сама свідомість є свобода, що втілюється в задумах. Свобода – це протиставлення себе до всього і навіть самому собі, коли людина прагне збагнути істину.

У сучасному гуманізмі триває боротьба між оптимістичною вірою у творчі можливості людини й песимістичним твердженням про кризу людини, її духовності. Якщо нинішні прихильники марксизму наголошують на войовничому характері гуманізму, то вони вихолощують з нього саму суть, адже войовничість суперечить самому призначенню людини, незалежно від її соціального становища, загальнолюдським цілям гуманізму. На противагу такому підходу католицька філософія твердить, що людина створена Богом як однакова з Ним за образом і подобою. Бог об'єднує людей на засадах моралі, що визначає їхню поведінку і діяльність. Як обмежена й відносна істота людина усвідомлює себе лише у відносинах із Богом. Людина не може пізнати істину без віри, що гармонійно поєднується з розумом. Таке їхнє співвідношення забезпечує єдність філософії та релігії.

Для філософії духа основною категорією вважається *обов'язок*, що є перед *буттям*, а суперечність між ними розв'язується тільки в участі (співучасті) з Богом. Завдяки духовному началу людина набуває свободу, сенс життя.

У центрі персоналізму, що близький до релігійного екзистенціалізму, стоїть проблема особистості як вільного духа, зв'язок із Богом, релігійної свідомості й свободи волі, індивіда й суспільства. Основне своє завдання персоналісти вбачають у тому, щоб людина встановила примат духа, який втілює її сутність на основі християнського вчення.

Персона – в персоналізмі єдина реальність, що злютовує свободу й ініціативу, шляхетні пориви й вибір. Від неї походять основи моралі, вона – джерело рушійних сил суспільства. Як духовна сутність, вона пов'язана з іншою людиною і світом, на противагу індивіду як ізольованій, замкненій істоті. Така комунікація особистості ґрунтується на її

внутрішньому переконанні й безпосередньо пов'язана з трансцендентним джерелом, цебто Богом. Протилежністю персоналізму вважається індивідуалізм. Оновлення – це створення істинного суспільства, передбачає насамперед духовне відродження особи. У цьому революційна суть персоналізму.

Особа автономна й вільна, втілює «життєвий порив». Її суть розкривається через посередництво інших людей, зв'язок з ними під впливом Бога. Для людини таким осередком є сім'я як єдність біологічного, соціального й духовного. У ній людина осягає моральні чесноти, зокрема права й обов'язки, свободу й залежність. Прагнення людини до вдосконалення, морального ідеалу – це її рушійна сила й головна мета. Визначає людину як єдність духовного й матеріального, персоналісти виходять поза межі ідеалізму й матеріалізму. У людських істотах відтворюється Божественна особа як реальність світу. Свою філософію персоналісти називають *реалізмом*.

У теорії пізнання персоналісти відштовхуються від «цілісного усвідомлення особою пережитої реальності» (П. Ландсберг). Справжнім може бути лише суб'єктивне пізнання, що встановлює безпосередній контакт зі світом. Істинність наукового пізнання персоналісти заперечують, позаяк воно опосередковане. Пізнання невіддільне від людської активності. Теорія пізнання ставить у центр віру, що наближає людину до об'єкта, а не віддаляє її подібно до того, що маємо в науці. Як своєрідне вірування виступає залучення. Сам пізнавальний процес охоплює три рівні: *пізнання, розуміння, вірування*. Вірування як найвищий рівень пізнання означає зустріч з істиною, воно вище від знання й розуміння. Вірити – це означає бути.

Для розвитку й оновлення особи протиставлення суб'єкта та об'єкта недостатньо: доконечна присутність ще інших суб'єктів. Свідомість людини залежить не лише від індивідуального розвитку, потребує ще відносин з іншими людьми. Спільність свідомості визнається фактом, що проявляється послідовно. Отже свідомість виступає як протилежність іншій свідомості, цебто на протигагу монаді виходить *діада* як пара «я» – «ти». Подолати зло в усіх формах може тільки любов, найвищим проявом якої є Божественна любов як джерело людської спільності. Лише Бог може усунути дуалізм природи й особистості, внутрішні суперечності розуму.

Персоналісти прагнуть відродити християнський ідеал особи в нових умовах, надають їй переваги перед суспільними інститутами, державою, суспільством, вважають єдиним суб'єктом історії та носієм культури. Заперечуючи індивідуалізм, персоналісти обґрунтовують доконечність створити суспільство на засадах *солідаризму* й *християнського гума-*

нізму. Лише такий гуманізм може вважатися справжнім. На противагу знижній антигуманістичній цивілізації повинна прийти **персоналістська і громадівська цивілізація**, що відрізняється справжнім гуманізмом, спрямованим на самовдосконалення й саморозвиток людини. Проект такої цивілізації заперечує песимізм екзистенціалістської концепції. До такої цивілізації може привести **персоналістська революція**, що трактується на противагу революції суспільних структур як **революція духа**. Фактично йдеться про *моральну революцію*, яка протиставляє світ людяності (світ вільних людей) світові «людей-речей». Прикладом такої ненасильницької революції була Помаранчева революція в 2004 році. Так розпочиналася Революція Гідності, але окупаційна компрадорсько-сімейна бандоолігархія змінила її перебіг на насильницьку форму, застосувавши проти мирних протестувальників силу, а потім кинула московські збройні підрозділи. Революція Гідності зазнала поразки тому, що втратила свій колишній вплив громадсько-політична сила, якою був Народний рух України на межі вісімдесятих–дев'ятдесятих років минулого століття.

Нині доконечно обґрунтувати новий («теоцентричний», «інтегральний», «універсальний») гуманізм і нову («істинну», «персоналістську») демократію. Органічна теорія суспільства заснована на вічності й визначеності суспільного життя, а системотворчою клітиною соціального організму визнають особу. Основними життєвими принципами слід визнати справедливість і любов, виступити за гармонію праці й капіталу при спільному управлінні й володінні. Над економічними потребами доцільно поставити духовні й моральні потреби відповідно до гідності людини, визнати рівність усіх перед Богом. **Без оновлення духовного життя не може бути мови про зміну соціального ладу**. Лише віра в Бога врятує віру в людину. Мораль – вічна й незмінна, вона не залежить від часу чи історичної епохи, рівня суспільного і технічного розвитку, матеріальних умов життя. На мораль негативно вплинули три вчення: дарвінізм, марксизм і фрейдизм.

Людина – це вершина еволюції, центр світу. Він має різні рівні – від *фізичного й біологічного до трансцендентного*, коли людина з'єднується з Богом. Етапи світового розвитку охоплюють *дожиття, життя, мисль, наджиття*. Напевно, мисль доцільно трактувати як *свідомість*. У своєму розвитку людство проходить дві стадії: *соціалізації*, коли людина увіходить у суспільство як його повноправний член і набуває колективної свідомості; *персоналізації*, наслідком якої є утвердження особи з подальшим її удосконаленням.

У процесі світового розвитку ведеться боротьба між *доцільністю й абсурдністю*. Доцільність обґрунтовують персоналісти, абсурдність –

екзистенціалісти. Доцільність веде до постійного вдосконалення, втілює прагнення трансцендентальності. Нове суспільство повинне ґрунтуватися на співпраці між людьми, перетворенні людського середовища на нових міжлюдських відносинах, використанні досягнень постіндустріальної та інформаційної технологій. Релігійні почуття народжуються з прагнення до трансцендентного початку.

У психології має живе почуття первісної орди, в якій зникає особистісний початок, переважає несвідоме над свідомим, орієнтація почуттів і думок у одному напрямі, що має наслідком беззастережне підпорядкування вождю. Причина в тому, що людина відчуває загрозу з трьох сторін: по-перше, від власного тіла, коли дається взнаки біль; по-друге, від власної душі, коли людина відчуває страх; по-третє, з боку доквілля, що загрожує руйнуванням, і посягань інших людей. При аналізі людини потрібно зважати на архетипи як символічну формулу, функції якої вступають у дію при відсутності свідомих понять. Як формальні образи чи схеми, вони наповнюються конкретним змістом у реальному житті. Архетипи виникають на основі багатотисячного чи вікового досвіду пристосування людини до певних умов чи боротьби за існування. Архетипи концентруються в резервуарі колективного несвідомого. Колективне несвідоме охоплює уявлення релігійної людини.

Постійний вплив на життєдіяльність людини мають комплекси, під якими розуміють несвідомі психічні сили індивіда, що набувають певної системності. Їх називають «психологічними демонами», що засвідчують владу несвідомого над свідомим у психіці людини. Виділяють різні комплекси, зокрема комплекс неповноцінності, комплекс влади чи протистояння владі, сімейні комплекси тощо.

Загальну настанову людини визначають вроджені й набуті в процесі виховання властивості людини, вплив соціального доквілля, індивідуальні й колективні переконання. При аналізі настанови К. Г. Юнг звертав увагу на її важливі аспекти, зокрема співвідношення творчої діяльності з внутрішньою настановою, взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх схильностей людини, зваження об'єктивних і суб'єктивних чинників детермінації людської психіки. Світ сприймається не як об'єктивна реальність, а залежить від сприйняття людини, що формується під впливом первісних образів, які віддзеркалюють доквілля, орієнтують на досягнення певної мети.

Нинішня людина повинна переносити свою увагу зі світу зовнішніх речей на власні суб'єктивні процеси, що визначає життєве призначення людини, розвиток її психічної структури як цілісності. Завдання філософії оновлення полягає в тому, щоб допомогти людині збагнути сенс свого життя, пробудити в неї неусвідомлений образ Бога, сприяти процесам соціалізації та персоналізації.

Людина народжується слабкою і безпомічною, але почуття власної фізичної неповноцінності спрямовують зусилля на її подолання, вдосконалення індивіда, на прояв творчої діяльності, усвідомлення свого призначення. Прагнення збагнути сенс життя конкретної людини дає змогу пояснити її поведінку. Потяг до досконалості передбачає досягнення завершеності, цілісності й тотальності особи. Активний принцип життя проявляється у діяльності й самодіяльності людини, трактує її як творця.

Розрізняються три види потреб: одні спрямовані до людей, інші – проти людей, а ще треті – від людей. У кожному з таких видів переважає *безпорадність, ворожість* чи *ізоляція*. Як наслідок – людина може проявляти згідливість з іншими людьми, агресію проти них чи усунення від контактів. Внутрішньоособистісні конфлікти зумовлені суперечністю між потребами людини й можливостями їх задоволення в умовах певного суспільства. *Згідлива* людина характеризується підвищеною потребою в контактах з іншими людьми. Психічно залежна від чужої оцінки, вона не здатна до самостійного мислення, не виявляє доброзичливого ставлення інших людей, хоч сама прагне їхньої любові, симпатії, доброзичливості. Для *агресивної* людини життя трактується як боротьба всіх проти всіх, у якій виживає сильніший. Вона жадає панувати над іншими людьми, що можливе за допомогою влади, сили, багатства. Якщо перший тип орієнтується на досягнення людських ідеалів, то другий – відтворює «філософію джунглів» (К. Горні).

Людина *відстороненого* типу намагається емоційно дистанціюватися від інших людей, від соціального світу, прагне усамітнення. Прикладом такої людини можна вважати нашого філософа Григорія Сковороду, який шукав заспокоєння на пасіках. Такі типи можуть переважати в різних народів. Приміром, серед українців утвердився тип відстороненої людини, що зіграло й позитивну роль, бо виховувало в наших земляків тверду позицію, чого нема серед білорусів з їхнім згідливим типом. Серед москалів переважає агресивний тип: до інших вони ставляться як до ворогів. Щоправда, в умовах конституційної Австрії серед галичан почав формуватися особливий тип, який відтворив Лесь Мартович у образі Хитрого Панька, що дає підстави виділити ще один тип людини – *активно-приспосувальний*.

Внутрішньо людині властиві конструктивні, творчі сили, що дає змогу реалізувати її природні задатки. У цьому проявляється спроможність до *самореалізації* людини як «саморозгортання» внутрішніх потенцій. Кожен має певну мету життя, хоч не завжди її усвідомлює. Коли відчує її, вона стає внутрішнім набутком, спрямовується на саморозвиток, утверджує віру в конструктивні сили. У цьому оптимізм теорії особи-

стості, культури, цивілізації, що сприяє пробудженню самосвідомості особистості.

Як соціальна взаємодія між індивідами інтеракція відтворює *міжособистісне існування* людини. Справжня суть особи проявляється в спілкуванні з іншими людьми, хоч воно інколи має уявний характер. Прикладом, міжособистісні відносини можуть стосуватися не лише реальних людей, а й бути уявними як «відносини» з померлими родичами, святими, легендарними й літературними героями.

Внутрішньопсихічна напруга особистості пов'язана з двома джерелами: по-перше, з неможливістю задовольнити її потреби в певних природних і соціальних умовах, а по-друге, з безпорадністю існування в сфері міжособистісних відносин та в соціальному світі, що переслідують людину впродовж усього її життя і проявляється в почутті страху. Суперечності можуть бути між потребами індивіда й потребами суспільства, що засвідчує роздвоєння свідомості особистості. У міжособистісних відносинах важливо не те, *що* людина говорить, а насамперед те, *як* вона говорить.

Людина живе в суспільстві, в якому панують ілюзії, що витісняють справжні цінності, а за самоствердження в житті сприймається матеріальний добробут. Як наслідок – особистість нівелюється, сприймаючи панівні соціальні ілюзії. Проте сама людина навіть не помічає втрати своєї індивідуальності через нерозуміння справжньої реальності, ставлення до якої не цілісне, а вибіркоче, самі ж ілюзії сприймаються як реальність.

Протидіяти почуттю неспокою людини в суспільстві треба з дитячих літ, у процесі соціалізації, протиставивши їй певні типи поведінки, створивши механізм пристосування до реальності. Лише в єдності з психологією, етикою, соціологією та економікою філософія спроможна обґрунтувати сенс життя, моральні норми, без чого не може бути мови про організацію життєдіяльності людини, відповіді на питання про людське існування.

Нині більшість людей розвиває не справжнє, а *удаване Я*, чим підмінює свою сутність, втрачає індивідуальність. Таке самосприйняття не дає змоги реалізувати можливості. На противагу песимістичним підходам оптимістична філософія сприймає людину як *Homo esperans* (*Людину надії*). Надія – це приготованість до активної дії, до творчості. Усвідомлення людиною несправжності свого існування звільняє від ілюзій, сприяє утвердженню надії й гуманізму.

Зміни соціального буття слід трактувати як результат морального удосконалення людини, утвердження нових цінностей життя і нових духовних орієнтацій, звільнення від ілюзій, переходу до критичного

мислення, орієнтації людини на перетворення умов свого існування. На перший погляд, парадоксально, але посилення технічного прогресу лише посилює панування людини над людиною, що означає ще більшу несвободу. Прагненню створити вільний світ протистоять жорстокі тоталітарні режими, концентраційні табори, масові знищення цілих народів, загроза ядерної війни, технічно вишукані «гібридні війни» тощо. Репресивність сприймається як реакція за користування досягненнями цивілізації. Виникає питання про альтернативність нинішній цивілізації, цебто створення нерепресивної цивілізації, що заснована на інших засадах міжлюдських відносин і новому ставленні до природи.

Технічне оснащення сприяє раціональності праці, полегшує виконання виробничих функцій. Водночас індустриальна цивілізація може призвести до тоталітаризму, коли посилюється державний контроль. Репресія доповнюється маніпуляцією свідомості. Технічний прогрес відображається на функціях сім'ї, що проявляється в індивідуалізації її членів. Розчарована людина почувається покинутою, втраченою. Знайти себе їй допомагає трансценденція, що означає втілення вічного життя вже сьогодні на противагу відчуженому вихованню.

Свобода людини означає звільнення від примусу, зовнішнього чи внутрішнього. Діяльність людини свідомо й залежить від конкретних природних і соціальних умов. Як один з аспектів проблеми людини діяльність охоплює її взаємодію зі світом. Ідеальна схема діяльності визначається метою і конкретними умовами, в яких перебуває суб'єкт. Без мети не може бути діяльності як доцільної активності. Якісно новим типом діяльності є творчість. Духовна діяльність проявляється у трьох формах: пізнавальній, прогностичній, ціннісно-орієнтаційній.

Людина має здатність передбачити результати своєї діяльності. Не варто відкидати значення інтуїції. Виникнувши на основі метоставності, майбутнє передбачення впливає на результат діяльності. Воно може стати лозунгом діяльності для одних і підставою для протиборства інших. За рівнем ймовірності передбачення поділяються на три види: *інтуїтивні*, *гіпотетичні*, *теоретичні*. Серед інтуїтивних передбачень філософія приділяє найбільше уваги тим, що належать до евристичних, або творчих, які нагадують певні стрибки в міркуванні. *Евристичне* передбачення не вимагає логіки, але для нього доконечна віра й уявлення. *Гіпотетичне* передбачення пов'язане з формулюванням гіпотез, що визначають процес дослідження або певний результат. *Теоретичні* передбачення ґрунтуються на незаперечних наукових основах, що дають підстави для певного прогнозу.

Суспільство може розвиватися в протилежних напрямках. Боротьба зі старими порядками неодмінно передбачає утвердження нового. Інакше

боротьба буде змарнована. Поняття «утопія» означає те, що не здійснене ніде, але має можливість здійснитися. Ліві радикали надають перевагу суб'єктивному фактору в історичному розвитку. Важливе значення відводиться уявленню про омріяний світ, що протистоїть реальному світові.

Людина відрізняється від інших живих істот тим, що вона як духовна істота усвідомлює своє існування, відчуває потребу й силу змінювати довкілля за власним планом. Її життя прагне ґрунтуватися на раціональності. Вона усвідомлює свою суб'єктивність, відчуває час і простір, у яких перебуває. Останнім часом таке сприйняття набуло вселенського розмаху: рух часу прискорюється, а невідомий простір звужується. Невіра в духовний розвиток людини спричинилася до розповсюдження безбожництва. Розвиток техніки посилив панування людини над природою. Досягнення людства спонукає до висновку, що людина дійшла свого апогею. На противагу такій думці вчені твердять, що людина перебуває на початку свого становлення на новому рівні.

Пізнання ситуації зумовлює її зміни і водночас мобільність людини, що здійснюється на горизонтальному й вертикальному рівнях. Виникає питання про спільну (універсальну, узагальнену) соціальну ситуацію, що має особливе значення для зміцнення спільноти. Без єдиної духовної ситуації не може бути мови про таку єдність. Сутність людини визначає історична епоха, що як цілісність пов'язана з минулим і майбутнім. Людина стоїть перед перспективою. Переживаючи своє існування людина відчуває повноту своєї суб'єктивності в позачасовому вимірі. Заперечуючи існування Бога, атеїст заперечує моральні цінності, доходить висновку про вседозволеність, яку трактує як свободу.

Проблемність полягає в тому, що філософія не обґрунтувала ідеї людини. Нині людина дезорієнтована. Її життя проявляється у ставленні до довкілля, що відтворює чуттєвість. Система моральних цінностей втратила не тільки свою імперативність, а й привабливість. Нове містецтво не сприймається культурними людьми. Життя трактується як гра. Хіба випадково такими популярними є спортсмени чи бездарні артисти? Вітальна цінність вийшла на перше місце, витісняє всі інші цінності, духовні критерії. Технічна оснащеність людини підвищує її психічну напруженість, формує нове ставлення до часу й простору, прагнення відкриттів. Воно накладає свій відбиток на сприйняття свободи, визначення духовності людини, її ставлення до Бога.

Несвідоме втілюється на особистому й надособистому рівні. Надособистий рівень утілює колективне несвідоме, що стосується певної групи осіб, а формується упродовж тривалого часу її існування. На противагу зовнішній владі людина створила внутрішню владу, що називається совістю, або обов'язком, що не лише керує її діями, а й дає їм оцінку.

Головна функція виховання на стадії персоніфікації полягає в тому, щоб індивід був підготований виконувати в майбутньому свою роль духовної істоти, що вимагає формування його характеру. Важливим суб'єктом виховання, як зазначалось, є сім'я, що прищеплює дитині норми поведінки в суспільстві. У сім'ї виховується творче й критичне мислення, що потім розвивається в школі, а також формуються емоційні та чуттєві переживання. Ще в дитячі літа виникає прагнення до свободи, справедливості й істини, чому сприяє національна історія. Без цього не може бути мови про утвердження прагнення до життя, розвитку і реалізації здібностей як невід'ємного права людини.

Із досліджень Е. Фромма випливає, що задоволення примітивних потреб людського роду засвідчує лише рівень злиденності. У такому руслі доцільно підходити до марксизму як ідеології пролетаріату середини XIX ст. Звісно, тут не може бути мови про любов і ніжність у міжлюдських взаєминах: у такому суспільстві домінує ненависть до кожного, хто сприймається як противник. Після задоволення примітивних потреб людина прагне до культури. На зміни зовнішніх (економічних, психологічних та ідеологічних) умов людина реагує або пристосуванням до них або зміною самої себе.

Свідомий і несвідомий процес існування становить дійсність, що зазнає постійного оновлення. Найбільша динаміка існування пов'язана зі свободою.

У цьому контексті однозначно коректно використовувати поняття *особи*. Воно вживається не завжди там, де припускається наявність душі. Йдеться про певний рівень людського існування. Особа – це людська одиниця на певному рівні розвитку. Проте таке поняття може вважатися синонімом *персона*.

Довкілля означає насамперед «життєвий світ». Коли йдеться про духовний образ Європи, то до нього належить також населення США, колишніх англійських домініонів тощо, але не належать цигани, ескімоси, індіанці. Інакше кажучи, йдеться про єдність духовного життя. Попри національні відмінності і навіть війни між європейськими народами вони внутрішньо споріднені духовно, що дає змогу усвідомлювати терени континенту як вітчизну, а себе як *європейську наднацію*. До неї не можуть бути зараховані москалі, що на протигагу українцям виникли на основі не античних, а ординських традицій. Місцем народження духовної Європи прийнято вважати Давню Грецію, в якій виникла філософія як універсальна наука про Всесвіт. Згодом вона розгалужилась на окремі науки.

Не тільки плем'я, нація, а й людство живуть згідно з певними настановами, що означають устійнений стиль життя, який відповідає

спрямуванню волі в певних інтересах. Визначається вихідна настанова, що характеризує спосіб людського буття як фундаментальних засад історичних позицій. Зміна настанови своєї нації не означає зміни природних інтересів і, таким чином, індивідуальної настанови. Така зміна може бути тимчасова.

Розрізняються прикладна й теоретична настанови, але треба зазначити, що фактично вони накладаються одна на одну, бо практично світогляд тематизується як цілісність. Філософія, яка виростає з універсальної критичної настанови, не обмежується національними рамками.

Європейська криза спричинена хибно тлумаченим раціоналізмом. Раціональність виникла в Давній Греції, але була помилково сприйнята в епоху Просвітництва. Найбільшим злом стає одностороння раціональність. Дослідження людини в духовному житті суспільства розпочинається з часів Сократа. Об'єктивного вчення про дух і душу в часово-просторовій формі не лише нема, а й не може бути. Людина нашого часу стала найпроблематичнішою.

Сутність людини як проблема виникає тоді, коли вона роздумує про життя, страх перед смертю і свою долю. Як духовна істота людина може поглянути на себе збоку. Як діяльна істота вона створює власний світ.

Питання стоїть про нову основу філософії взагалі. Доконечне нове бачення людини. Як збагнути сутність людини в цілому? Відокремлення людини від повсякденного буття й усвідомлення її власного існування лежить через шлях до самості. Людина утверджується не завдяки спадковості, а через традицію, що сягає доісторичних глибин. Існування людини ґрунтується на ілюзії своєї винятковості в космосі, хоч уже давно були висловлені контраргументи проти такої думки.

Сьогоднішні екологічні проблеми спростовують висновок про необмежене панування людини над природою. Як протилежність прихильникам такого твердження на Заході виник екологічний рух, адже розум не абсолютний. Антропоцентризм веде до обоження людини, бо втрата Бога означає також втрату життя. Віра тлумачиться як духовне начало. Коли людина забуває Бога, вона перестає відповідати перед своєю совістю, тоді нею опановує нігілізм і агресивність. У епоху модерну необхідно подолати дуалізм ангела й диявола (П. Козловський). Християнська віра в людину пов'язана з надзвичайно високими моральними вимогами до людини.

Суб'єктивність людини зводиться до розвитку самодіяльності її духа відповідно до засад Божого Промислу. Така суб'єктивність людини не обмежується її відносинами зі світом і суспільством: не можна визнати рації тим філософським течіям, що недооцінюють духовний чинник. «Серце людини та її суб'єктивність завжди виходять за межі світу, бо для них недостатньо світу, в якому ми працюємо» (П. Козловський).

спрямуванню волі в певних інтересах. Визначається вихідна настанова, що характеризує спосіб людського буття як фундаментальних засад історичних позицій. Зміна настанови своєї нації не означає зміни природних інтересів і, таким чином, індивідуальної настанови. Така зміна може бути тимчасова.

Розрізняються прикладна й теоретична настанови, але треба зазначити, що фактично вони накладаються одна на одну, бо практично світ тематизується як цілісність. Філософія, яка виростає з універсальної критичної настанови, не обмежується національними рамками.

Європейська криза спричинена хибно тлумаченням раціоналізму. Раціональність виникла в Давній Греції, але була помилково сприйнята в епоху Просвітництва. Найбільшим злом стає одностороння раціональність. Дослідження людини в духовному житті суспільства розпочинається з часів Сократа. Об'єктивного вчення про дух і душу в часово-просторовій формі не лише нема, а й не може бути. Людина нашого часу стала найпроблематичнішою.

Сутність людини як проблема виникає тоді, коли вона роздумує про життя, страх перед смертю і свою долю. Як духовна істота людина може поглянути на себе збоку. Як діяльна істота вона створює власний світ.

Питання стоїть про нову основу філософії взагалі. Доконечне нове бачення людини. Як збагнути сутність людини в цілому? Відокремлення людини від повсякденного буття й усвідомлення її власного існування лежить через шлях до самості. Людина утверджується не завдяки спадковості, а через традицію, що сягає доісторичних глибин. Існування людини ґрунтується на ілюзії своєї винятковості в космосі, хоч уже давно були висловлені контраргументи проти такої думки.

Сьогоднішні екологічні проблеми спростовують висновок про необмежене панування людини над природою. Як протилежність прихильникам такого твердження на Заході виник екологічний рух, адже розум не абсолютний. Антропоцентризм веде до обоження людини, бо втрата Бога означає також втрату життя. Віра тлумачиться як духовне начало. Коли людина забуває Бога, вона перестає відповідати перед своєю совістю, тоді нею опановує нігілізм і агресивність. У епоху модерну необхідно подолати дуалізм ангела й диявола (П. Козловський). Християнська віра в людину пов'язана з надзвичайно високими моральними вимогами до людини.

Суб'єктивність людини зводиться до розвитку самодіяльності її духа відповідно до засад Божого Промислу. Така суб'єктивність людини не обмежується її відносинами зі світом і суспільством: не можна визнати рації тим філософським течіям, що недооцінюють духовний чинник. «Серце людини та її суб'єктивність завжди виходять за межі світу, бо для них недостатньо світу, в якому ми працюємо» (П. Козловський).

Індивідуальна суб'єктність і її пошуки в природному й соціальному довікллі вважаються головною метою сучасної культури, чим вона докорінно відрізняється від культури реалізму й натуралізму. Таким пошукам найбільше сприяють релігія та філософія, які пронизують проблеми людського існування. Філософія впливає тим, що вона дає формувальне знання, навчає людину злагоди й примирення із собою. Вона не знімає з людини тягар вибору, лише допомагає їй у процесі цього вибору. Проте філософія як любов до мудрості не всесильна, бо її завдання в тому, щоб формувати світ, на який, окрім мудрості, впливають ілюзії та насильство. Про такі три сили впливу писав ще Гете.

У сучасну епоху проявляються спроби створити нову систему духовних цінностей, тому збереження ідентичності не означає її застигності, бо вона має бути динамічна. Така динамічна ідентичність властива західній цивілізації на протипагу закостенілості цивілізації євразійської з її архаїчно-імперським «Русским миром». Справа в тому, що культура західного суспільства характеризується як постмодерна на протипагу домодерній культурі Московії та її сателітів.

Проблема ідентичності людини має такі чотири варіанти трактування: *статичне* розуміння крайніми правими; *емансипаційне* – ліберальними течіями; *протиставлення* в одних сферах і *заперечення* в інших – серед лівих радикалів (більшовиків, маоїстів тощо); *суміш статичного й емансипаційного* розуміння («зелені», антиглобалісти, «нові соціальні рухи», феміністи та інші). Нові соціальні рухи ґрунтуються на засадах тріади «життя – автономія – ідентичність», що доволі суперечливі між собою і не піддаються поєднанню. Отож, «конструювання» особи не може абсолютизувати автономності, бо їй треба протиставити інтеграцію. Йдеться про утвердження загального закону в окремій людині.

Головне завдання філософії – це обґрунтування засад мудрості як теоретичного фундаменту людського життя. При такому підході теорія знання відсувається на другий план під назвою *наукологія*. Основою філософії не можуть бути природничі науки, а лише існування людини в природному й суспільному середовищі, створення фундаменту для ідеології як обґрунтування діяльності й самовираження людських спільнот. Такий підхід зумовлений тим, що секуляризація негативно вплинула на суспільний розвиток, коли почали вивищувати техніку і виробництво над самим життям.

Революційний розвиток філософії неодмінно передбачає повернення до ідей Сократа й Платона, середньовічного Августина, а в Новий час – до Киркегора як джерел філософії на протипагу ідеям Аристотеля, а потім Декарта, Гегеля, Конта. Нині філософія – це не конструктивні засади для розвитку науки, а пошуки терапевтичних альтернатив для

духовного лікування людини й людських спільнот від недуг апологетики марксизму й позитивізму. При такому підході філософія наближається до релігії, мистецтва, антропології та політики. Наука дає знання, а філософія формулює переконання, прагнення, цінності. Наука розвивається поступово, накопичуючи знання, чого не сказати про філософію, що має злети й падіння; навіть про хвилястий розвиток, який визначається симетричністю, не йдеться. Якщо виходити з прийнятої термінології, то на противагу «повчальній філософії» (у нашому розумінні) наукологія ототожнюється з «систематичною філософією». Систематичні філософи виступають з конструктивних позицій і підтверджують свої тези аргументами. Повчальні філософи діють відповідно до суспільних умов. Нерідко вони висловлюють свої погляди в художній формі, вдаються до притч, афоризмів, метафор, сатири тощо. Систематичних філософів цікавлять пошуки істини, а повчальних філософів – правда. Правда – це віра в оптимальний варіант сприйнятого, бо переконання в адекватності соціального відображення завжди довільне.

Фізикалізація філософії відвернула її від пошуку «духовних цінностей». Повчальні філософи ставлять на перше місце підтримання (або встановлення) нормального порядку в суспільстві, завдання філософії вбачають у тому, щоб пояснити те, чого не спроможна пояснити наука. У такому розумінні систематична і повчальна філософія не суперечать одна одній, а органічно доповнюють одна одну.

Людину цікавить більше те, що вона може отримати від природи чи суспільства, ніж те, чого немає чи було колись. У цьому контексті важливе значення мають теорія соціалізації та теорія ролей. Недоліком ролевої теорії вважають чисто функціональне пояснення поведінки без зважання на її моральні аспекти.

У сучасному суспільстві розпочався процес руйнування традиційної етики й пошук нових шляхів її розвитку. Зневага християнських моральних засад призвела до тяжких наслідків: почала деморалізуватися людина. Намагання замінити християнську мораль мораллю комуністичною обернулося масовою неморальністю, позаяк знецінені такі чесноти людини, як честь і совість.

Як духовне ядро світогляд особистості стає фундаментом намірів і планів, ґрунтом віри й надії, основою цінностей і переконань, від чого залежить життєва позиція людини. Проте твердити про її духовну цілісність недоречно, хоч, безумовно, можна визначити головний стрижень. Світогляд формується не лише на визнаних цінностях: інколи він може спиратися на лжецінності, або сурогати. Стосовно окремої людини чи певних людських спільнот у цьому значенні використовується термін *самоусвідомлення*. Осмислення життя передбачає прагнення ідеалу як вершини самоствердження людини.

Філософія не визнається наукою із низки причин. Приміром, виникнення нових філософських ідей аж ніяк не означає заперечення попередніх. Вона переймається вічними проблемами, які супроводжують усю історію людства. Проте заперечення предмета дослідження філософії не доречно, адже ним доцільно визнати *людське існування*, універсальні засади самоусвідомлення людини. У такому разі наукологія має предметом найзагальніші питання наук, їхні засади. Філософська думка не обмежена і відзначається критичністю.

Без високої філософської культури не може обійтися демократичне суспільство, яке турбується про підвищення життєдіяльності своїх громадян. Філософія дає змогу людині збагнути сенс свого життя. У цьому розумінні вона має спільну сферу з теологією, насамперед християнською теологією, яка дарує вірянину категоричний моральний імператив, утверджує такі чесноти як віра, надія, любов, що мають засадниче значення для його обґрунтування.

Філософії властива **софійність** як засіб самовизначення людини і водночас її духовного самопіднесення та орієнтації на майбутнє. На противагу софійності філософії в наукології застосовується лише епістемність. На національному ґрунті філософія характеризується своєрідністю, що проявляється у формі філософування, методі дослідження й особливостях побудови філософського знання, чого не можна твердити про наукологію.

Ставлення людини до світу проявляється у трьох формах: *спогляданні; переживанні; діяльності*. Переживання стосується не тільки природних стихій, що зумовлені спекою, холодом, вітром, дощем, якістю повітря, їжі й води, а й соціальним довкіллям, від якого людина відчуває тривогу, душевний неспокій, турботу тощо. Людина розробляє різні механізми впливу на них, вдається до перетворення природного й суспільного довкілля.

Спостереження природного й суспільного світу творить *світогляд* людини, що не зводиться до огляду довкілля, а формує певні оціночні й праксеологічні настанови його опанування. Людина визначає принципи поведінки. Між представниками антагоністичних світоглядів нерідко триває запекла боротьба, бо про толерантні взаємини між ними не може бути жодної мови.

Головна особливість людини в тому, що вона спроможна усвідомити власну свідомість, гальмувати життєві пориви, ставити перед собою певну мету й спрямовувати волю на її досягнення. Цим зумовлюється активність людини, наслідками чого є *дія, спілкування, праця, передача досвіду*. Філософське осягнення людини на основі досягнень науки становить предмет філософської антропології, засновником якої вважається Макс Шелер.

Протилежністю людини є нелюд, у діяльності якого переважає негативнолюдське, що зневажає самі засади існування. Проте змагатися з нелюдами можна лише людськими методами.

Сутність людської екзистенції проявляється насамперед у межовій ситуації, а також у міжлюдських взаєминах, особливостях вільного вибору й культури, моральній самооцінці. Намагання змінити людину через створення належних умов заперечує саму сутність людини. Такий спрощений, однозначний і прямолінійний підхід абсолютизує раціональність і неодмінно веде до тоталітаризму. Водночас не варто абсолютизувати роль ірраціональних сил, що не піддаються жодному шліфуванню. Людина суперечлива: вона не спроможна звільнитися від своєї душі й водночас не може ігнорувати потреб свого тіла. Посередником між ними виступає *розум*.

Наприкінці ХХ і на початку ХХІ ст. людство зіткнулося з небезпекою свого остаточного знищення, що залежить від ядерної війни, протиприродної діяльності, стихійного природного лиха. Як протилежність життя – смерть завше перебуває з людиною, що постійно розуміє свою кінечність. Звідси – її прагнення утвердитися в пам'яті нащадків своїми ділами, турбота про продовження свого роду, прагнення протидіяти скороченню власного життя, прагнення перенести своє існування в інший світ, щобто перемогти смерть. Допомогти в подоланні людиною страху перед смертю спроможна лише релігія. Необхідно уникати двох крайностей: перша – повної відсутності страху перед смертю, а друга – жаждою жити будь-якою ціною. Віра в безсмертя душі – це втілення безконечності людського існування у вічності, коли життя сприймається як дарунок Бога. Проте він трактується насамперед як дарунок батьків і природи, а також як дарунок народу, його історії, цивілізації, перед якими кожна людина в боргу.

Ставлення до життя як до дарунка підтверджує, що людина не може розпоряджатися ним беззастережно. Звідси – осуд самогубства (суїциду) в усіх традиційних релігіях, а також з погляду гуманізму. З погляду християнства самогубство – це зневага себе як Божого творіння, злочин перед вічністю.

Смерті людина не може позбутися, але в певних випадках дехто наголошує на можливому її виборі. Йдеться про *евтаназію*, щобто прискорення смерті за тяжких умов, тілесних мук при невиліковній хворобі, коли життю протиставляють «безболісний кінець», «вбивство з милосердя». Для християн евтаназія неоправдана, бо означає втечу від страждання як передсмертних випроб, а їх, як знаємо, не уникав навіть Спаситель.

Американський психолог В. Е. Франкл обґрунтував цінності людського існування, які поділив на три групи: *цінності творчості, цін-*

ності переживання і цінності відносин. Як стверджує вчений, людське існування як самотрансцендентне ніколи не може не мати сенсу, а людина, яка не втратила сенсу життя, спроможна витримати найтяжчі випробування до останнього свого часу. На пошуки такого сенсу життя спрямована логотерапія, стрижнем якої є воля до сенсу. В.Е. Франкл пише: «Усвідомлюючи перехідний характер існування людини, його терапія не песимістична, а, радше, активістична». Як самовизначальна істота людина не просто існує, а визначає своє існування на майбутнє, сама трансцендентує його умови. Вчений наголошує, що людині потрібна не рівновага, а насамперед боротьба за гідну мету.

Смерть завершає життя людини, що вимагає відповідного ставлення до нього. Вона може спокутувати невідале життя, а й навіть перекреслити його остаточно. Зі смертю тіла людини не вмирає вона як особа, її справи, наслідки діяльності, спомини про неї.

На людське життя впливає не лише наявність, а й відсутність чи недостатність, що пов'язані, як правило, з негативними емоціями. Сюди належить збайдужіння чи знеохочення, що зумовлюють різні страждання. До оцінки людини треба підходити не лише з нинішніх, а й з потенціальних позицій. Як вважають релігійні філософи, існує три варіанти співвідношення дійсного й можливого: а) тварини сприймають лише дійсне; б) людина спроможна відрізнити можливе від дійсного; в) для Бога дійсне ототожнюється з можливим.

Свобода – це можливість власного самовияву, незалежної самодіяльності людини. Без свободи нема людини. Водночас разом зі свободою пов'язують появу зла як відсутності добра в життєдіяльності людини. Тільки позитивна свобода наповнена змістом, бо негативна свобода означає його відсутність. Такі різновиди свободи відтворені у вітчизняній художній літературі. У повісті Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною» її герої втікають з рідного краю за Дунай, звільняючись від поневолення для вільного життя. Негативну свободу з її ганджами втілює в романі Панаса Мирного й Івана Білика «Хіба ревуть воли як ясла повні?» Чіпка як головний герой твору. Таке саме можна сказати про селян із повісті Михайла Коцюбинського «Fata morgana», які троцять панський маєток лише задля помсти, а не позитивної мети, сприймаючи ілюзію свободи як її реальність, бо свобода перетворюється у сваволу. Потрібно зважати, що викорінення несвободи чи її умов аж ніяк не означає утвердження свободи. Як відомо, відмова лідерів Центральної Ради від армії не дала свободи, а спричинилася до повторної її втрати. Самообмеження – антипод сваволі, неодмінно передбачає самовідповідальність людини. Відповідальність утверджує свободу, а не знецінює її. Своєю чергою свобода мимоволі передбачає ризик.

Неможливість створити цілісне національне існування через чужоземне поневолення спонукало народи до збереження своєї духовної самобутності. Допомагала їм насамперед рідна релігія. Прикладом різних народом у цьому були поляки, для яких католицизм став своєрідною національною релігією, що єднала розстроєну націю після трьох поділів Речі Посполитої. Збереглись як регіональній спільноті галицьким українцям допомагав греко-католицизм, який передавав нащадкам національні традиції, наснажені релігійним змістом.

Окрім того, потрібно наголосити на значенні фольклору. Для українців це – народні пісні й думи, для фіннів – «Калевала». У фольклорі не тільки відтворене минуле народу, історична пам'ять, а й утілена віра в майбутнє.

Безумовно, не можна забувати рідної мови. Зберегти її дає змогу писемність. Чималу роль у боротьбі за національно-державне відродження нашого народу відіграв Шевченків «Кобзар». Як наслідок – українці (а також інші поневолені народи) зуміли зберегтися як унікальна спільнота на засадах національної софійності.

Духовність не лише завершує існування нації, а пронизує його наскрізь. Саме тому вона вживається в різних значеннях: не тільки як протиставлення матеріальному, а й як синонім релігійного. Звісно, належність до духовного нерідко буває поверховою, що фактично замасковує бездуховність. Навряд чи була наснажена духовністю міжконфесійна боротьба на українських землях, що, як правило, приховувала політичні інтереси навіть чужих держав. Духовна людина не обмежується матеріальним, соціальним, тілесним і навіть психічним. Без духовності не може бути мови про свободу, творчість і всебічно розвинену особистість.

У вітчизняній філософії особливе місце посідала концепція «серця» як потаємний духовний центр, що єднає людину з Богом і є джерелом сумління та емоцій. У поезії Тараса Шевченка «серце» тлумачиться як посередник між внутрішнім світом людини і незбагненим світом Господнім.

Останнім часом чимало наголошується на *ментальності* (від лат. *mentalis* – приналежність до мислення), що позначає усталені неусвідомлені особливості світосприймання та реакції на різні подразники певних оформлених груп людей. Вона проявляється у стереотипах поведінки, звичаях, традиціях, стратегії життя. Приміром, різні народи неоднаково реагують на аналогічні події, що підтверджує історія.

Як суб'єкт людина – це мисленна істота, що протистоїть довікіллю. Водночас вона сприймає світ волею, чуттями, уявленням, пам'яттю тощо. Її суб'єктивність проявляється у свідомості як реальності, що

створить ідеальне. Свідомість єднає людину зі світом, стимулює і визнає її діяльність, а водночас протидіє зовнішнім негативним впливам. Самоусвідомлення людиною самої себе становить самосвідомість. Важливе значення для утвердження самосвідомості, її розвитку має пам'ять, що дистанціює людину від теперішнього й майбутнього, повертаючи її в минуле. Самосвідомість стосовно людини охоплює функції: *пізнання, оцінки, регуляції*.

Існування людини в суспільстві невіддільне від співіснування, бо індивіди вступають у взаємодію, що поєднує індивідуальне зі соціальним. Залежно від того, що треба визнати похідним, – індивідуальне чи соціальне, – тлумачиться сутність конкретного суспільства. Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет трактував масу як множинність посередніх пересічностей, які хизуються своєю знеособленістю, бо щасливі бути такими, як інші в одній юрбі. Така позиція згубна для людської особистості, а водночас для такого суспільства, яке не може обійтись без панування насильства. На противагу йому К. Ясперс був переконаний, що навіть у масі людина зберігається, бо таке збереження залежить від її індивідуально-інтимних основ.

На наш погляд, рацію потрібно визнати обом мисленикам, залежно від конкретно-соціальних умов. Як підтвердило ХХ століття, коли людство зазнало особливо тяжкої шкоди від тоталітарних режимів, панування маси стало доконаним фактом. Збереження в таких умовах людських особистостей, спроможних до відродження, можливе лише при діяльності національної контреліти. Так було в Польщі, Литві, Україні. У перших двох країнах до такого збереження спричинилася, насамперед, католицька Церква, що діяла як національна. В Україні виділялася Галичина, в якій до середини 50-х років діяла Українська повстанська армія. Пам'ять про її боротьбу нуртувала, що дало змогу наприкінці 80-х років створювати так звані «неформальні організації» на противагу компартійно-комсомольській номенклатурі.

Співіснування як поєднання індивідуального в соціальному проявляється також у часовому вимірі, що втілює **історичність**, у якій сконцентрований набутий певною людською спільнотою досвід. Від висновків із цього досвіду залежить майбутнє людської спільноти, бо історичність як здобутки минулого накладається на повсякденність у теперішньому часі й переноситься на майбутнє. Звісно, йдеться не лише про позитивні здобутки: не менше значення мають також висновки з негативних уроків історії.

Для людини особливо цінна не хронологічна послідовність подій, а їхнє змістовне поєднання на певних засадах, бо одні події залишаться в анналах історії, а інші стануть набутком майбутніх поколінь. Звісно,

звернення до історії не буває суцільним, а вимагає критичного підходу до конкретних подій, особливо монументального значення. Саме так доцільно вивчати історію в школі.

Філософи й психологи звертають увагу на здатність людини забувати. Окрім психологічних причин, доцільно наголосити на соціально-політичних, зокрема знищенні пам'яток минулого ворогами, пожежами в містах, а ще – фальсифікація документів минулого, що цілеспрямовано проводилася московськими поневолювачами ще в минулих століттях. Вивчення історії означає підхід до неї як до світу подій на науково обґрунтованих критеріях.

Треба зважати на те, що минуле зберігає багатоваріантність можливих змін. Чималий вплив мають традиції, які передають національну ментальність, проявляються у національній пам'яті. Руйнування традицій впливає негативно на спосіб життя в цілому, сприймається як наруга щодо народу. Так діяли московські більшовики на окупованих українських землях.

Історія – це розвиток подій, збережених у людській пам'яті, що надає їм послідовності певного сенсу і аж ніяк не може бути втіленням суб'єктивного інтересу. Водночас історія характеризується людиновимірністю у культурно-історичному руслі, що дає підстави для пошуку в ній певних закономірностей у конкретному вияві подій, поєднання унікального й універсального. Сенсу історії надало утвердження християнства як світової релігії.

Давні греки підходили своєрідно до життя людини. Вони аналізували його навколо найважливішої життєвої події, що символізує апогей людського життя. Наші предки прагнули, як зазначає «Слово про похід Ігорів», для себе честі, а для князя слави, що було докорінною протилежністю пізнішим загарбницьким прагненням московських володарів, які спрямовували свою діяльність на захоплення чужих земель. Спадкоємцями традицій княжої доби були наші козаки, що передають народні пісні й думи. Водночас у них простежується нове ставлення до своєї долі, особливе сприйняття часу, його переживання, усвідомлення історії та свого місця в ній. Козаки вірили, що час не обмежується земним життям, а прагне вічності, яка надає йому сенсу.

У наш час ставлення людини до історії стає мотиваційним. Вона розглядає історію як творіння самих людей, залежне від їхньої участі, що накладає відбиток на майбутнє. Таке розуміння породжує ентузіазм народу, що підтверджує формування нашого січового стрілецтва на початку Першої світової війни, діяльність Української повстанської армії, виникнення Народного руху України. Як вільні особистості патріоти прагнули солідарних дій, щоб повернути розвиток історії у вигідному

запрямі, орієнтуючись на перспективу. Залучаючись до творення історії, люди співпереживають події зі своїм народом.

Християнство переносить сенс історії з минулого й теперішнього в майбутнє, коли вона переходить у вічність. Інакше кажучи, сенс історії тлумачиться поза самою історією, набуває есхатологічного характеру. Реальна історія тлумачиться як боротьба конкретних добрих і лихих сил. Зло походить від людини, якій Творець надає свободу дій. Воно проявляється тоді, коли відсутнє добро. На противагу злу людській історії надає сенсу ідея прогресу. Проте такий розвиток – це результат на шляху боротьби зі злом, коли гору бере свобода й справедливість, тому він не настає автоматично, як зміна ночі днем. Отже, втілення ідеї прогресу доволі суперечливе, бо має не лише моральний, а й прагматичний характер.

У цьому контексті треба трактувати проблему насильства. Заперечуючи насильство в принципі, мусимо відповісти на питання: чи оправдано застосовувати насильство для викорінення самого насильства. Інакше кажучи, йдеться про порівняння насильства злочинця чи злочинної групи з насильством правдоробця, суспільства, держави. Таке питання треба аналізувати в контексті Універсальної декларації прав людини (1948 р.). Захист прав людини значною мірою прискорив розпад СРСР як «імперії зла і брехні».

Насильницькі методи можуть вважатися ефективними, але найчастіше вони мають згубні наслідки. У ХХІ ст. виник новий тип революції, революції мирної, названої «помаранчевою», «оксамитовою», «трояндовою» на противагу червоній, кривавій революції. Це – революція Духа, морального вдосконалення Людини як суб'єкта історичного процесу. Звісно, вона не завершується зміною влади, а передбачає тривалий період змін. Наша Помаранчева революція (2004–2005 рр.) зазнала невдачі, бо владні сили сподівалися на компромісне розв'язання суперечностей, що виникли між народними прагненнями й планами компрадорської олігархії. Насправді ці суперечності мали антагоністичний характер і, зрештою, спричинилися до Революції Гідності з драматичними наслідками, що призвели до московської агресії.

Водночас виникає питання про застосування насильства щодо порушників суспільного спокою. Нині набуває особливої ваги боротьба з екологічними правопорушеннями, що своїми діями загрожують майбутньому планети. Як відомо, всесвітнє потепління може мати трагічні наслідки для всього людства.

Історично-суспільні суперечності розв'язуються під проводом національного авангарду, названого національною елітою, що проявляє історичну ініціативу, пропонуючи для цього нову політичну доктрину,

нове релігійне чи філософське вчення, нестандартні світоглядні настанови, відповідні цінності, спрямовані на утвердження свободи й гідності через потуги розуму, дій і волі. Спроби примусово запровадити соціальну рівність ведуть до приниження загального рівня духовності суспільства.

При справжній демократії меншість ставиться толерантно до влади більшості, а більшість створює належні умови для забезпечення прав меншості. Як відомо, в Українській Народній Республіці був схвалений закон про національно-персональну автономію, який гарантував права національних меншин у державі. Водночас треба зауважити, що в умовах постіндустріального, інформаційного суспільства демократію доцільно раціонально поєднувати з меритократією як владою фахівців. масовість при виборах представницьких органів з фаховістю в управлінні на різних рівнях.

Суспільне життя повинно ґрунтуватися на діалогічності, взаємовигідності, солідарності. Таке становище заперечує насильство, яке ідеалізував В. Ленін для диктатури пролетаріату, що насправді була монопольним пануванням компартійної номенклатури як представництва низько освіченого плебейства імперської нації над іншими, значно культурнішими, поневоленими народами.

Ненасильство можливе лише серед людей великої сили духу, що готові до компромісу і не прагнуть монополії на істину, підходять до себе з позицій опонента. Воно передбачає діяльність, яка ґрунтується на минулому, а орієнтується на майбутнє.

Відродження утверджувало тезу про людину як підкорювача природи, а Реформація наголошувала на ролі віри як безпосереднього зв'язку людини з Богом. З часом панування над природою почали трактувати як гарантію майбутнього людства. Негативні наслідки такого панування людство відчувало вже в середині минулого століття. Постало питання про співжиття людини з природою. Боротьбі за існування почали протиставляти намагання живих істот знайти своє місце серед різноманіття природи на основі закону єдності організму й середовища, адже шкода, завдана середовищу, обертається проти організму.

Нині намітилися два види ставлення до життя. У *всепланетарному* масштабі до неї підходили Е. Леруа, П. Тейяр де Шарден, В. Вернадський, які розробляли вчення про ноосферу. На противагу їм А. Швайцер надавав першість конкретним живим істотам, визначав людину афористично: «Я є життя, що живе серед життя, яке також прагне жити». На такій засаді вчений обґрунтував моральність.

Порушення рівноваги між людиною і довкіллям називається *екологічною кризою*. Такі кризи мають два джерела: зовнішні щодо людини й антропогенні, спричинені самою людиною. Вони можуть бути регіональними й глобальними. Найперше негативний вплив спричинив екс-

тенсивний розвиток виробництва й споживання, тому вчені «Римського клубу» рекомендували істотно змінити їхній характер.

Із питанням збереження людства в нинішніх загрозливих умовах пов'язане обґрунтування **нового гуманізму** в праці «Людські якості» (1976 р.) першого президента «Римського клубу» А. Печчеї. Новий гуманізм має революційний характер і передбачає відповідність життя людини умовам природи й виробництва, а водночас її спроможність до самооновлення у різних сферах суспільного життя щодо нових ціннісних орієнтацій і мотивацій, піднесення рівня самосвідомості й зміни організації людської системи. Серед цінностей нового гуманізму називають життя, людину, рівноправність усіх видів життя, стабільність самооновлюваних систем, любов до справедливості, толерантність і солідарність у глобальному масштабі, ненасильство, відповідальність перед майбутнім тощо.

Новий гуманізм вважає, що самозбереження людства можливе лише через самозміну людини, яка передбачає три варіанти: *самообмеження* людини, цебто перехід до помірного споживання при забезпеченні високого духовного розвитку; *коеволюцію* як зливану еволюцію людини й природи, що передбачає перехід до нових технологій, особливо в інформаційній сфері, а в кінцевому підсумку – до екологічного способу життя й виробництва; *встановлення* екологічно-гуманістичної диктатури з жорстоким міжнародним контролем виробництва й споживання і навіть обмеженням свободи народів і людей. При третьому варіанті допускають задля збереження життя певні форми несправедливості.

Людина повинна турбуватися про майбутні покоління, про збереження розмаїтості природного життя на планеті, не завдавати шкоди довкіллю. Президент «Римського клубу» А. Кінг сформулював ще в 1992 р. правило майбутнього людського життя: «Життя зі скромним добробутом та істинною людською гідністю для кожного жителя планети».

Існування людства вимагає самооновлення людини, її екологізації на засадах саморегуляції, що неодмінно передбачає культурне ставлення до довкілля. Культура позначає певний щабель саморозвитку людини, починаючи від її первісного значення «обробіток» чи «догляд», бо з того часу людина проявляє творчу активність, успадковує набуті навички, удосконалює майстерність. Щоправда, протиставлення культури й природи має різне забарвлення. У часи Просвітництва вивищувалася культура, а в період романтизму надавали перевагу природі, з якою зливані індивідуальна свобода, творчий порив, неповторне, але впорядковане людське життя.

З європейським романтизмом пов'язана *хутірська філософія*, втілена в поезії та публіцистичних працях П. Куліша. У поезії «Молитва природи» він від імені природи звертається до Творця:

*Ти, що мене премудро так устроїв,
 Ти чуєш глас мій, я Тебе молю,
 Простри Твою правицю надо мною:
 В Твоїх законах твердо я стою.*

Нині людство стоїть перед вимогою переосмислити культурні засади свого існування чи навіть творити нові. Перед філософами і вченими постала проблема створити нову картину світу, що самоорганізується як ієрархія динамічних системних утворень, а його розвиток – остаточно не запрограмований. Крім того, нині утверджується нелінійне мислення.

Криза виживання людини передбачає перегляд ставлення людини до себе, до інших людей, до світу. Порухнене питання про **персоналістську і громадівську революцію**, яка на противагу революції соціальної має унормувати людське споживання відповідно до науково-обґрунтованих норм, звільнити людину від апатії, протиправної розгнужданості, ілюзії всесильності щодо підкорення природи. Забезпечити таке оновлення може християнство, яке поєднає святість з активною любов'ю до чужих страждань. Його суб'єктами мають стати церковні громади. Як наслідок повинна утвердитися **персоналістська цивілізація**, що ґрунтується на «постматеріальних» цінностях (моральності, солідаризмі, уникненні конфронтації та примусу, толерантності, консенсусі, полікультурності, самореалізації і соціальної відповідальності), уповільненому розвитку техніки, децентралізації суспільного життя, запровадженні реального самоврядування, поєднанні прав людини й прав природи. Йдеться про **персоналістичну і громадівську революцію**, неодмінність якої для порятунку людства від деградації передбачили персоналісти в минулому столітті.

Персоналізм орієнтується на людське існування, проголошує примат особи над матеріальними чинниками з метою забезпечення розвитку гуманістичних прагнень. Деякі дослідники пропонують трактувати персоналізм як різновид релігійного екзистенціалізму, називають його *персоналістським екзистенціалізмом*. У нашому варіанті йдеться про вітакреатизм. Філософські течії, що недооцінюють людину, позбавляють себе майбутнього. Боротьба проти всемогутньої раціональності рівнозначна боротьбі за спасіння людства. Позитивізм – це не що інше, як «сайєнтистська» дисципліна (Е. Мунье). Розуміння як філософської категорії існування не може обійтися без релігії, яка спирається на віру.

5. Свобода людини у вільній спільноті

У філософському розумінні свобода – явище неоднозначне й багато-рівневе, а її розуміння – суперечливе. Для одних вона – необмеженість власних дій, для інших свобода означає повсякденну турботу про людей, готовність йти на жертви заради них. Наука знає більше двохсот трактувань свободи. У житті її протиставляють гніту чи пригнобленню, розуміють під нею можливість альтернативних дій.

Свобода волі – це свобода дій, хоч інколи їх розрізняють, зводячи свободу волі до бажання, а свободу дії – до реалізації. Дехто з філософів трактує свободу волі як ілюзію. Водночас дослідження засвідчують, що свобода волі людини безпосередньо залежить від віри в таку свободу.

Як моральна істота людина спроможна вибирати якийсь варіант з альтернативних, порівнювати свою поведінку в різні часи, давати їй відповідну (позитивну чи негативну) оцінку. Добровільність дії залежить від її знання й самоконтролю при відсутності примусу. До різних видів примусу відносять і силу звички, що обмежує свободу, хоч людина може змінювати власні звички. Проте навіть під примусом людина вибирає залежно від свого розуміння цінностей, тому й тоді вона несе відповідальність. Однак людині властива перемінність, а її дії обмежені певним простором і фізичними властивостями.

Як стверджував Аристотель, дія бере свій початок від особи. Проте вона відбувається в певних умовах. Таким чином, поведінка людини визначається не лише нею, а й залежить від конкретних умов. Свобода заперечує не тільки фізичний, а й психічний примус, що стоїть їй на перешкоді. Вільні дії – це дії, спричинені волею та бажанням особи. У певних умовах можна передбачити такі дії, а сама особа за них відповідальна морально.

Автономною визнають особу, яка спроможна самостійно вибирати при наявності багатьох варіантів. При такому підході автономність особи тотожна її самостійності й пов'язана з відповідальністю. До автономії особи примикають інші поняття: *незалежність*, *автентичність*, *гідність*. Водночас вона означає статус із певними правами. Навіть невільник у тюрмі може відчувати себе вільним, коли надасть своєму життю релігійного чи громадянського змісту.

Починаючи від Гегеля, за ідеальну вважали державу, громадяни якої вважають себе автономними і не сумніваються, що кожен з них має рівні права. Така держава сильна тим, що в ній панує верховенство права, державні органи підзвітні своїм громадянам, а політичну основу становить середній клас. Однак тут виникає питання про захист прав окремого громадянина від демократичної більшості.

У ліберальній державі захист свободи забезпечують конституційні права, яких не може порушувати навіть демократична більшість. Обмеження свободи не можна оправдати підступною метою, що виступає в шляхетній оболонці. Водночас без держави не може бути захисту індивідуальної свободи, бо вона заснована на правах. Звідси – доконечність обмеження сваволі держави, але вона має бути сильна для забезпечення політичної свободи.

Коли люди надають перевагу матеріальним благам, вони не зможуть зберегти власної свободи як найвищої цінності, яка не допускає втручання у приватне життя людини. Індивідуальна свобода може обмежуватися тоді, коли цього вимагають інтереси всіх громадян. Проте до індивідуальної свободи підходять протилежно в демократичних державах Європи й Московії. Для європейця дозволене все, що не обмежене, а для москвина – дозволене лише те, що надане законом.

Політична свобода повинна бути обґрунтована етично. Водночас про неї не може бути мови без свободи економічної, що становить її доконечну умову.

Розрізняється *позитивна* й *негативна* свобода. Вона пов'язана з відсутністю зовнішніх перешкод для тих дій, яких бажає особа. Звісно, про природні перешкоди (приміром, про земне тяжіння) не йдеться, а лише про ті, що залежать від інших людей. *Негативна* свобода – це свобода від чогось, а *позитивна* – спрямована на вчинення певної дії. До оцінки наслідків подібних дій можна підходити по-різному. Приміром, голод від посухи, через приморозки, повені чи неврожаї зумовлений природними чинниками. Звичайно, держава повинна турбуватися про постраждалих громадян. Якщо вона не створює належних умов для протидії цим природним наслідкам, тоді її дії підлягають осуду на міжнародному рівні. Інша річ, коли йдеться про голодомор, який вчинений самою державою. Так було, приміром, за часів тоталітаризму на українських землях, коли окупаційна московсько-більшовицька влада тричі організовувала штучні голодомори (1921–1922 рр., 1946–1947 рр. і Великий Голодомор 1932–1933 рр.). Треба наголосити, що Великий Голодомор 1932–1933 рр. не мав жодних природних причин, а зумовлений державним пограбуванням українських селян. Окрім того, окупанти не допустили підвезення допомоги для голодного населення на добровільні пожертви галицької та волинської людності. Голодомор повоєнного періоду мав не лише природні причини, але його наслідки були частково нейтралізовані допомогою людності галицьких і волинських земель.

Як обмеження свободи потрібно характеризувати бідність. Вона може бути спричинена недбалістю й безініціативністю самої людини. Варто

проаналізувати глорифікацію бідності в українській класичній художній літературі XIX століття. Наші письменники звертають увагу, що селяни шукали виходу, не мирилися з підневільним становищем. Проте бідність українського селянства, а також інших соціальних верств у XX столітті мала наслідком умисні дії панівної влади, її антинародної політики. Так само було в інших комуністичних країнах, що орієнтувалися на прискорення суспільного розвитку.

Бідність – перешкода свободи. Бідною вважається людина, що не спроможна задовольнити своїх обґрунтованих потреб. Йдеться про «культурний прожитковий мінімум», який не лише визначається історично, а й залежить від соціального статусу особи. Більшовицьке гасло «Земля – селянам» могло мати вплив лише серед безземельних і малоземельних селян Російської імперії. Середняків і заможників воно не захоплювало.

Свобода може передбачати наявність багатьох альтернатив. Позитивна свобода означає дотримання традиційних цінностей і визначення поведінки автономно, без зовнішнього впливу, цебто людина виступає як суб'єкт. Справжня свобода передбачає єдність негативної свободи (свободи *від*) і позитивної свободи (свободи *для*). Отож, вважати їх несумісними нема підстав: доцільніше трактувати їх як етапи одного процесу. У такому разі негативна свобода без свободи позитивної втрачає сенс. Дослідники визначають негативну свободу як загальну, неозначену і відкриту порівняно зі свободою позитивною як конкретизованою і закритою. Негативна свобода стосується реалізації можливостей у широких межах вибору для усунення негативних обмежень. На противагу їй позитивна свобода зводиться до вибору конкретних альтернатив і не може бути без свободи негативної. Розширення варіантів вибору – це водночас розширення самої свободи, бо вона не може бути необмежена. Окрім того, межі свободи змінюються залежно від конкретного суспільства й історичного періоду.

У науці розрізняється свобода *участі* й свобода *прав*. Свобода *участі* означає вплив на політику через дебати, голосування, вибори, референдум, плебісцит. Свобода *прав* характерна для правової держави й передбачає її невтручання в життя своїх громадян.

Зі свободою пов'язане розуміння сваволі влади. Свавільною вважають владу, що суперечить традиційному світогляду громадян, не сприяє їхньому добробуту і не відповідає їхнім інтересам. Проте в демократичному суспільстві панує сваволя більшості, що, безумовно, звужує свободу громадян, які належать до меншості. У такому разі виникає проблема свободи як наслідку вільних виборів. Демократичне суспільство ґрунтується на визнанні права більшості. Меншість змушена погодитися з таким результатом.

Чи можна визнати вільною людину, що не здійснила своїх намірів через механізм виборів? Більшість може брати до уваги інтереси меншості після виборів або ігнорувати їх. Згода меншості з позицією більшості означає лише *абстрактну* свободу, бо з часом може взяти гору позиція меншості. Окрім того, поняття більшості й меншості досить відносне, адже у виборах, приміром, може взяти участь дещо більше половини виборців країни, з яких лише більше половини отримає перевагу. Як наслідок – більшість становитиме насправді лише чверть загалу. Проте громадяни, що добровільно усунулися від голосування, цебто знехтували громадянським правом, не можуть вважатися незалежними, бо вони фактично погодилися на будь-який майбутній результат.

Свобода стикається з рівністю. Проте повна чи абсолютна рівність неможлива. Егалітарний принцип розподілу не створює рівності. Рівність у можливостях ще не означає рівності в результатах, що вимагає конкретного підходу і не заперечує реальної рівності всіх перед законом. Пріснування світу без нерівності не може бути мови. Як правило, рівність в одній сфері не означає рівності в іншій.

Сторонами рівності виступають однаковість і достатність у єдності, адже однаковість може означати рівність усіх у злиденному житті, а достатність – це не просто задоволення мінімальних потреб людини, а забезпечення її гідного життя. За ідеал рівності вважають рівність ресурсів, але тут йдеться про рівність не результатів, а можливостей як вихідний пункт для правильного вибору. Без ресурсів людина не може реалізувати свого життя, що втілює свободу.

Основні можливості для встановлення вільного і гідного життя людини передбачають: повноцінне життя; духовний розвиток; фізичне здоров'я; усвідомлення свого призначення; гарантії гідності; належність до інтимних спільнот; соціальну мобільність; емоційне відпруження; життєву розважливість; участь у діяльності макроспільнот і спільнот. Такий перелік складений на основі міжнародно-правових актів, визнаних світовим співтовариством. При їх реалізації можна твердити про досягнення мінімальної справедливості. Звісно, цей перелік може змінюватися й уточнюватися.

Як заперечення особистої свободи існує рабство: нині його засвідчує торгівля людьми. Раб повністю невольний і залежить винятково від волі іншого, що суперечить засадам природного права, яке передбачає захист життя людини, її здоров'я, свободи, власності незалежно від раси, статі, віросповідання, етнічної належності тощо. Права людини як невід'ємні визнані в Універсальній декларації прав людини (1948 р.), а також у Європейській конвенції з прав людини (1950 р.), Міжнародному пакті ООН про громадянські та політичні права (1966 р.) і Міжнародному пакті ООН про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.).

Оборону індивідуальної свободи гарантують права повнолітніх людей, бо захист прав неповнолітніх має певну специфіку. Індивідуальні права стосуються безпеки, рівноправності, приватного життя свободи думки і віросповідання, володіння майном, освіти й розвитку здібностей, участі в управлінні, організаціях і зібраннях. Для забезпечення життєдіяльності людина має право на здоров'я, житло, належне харчування. Слід наголосити, що здоров'я не зводиться до відсутності хвороб і фізичних вад, а також передбачає належний фізичний, душевний і соціальний стан, цебто єдність негативної та позитивної свободи. Держава не має права нав'язувати людині особистого сенсу життя чи цінностей без її згоди, бо в такому разі не може бути мови про автономність.

Свобода означає невтручання у приватну сферу індивіда, бо інакше буде порушена його автономія. Проте межі приватного життя зазнавали змін у процесі історичного розвитку й залежать від особливостей певної культури. Розмежування між приватним і публічним життям пересувалося, як правило на користь другого. Втручання у приватне життя найбільше походить від держави, яка має потужні засоби для нагляду за громадянами і функціонально здійснює над ними контроль. Проте воно має відбуватися в легітимних рамках. Щоправда, останнім часом пальму першості такого втручання набули засоби масової інформації, що часто подають дезінформацію.

Право на приватне життя перебуває у центрі дискусій. Одні дослідники вважають його фундаментальним, інші – похідним. Якщо трактувати таке право як похідне, то його виводять з права приватної власності чи сукупності прав щодо неї. Приватність позначає автономність особи щодо інших людей і водночас можливість встановлювати з ними різні зв'язки. Особа поводить себе не однаково в колі сім'ї, друзів, на роботі з колегами, державними функціонерами, виконуючи різні ролі. У колі сім'ї людина почувається вільніше, ніж поза її межами, цебто в ширшому просторі, коли вона одягає своєрідну маску. У такому просторі людина стежить за своєю поведінкою, втрачаючи якусь частину своєї свободи. Таке становище навіть трактують як «добровільне рабство», хоч соціальна дисципліна має позитивні наслідки, даючи змогу співіснувати з іншими людьми.

Приватність дає змогу формувати самобутність, що засвідчує вже сама його назва. Протилежністю такого ставлення є становище в суспільстві тотального спостереження. Звісно, тут потрібно підходити конкретно, бо у країнах загального добробуту держава повинна мати достатньо інформації про людину, щоб турбуватися про неї, не завдаючи їй шкоди. Інша річ – у тоталітарній державі, де інформація про людину використовується для того, щоб тримати її в постійному страху.

Якщо ставитися до недоторканності приватного життя як похідного від свободи, то неодмінно доходимо висновку, що втручання в таке життя суперечить західній цивілізації, яка на перше місце ставить права людини. Західна цивілізація гарантує людині право на власний погляд, що, безумовно, не зводиться до одностайності. Взаємодія осіб і груп, що мають різні інтереси, може давати протилежні наслідки. Суспільство зацікавлене в тому, щоб суперечності між ними розв'язувати ненасильницькими способами. Звідси – потреба забезпечити умови для вільного самовираження кожній людині, що, своєю чергою, вимагає толерантності.

Свобода самовираження має певні межі. Держава не може допустити, щоб незгідні з її політикою ставили під знак питання доцільність існування самої держави і закликали до насильницького повалення чинної влади чи свавільного порушення прав громадян. Інакше кажучи, йдеться не про заборону самовираження, а лише про його межі. Така проблема не розв'язана в нашій державі, в якій досі свавільно діють антидержавні сили.

Насамперед свобода самовираження – це втілення свободи слова, без якої не може бути мови про демократію участі, бо громадяни неодмінно мають право слухати, висловлюватися, ознайомлюватися з різними думками, підтримувати чи заперечувати їх. При відсутності таких можливостей справжня демократія підмінюється псевдодемократією. Водночас свобода самовираження має зворотній бік: вона передбачає повагу автономії інших громадян у суспільстві.

Повага свободи самовираження не може бути необмеженою, адже в певних випадках вона ставить під загрозу існування самої демократії, якщо йдеться про її реальне втілення, чи протизаконні наслідки. Проте така загроза повинна бути безпосередньою. Звісно, конституційні положення про те, що парламентар не відповідає за свої висловлювання з трибуни парламенту, повинна передбачати певні обмеження, адже не можна допустити закликів на шкоду суверенітету держави, до насильницького повалення чинної влади, проти конституційних прав громадян, на захист відвертих злочинців, аморальних думок тощо.

Звісно, свобода самовираження бере до уваги те, що певні погляди не можна оцінити беззастережно як істинні чи хибні. Окрім того, навіть у хибних поглядах може бути якесь зерно правди. Нарешті, незгода з панівними поглядами протидіє їхній догматизації, закостенінню, сприяє критичному переосмисленню і пошуку нових варіантів, дає змогу запобігти шкоді для суспільства, яка пов'язана з порушенням прав інших людей, але не може тлумачитися занадто широко.

Від демократії невід'ємна критика, що висловлює обґрунтоване заперечення якоїсь думки й висловлення альтернативного погляду про той самий предмет. Якщо наголошується лише на помилках і хибках

певного погляду, тоді таку критику називають *негативною*. Критичне зауваження може вважатися образливим, але критерії образи мають суб'єктивний характер. При необґрунтованій критиці людина може проявити толерантність, що означає терпіння попри явний чи прихований осуд якоїсь думки. Толерантність засвідчує, з одного боку, негативне ставлення до певної думки, а з іншого, – повагу права іншої людини на власну думку.

Однак не можна беззаперечно схвалювати відомого твердження Вольтера: «Я не згоден з тим, що ви говорите, проте буду до смерті захищати ваше право висловлювати свою думку». Як відомо, думка може мати різний характер. Схвалювати думку ворога, зрадника чи оправдовувати тяжкий злочин – аморально. Звісно, останнє не стосується діяльності адвоката, що має знайти певні факти чи певні думки для того, щоб домогтися пом'якшення покарання для злочинця.

Толерантність не може бути абсолютна, бо суспільство категорично наперечує певні погляди, зокрема ті, що стосуються безпеки громадян. Приміром, християни не мають права толерувати поглядів, особливо воєнничих безбожників, якими залишаються послідовники московських більшовиків. У такому контексті потрібно підходити до свободи совісті громадян України, а також до виступів за одностатеві «шлюби», що насправді означають узаконення розпусти, заперечуючи християнські традиції нашого народу.

Розрізняються два види толерантності: *моральний* і *правовий*. Хоч деякі порушення необхідно розрізняти одночасно з правовою та моральною точкою зору, межі між ними не устійнені. Суть у тому, що проблема правової толерантності розв'язується у рамках чинного законодавства. Моральна толерантність не визначена, бо її межі визначаються громадськістю.

Про свободу може бути мова тоді, коли населення дійшло до рівня народу з високою політичною свідомістю. Питання потрібно розглядати не з економічної точки зору, як трактували марксистичні, а з погляду психології самої людини, особливості якої зумовлюють добровільну відмову від особистої свободи. Виникло чимало питань, пов'язаних із проблемою її обтяжливості для людини. Найголовніше серед них: чому упродовж віків людина прагнула свободи, боролася за її утвердження, а тепер добровільно відмовляється від неї, підпорядковується особам, психічна адекватність яких дуже сумнівна?

Свобода залежить від її усвідомлення людиною як самостійною (автономною) істотою і визначає людське існування, але не розрив із довкіллям. Таку окремішність людина починає відчувати вже після народження, коли вона відокремлюється від матері, хоч зберігає з нею функціональну єдність. Тоді дитина спроможна вибрати свою поведінку й переходить

від пасивного пристосування до активних дій; згодом у неї виникає невпевненість, страх перед світом, усвідомлення трагічності свого життя, що триває до смерті. Індивідуалізація має зворотною стороною відчуження від інших людей, а також дегармонізацію з природою. Щоб перемогти страх самотності, людина прагне злитися з довкіллям, що Е. Фромм називає втечею від свободи, хоч спочатку негативна свобода була невіддільна від існування людини.

Свобода вибору, яку відчула людина, закінчилася її вигнанням з Едему і початком гріховної історії людства. Така свобода аж ніяк не означає позитивної свободи, бо людина не зі своєї волі звільнилася з раю. Свою невпевненість як індивіда людина компенсує ідентичністю зі своїм родом, гармонізацією з природою і трансцендентними зв'язками. Так людина починає почувати себе частиною цілісних структур. Проте постійні конфлікти й протистояння зумовлюють почуття безсилля і нікчемності свого існування, страху перед новими небезпеками.

Утримувати зв'язок індивіда зі світом дає змогу любов до праці і людська солідарність. Проте постійні страждання на життєвому шляху провакують думку про те, що людське життя позбавлене сенсу. Нові концепції свободи виникли в Європі в епоху Відродження, що характеризується як епоха титанів. Люди відчули сенс життя і свою силу. Однак сама свобода продемонструвала свій двоїстий характер: з одного боку утверджується незалежність людини від природи й державної влади, а з іншого, – таке протиставлення серед більшості мало протилежний наслідок, а саме ізольованість людини, з якою пов'язані почуття безсилля й нікчемності.

На українських землях Відродження мало певні особливості: чужоземний середньовічний феодалізм тут поєднувався із паростками солідаристичного капіталізму, що утверджувалися на теренах вільних степів, на яких господарювало козацтво, що розвалювало феодалізм. Якщо в умовах феодалізму не було свободи, то на вільних козацьких степах становище людини було протилежне. У Січі людей цінували за їх особисті якості. Проте навіть феодально залежні селяни й міські ремісники відчували духовну свободу, а їхнє життя було наповнене певним духовним змістом. Страждання, яких зазнавала людина в феодальному суспільстві, полегшувалися Церквою, що вселяла в серця любов до Бога.

Як новий соціальний стан козацтво особливо цінувало чесність, ініціативність і силу. Нерідко до нього примикала національна аристократія, із середовища якої певною мірою формувалася козацька старшина. Нашому козацтву властивий *суб'єктивізм*, а така людина починає усвідомлювати себе як індивід. Для українця козак став символом вільної людини. Саме тому Тарас Шевченко називав українців козаками, замість етноніму.

Якщо соціальною основою західного світу був міський середній клас, то основою нашого солідаристського капіталізму стало козацтво. Хижацький дикий капіталізм занесений на наші землі й не має доморощеної соціальної основи. У цьому значенні йдеться про безбуржуазність української нації.

Із розвитком капіталізму змінюється психічна атмосфера суспільства. Люди починають цінувати час, а продуктивність праці набуває морального характеру. Посилюється приватна ініціатива, а з нею – конкуренція. Однак свобода людини обертається її невпевненістю в завтрашньому дні. Суперечливість людини в умовах капіталістичної системи в тому, що її незалежність, впевненість і самокритичність поєднуються з ізоляцією та самотністю. Нав'язана свобода віросповідання спричинилася до втрати віри людини в майбутнє. Так само доцільно підходити до інших свобод людини, яка потрапила в значну залежність від диктату суспільної думки.

Окрім того, при аналізі свободи потрібно зважати не тільки на її кількісні показники, а й брати до уваги показники якісні. Доконечно не забувати про комплексний підхід до свободи, розглядати її не лише в соціальному й політичному, а й у психологічному аспектах.

У Новий час людина звільнилася від залежності природи і забобонів, до чого спричинилися революції в європейських країнах. На жаль, наша національна революція під проводом Богдана Хмельницького не мала того впливу на інші народи, якого вона заслуговувала. Треба зважати на особливість нашого індивідуалізму, який не віддільний від солідарності в громаді, чого не знають інші європейські народи, в яких процеси індивідуалізації неодмінно передбачають окрему приватну ініціативу, а *свобода від* посилювала ізоляцію людини від інших людей. Суб'єктивізація європейської людини як наслідок утвердження протестантизму не проникла в українське середовище, позаяк наш вірянин був невіддільний від церковної громади, що підтвердили ще церковні братства за часів Середньовіччя.

Український індивідуалізм у громаді чи інтимних групах сприяє подоланню самотності, що охопила інші європейські народи в умовах капіталістичного суспільства. Українським селянином рухали не лише особисті, а й громадські інтереси. Як особа він самоутверджувався в громаді, що не спричиняло самозаперечення й аскетизму. Підпорядкування його капіталу на наших землях було винятком, що яскраво показав Іван Карпенко-Карий. Така особливість українця дала негативні наслідки після проголошення незалежності, коли економічне життя опинилося в руках олігархів переважно з числа вихідців із національних меншин. Українські трудівники потрапили в економічну й соціальну

залежність від чужинців, а підприємливі особи подалися в пошуку роботи за кордон. Нема сумніву, що нинішній наш краєнин опинився перед доконечністю психологічного переосмислення своєї соціальної, політичної, громадської позиції.

Своєю чергою панівні групи взяли під контроль духовне життя країни (школу, конфесії, засоби масової інформації, театр і кіно). Як уже зазначалося, в Україні такі панівні групи походять не з української етнічної спільноти, проводять політику, що не відповідає нашим національним інтересам і ставить під загрозу саме існування нації.

У боротьбі за свободу особливу роль відіграє прагнення незалежності й гідності особи. Йдеться як про свободу негативну, так і позитивну. Монополізацією капіталізму приватна ініціатива відступає в тінь. Самовіддана боротьба за утвердження ролі приватної ініціативи переважає завершенням безвихідністю та розчаруванням.

Проте в нинішніх умовах становище змінюється. У країнах Європи на перше місце виходить дрібний і середній капітал. Значно підвищилася роль середнього класу, до якого належать управлінці, державні службовці, інженерно-технічні працівники тощо, що належать до так званих «білих комірців». Звісно, між ними панує жорстока конкуренція, що вимагає постійного підвищення фахового рівня. У цьому вони уподібнюються до «синіх комірців», цебто працівників фізичної праці. Нинішні умови виробництва дають підстави стверджувати про можливість відчуження профспілкових керівників від своїх членів.

Змінюється політична сфера. На зміну дрібним партіям приходять чисельні партії, бо у великих державах встановлюється переважно двопартійна система чи змагається обмежене число партій, використовуючи сучасні засоби інформації (дезінформації), в яких виступають їхні кандидати. Практично виборець вибирає kota в мішку. На нього впливає передвиборна пропаганда, що запобігає перед виборцем.

Людина безсила перед засобами маніпуляції. Бичем для неї стало безробіття, особливо серед людей літнього віку. Не менше впливає на людину загроза Третьої світової війни, що посилилася після приходу до влади в Російській Федерації чекістського керівництва. Вона навіває ще більшу невпевненість у завтрашньому дні.

Нинішнє становище людини ще в позаминулому й минулому століттях передбачили філософи Киркегор і Ніцше та письменники Кафка, Джойс, Орвелл. Люди страждають через почуття ізоляції та безсилля. Людина повинна перейти від негативної свободи до свободи позитивної – інакше вона розчарується в самій свободі, буде намагатися позбутися її чи втекти від неї. Така втеча стає повсюдною при тоталітарному режимі, до якого потрібно підходити не лише як до політичного, соціального чи економічного феноменів, а й як до психічного явища.

Московський більшовизм, італійський фашизм, німецький нацизм і кадебістський ордизм могли утвердитися лише в специфічних умовах деморалізації людини. Їхні коріння – не лише в соціальних процесах, а й у специфіці людської душі. Кадебістський ордизм пояснюється моральним занепадом москалів після натурального розпаду «імперії зла і брехні», коли в усіх бідах населення звинувачувало горбачовську *перебудову* та ельцинську *демократію*. Не випадково ідеолог путинізму А. Дугін протиставляв московські традиції «гнилій» західній демократії. Наслідки демократичної анархії суперечили традиційній москальській гордині, злютованій із чекістською жорстокістю.

Падіння СРСР сприйнято не однаково серед москалів та інших народів імперії. Москалі, принаймні в більшості, були не задоволені павізним компартійним режимом, але вони навіть не допускали розпаду імперії. Звісно, аналітики і ліберальні політики орієнтувалися на нові форми міжреспубліканських взаємин, про що свідчить формула «оновленого Союзу» аж до його перетворення на конфедерацію. На противагу їм провідники неросійських народів схилилися до неодмінності виходу своїх республік з-під порядкування Москві. Серпнева гекачепістська авантюра 1991 року поклала край варіанту еволюційного розвитку.

Складність боротьби українського народу за свободу й незалежність мала свої особливості. По-перше, потрібно брати до уваги нав'язувану за часів СРСР концепцію «трьох братніх народів» (українців, білорусів і москалів), а також православ'я як релігію більшості населення в Україні. Не випадково, самотійницькі настрої найбільше проявлялися в Галичині, історичний розвиток якої був особливим. По-друге, державна влада в Україні належала москалям або москалізованим малоросам, що поза союзом з Московією не бачили майбутнього України. По-третє, після Переяславської унії Московія нав'язувала спільні шлюби, від яких народжувалися *біетнори* (так звані «*рускоукраїнці*» на кшталт «чехословаків» чи «югославів»), цебто сорт яничарів із негативним ставленням, а нерідко з войовничою ненавистю до українців. По-четверте, українські підприємства були економічно пов'язані з підприємствами на території Російської Федерації. По-п'яте, в українських містах, за винятком Західного регіону, панувала російська мова, що значною частиною населення сприймалася за рідну. По-шосте, антиукраїнська пропаганда Москви та її апологетів упродовж тривалого часу давала свої негативні плоди, зневірювала українську людність у безперспективності боротьби за свою незалежність. В Україні не було єдності між інтелігенцією. За незалежність виступала, як правило, гуманітарна інтелігенція. На противагу їй інженерно-технічна інтелігенція дотримувалася переважно нейтральної позиції. Як наслідок –

проголошення незалежності України означало відрив від імперії, а не створення української за своєю суттю держави.

Як відомо, історія людства втілює безперервний процес індивідуалізації та підвищення неодмінної від неї свободи, що не спроможні зупинити тоталітарні режими. Людина може опинитися в ситуації, коли вона втрачає колишні зв'язки і сприймає світ як ворожий до себе. Е. Фромм бачив два варіанти виходу з такого становища. Якщо перший варіант передбачає відновлення втрачених зв'язків при збереженні особистої незалежності й свободи, то другий варіант означає крок назад, коли людина відмовляється від завоювань свободи. Нарешті, людина може відчути внутрішню суперечність між прагненням до повної незалежності й відчуттям свого безсилля й нікчемності. Одним зі способів її розв'язання є беззастережне підпорядкування лідеру, що надає людині впевненості й відчуття солідарності з мільйонами інших людей. У таких умовах людина перетворюється у складову частинку чогось великого могутнього, бо ділить з ним славу, відчуває впевненість, бачить у ньому сенс свого життя, позбувається мученицьких сумнівів. На перший план виходять руйнівні інстинкти.

Руйнування зводиться до ліквідації об'єкта, що засвідчує безсилля суб'єкта й намагання усунути загрозу для себе. Рівень руйнування відрізняється в різних суспільних групах. Особливу схильність до нього проявляють москалі як спадкоємці агресивних ординських традицій. Русійного характеру набувають різні поняття. Найжорстокіше вони проявляються у патріотизмі, який у їхньому трактуванні означає знищення всього, що засвідчує самостійність поневолених народів. Аналогічного змісту набувають обов'язок, совість і навіть любов. Цікаво, що таке трактування вважається цілком природним.

На противагу москалям серед українців рівень ворожості низький і зумовлений історично, а водночас прагнення до руйнування повністю відсутнє, може проявлятися лише серед аутсайдерів, що показав Михайло Коцюбинський у повісті «Fata morgana». У цьому – причина трагічності історії нашого народу, після його поневолення москалями.

На руйнування витрачається енергія, яка не спрямовується на життєві процеси. Саме цим можна пояснити агресивність москалів, що не спроможні проявитися в творчій реалізації життя. Такими особливостями москалів спричинено виникнення на російському ґрунті більшовизму й кадебістського ордизму, що компенсують почуття духовної мізерності порівняно з іншими народами.

Нерідко людина підпорядковується панівним бажанням лише тому, що не хоче залишитися в ізоляції, бо залежить від суспільних умовностей, почуття обов'язку, звичаю чи навіть неприхованого тиску. Людина пристосовується – як наслідок – стає псевдоособою. Як зазначає

Е. Фромм, у сучасному суспільстві людина перетворюється в робота, що зумовило її безпорадність і розгубленість. Людину переслідують почуття тривоги, невпевненості, самотності й безпомічності. Слабкість і нікчемність індивіда спричиняє небезпеку тоталітаризму.

Свобода від зовнішньої влади можлива лише тоді, коли людина психічно готова утвердити свою індивідуальність. Вона має пізнати саму себе, бо ілюзії щодо себе лише послаблюють її, хоч наш сучасник живе у світі ілюзій. Активна діяльність у сучасному суспільстві подібна до гри актора на театральній сцені. Людство звільняється не від зовнішньої влади, а лише змінює її форми. Як деталь величезної машини індивід усвідомлює те, чого від нього хочуть інші люди й відповідно поводить, фактично втрачає себе як особистість.

Сучасна людина може переконувати людське довкілля у своєму добробуті, хоч насправді вона нещасна, шукає задоволення в різних сурогатних збудниках (на екрані, в спорті чи пияцтві тощо) і прагне повернути колишню оригінальність. Людина скинула кайдани минулих віків, але втратила ініціативу та оптимізм і змушена жити за правилами анонімної влади. Під зовнішнім добробутом приховується загальна незадоволеність, зумовлена автоматизованістю людського життя.

Ізольований індивід безпомічний перед небезпекою зовнішнього світу, що навіює страх. Він дезорієнтований в умовах розвалу цілісного світу, в пошуках сенсу життя. Позбувшись кайданів негативної свободи, людина намагається утиснутися в нові суспільні рамки, прагне набути хоч тимчасової впевненості, а насправді потрапляє в нову неволю. Такий парадокс дає підстави для того, щоб трактувати життя індивіда як своєрідний цикл, що веде від незалежності до свободи, а від неї – до нової залежності. Звідси – доконечність гармонізації відносин людини зі суспільством і природою.

Реалізувати себе індивід спроможний у людській спільноті, а досягти позитивної свободи людина може лише при всебічному розвитку, забезпеченні спонтанної активності. Саме спонтанна діяльність втілює свободу, бо вона не знає примусу, бездумності, має джерелом власну спонуку в емоційній, чуттєвій, вольовій, інтелектуальній сферах як органічній єдності.

Спонтанність властива людині, якої думки, вчинки і почуття відтворюють її творчу діяльність, що протистоїть зовнішнім маніпуляціям. До таких належать творчі діячі (художники, поети, філософи, вчені тощо), які досягли певного успіху. Так само діють маленькі дітки з їхньою безпосередністю. Проте спонтанність може проявлятися в усіх людей, якщо вони проявляють ніжність до інших, насолоджуються краєвидами, сприймають намальовану картину чи захоплюються новою ідеєю. Таке становище прирівнюється до справжнього життя, а діяльність дає

людині змогу подолати почуття страху перед самотністю в житті, реалізувати внутрішній потенціал, відчути цілісність людини, її єдність з світом. Основа спонтанності – любов, заснована на добровільності й рівноправності, близька до християнської любові; вона двоєдина: з одного боку, зберігає оригінальну самостійність людини, а з іншого, – дає змогу подолати самотність.

Як спонтанну треба оцінити працю, що має творчу наснагу, поєднуючи людину з довкіллям і приносячи насолоду. Спонтанні прояви властиві також добровільній політичній активності. Найголовніше – єдність людини зі світом при збереженні своєї цілісності, унікальності й багатогранності в різних сферах діяльності. Протилежністю таким якостям є почуття несамостійності, неповноцінності й слабкості.

Неповторність індивіда проявляється у позитивній свободі. Люди народжуються рівними перед Богом, але різними перед спільнотою. На противагу роботизації людської діяльності спонтанність відтворює її унікальність, індивідуалізацію. Найвища мета людини – реалізація внутрішнього потенціалу, спрямованого на досягнення ідеалу. Справжній ідеал людини утверджується природно, має особливий вплив на її розвиток і його треба відрізнити від різних підробок на засадах релятивізму чи антигуманізму. Як мета ідеал виводить особу на новий рівень розвитку, приносить щастя, засвідчує свободу. Коли йдеться про примусові чи ірраціональні цілі, то треба наголосити, що насправді вони як патологічні мають згубний вплив на життя особи.

Дослідники дискутують над проблемою взаємозв'язку свободи й жертвовності, коли людина, надхненна певною ідеєю, віддає своє життя за її наближення, адже мільйони одержимих віддавали своє життя за «советську» владу, комунізм чи нацизм. Самопожертва – це відмова від свого існування, самознищення індивіда, підпорядкування зовнішній силі. Істинна самопожертва характеризується прагненням до гармонійності життя в його цілісності. Разом з тим виникає питання, як у жорстоких умовах багатовікової історії української людності вдавалося вижити, зберегти гідність, доброту, проявити героїзм.

У наш час свобода впливає на людину подвійно: по-перше, вона звільнилася від залежності в колишніх формах, а по-друге, відчула самотність і власне безсилля, нове підпорядкування таємній владі. Позитивна свобода забезпечує реалізацію властивостей індивіда, сповнена спонтанних проявів і передбачає справжню життєву активність. Людина має права і свободи, затверджені на конституційному рівні, бере пряму чи посередню участь в управлінні державою. Як громадяни люди рівноправні. Міжособистісні взаємини засновані на принципі солідарності,

що заперечує панування й підпорядкування. Проте не може бути мови й про однаковість людей.

Демократія повинна охопити економічну сферу. Проте нині поняття «соціалізм» стало привабою. Як показала історія минулого століття, воно було вихолощено не лише в націонал-соціалістичній Німеччині, а й у «соціалістичному» СРСР. У демократичному суспільстві на порядок гостріше виходить питання раціонального поєднання централізації та децентралізації, а на передньому плані – проблема приватної ініціативи, що проявилася позитивно на початку становлення капіталізму.

У науковій літературі розрізняється *соціальний* характер, який охоплює спільні риси характеру індивідів певної соціальної групи, і на противагу йому – *індивідуальний* характер, як сукупність рис окремого індивіда. Від типу характеру залежать спосіб мислення, почуття та дії індивіда. Дві різні особи можуть вкладати не однаковий зміст у те саме слово.

Соціальний характер творить своєрідну внутрішню владу, яку втілюють совість чи обов'язок, що відтворює зовнішню доконечність, чим мобілізує енергію людини на виконання завдань певної соціально-економічної системи. Нині людині властиві такі якості, як ініціативність, ризик, агресивність тощо, а колишні цінності (ощадність, економність, обережність) ще живуть насамперед серед середнього класу, хоч йому довелося пристосуватися до нових умов. Проте не варто забувати про виховання як процес, що наближає індивідуальний характер до соціального. Особлива роль тут належить сім'ї, бо виховання дитини формує її майбутнє, а батьки сприяють початковій соціалізації. Щоправда, людська пристосованість обмежена не лише внутрішніми потребами, а й психічними властивостями. Людина прагне фізичного розвитку, реалізації своїх здібностей, критичного й творчого мислення, удосконалення емоційного життя. Органічною властивістю людини є прагнення до правди і справедливості, що спирається на релігійні переконання і певні філософські доктрини. Неправильно підходити до людини як до замкненої системи, бо вона втілює соціальну істоту.

Проблема свободи волі цікавила мислеників ще в античні часи, зокрема нею переймалися стоїки. Водночас нею захоплювалися не лише фахові філософи, а пересічні атеїсти. Проте тривалі дискусії упродовж століть не наблизили до розв'язання цього питання. Якщо діяльність системи тлумачити каузально, тоді треба заперечити свободу вибору й моральну відповідальність людини.

Характеризувати можливість вибору як беззастережно вільний не доречно вже тому, що не може бути мови про повний перелік різних варіантів. У разі визнання правильності детермінізму поняття чесноти виконавців втрачає будь-який сенс, бо розвиток подій заздалегідь ви-

значений. Безумовно, в цьому хибність економічного детермінізму марксизму.

Людина наближається до свободи тоді, коли усвідомлює свою залежність і можливість звільнитися від підневільного стану. Моральну чи духовну свободу людини доцільно відрізнити від свободи в фундаментальному розумінні, що тотожна суспільній, насамперед соціальній і політичній, свободі, передбачає свободу від поневолення. Треба зауважити, що не варто ототожнювати свободи й діяльності, бо свобода – це насамперед можливість реальної дії. При ототожненні свободи й діяльності звужується саме її поняття. Водночас треба розрізнити перешкоди для свободи, що зумовлені людиною або не залежать від неї, хоч могли бути створені людиною раніше.

Поняття особистої (індивідуальної) свободи неодмінно пов'язане з виникненням і захистом приватної власності. Треба наголосити, що з особистою свободою можуть приховуватися наміри на шкоду свободі інших, що втілюється в прагненні привілеїв чи пануванні над ними, а також як протидія суспільним змінам.

Концепція ідеального життя, коли нічого не втрачається і нічим не жертвується, далека від реальності, адже вона заперечує свободу вибору, без чого не досягти досконалого життя з безумовними альтернативами. Байдужість до свободи означає заперечення права на звання самої людини незалежно від її соціального становища.

Свобода залежить від реальних гарантій, адже бідна людина не може скористатися наданими їй правами. Приміром, навчатися у вищій школі обдарована молодь не може без належного фінансового забезпечення, здобутого раніше знання, а також здоров'я майбутнього студента. Водночас свобода динамічна, не залишається постійною.

Сприйняття свободи має тривалу історію. Дев'ятнадцяте століття характеризувалося утвердженням прав особи на основі здобутків Великої Французької революції, що сконцентрувалося в гуманістичному індивідуалізмі. Водночас поживавився національно-визвольний рух після «Весни народів» і під впливом романтизму в духовному житті європейських народів, що спричинилося до виникнення доктрин націоналізму в різній обгортці. У середині дев'ятнадцятого століття поживавився робітничий рух, теоретично «обґрунтований» К.Г. Марксом і Ф. Енгельсом. Ідеали цих течій ґрунтувалися на раціоналізмі, глорифікували роль свідомості, хоч як винятки трапляються ірраціоналісти (Штірнер, Киркегор, Карлейль). Одні з них тлумачили людину як вільну й добру, але обмежену суспільними інститутами, інші – характеризували її як відносно вільну й відносно добру істоту, що шукає порятунку в різних спільнотах чи спілках, які спроможні надати їй впевненості, вберігши

від саморуйнування, а ще інші – лише орієнтували на звільнення після комуністичної (соціалістичної) революції.

Гуманістичний індивідуалізм готував ґрунт для ліберального капіталізму. Націоналізм, спочатку забарвлений романтично, банкрутував, схилиючись до тоталітарних режимів нацизму і фашизму. Комунізм з ідеалом інтернаціональної єдності, як з'ясувалося незабаром, спотворив ідеї свободи, рівності, братерства, перетворив їх у протилежність після *захоплення державної влади в Московії більшовиками, які поставили мету: створити світову імперію під своєю зверхністю.*

У двадцятому столітті в цих течіях на перший план вийшов ірраціоналізм, що переважив донедавна панівний раціоналізм. Масові рухи значною мірою втратили свій романтичний ореол та ідеалізм. Торжества після розпаду СРСР як «імперії зла і брехні» були затьмарені приходом до влади в Московії кадебістських вишколенців, що поставили світ перед загрозою Третьої світової війни. Як наслідок – ускладнилося усвідомлення історії, бо настав кінець спрощеним підходам до неї, до розвитку самого людства. Віра в розум як «локомотив історії» чи в її прискорювача захиталася, а сам раціоналізм почали трактувати як помилку й хибне уявлення про людину. У цьому не було різниці між консерваторами, лібералами, соціалістами (московськими імпер-соціалістами і німецькими націонал-соціалістами). Поставлена під сумнів віра в цілковиту демократію і соціальну справедливість. У деяких «соціалістичних країнах» соціальна політика набула рис відвертого геноциду (Кампучія, СРСР), жорстокого державного тероризму (Китай, Албанія), монархічних тенденцій (Куба, Північна Корея). Між «соціалістичними країнами» (СРСР і Китай, СРСР і Югославія) дійшло до військових зіткнень або загрози таких зіткнень, а Чехословаччину окупував СРСР і його сателіти. Аналогічна небезпека існувала для «комуністичної» Польщі, а також Румунії.

Марксизм як раціоналістична ідеологічна система перетворився в ірраціоналістичний більшовизм (ленінізм-сталінізм) як різновид ідеології московського імперіалізму, що виражав інтереси імперіалістичного люмпену.

Після розпаду СРСР марксизм опинився у глибокій кризі. Його несумісність зі свободою очевидна. Передбачаючи перехід до соціалізму через революцію, Маркс і Енгельс поставили під сумнів мінімальні громадянські свободи, що випливає з «Маніфесту комуністичної партії». Ленін, Троцький, Сталін, Мао Цзедун не лише теоретично, а й на практиці підтвердили несумісність марксизму і «реального соціалізму» із засадами гуманізму й поняттям свободи.

Після захоплення влади більшовики зневажили свободу, демократію, права людини, а визнавали тільки те, що відповідало їхнім інтересам,

установили правління агресивної меншості, яка попри своє невігластво спиралася на жорстоке насильство, примус і позасудові страти. Утопічна віра в справедливість була брутально підпорядкована найбільшій несправедливості. Більшовики трактували як свободу необмежений деспотизм у душі героїв роману Ф. Достоевського «Бесы», а свої методи виводили з досвіду й ідей Бабефа, Бланкі, Ткачова та інших народницьких ідеологів.

Більшовизм як крайня течія в комунізмі поєднав марксизм з ідеологією московського імперіалізму. Ленін вважав, що темна маса російських пролетарів (насправді – люмпен-пролетарів) розуміє лише класовий інтерес, а не свою історичну роль, тому їм треба повторювати чіткі банальні формули, а не абстрактні істини. Міські робітники залишалися за світоглядом кріпаками й діяли ірраціонально, беззастережно підпорядковуючись вождям.

Парадокс у тому, що політична свобода не можлива без економічної сили, а економічно розвиватися можуть лише вільні люди. З чого випливають наслідки: з одного боку, посилюється відповідальність держави перед громадянами, а з іншого, – державні органи вимагають компетентності, що не сумісна з масовістю.

Советська модель трактує свободу своєрідно: по-перше, вона знищує всі опозиційні сили навіть фізичними способами, по-друге, централізує все управління, підпорядковуючи беззастережно нижчу ланку вищій, а по-третє, запроваджує партократичний режим, при якому меншість в особі компартійної номенклатури керує самою партією і населенням країни. Як наслідок на одному полюсі панує безмежний цинізм, а на іншому – розчарування в пропагованих ідеях і песимізм. Люди, що вийшли з тоталітарного режиму, не можуть адаптуватися до умов вільного вибору, бояться опинитися в меншості. У таких випадках їх спрямовують сліпа покора, нав'язані переконання чи непохитна віра.

Свобода дії залежить від фізичних і біологічних перешкод. Водночас на неї впливають психічні перешкоди (характер, звички, «спонукальні» мотиви). Історики наполягають на безособистісному підході, уникають особистісних оцінок і моральних висновків. Суперечність між свободою вибору й детермінізмом надалі визнається проблемою для філософів. Проте історики підходять до оцінки подій інакше. Своєрідно оцінюють межі свободи вибору соціологи та юристи. Важливість детермінізму зумовлена тим, що з ним пов'язана відповідальність. Звісно, людина, хвора на kleptomaniю, не може відповідати за крадіжку, а лише підлягає лікуванню.

Зрозуміти людські дії можна тоді, коли брати до уваги всі деталі події, а не застосовувати абстрактний підхід. Особисту свободу в науці

оцінюють як ілюзію чи оману, хоч її суспільної користі не варто заперечувати, бо з нею пов'язана відповідальність.

Історія визначає два рівні відповідальності. Перший рівень зводиться до перенесення відповідальності з історичної постаті на певний механізм, а другий – відкидає саме поняття особистої відповідальності на засадах історичного детермінізму.

Спрощено вірити, що життя людини залежить від природних умов і зіткнення соціальних сил, суспільного процесу. Отож окремі індивіди не можуть повністю відповідати за наслідки своїх дій, бо особливий вплив мають безособистісні сили, що звільняють від моральних тягарів. Інколи люди щасливі, коли уникають свободи вибору. Деякі з них надають перевагу ситому, мирному життю перед небезпеками чи різними суспільними конфліктами, цебто ведуть спосіб так званого «мінімального життя».

Нині нав'язується думка, що завдання історика – описувати події, не осуджуючи окремих індивідів, цебто розрізняти об'єктивні факти і суб'єктивні оцінки. Така позиція аморальна, адже історія не може уникнути морально нейтральних термінів.

Марксистська теза про відмирання держави, після чого розпочнеться справжня всесвітня історія, фантастична й утопійна, позаяк про досконалість соціальної гармонії говорити марно. Проте такий висновок не підлягав запереченню: не тільки політичні, а й технічні засоби були розроблені КПРС і набули в СРСР директивного характеру. Вийшовши з професорських кабінетів, ідеї, як зазначають дослідники, завдають чимало шкоди, впливають негативно на цивілізаційний розвиток, що не завжди усвідомлюють самі філософи.

Історичний матеріалізм як вульгарна соціальна філософія начебто заперечує роль ідей, трактуючи політичні ідеали як приховані матеріальні інтереси. Проте на практиці комуністи дотримувалися марксистської тези про те, що ідея стає матеріальною силою, якщо вона оволодіває масами. Без розуміння проблем свого народу і навіть світу людина не спроможна сформулювати власне ставлення до власної спільноти й людства та визначити свою діяльність.

Негативна свобода стосується меж самостійної діяльності людини, а позитивна – змісту такої діяльності. Обмежують свободу тоді, коли інші втручаються в життя людини, змушують її діяти в межах, вужчих від мінімального простору для розвитку чи прояву природних здібностей, або чинити під примусом сильніших те, чого вона не хоче, порушують гармонію мети і діяльності для її досягнення.

Водночас свобода однієї людини не може порушувати свободи іншої людини. Вона залежить від способу діяльності, від чіткого визначення

царини приватного життя, захисту його від втручання держави, громадських організацій чи політичних партій, а також інших осіб. Звісно, хлібороб розуміє свободу інакше щодо себе, ніж письменник, вчений, художник чи артист.

Як первісна потреба свобода є цінністю лише тоді, коли людина має змогу скористатися нею. Інакше доведеться визнати правильність стосовно людей такої пушкінської презирливої тиради:

*К чему стадам дары свободы?
Наследство их из рода в роды
Ярмо с гремящими да бич.*

Як відомо, ще один його земляк писав, що в деяких умовах треба надати перевагу чоботам перед творами Шекспіра.

Свобода не означає, що її можна ґрунтувати на зневазі свободи інших. Вона не може бути на шкоду свободи інших. Інакше – можна дійти до оправдання настанови московського критика Белінського, який наголошував, що для щасливого життя меншості варто знищити більшість людей.

Підхід до свободи вимагає компромісу: доконечно визначити частку існування людини, що має бути незалежною і не підлягати жодному зовнішньому соціальному впливу. Щоб всі індивіди мали реально мінімум свободи, закон передбачає невтручання у справи інших людей. Лише так через відвернення втручання можна забезпечити поступ цивілізації.

Свобода багатогранна, вона не можлива при пануванні «колективної пересічності», «людиномаси», що веде до одноманітності, протиставляє самоутвердженню самозречення. Наявність альтернатив вибору ще не означає, що людина має можливість вибирати добровільно. У цьому переконують «вибори» в Московії.

Свобода самовиразу пов'язана з прагненням людини пізнати істину і вдосконалювати свій характер, що можливе тільки в її умовах. Про ідеал свободи можна говорити тоді, коли усі члени суспільства мають можливість проявити себе з максимальною повнотою. Слід зауважити, що свобода аж ніяк не передбачає беззастережної рівності.

Перешкодами для досягнення мети, яку поставила перед собою людина, можуть бути відсутність певних коштів чи знань, закони природи, діяльність соціальних інституцій, збіг певних обставин. Щоб уникнути їх, людина може самоусунутися, обмеживши терени, масштаби чи аудиторію своєї діяльності, відступити до внутрішньої «фортеці». Проте і в такій фортеці («внутрішній еміграції») людина залежить від різних бажань, небезпеки страху, пристрасті кохання. Звільнившись від кайданів зовнішніх, вона не може звільнитися від кайданів внутрішніх. У такому разі свобода людина зводиться до погамування своїх внутрішніх

порівнів. Руссо вважав, що вільним по-справжньому можна вважати лише того, чиї бажання не виходять поза межі можливого і відповідно здійснюються. Звісно, аскетичне самозречення не слід називати здійсненням свободи.

Людьми можна маніпулювати. Прикладом такого маніпулювання виступає державний патерналізм, який деякі дослідники прирівнюють до найгіршого деспотизму, бо людей підштовхують до мети, нав'язаної зовні якоїсь моделі, щоб поневолювати їх, прирівнювати до засобів, а не цілей.

Раціоналісти переконані, що пізнання світу звільняє людину. Проте такий підхід ігнорує роль ірраціональних чинників. Інакше мудрий правитель зміг би створити досконале, гармонійне суспільство. Саме на таких засадах ґрунтується гіпотеза марксизму про перехід несправедливого капіталізму в справедливий комунізм, що задовольняє всі потреби людини. Новий лад (комуністична суспільно-економічна формація) уявлявся як Едемський сад, який люди втратили через гріхопадіння, або як «золота доба», що діятиме за беззастережним дотриманням раціональних правил, встановлених самими людьми. Тоді начебто запанує тотальна раціональність і зникне потреба в керівництві людьми: його витіснить керівництво речами. Щоправда, не варто заперечувати ролі знання для визволення людини. Воно полягає в тому, що, по-перше, дає змогу проаналізувати різноваріантність вибору, а по-друге, уникнути розчарування через вибір нездійсненого варіанту.

Як самопанування свобода зводиться до усунення перешкод у досягненні мети (опору природи, ірраціональних інститутів, раптових пристрастей, дій іншої людини). Проте треба зважати, що кожна людина також має певну мету, волю, бажання, критерії оцінок, грає відповідну роль. При розумному підході примус не потрібен. Проте раціональність вимагає відбирати свободу в лиходіїв, бо вони використовують її проти свободи інших. Раціонально можуть діяти лише освічені люди, а до ірраціональних необхідно застосувати примус, передбачений законом. Закон обмежує свободу, але в ідеальному випадку вони збігаються.

Людиномаса може пожертвувати особистою свободою задля власної безпеки, влади, статусу тощо. Так діяла давньоукраїнська аристократія, яка задля самозбереження переходила на службу до польського короля, хоч деякі її представники (приміром, князь Костянтин Острозький, Дмитро Вишневецький (Байда) та інші) проявились як українські патріоти. Після втрати незалежності Гетьманщини й зруйнування Запорізької Січі колишня козацька старшина спокусилася дворянськими титулами і перетворилася в нікчемних малоросів. Деморалізована маса кріпаків чекала винагороди в поцейбічному світі. Парадоксально те, що

українському селянству насаджували кріпацтво в той самий час, коли у Франції розпочалася боротьба під гаслом «свободи, рівності, братерства».

Нерідко революціонери розуміли під свободою здобуття державної влади своїми прихильниками, нав'язували масі свій ідеал свободи, трактуючи його як універсальний. Саме в цьому трагедія двох останніх українських революцій (Помаранчевої революції та Революції Гідності), коли боротьба за свободу закінчилася тим, що одна олігархічна група усунула від владних важелів іншу олігархічну групу.

Потрібно зважати, що закони свободи можуть знищити тиранію, підпорядкувавши водночас свободу індивіда свободі певної спільноти, що насправді може бути тиранією панівної більшості. Йдеться про те, що Б. Констан називав «перенесенням» тягара рабства. На цих підставах він критикував Ж.-Ж. Руссо. Навіть демократія не буде тут панацеєю, бо закони можуть мати деспотичний характер. Інколи людину позбавляють свободи не лише співгромадяни, а навіть родина, колеги й друзі, тому треба встановити межі особистої свободи, переступати які не дозволено нікому. Свободу не можна трактувати як урядування більшості. Вільним слід вважати суспільство, в якому заборонено поводитися не по-людськи, а сама людина дотримується таких правил заборони добровільно. Коли людина шанує свою свободу, вона не повинна зневажати свободи іншого. Її поведінку передбачити не просто, адже на перешкоді цьому свобода вибору.

Свобода – це засіб досягнення мети, а не сама мета. Намагання обмежити свободу іншого зумовлене тим, що хтось намагається панувати над іншим. Щоб народилася істина, доконечна необмежена свобода її обговорення. Проте таке обговорення має бути чесним, адже у певних суспільних умовах демагоги, агресивні фанатики і брехуни можуть брати гору. Як писав Н. Бердяєв, свобода аристократична, бо більшість людей («маса») не тільки не любить, а й не шукає її. Те саме стосується революції. Отож, свобода динамічна, вона спроможна переходити у свою протилежність.

Звісно, можна сказати, що свобода настає після здійсненого вибору. Однак такий підхід неправильний, адже людина може вибрати варіант, що означає кінець її свободи.

Лише через свободу здобувається правда як істина в соціальному розумінні. Свобода відкриває шлях до пізнання універсуму, до творчості, долаючи індивідуалізм, самозамикання (ізоляцію). У літературі свобода характеризується як самоцінність або як інструментальна цінність. Презумпція свободи спрямована проти тих, хто прагне її обмежити.

Захист свободи означає чітке визначення повноважень влади, але влада може сприяти утвердженню свободи, спираючись на певні засади.

Права засновані на інтересах людини, соціальних груп, нації. Здійснення прав одними невід'ємне від дотримання обов'язків іншими. Приміром, право на освіту для малолітніх громадян неодмінно пов'язане з обов'язками для його забезпечення батьками, громадою, державою. Водночас воно передбачає певні обмеження, коли стосується інших громадян. Свобода слова може бути обмежена тоді, коли вона має наклепницький характер, протидіє правам іншої людини, використовує критику чинної влади проти незалежності держави. У такому випадку права суб'єкта породжують певні обов'язки, яким надається пріоритет.

Людину треба поважати – це загальне правило, що зумовлює відповідне ставлення до інтересів і пошанування її вільного вибору щодо способу життя та життєвої автономії – це моральний обов'язок. Основу моралі становлять певні права людини, її обов'язки, які спонукають до відповідних дій, визнані людські чесноти, поставлені цілі тощо. Обов'язки людини випливають з існування відповідних підстав.

Без права вибору не може бути мови про автономію людини, що творить власне життя. Під цим оглядом автономія людини має дві сторони, що позначають спроможність людини і водночас її використання, адже нею можна й нехтувати. Використання можливостей зумовлює самоцінність життя. Особиста автономія означає не будь-який вибір, а лише прийнятний для людини. В ідеалі вона означає абсолютну цінність, що забезпечується різними правами і створює широкі можливості.

Автономна людина керує сама своєю долею в певних межах. Хоч про таку людину в широкому розумінні найдоцільніше говорити щодо постіндустріальної доби, вона існувала в інші епохи. У цьому розумінні автономія не сумісна з вимушеним вибором.

Ведення автономного способу життя вимагає від людини певних здібностей. Автономна людина має змогу вибрати власний шлях самореалізації або стати об'єктом чужого впливу. Вибір людини характеризується її можливістю й багатоваріантністю, а також відсутністю тиску. Якщо дії людини підпорядковуються фізичному чи моральному виживанню, про автономію говорити марно. Те саме стосується характеристики людини, яка «пливе» за течією життя. Автономія людини не може використовуватися для вчинення аморальних дій.

Автономна людина сама визначає свій напрямок життя. Зробити іншу людину автономною неможливо, але можна вплинути на неї реально, сприяючи створенню внутрішніх можливостей. Автономна людина не лише контролює, а й творить власне життя. Сама автономія проявляється на різних рівнях.

Розуміння свободи доволі непросте. Хоч для людини свобода визнається як очевидна аксіома, деякі дослідники прирівнюють її з'ясування

до квадратури круга. Складність свободи в тому, що в практичному плані її осердяч є добра воля, але суб'єкт її не завжди проявляється. Проте в політиці проблема свободи має вирішальне значення, становить її сенс, мету політичної діяльності. Однак потрібно зазначити, що політична свобода протилежна «внутрішній свободі», як духовному притулку людини від зовнішнього тиску чи примусу, адже духовно людина ховається від світу й може почуватися вільною навіть у місцях позбавлення волі.

Трактування свободи в філософії раннього християнства виходить з тези несумісності свободи і політики. При такому підході навіть раб втрачав внутрішньої свободи, бо вона «оселяється» в серці людини. Цим пов'язана національна «філософія серця». Абсолютної зовнішньої свободи не може бути: її навіть не дає влада, бо вона також передбачає підпорядкування і залежність. У нинішніх умовах свобода не представляється політиці, а розглядається як її невід'ємний атрибут.

Проте тоталітарні режими скоректували співвідношення політики і свободи. Намагання підпорядкувати політиці всі сфери людського життя, позбавити людину права на незалежне приватне життя, права на свободу від офіційної політики і, зрештою, права на свободу совісті, невизнання інших громадянських прав логічно веде до протиставлення свободи й політики. У таких умовах доводиться твердити про обернену пропорційне відношення політики й свободи, що співіснують при демократичному режимі. Як наслідок – доходимо парадоксального висновку про сумісність політики зі свободою в умовах визнання їхньої незалежності й вільної діяльності. У нинішніх умовах держава повинна забезпечити прогресивний розвиток суспільства й життя кожної людини.

Свободою вважається діяльність, вільна від мотивів і мети, цебто недетермінована, бо мотив зумовлюється певними обставинами, а мета – окрім того, ще залежить від судження, що може бути не лише правильним, а й хибним. Воля – це дія після визначення правильної мети, досягнення якої залежить від сили чи слабкості суб'єкта. Першопричиною дії універсальна й може проявитися лише при спостереженні за цією дією. Люди вільні доти, доки вони спроможні діяти.

Народ може бути вільним тоді, коли він не втратив сили волі. Людина створена Богом для торжества у світі свободи й може утвердити себе насамперед через діяльність. Як підтверджує історія, періоди свободи в минулому були надзвичайно короткими. Історичні процеси залежать від людської ініціативи, що розпочинає і завершує людина, яка діє як починальник і виконавець у власній реальності.

Розділ II

ПЕРСОНА В ТРИКУТНИКУ «ТРИВАННЯ-ЗАГЛИБЛЕННЯ-РОЗПРОСТОРЕННЯ»

Історія в самоутвердженні людської спільноти

Освіта й виховання людини як утвердження спільноти

Ідеологія та суспільна думка в духовно-моральній формації

Еліта в національному державотворенні

Цивілізаційне життя особи

1. Історія як самоутвердження людської спільноти

Філософія історії, або історіософія, осмислює історичний процес на концептуальному рівні, виходить з того, що минуле не тільки впливає на теперішнє, а й значною мірою визначає майбутнє. У цьому проявляється безперервність прямолінійного часу. Проте такій думці протистоїть інша, яка ставиться до часу як до результату боротьби різних сфокусованих сил, що зумовлює невизначеність результату.

Як категорія людського існування історія творить з окремих подій та епізодів цілісність у контексті вічності. Об'єктивність історика означає утримання від похвали чи ганьблення певних подій, щоб не втручання в них, а сприймання з позиції певної відстані. Проте тут непомітна пастка, адже історик змушений вибирати факти з їх купи, а така селекція і каталогізація – це вже втручання в історію, бо принципи вибору доволі суб'єктивні, залежать від історіософських уподобань дослідника. Як наслідок – підхід до самих фактів у історії відносний, що підтверджують штучно сконструйовані історії СРСР і КНР.

Історіософія ґрунтується на тому, що вона переносить інтерес із речей на процеси, дошукуючись їх причин. Історія трактується як діяльність на противагу індустріальному чи аграрному виробництву. Якщо виробництво закінчується кінцевим продуктом, то діяльність постає як нескінченний перебіг подій, кінцевий результат яких невідомий, хоч і

задає певний напрям історичного розвитку. Людська діяльність пов'язана з плюралізмом наслідків.

Від природознавства історіософія сприйняла такі поняття як «процес», «розвиток», «прогрес», «розквіт» і «занепад». Своєю чергою історія «дарувала» природі поняття «діяльність», оскільки людина почала втручатися в природну сферу. Діяльність вивищується над спогляданням і роздумуванням. При такому підході людину доцільно визначати як діяльну істоту, що самоутверджується у творчості.

Новітня доба фетишизує діяльність, що відтворює історичну свідомість, протиставляє її споглядальній позиції індивіда. Теологічний сенс діяльності в тому, що вона спрямована на майбутнє. Про історію можна говорити лише тоді, коли поглянемо на неї як на цілісність, коли стають зрозумілі окремі її ланки, які поза універсальним процесом втрачають сенс.

У суспільному розвитку протистоять *дві позиції*: *перша* – вважає, що його визначає авторитаризм, а *друга* – свої сподівання пов'язує із народною самодіяльністю. Однак, потрібно зважати, що утворення людських спільнот без авторитету не можливе, хоч його тлумачать неоднаково, що проявилось вже в античні часи, починаючи від Платона й Аристотеля. Щоб зберегти особисте життя, люди мусять підпорядкуватися доконечності, яка втілює свободу «гарантованого життя» в державі.

Право людини жити в справедливому суспільстві належить до священних прав. Справедливість не допускає аморальності чи упередженого спрощення, але фактами можна маніпулювати. Проте в історії існують факти, що не підлягають жодному запереченню. Ніхто не буде заперечувати, що гортистська Мадярщина напала на Карпатську Україну та окупувала її територію. Фактична правда має примусову силу, вимагає визнання і заперечує обговорення, без чого не можливе політичне життя.

Політична думка формується після всебічного аналізу, зваження підходів під різними оглядами, з різної перспективи, зважає на різні точки зору. Свідчення очевидців у записках, документах і пам'ятках не можуть визнаватися очевидними, гарантіями від фальшування. Так, як зазначалося, писали історію Московії, починаючи від царювання Петра I і Катерини II, коли були зібрані з монастирів усі літописи й передані нащадкам у підробленому вигляді.

Історик, який політично упереджений, тенденційно підпорядковує історичні факти вимогам своєї доктрини, надаючи їм правдоподібності, хоч і ставить їх з ніг на голову. Подібна практика маніпуляції фактами набула широкого розповсюдження у державах із тоталітарним режимом. Викрити таку брехню дає змогу виявлення невідповідностей, «білих

ням» чи недоречно «зшивання», припасовування історичних фактів, що «творить» нову дійсність. Подібна «павутина омани» може охопити цілу націю, у чому перекожує новітня історія гітлерівської Німеччини чи сталінського СРСР у путінської Московії.

Уникнути тенденційності філософ, історик, мистець може лише тоді, коли перебуває поза сферою політики, на самоті, дотримується безсторонності. Така позиція дає змогу збагнути суть правди (неполітичну чи аполітичну).

Філософія історії – це пізнання та критичне осмислення історичного процесу для висновків на майбутнє. Чи не тому в нинішній чекістській Московії докорінно переглядають історію в імперських інтересах? Початок критичного осмислення історії, як правило датують XVIII століттям, коли Вольтер запровадив саме поняття «філософія історії», синонімом якого є **історіософія**, як галузь філософського дослідження. Історіософія – це самопізнання народу в контексті історії людства, щоб визначити його потенціал для майбутнього.

Християнське вчення мало революційний вплив на історіософію. Історичний процес тлумачиться як втілення Божого промислу в людській діяльності, що веде до задалегідь визначеної мети, яка виступає на поверхні як хаос суперечливих подій. Водночас християнський універсалізм визнавав рівність усіх людей і народів, не вивищуючи одних над іншими, долав греко-римський партикуляризм, спрямувався на провіденційність. Як наслідок – світова історія ділилася на два періоди, межею між якими було народження Ісуса Христа як центральна подія. Кожен із цих періодів поділявся на підперіоди, що характеризуються певними особливостями. Божого плану не спроможний змінити ніхто: можна вбити Цезаря, але протидіяти падінню Римської республіки неможливо. Зрештою, християнська історія передбачала есхатологію.

Історик – це людина своєї доби, з досягнень якої оглядає минуле, трактуючи його в контексті відповідної філософії. Однак доконечно дотримуватися певного принципу добору історичних фактів, відокремлення істотного від неістотного. Деякі дослідники пишуть про подібність певних історичних періодів, що дає змогу їх порівнювати, але не засвідчує циклічності історичного процесу, повторення історичних періодів. Історична думка повинна поєднувати в собі критичність і конструктивність.

Потрібно уникати зарозумілості націй, чим хибують наші сусіди москалі й поляки, принижуючи українців, яких не могли асимілювати упродовж кількох століть поневолення. Водночас не витримує критики твердження, що в минулому знали ліпше про події, ніж знають пізніші покоління. Кожна історична епоха цінна тим, що має певне місце в історичному розвитку і водночас створює передумови для нових епох.

Історичний досвід народу визначається його характером. Сама історія – це боротьба раціональності й ірраціональності, тому її не варто отожднювати з прогресом, розглядаючи як варіант еволюції. Люди впорядковують своє життя, набувають дедалі більше інформації, але не стають завдяки цьому щасливішими. Праця людини постійно полегшується, вивільняється дедалі більше позаробочого часу, який людина не знає, як використати з користю для себе. Ще І. Кант висловив песимістичний погляд на історичний процес, що було протилежністю погляду його попередника Г. Ляйбніца. Такий процес може завести людство в глухий кут. Щоб протидіяти його наслідкам, однозначно забезпечити саморозвиток людського духу, насаженого релігією.

Утвердження раціональності в процесі історичного розвитку аж ніяк не означає зникнення ірраціональності. Хоч вершиною варварства в історії вважають Варфоломіївську ніч, набагато тяжчі наслідки сталінського терору в ХХ столітті, коли загинули десятки мільйонів невинних людей.

Кожна історична доба має особливий характер, для характеристики якого гегелівська тріада «теза – антитеза – синтез» лише спрощує суперечливість історичного процесу. Як обґрунтував Фіхте, фундаментальним поняттям історії є свобода, яка переходить певні стадії. Спочатку існує **природна свобода**, цебто сліпий інстинкт, необмеженість дій; згодом вона породжує свою протилежність, призводить до утвердження авторитарного правління, запереченням якого стає **громадянська свобода**, коли права людини утверджені на конституційному рівні з відповідними гарантіями. Проте не можна погодитися з виокремленням *революційної* стадії свободи, адже на практиці вона нерідко перетворюється в анархію, коли влада опиняється в руках демагогів, що встановлюють терор. Приклад – революція в Російській імперії, що розпочалася боротьбою за демократію в лютому 1917 року, а через півроку призвела до встановлення більшовицького терору й боротьби за відновлення імперії. Одних тиранів змінили інші, але поневоленням народам не стало від цього легше.

Як часовий процес історія самореалізує єдність суб'єкта та об'єкта. Історичний досвід підтверджує, що історія – це боротьба раціонального й ірраціонального, наслідком якої не завжди є перемога раціональних сил, тому логічний аналіз певних подій нерідко призводить до хибних висновків. Доконечно чітко розрізняти історичні події з осмисленням тривалих історичних подій, інакше кажучи, історіографію й історіософію.

Історія відрізняється від історіософії: перша – закінчується в теперішньому часі, вона не має жодних матеріалів про майбутнє, якщо не говорити про нездійснене майбутнє в минулому часі, майбутнє для неї –

ненаписана книга, а друга – орієнтована на поведінку в майбутньому, що започатковується в теперішньому часі, залежить від нього, виступає як прогноз на основі наявного теоретичного фундаменту. Завдання історика – відтворювати факти, а не тлумачити чи оцінювати їх. У такому світлі історія не може вважатися за науку, що ґрунтується на узагальненні фактів, бо вона тільки відтворює їх у хронологічному порядку. При трактуванні історії як історії зовнішніх подій виникає проблема щодо принципу добору фактів. Зрештою, вимагає з'ясування історичний факт. Якщо в інших дослідженнях факт сприймається як наявний, то в історії про таке не може бути мови, адже йдеться про факти минулого.

Доцільно відштовхуватися від того, що **історія кожного народу має якусь основну ідею**, що утверджує суть його існування. Мета українського народу після монгольського поневолення зводиться до боротьби за визволення від чужоземного гніту (польського, московського, мадярського, румунського), щоб відродити національну державу. Така мета – це своєрідний стрижень добору історичних фактів. На противагу їй у царській і советській Московії наша історія була зведена до боротьби за «возз'єднання» з «братнім російським народом».

Однак історія не може бути простим об'єктивним дзеркалом минулих подій, бо кожен історик має власний досвід, від чого залежить добір фактів із сукупного матеріалу, що не так легко. Потрібно зважати, що свідок певних подій як син свого часу мав інший досвід. У таких умовах доконечний критичний підхід до розповідей про минуле, щоб побачити в індивідуальному універсальне, а також розрізнити доконечне й випадкове, адже випадкові факти випадають з історичного процесу.

Прихильники позитивізму трактували людську історію як літопис прогресу, що пов'язаний з новими знаннями й зростом мужності, переходом розуму від нижчих до вищих ступенів, поліпшенням добробуту. Прийнято вважати, що доцільно розрізняти історію як перебіг подій та історію як їх осмислення дослідником. Однак, у другому випадку йдеться не про історію, а про історіософію, тому доречно говорити про опис подій.

Історія стосується минулого – це знання, в якому відтворений історичний досвід і переживається свій час. Таке минуле не може бути випадковим: воно перейшло до теперішнього, відтворюється в ньому. Можна сказати, що минуле «живе» в теперішньому, а таке життя дає йому історик.

Історія відрізняється від науки тим, що наука повинна формулювати закони, а історія описує факти. У першому випадку йдеться про загальне, а в другому – про індивідуальне. Щоправда, деякі дослідники ділять науку на два різновиди, один із яких вивчає знання про загальне, а другий – про індивідуальне. Найбільше, чого спроможна досягти історія –

це упорядкувати факти в певну систему, хоч насправді доцільно говорити не про факти, а про певний перебіг подій, або історичний процес, що перейшов з минулого в теперішнє, на противагу природному процесу, який народжується в теперішньому після омертвіння в минулому.

Інколи дослідники відрізняють *теорію знання* від *теорії цінностей*. При такому підході історія повинна належати до другого різновиду, що не витримує жодної критики, адже історія також дає знання, порівняно з різними видами мистецтва, що надихають емоційно. Виходить, що сфера історії – це знання індивідуальне й аксіологічне на противагу науці, яка має об'єктом беззастережно узагальнювальне знання.

Історик творить на основі документів минулого свою реальність, картину, що не може бути іншою, ніж суб'єктивно-ментальна конструкція з претензіями на правду. Саме в цьому полягає ще одна відмінність історії від історіософії, бо лише остання може претендувати на таку правду. Проблема історика в тому, що він має справу безпосередньо не з подіями минулого, а з їх документальним відтворенням.

Ознайомлюючись із документами, історик уявно переживає факти минулого, що витворило їх, а це дає йому змогу вдихнути життя в «мертві свідки» далекого часу. Однак тут потрібно уточнити, що життя – це *безпосередній* досвід, відмінний від минулого. Отож, можемо говорити про переданий віками досвід, бо історик не може зустрітися з Ганнібалом, Сагайдачним, Наполеоном чи Болбочаном, а лише в самопізнанні теперішнього осягнути («привласнити») їхній досвід. Намагання пояснити таке «перетворення» у психологічній термінології не дає позитивних результатів.

Історик спроможний дослідити лише ті події, про які залишилися достовірні документи. Найбільше його цікавлять події, що вплинули на майбутній розвиток. Саме вони заслуговують на трактування як історичні факти. Щоправда, про деякі події люди дізнаються лише згодом. Нема сумніву, що Кирило-Методіївське братство не могло мати впливу на національну (доволі незначну) еліту після його розгрому царськими жандармами. Проте вже в другій половині XIX ст. ідеї братства починають впливати на ідеологію українського національно-визвольного руху.

В історичному пізнанні окрема подія лише тоді стає його предметом, коли розглядається в ланцюгу подібних, але їх підбір залежить від критерію, а також від інформації про неї. Нема сумніву, що цінність історичної події змінюється з часом. Минуле проникає в теперішнє, що засвідчує живу діяльність, духовний процес і свободу, а проявляється в почуттях, що сприймаються суб'єктивно.

Як самопізнання живого духа кожна історія – сучасна, бо вона вивчає минуле лише те, про що збереглися судження того часу. Проте судження

можуть бути різні, бо йдеться про історію як опис подій і хроніку чи ітопис. Окрім того, про одні факти можна судити на основі достовірних матеріалів, що збереглися до нашого часу, а про інші – на основі свідчень діячів минулого. Такі свідчення вимагають критичного підходу. Вибір аспектів минулого залежить від теперішніх інтересів суспільства, з яких виходить історик, а також з прогнозів про значення цих аспектів для майбутнього.

Історія не має нічого спільного з чимось ймовірним чи можливим. Однак вона може виражатися в романтичній чи поетичній формі, що передає не самі факти, а ставлення до них у творах мистців, які прагнуть прославити, зневажити чи фальсифікувати події минулого. Як підтвердження доцільно проаналізувати, порівняти пенталогію про Мазепу нашого письменника Богдана Лепкого й поему «Полтава» російського царедворця Александра Пушкіна.

Вивчення історичних подій означає з'ясування і зовнішньої, і внутрішньої сторін певного процесу. Зовнішня сторона – це відтворення певних подій у хронологічному порядку, а внутрішня – стосується психології суб'єктів історичного процесу, їхнього суспільного й політичного ідеалу. Історик начебто уявляє себе в становищі певної історичної особи, намагається збагнути її наміри. Інакше кажучи, він переграє давні події у своїй думці, для чого мобілізує критичний потенціал духовних сил, бачить їх у ланцюгу інших фактів.

Історичне знання – це знання людської спільноти про себе у процесі духовної діяльності, набуття національного й універсального досвіду для майбутніх поколінь. Воно не може зводитися до статистичного дослідження, що обмежується кількісним виміром фактів.

На противагу філософові історик мислить не абстрактно, а конкретно. Водночас не доцільно протиставляти мислення універсаліями природодослідника мисленню історика номіналіями, позаяк волею-неволею йому доводиться використовувати загальні поняття, розглядати певні історичні події в ширшому контексті. Таким чином, можна говорити про «третій підхід», що органічно злютовує обидва інші. Історія – це пам'ять, яка закарбована для майбутніх поколінь як правда, тому історики не мають права чогось додавати чи відкидати, якщо не знаходять до цього незаперечних доказів. Нові факти можуть спростовувати попередні твердження. Революційним переворотом у нашій давній історії було відкриття Трипільської цивілізації, що логічно змусило пересунути початки вітчизняної історії на тисячоліття в глибину часів.

Як відомо, жодне досягнення в історії не може бути остаточним, залежить від методу й компетенції історика. Історична думка нагадує ріку. Як наслідок – кожне покоління переписує історію, намагаючись

знайти в ній відповіді на назрілі питання, що залежить від виміру історичної думки. Підтвердженням цього є неодноразовий перегляд історії Московії лише за минуле століття.

У точних науках висновок логічно обґрунтований і набуває імперативного характеру; в науках, заснованих на спостереженні й експерименті, – виступає як припущення; в історії – висновок подається лише як один із ймовірних варіантів. Такий підхід несумлінний історик може звести до компіляції. Це доказ на користь тих «аргументів», що заперечують науковість історії. Історик ставить перед собою тільки такі питання, на які він може дати відповідь, щоб бачити перспективу. Якщо історики-компілятори зорієнтовані на вивченні певних періодів, то наукові історики шукають відповідей на проблеми, що мають значення для майбутнього.

Історія – це умовне повторення досвіду попередніх поколінь, який ми порівнюємо із власними набутками. Водночас трактування історії як знання беззастережно індивідуального не відповідає дійсності, бо вона має безпосередній вихід на універсальне, що переступає рамки локального й часового виміру. Предметом історії є насамперед вивчення суспільства й держави, хоч, безумовно, поряд з ними є історія військової справи, народногосподарської діяльності, моралі, мистецтва, релігії, філософії тощо.

Вивчення історії зводиться до досягнення людиною самопізнання. Слід зазначити, що людина живе в царстві певної історії, планує свої дії, за здійснення яких вона відповідає. Історичний прогрес, або поступ, неодмінно передбачає ставлення до людини як абсолютної цінності й водночас визнання такої цінності в самій її діяльності. Отож, діяльність людини підконтрольна, чим вона відрізняється від процесів у природі. У цьому хибність «законів» діалектики, які ігнорують залежність розвитку не лише в суспільній сфері, а й у природі від впливу людської діяльності, щобто єдності суб'єкта з об'єктом.

Історичне знання – це повторення в думці минулого досвіду з позиції історика, що стоїть осторонь у часовому вимірі й водночас намагається пережити минулі події, хоч скласти повне уявлення про них не можливо. Звідси – характеристика, позитивна чи негативна, певних періодів залежно від величі чи занепаду. Така характеристика чимало залежить від історика, історичної школи, панівної історичної парадигми, особливостей періоду, в якому працює дослідник. Яскравим підтвердженням цього є ставлення до Сталіна в різні періоди московської історії (період «культу особи», період «відлиги», період «застою», період «демократизації», період чекістської ресталінізації). Цим зумовлене твердження Вольтера, що кожна історія – це сучасна історія, бо залежно від часу визначається підхід до неї, її характеристика.

Історик нагадує мандрівника, що від теперішнього часу подорожує в минуле. Він повинен інтерпретувати історичні джерела не за інтуїцією, а на основі певних принципів. Доцільно ставитися критично до офіційних документів, що подають інформацію у вигідному для тодішньої влади світлі. Історичні висновки орієнтуються на те, щоб виявити приховане чи замовчуване, вивести його на світло, хоч такий підхід може здаватися необґрунтованим.

На противагу емпіричній науці логіка історичної думки повинна ґрунтуватися на відповідних філософських засадах. Отож, доконечність філософської методології історії виходить на перший план. Історія ніколи не може дати викінченого продукту, бо ніхто не буде впевнений, що збирати джерела вже недоцільно і немає потреби для їхньої нової інтерпретації. Історик спирається на джерела, що оприлюднені на певний час, тому його висновки можна трактувати як проміжні, відносні. На остаточній істині в історичних дослідженнях сумлінний історик ніколи не буде наполягати.

Історія має прагматичну мету, оскільки вона вимагає моральних висновків, у чому полягає її цінність. Тенденційність історії зумовлена симпатіями чи антипатіями самого історика, що ніколи намагається виступати в ролі адвоката певних сил чи країн, а також нинішньою політикою певної держави, психологією її населення. Цим зумовлена ленінська партійність історії, що завдала стільки шкоди нашій науці за часів тоталітаризму. Формально вона виходила з того, що начебто пролетаріат не зацікавлений у фальсифікації історії, лише в правді.

Мета історії – збагнути теперішнє, хоч вона стосується реконструйованого минулого, що не може бути актуальним, але існує заради нього, залишаючи сліди в теперішньому. Проте минуле виступає в теперішньому як своєрідний ідеальний елемент, щоби абстраговане й змінене в нинішніх умовах. Отож минуле, теперішнє й майбутнє перебувають у певних зв'язках. Вивчаючи минуле, ми прагнемо збагнути теперішнє й зорієнтуватися на майбутнє, бо теперішнє як конкретна реальність аналітично розкладається на минуле й майбутнє. Завдання історика – вивчати всі відомі факти певного періоду, а не вибірково, як було за тоталітарного періоду, коли історію підганяли під марксистсько-ленінську схему, що насправді була канонізованою сталінською концепцією.

Історик може передбачити майбутнє, проте такі передбачення – лише здогади, логічні висновки чи гіпотези, а не конкретна реальність, що стосується теперішнього, на противагу науковим реконструкціям минулих подій. При такому підході теперішнє – реальне, минуле – доконечне, майбутнє – можливе. Минуле – це об'єкт критичного мислення, що впливає з доконечності й не терпить жодної сваволі. У ньому роз-

різняється недавнє минуле (сучасна історія) й віддалене минуле, або проминуле (стародавня історія). Дослідник історії переграє в думці минулі події, але не може повторити їхню первісну емоційність, бо не стає їх учасником. Історія – це не просто «перегривання» в роздумах минулих подій, а повторення їх у новій якості. Проте історія – своєрідна ілюзія, бо не можливо відповідно до актуальності знання передати минуле в усій повноті. Різні свідчення про минуле існують у теперішньому не лише як речі, а й як сліди в суспільному житті чи мисленні, хоч ніхто не наважиться стверджувати їхню повноту.

Хибність нинішньої світової історії в тому, що вона свавільно тлумачиться як етноцентрична, коли центральним вважається історія одних чи кількох народів, досвід яких універсалізується, а на відмінності інших народів, що, безумовно, є самостійними суб'єктами, історики звертають належної уваги. Приміром, ще й тепер світова історія розпочинається як історія Єгипту, хоч, як відомо вже більше сотні років, у той час на наших землях існувала потужна Трипільська цивілізація, що мала свої особливості, які відтак разом з еллінським і готським чинниками вплинули на цивілізацію нашої людності. Ні людина, ні людство не спроможні відмовитися від свого минулого і почати життя за чужими мірками, що підтвердив крах СРСР, коли московські більшовики насильно нав'язували ординський спосіб життя народам західної (євроатлантичної) цивілізації.

Підневільний народ завжди прагнув пізнати власну аутентичну реальність, причини підневільного становища, щоб усвідомити теперішнє й передбачити майбутнє. Цим українці відрізнялися від сусідів, яких переважно властивий ексгібіціонізм. Майбутнє України вимагає позбутися ланцюг національних поразок, починаючи з часів татарсько-монгольської навали, щоб дійти належних висновків і визначити поведінку в реальному світі цивілізованого людства, усвідомити згубність майбутньої маргінальності. Така маргінальність зумовлювала невідповідність суб'єкта об'єкту, нації та її реальності. Необхідно вийти з орбіти історії маргінального, периферійного народу, що вимагає утвердження України серед чільних держав Європи й кінця маргінальності у власній свідомості. Для цього доконечна не абстрактна філософія, а філософія історії, що спирається на факти, стає інструментом у боротьбі за майбутнє нації, закладає основи ідеології національного оновлення.

Наша філософія історії призначена сформулювати власне бачення свого минулого в контексті світової історії, надати їй своє тлумачення й побачити власний сенс. Тепер доконечно поглянути на світ з позиції колись поневолених народів на противагу духовній гордині народів, що донедавна відігравали панівну роль у світі. Основною хибкою української

історії було те, що її писали в Московії. У нинішніх умовах установлювати діалог між українцями й москалями на спільні історичні теми марно. Наші сусіди до цього часу не відмовилися від *москвоцентристського* монологу, ставляться до нашого народу як до об'єкта історії, а не до її суверенного суб'єкта.

Нині національна свідомість українців повинна спиратися на велике минуле свого народу, зокрема на здобутки Київської великокняжої імперії та козацьку славу. Доконечно акцентувати на утвердженні своєрідності нашої культури, починаючи від давніх часів. Минуле повинне стати своєрідним компасом для майбутнього. Філософія колишньої залежності повинна перетворитися на філософію національного визволення й оновлення. Доконечно подолати нав'язане нам москальське бачення минулого, що сприймається, неначе своє. Українець нинішній повинен подолати в собі українця колишнього, якого москалі прозивали зневажливо «малоросом» чи «хохлом». Йдеться про утвердження аутентичності українця. На порядку дня для нас нині – боротьба проти московської колоніальної спадщини.

Українці не мають чого успадковувати від москалів, духовність яких опинилася в загальній кризі. Проте більше двадцяти років після проголошення незалежності український народ перебував у московській суспільно-політичній і духовній орбіті. Лише агресивна війна Московії проти України змусила переоцінити свої взаємини з державою-нападником, відмовитися від наслідування московського досвіду, ігноруючи власний. Нині для українців особливе значення має проект *самонабуття*, що передбачає, з одного боку, опору на власний національний досвід минулих століть, а з іншого, – критичне запозичення досвіду передових західних народів.

Усвідомити людське буття – таке завдання, поставлене історією перед українцем. Найголовніше для нього зрозуміти, що він належить до великого народу, який не може бути об'єктом для історії чужинця. Воля для українця завше означала, що вільним має стати весь народ, який завжди прагнув свободи, а вона проявилася, зокрема, у витворенні козацтва як товариства вільних людей. Народ повинен досягнути своє історичне призначення, щоб не залишитися поза історією як об'єкт поневолювача.

Нині український народ перебуває на порозі національного самоусвідомлення. На противагу йому москалі перейшли в стадію занепаду, що розпочалася з поразки в Кримській війні 1853–1856 рр., коли Російська імперія зазнала нищівної поразки. Перемога СРСР у Другій світовій війні зумовлена недалекоглядністю західних альянтів, що не побачили підступності сталінського режиму й стали на його підтримку.

На противагу їм велич Української повстанської армії в тому, що вона народилася як сила, призначення якої боротися проти двох імперіалізмів – московсько-більшовицького (сталінського) й німецько-нацистського (гітлерівського).

Усвідомивши власну історію, нація доходить самоусвідомлення, рухається до самовизволення. Як суб'єкт людина взаємодіє з іншими такими самими суб'єктами, що сприяє її самоусвідомленню, спрямованому на продовження свого існування. Самосвідомість таких індивідів підноситься на вищий рівень – до солідаризації самоусвідомлення своєї спільноти, найвищим досягненням якої є нації, що веде до перетворення об'єкта історії в її суб'єкт. Так самосвідомість зумовлює свободу, яка від індивіда підноситься до нації, між ними встановлюється вертикальна залежність для забезпечення самозбереження.

Підпорядкування однієї нації іншій зумовлено прагненням поневоленої спільноти, охопленої страхом за своє майбутнє, до самозбереження на людському рівні й рівні спільноти. Опинившись перед небезпекою самознищення, поневолена спільнота прагне до самозбереження через звільнення від чужого поневолення, доходить самоусвідомлення своєї свободи, розпочинає боротьбу проти поневолювача. Світ стоїть на порозі встановлення нового порядку міжнаціональних відносин на засадах рівноправності, незалежно від потужності націй.

У світі йде боротьба між народами, які прагнуть свободи, й загарбниками, що намагаються тримати їх у залежності. Християнство вимагає рівності всіх народів перед Богом. У цьому розумінні, до якого наприкінці XX століття прийшли народи світу, москалі не усвідомили християнських чеснот, залишилися розумово на становищі вандалів, що готові знищити весь світ заради примхи свого диктатора, бо визнають лише вертикальну залежність між народами, поміщаючи себе на світовому Олімпі. Генетично така психічна настанова розпочинається від часів Алтин-Орди.

Москалі постійно переконували, що підкорення інших народів іде їм на користь, бо несе передову культуру, істинну релігію варварам, до яких зараховували українців, хоч без наших предків північні ординці не мали жодних шансів наблизитися до цивілізованого світу. Підкорені начебто мають радіти з причетності до виконання місії, яку втілюють москалі. Інакше кажучи, поневолені народи повинні вважати щастям те, що їм, як недосконалим спільнотам, надана можливість проливати свою кров за московські інтереси, бо москалі рятують покорених як своєрідних варварів від загину. Боротьба поневолених за свою свободу – це вже зрада своїх добродійців. З таких причин москалі таврували українців як виговців, мазепинців, петлюрівців, бандерівців, що самовіддано боролися за свої права.

Москалі трактували поневолені народи як об'єкти, заперечували їхнє право на власні інтереси, що має компенсувати захист цих народів з боку завойовника. У роки Другої світової війни цілі народи були позбавлені рідної землі й переселені далеко від батьківщини на чужі необжиті території на тій підставі, що вони підтримували німецьких окупантів. Водночас вивезені перед німецьким наступом з України промислові підприємства не повернули після закінчення війни.

Московській метрополії було вигідно утримувати загарбані народи в недорозвиненому стані, що своєю чергою стимулювало залишення рідних земель і виїзд до Московії у пошуках праці. Натомість із Московії переїжджали тамтешні мешканці на неросійські землі. Як наслідок – здійснювалося перемішування народів, коли автохтонна людність почала становити меншість на рідній землі. Так підступно окупаційна влада формувала «советський народ» як начебто нову інтернаціональну спільність на москальській основі, що насправді було новим способом змосковщення поневолених народів.

З усвідомлення згубності для національної спільноти чужої залежності виникла українська історіософія. Щоправда, перші її витoki заявили про себе ще в період великокняжої Київської імперії в «Слові про закон і благодать» Іларіона Київського. У підневільний період ідеї нашої історіософії були обґрунтовані в трактаті «Історія Русів» (кінець XVIII – початок XIX ст.), а наукові її основи заклав М. Грушевський у багатомній «Історії України-Руси». Великий історик використав як методологічний принцип гегелівську тріаду «теза-антитеза-синтез». Якщо за тезу визнати київський великокняжий період, а за антитезу – козацько-гетьманську добу, то синтез стосується періоду національного відродження у XIX столітті.

Специфіка української історіософії в тому, що відмінності патріотизму на регіональному рівні цілком очевидні. Найвищий рівень патріотизму проявляють мешканці трьох галицьких областей (Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської), Західної Волині (Волинської та Рівненської областей) і столиці (Києва), попри його побутову російськомовність. У цих регіонах особливо вшановують борців за національне визволення. На друге місце доцільно поставити Центральний регіон. Нарешті, Східний і Південний регіони, що зазнали значного змосковщення, а процес національно-державного відродження не тільки уповільнений, а й суперечливий через вплив «п'ятої» (промосковської) і «шостої (національнобайдужої) колон. Щоправда, московська «гібридна» війна внесла корективи.

Усвідомлення залежного становища України від Московії зумовило різні проекти виходу з нього: перебудову Російської імперії на засадах

об'єднаних земель, «автономізацію» України в складі демократичної Республіки, перехід від імперії до федерації рівноправних народів, створення союзу суверенних республік, встановлення взаємних конфедеративних (конфедеративно-федеративних) засадах, перетворення СРСР на співдружність незалежних держав. Як наслідок – виникли відповідні філософські обґрунтування таких проектів, виходячи з осмислення власної історії та припинення тривалості колоніальної історії.

Заперечення колоніального минулого передбачає з політичного погляду виокремлення з історії періодів боротьби за свободу й незалежність, а з психологічного – аналіз впливу підневільного становища на духовний і психічний стан народу, що поневолювачі утримували на рівні населення, не давали йому піднятися на рівень нації. Звісно, про забуття минулого не може бути мови, бо розпочати національну історію з нуля неможливо. Треба брати до уваги набутий досвід і робити з нього відповідні висновки у процесі самоперетворення, щоб не допустити в майбутньому добровільної залежності.

Парадокси нинішнього українського державотворення в тому, що послідовному творенню національної держави було протиставлене намагання після виходу із СРСР залишатися в минулому, не відкидаючи набутого досвіду, орієнтуватись лише на власний і досвід передових західних держав. Після проголошення незалежності при владі залишилися колоніальні чиновники, які замінили тільки прапор і назву посади. Паростки нового пробивалися подібно до травинок на асфальті. Як наслідок – можна говорити про паралельне співіснування колоніального із постколоніальним. Навіть після проголошення незалежності українська державна еліта не поставилася критично до цінностей минулого.

Емансипація від однієї форми залежності спричинилася до іншої її форми, бо колишній «клас управлінців» залишився при владі, компрометуючи справжніх борців за визволення і в минулому, і в теперішньому, й намагаючись залишити під новими назвами колишні форми управління чи навіть зберегти їх. Хіба випадково серед усіх колишніх «союзних республік» тільки Україна зберегла колоніальну назву парламенту, хоч була пропозиція назвати його Національними Зборами?

Постколоніальна ситуація України вимагала відповідної політики, що охоплює два рівні. *Перший* рівень передбачав створення фундаментальної економічної структури на основі законної експропріації та повернення власності народу як єдиному її власникові. На *другому* рівні стояла вимога формування національної філософії культури на противагу «метисності», при якій зберігалось панівне становище колонізаторської культури. Проте розпад «імперії зла і брехні» не привів до консолідації відокремлених частин нації.

Україна звільнилася від кайданів фізично, але духовно залишилася в неволі. Мімікрізовані наші вороги використовували їхні залишки для нового поневолення. У цьому причина нерівності нашої держави із сусідніми країнами, які зступили раніше в Європейський Союз і НАТО. Нав'язана Україні концепція *багатовекторності* насправді була прихованою політикою залежності від Московії. Така нерівність зумовлена історичними причинами, насамперед втягненням України в чужу історію. Особливості історичного розвитку ускладнюють утвердження нашої свободи, бо доводиться виходити з реальних, нав'язаних умов.

Тривала духовна залежність від Московії призвела до мавпування досвіду постсоветської Російської Федерації. Причина наших національних невдач у звичаях і традиціях, що успадковані від часів підневільного становища з його лінгвоцидом, етноцидом і геноцидом. Проголошення політичної незалежності доконечно доповнити внутрішньою незалежністю, цебто набуттям самосвідомості як другим кроком до повної незалежності. Наше політичне звільнення було стихійним, а боротьба з духовною спадщиною Московії тривала. У Донбасі надалі панував дух колишньої метрополії, що створило сприятливий ґрунт для антидержавного руху при підбурюванні і всебічній допомозі Московії.

Громадянські свободи в умовах *політичної* незалежності обернулися проти *національної* незалежності, бо права не доповнювалися обов'язками, за дотримання яких треба нести відповідальність. У цій суперечності – причина нинішніх трагічних подій. Остаточне звільнитися від рабства означає звільнитися від його духа та відповідних звичаїв і традицій, що становлять *деспотизм минулого*. Проти нього доконечно виступити відкрито й відверто. Інакше колоніалізм буде залишатися реальністю, протидіяти ідеології самонабуття.

Упродовж тривалого часу в Україні взаємодіють дві тенденції, одна з яких прагне *національної* незалежності, а інша – *громадянських* свобод. Між ними виникали суперечності. Не все минуле доречно заперечувати чи відкидати. Населення, яке відчуло свою нікчемність, не спроможне на великі патріотичні подвиги і самовідданість. Такі дії можливі лише тоді, коли народ відчуває свою окриленість і здатність на подвиги.

Хоч українці не були належно підготовані до незалежності напередодні остаточного краху СРСР, вони не мали права втрачати назрілої можливості. Джерел усамостійнення національний провід шукав у своєму минулому, насамперед у козацькій самоорганізації, що не могла бути привласнена москалями подібно до того, як вони вчинили з великокняжою добою. Серед галичан і волинян жили спомини про часи повстанської й оунівської боротьби за національні права ще за нинішнього, живого покоління. Національно-патріотичний дух не погас. Його по-

силила ганебна поразка Московії в десятилітній афганській авантюрі. Спроба державного перевороту в формі ГКЧП лише прискорила розпад «імперії зла і брехні» і суверенізацію «союзних республік».

В умовах колоніального режиму найбільшу небезпеку для майбутнього України становили доморощені метиси (біетнори), хоч самі опинилися в двозначному становищі: суб'єктивно вони прагнули єдності з туземними креолами й колонізаторами, але останні ставилися до них як до нижчої раси. Саме метиси разом з креолами й вчорашніми колонізаторами створили небезпечну ситуацію на Донбасі. Вожак так званий «ДНР» походить із середовища метисів (біетнорів). Проблематичне саме зачислення метисів до української етнічної нації, бо вони, як правило, суб'єктивно зачисляють себе до москалів як політичної нації колишніх (і в проекції – нинішніх) колонізаторів на українських землях. Нинішня війна на Донбасі – це традиційне протистояння, з одного боку, вчорашніх колонізаторів, креолів, метисів і малоросів (варварства, антицивілізації) проти етнічних українців (традиційної, переважно, хліборобської цивілізації), з іншого. Навіть після повернення окупованих земель у лоно України проблеми (суперечності на етнічній основі) залишаться, бо колонізатори і їхні нащадки, креоли, метиси й малороси, аж до втрати Московією імперських прагнень будуть відносити себе до «братніх» москалів.

Нині йдеться про остаточне відчуження від євразійської (московської, православно-московської) цивілізації та повернення української людності до західної цивілізації на традиційних національних засадах. Щоб здійснити такий перехід, доконечно перетворити штучно створену олігархічну систему на систему *солідаристичного капіталізму*, при якому головну роль відіграє національний «середній клас». На політичному ґрунті доконечна реколонізація, перехід від компрадорської олігархії до національної демократії у формі виконавської меритократії. Замість московського поневолення визволені українці повинні відчутти «західну присутність» із цивілізованим порядком і гарантією громадянських свобод у різних сферах суспільного життя.

Потрібно виховати нову людину, якій не властиві хиби життя колишнього колонізатора (нехоть до порядку, аморальність у побуті, неробство, пияцтво, надмірне чванство тощо), що упродовж століть нав'язувалися українській людності. Проголошені в період боротьби за національну незалежність високі ідеали стануть реальністю тоді, коли буде упорядковано всі сфери суспільного життя, налагоджено сільське господарство, розвинено промисловість, удосконалено шляхове господарство тощо. Йдеться про нове організаційне становлення визволеної нації.

Суспільний розвиток не можливий без утвердження моральних основ на противагу нав'язаній московськими колонізаторами аморальності.

Прикладом морального згуртування нації може бути для українців Англія. Панівна олігархія накидає населенню чужі інтереси, не дає змоги українцям створити «середній клас» як основу солідаристичного капіталізму.

Московські ідеологи більше трьохсот літ прищеплювали українцям концепцію меншовартості, неповноцінності, маргінальності, приреченості бути в ліпшому разі додатком до москалів як панівної нації. Після проголошення незалежності українці опинилися перед невизначеністю, адже логічно виходило, що наш народ не має історії державного минулого, хоч в Акті проголошення незалежності України акцентували на тисячолітті державо-творчого процесу на наших землях. Невизначеність спричинилася до низки різних проблем.

Звісно, треба було не проголошувати державність, а відновлювати, що відразу визначало цивілізаційний вибір України. Як наслідок – більше двох десятиліть тривала боротьба між прагненням до західної (євроатлантичної, окцидентальної) і відчайдушним опором московсько-православної (євразійської) цивілізації, що означала залишення України в майбутньому в орбіті Московії у ролі безправного супутника, відмову від утвердження справжньої свободи й незалежності на користь неокolonіального статусу. Першим проектом такого статусу було проголошення неокolonіальної «Співдружності Незалежних Держав» під зверхністю Московії. Протилежністю йому мав бути проект *самонабуття* (самоздійснення) незалежності, що відповідає власній дійсності, національній історії, національним традиціям і спрямовується на національне оновлення, доконечність повернення до власних національних основ, власної реальності і власної історії.

Московія залишається у своєму минулому на протигагу Україні, яка прагне творити нову історію людства, тому нашим найнадійнішим союзником стають Сполучені Штати Америки як втілення людського прогресу. Захищаючи свої східні рубежі, Україна перетворюється в основну опору західної (євроатлантичної) цивілізації проти навали кочових орд, нащадків Алтин-Орди.

Упродовж усієї своєї історії Московія ставилася до поневолених народів як до знаряддя для досягнення її імперських інтересів, вірячи у свої переваги перед ними. Проте самі москалі були рабами своїх панівних верств, а всі вони навіть пишалися статусом холопів свого самодержця. Жодного культу індивідуалізму вони не визнавали. Для українців такий індивідуалізм поєднувався із солідаризмом у створених на засадах рівноправності спілках. Нині жодних союзів з імперіалістичною Московією не може бути.

Незнання правдивої власної історії і національних можливостей при бездумному захопленні історією агресивної Московії спричинилося до

панування песимізму серед пересічної людності в Україні, сприяло посиленню впливу метисів, малоросів і хохлів. Усвідомлення сил української людності розпочалося з утворенням Народного Руху України, який запропонував проект національного оновлення в процесі боротьби між європейською цивілізацією та азійським варварством. Оновити націю дає змогу національне самопізнання. Для цього доконечно пізнати власну дійсність, виховати патріотичне покоління, щоб воно не сприймає бездумно чужих моделей. Того, хто не знає власної політичної історії, власної культури, зокрема літератури, не можна допускати до державного управління. Лише компетентне управління здатне звільнити країну від чужої тиранії – інших засобів немає. Доконечно звільнитися від москальського трактування історії. Інакше не виховати гордості за свою країну, за свій народ, який упродовж віків зазнавав імперіалістичного експібіціонізму москалів.

Якщо наша історія стала частиною історії світової, то так могло статися не завдяки царській чи советській Московії, що нав'язувала нам рабство й залежність, а через їхнє заперечення, як наслідок боротьби самого українського народу, який не мирився з чужоземним поневоленням, вилонив із себе козацтво, січове стрілецтво, повстанське військо, правозахисний рух, здійснив Революції: «На граніті», Помаранчеву, Національної Гідності, в умовах чужоземної агресії створив боєздатну армію і став на захист західної цивілізації від диких ординців.

Більше трьох століть українців пригнічував ординець, який забороняв нам користуватися власним, а лише позиченим розумом, ігнорував наші національні інтереси. Тепер проблема незалежності означає не тільки зміну форми правління, а відповідність її національному духу. Треба змінювати не саму дійсність, а ставлення до цієї дійсності. До останнього часу в нашій державі й надалі існувала колонія: лише після Революції Національної Гідності держава почала наповнюватися національним змістом, але цей процес повільний і суперечливий.

Народ може вести лише національна провідна верства. Українці тричі відроджували національну інтелігенцію (після полонізації, змосковщення й советизації), зазнавали фізичної поразки (під Берестечком, під Полтавою, гайдамацького руху, національно-визвольних змагань, повстанської боротьби) і готувалися до нових боїв. Національне визволення забезпечив тривалий період антиімперіалістичної, національно-революційної боротьби, яка сягнула апогею в діяльності Народного Руху України. Знищення НРУ – найбільший злочин новітнього періоду національної історії, який ще вимагає серйозного дослідження.

Люди самі творять історію як актори, самі пояснюють її, намагаються визначити перспективи свого розвитку. Хоч вони діють у певних

обставинах, не треба забувати, що різні люди в тих самих обставинах діють не однаково. Так само по-різному історики пояснюють ті самі події, їхній вплив на історичний розвиток.

Як суб'єкт історії людина впливає на неї своїми психічними особливостями, волею, свідомістю, перетворювальною дійсністю. Вона дотримується певних ціннісних орієнтацій, переконань, визначає свої потреби й спосіб життя. Самосвідомість особи залежить від історії регіону, національної та соціальної приналежності, культурного і конфесійного самовизначення.

Після занепаду Київської великокняжої держави історію України визначали особливості взаємин автохтонної людності з поневолювачами (поляками, турками, татарами, москалями, а згодом – з мадярами, румунами, німцями, чехами і словаками). Такі взаємини вплинули на метисизацію наших предків. Поневолювачі намагалися нав'язати їм свою мову, релігію, спосіб життя.

На території України тривала боротьба між польським католицьким культуртрегерством і агресивним турецько-татарським ісламом, а відтак до них приєднався московсько-квазіправославний універсалізм. Вони намагалися маргіналізувати, відкинути на периферію питома *київське християнство* наших предків, у якому з давніх-давен злутувалися переваги східної і західної течій у християнській релігії. У таких умовах лише поляки й австрійці не відривали нашої людності від західної (європейської) цивілізації. Україна не могла повністю самовизначитися в часі й просторі (за винятком періоду Запорізької Січі та Гетьманщини), скористатися набутим історичним досвідом, посісти належне їй місце у світі.

Збагнути суть українства можна лише на засадах антиномічності: самотутність – взорування, свобода – залежність, правдивість – неправдивість, що пронизують усю нашу історію з часів Київської великокняжої держави і водночас спрямовують українство на самонабуття на сучасному переломі історії як духовну передумову свободи. Такий підхід зумовлює вихід поза межі «чистої» філософії, єдність філософії та націоналогії, етнопсихології, релігієзнавства. Не всі історичні епохи можна оцінювати як періоди поступального розвитку, бо вони можуть бути не тільки часами творення, а й часами знищення. На кожну епоху неодмінно впливає дух епохи попередньої.

Давня Україна належала до Заходу як відкрита для світу земля, чого не можна сказати про таємничу для Європи Московію. Географічно наша країна належала до Середземномор'я, позаяк Чорне (Руське) море з'єднувалося з морем Середземним. Українське козацтво втілювало ідеал свободи, що ґрунтувалася на індивідуалізмі, забезпеченому підтримкою

громади. Українська Церква взаємодіяла з Гетьманщиною і мілітарною республікою Запорізька Січ. На противагу Україні в Московії квазі-церковні структури були підпорядковані державі.

Захід мав вирішальний вплив на світовий розвиток. Однак у галузі культури варто говорити про поліцентризм. Серед лауреатів Нобелівської премії трапляються не лише представники Західної Європи й Північної Америки: нею вшановані інтелектуали інших континентів. На випадково наш письменник Микола Хвильовий обґрунтовував ідею «азіатського ренесансу», з яким пов'язував утвердження ролі України в світі. Звісно, таку ідею треба очистити від політичного намулу.

Щоб досягнути майбутнє, доконечно збагнути історію у філософському розумінні. Людське суспільство змінюється, але на його розвиток впливає людина. Страх перед невизначеним майбутнім може подолати лише боротьба, в основі якої лежить усвідомлення свободи в трансцендентному обґрунтуванні. Альтернатива – *нігілізм* у супрязі зі страхом чи *віра* в єдності з любов'ю.

Історія – це відтворення вільного розвитку людини на засадах віри в майбутнє. Не знаючи національної історії, нація приречена. Саме тому поневолювачі намагалися нав'язати нам свою історію. Приміром, москалі трактували нашу історію лише як окремі незначні епізоди своєї імперської історії. Без історичного пізнання не можливе майбутнє існування нації. Залежно від особливостей історії розвивається історичне мислення, адже оцінка історичності минулих подій змінюється з часом. Людина формується під впливом традицій. Проте традиція може бути втрачена повністю. Намагання позбавити поневолене населення власних традицій супроводжувало сімдесятилітній період тоталітарного більшовицького (компартійного) режиму.

Як істота людина не лише існує, а й знає, що вона існує. Вона створила науки (соціологію, психологію, антропологію), що досліджують її як об'єкт у різних проявах. Їхні здобутки узагальнюють філософія персоналізму, «філософія життя», філософія екзистенціалізму. У ХХ столітті наука довела, що не може бути рівності усіх людей, бо можна говорити лише про рівність шансів і прав перед законом, але люди відрізняються характером і здібностями. Націоналістичний народ, який досяг рівня державного самовизначення, відрізняється докорінно від невизначеного народу-маси, який задовольняється біологічним існуванням, що демонструють не тільки кочові народи (цигани), а й осілі (білоруси), не борючись за державну незалежність.

Як зазначалось, історичні дослідження спрямовані не лише в ретроспективу, а й у перспективу. У цьому значення історії як **учительки життя**, але незалежно від рівня вивчення минулого воно залишає слід

на теперішньому і на майбутньому. Приміром, за часів тоталітарного московсько-більшовицького режиму навіть найновішу історію трактували по-різному, залежно від періоду мітотворчості (сталінського будівництва соціалізму з культом вождя, хрущовського «розгорненого» будівництва комунізму з проявами волюнтаризму й суб'єктивізму, брежнєвського «розвиненого» соціалізму зі суспільною стагнацією, андроповською цивілізаційною квазіорієнтацією, черненківським присмерком похороненого більшовицького ідеалізму) аж до часів «*перестройки*», коли почали відкидати навіть більшовицьку фразеологію. Немало сваволі допускали при інтерпретації середньовічної історії, замовчуючи українсько-татарську перемогу над стотисячною московською навалою під Конотопом (1659 р.), перекируючи мету національної революції під проводом Богдана Хмельницького, фальсифікуючи національно-визвольний порив гетьмана Івана Мазепи тощо.

Марксистське трактування історії на засадах пролетарської ідеології хибне зі самого початку. Насамперед потрібно зазначити, що ідеологічна настанова пролетаріату ґрунтувалася на суперечності, бо пролетар волів менше працювати, але більше отримувати за свою працю. В умовах ординської Московії навіть така праця зводилася до халтури, намагання видати бажане за дійсне, в чому переконала брежнєвська стагнація під назвою «застою».

Зводити суть історичного розвитку до класової боротьби, як робили К. Г. Маркс і Ф. Енгельс, означає не що інше, як намагання видати частку за цілісність, адже без міжкласової співпраці не було б суспільного розвитку. Водночас побудований на марксистсько-ленінських засадах соціалізм поєднував у собі всі форми експлуатації, які марксистиприписували іншим суспільно-економічним формаціям: рабовласництво в системі ГУЛАґу, кріпосництво в феодальній колгоспній системі, «наймане рабство» на партійно-капіталістичних промислових підприємствах і в радгоспах.

Історичний процес – не плавний, а стрибкоподібний, бо періоди статичності змінюються періодами динаміки. Як зазначав Бісмарк, суб'єктивне втручання у розвиток історії дає «врожай недостиглих плодів». Свідченням цього стала революція у Російській імперії 1917 року. Однак не варто ігнорувати того, що подолання шляхових відстаней залежить від виду транспорту, бо можна йти пішки, їхати конем чи поїздом, летіти літаком. Долаючи шлях, доводиться йти в ногу з часом, відставати від нього чи випереджати його. Не час втікає від нас, а ми від нього, використовуючи нові види транспорту.

Історіографія та історіософія не залишаються на одному місці, адже змінюються методи досліджень, відкриваються нові факти. Приміром,

на історію України особливо вплинули відкриття Трипільської цивілізації, методологія М. Грушевського, з'ясування походження давньоукраїнської людності, нові підходи до Переяславської унії 1654 року, обставин Полтавської трагедії 1709 року, Другої світової війни, правового статусу України в СРСР.

Через відстань у часі історики доводиться конструювати історію, хоч кожне століття неповторне. У таких умовах людина змушена опановувати час. Проте йдеться не лише про час, адже історик належить до певної країни, конфесії, партії. Гете зазначав, що час від часу треба переписувати історію. Великий мисленик мав на увазі не кон'юктурну спекулятивність, а виявлені невідомі факти й нову методологію. Оцінка історичного розвитку залежить від інтелектуального й морального рівня певного часу.

Вітчизняні історики мають змогу підійти по-новому до подій національної історії. Приміром, основна причина поразки українського національного відродження в XVII–XVIII ст. і на початку XX ст. зумовлена, насамперед, брутальними діями московських поневолювачів. Списувати їх на нестачу свідомих активних провідників не доцільно, бо їх було не менше, ніж у інших націй, які розвивалися в цивілізованому напрямі. Доречно зазначити, що більше половини української людності XVII ст. мешкало в містах і містечках.

Нині українське національне державотворення уповільнене трьома причинами: по-перше, за часів тоталітарного режиму Україна не мала справжньої національної державності, як було, приміром, у Польщі, Чехії, Угорщині, Румунії, Болгарії; по-друге, українська політична еліта була надзвичайно слабка і заражена московсько-імперськими ідеями; по-третє, в усіх сферах суспільного життя окупанти надавали перевагу не українцям, а москалям чи москалізованим нацменам, що проводили колонізаторську політику.

Доконечно опанувати здобутки історико-філософської думки минулого. Приміром, Є. Маланюк зазначав, що давня українська людність зазнавала впливів варязької войовничості, античної Еллади й азійського степу. Як наслідок – створилися три культурно-історичні регіони (північно-західний, південно-західний і південно-східний), у межах яких проживають численні українські етнографічні групи. Проте такий етнографічний склад не може бути підставою для федералізації України, бо її нормальний національний розвиток можливий лише в умовах унітарної держави.

Нема сумнівів, що трипільці (і не тільки) як спільнота були працуврами українців. Необхідно зазначити, що від них пішли й інші народи. Проте наш безперервний етноісторичний розвиток розпочинається з

першої половини I тис. від Р.Х., що синхронно збігається з виникненням інших європейських народів, які відрізняються власною самосвідомістю й етнокультурною тяглістю. Провідну роль в україногенезі відіграли склавини, а не анти, як вважав М. Грушевський, бо археологічні докази дають підстави для чіткої відповіді. Слов'яногенеза означала відгалуження від праукраїнського етнокультурного дерева окремих слов'янських етносів. Етногенеза москалів розпочинається на Верхній Волзі приблизно в XI ст., а за твердженням В. Ключевського, в другій половині XII ст., коли колоніальні володіння Залісся протиставили себе імперському Києву. Спекулятивна концепція давньоруської народності виникла в Москві лише після Другої світової війни. До того часу навіть тамтешні історики дотримувалися історичної схеми, розробленої ще на початку століття М. Грушевським, розпочинали свою історію від Володимиро-Суздальського князівства, заперечуючи існування єдиної давньоруської народності. Після опублікування компартійних тез до 300-річчя «возз'єднання України з Росією» (1954 р.) про таке трактування історичної схеми не могло бути мови.

Виникнення трьох східнослов'янських народів (українців, москалів, білорусів) советська історіографія пов'язувала з монголо-татарською навалою в XIII ст. Насправді ще до виникнення великокняжої Київської імперії волиняни, деревляни, поляни, великі (білі) хорвати, тиверці, уличі, а також частково сіверяни були праукраїнцями. Окрім цього, українці аж ніяк не належать до східних слов'ян, а становлять *центральнослов'янську* націю, мова якої найбільше подібна до мови білорусів (східнослов'янська група), верхньолужицьких сербів, поляків і словаків (західнослов'янська група), хорватської та сербської (південнослов'янська група).

Від праукраїнського етносу згодом відокремилися білоруський, псково-новгородський і частково московський етноси. Як загарбники москалі проводили масові знищення й депортації псковичан і новгородців, асимілювали їх вкінці XVII століття. Аналогічний намір вони виношували щодо українців і білорусів. Сам московський етнокультурний комплекс виник на угро-фінському ґрунті з використанням давньоруських і візантійських традицій.

Після розпаду СРСР поневолені народи відновили втрачену незалежність. Тепер стоїть питання про другий етап розпаду євразійської імперії – розпад Російської Федерації, на території якої можуть виникнути незалежні держави азійських народів (татарів, башкирів, якутів, бурятів, тувинців, чеченців, дагестанських верховинців тощо), а постімперські етноси на сибірських і далекосхідних теренах відокремляться від Московії (західносибірський, східносибірський, далекосхідний, козацький та інші). За таким сценарієм розпадалася Римська імперія.

Великокняжа Київська імперія, як обґрунтував М. Грушевський, була українською державою, тому вона не розпалася на окремі князівства, лише від неї відокремилися майбутні московські князівства Західся. Галицько-Волинське князівство в певні періоди приєднувало до себе Київ як колишню столицю імперії. Українці називали себе надалі руським народом.

Український народ споконвіку репрезентував європейський тип державності, а москалі – азійський, що відтворюють різні історичні долі. Московська державність заснована на самодержавному володінні землею, що протистоїть приватному землеволодінню на нашій споконвічній території. У XVI–XVIII ст. українців називали в Європі «козацькою нацією», бо наше козацтво було різновидом європейського лицарства. Лише після ліквідації Гетьманщини як автономної козацької держави основна частина українського народу була відірвана в культурно-історичному сенсі від європейської цивілізації, хоч менша частина (галичан, буковинці, закарпатці) належали до неї аж до Другої світової війни.

Підтвердженням належності наших предків до європейської цивілізації стало козацтво. Українське лицарство має давні традиції, що йдуть від княжої дружини. Такого феномену не знала Московія, військо якої творилося на ординських традиціях. Якщо в Україні особливо пошанували співців лицарської слави кобзарів, що створили своєрідний епос – народні думи, то москалі не знали такого літературного жанру, бо в них не було лицарства, а лише розбійники на кшталт Стеньки Разіна.

Історія переконує, що завжди антиподом України була Московія, що не може існувати як імперія без псевдоісторичних мітів. Приміром, цар Іван Грозний «виводив» свій родовід від римських імператорів. З того часу москалям втовкмачували ідею Москви як «третього Риму». За советських часів ідею «третього Риму» замінила ідея Третього Інтернаціоналу, що ставив перед собою за мету світове панування більшовицької імперії, зародком якої вважали СРСР, а потім – «світову соціалістичну співдружність». Однак вони розпалися наприкінці XX століття.

Відразу після свого виникнення предки нинішніх москалів продемонстрували ворожість до нашої держави. Вперше Україна зазнала варварського нападу їхніх предків у 1169 році, коли орди Андрія (Китая) Суздальського захопили і пограбували Київ. Аж до кінця свого існування Російська імперія не відмовилася від експансії українських земель і агресії, сподіваючись захопити Галичину як український П'ємонт і турецький Стамбул як центр світового православ'я. Імперія у формі СРСР прагнула світового панування, але зазнала краху. Її рудимент у формі Російської Федерації докладає зусиль для відновлення двополюсного світу й колишнього світового статусу.

Імперії розвиваються циклічно. Вони не витримують ринкової економіки й приватної ініціативи, піддаються лише частковій модернізації, що не рятує від остаточного краху. Імперська політика Московії невід'ємна від тоталітаризму, зародки якого проявляються вже в селянській общині, що була докорінною протилежністю української громади. Більшовики перетворили общини в колхози. Тоталітарний режим проникає у сім'ю, встановлюючи загальний контроль, який у різний час здійснюють церковні структури, партійні організації, спецслужби.

Альтернативою тоталітарній державі в ХХ столітті виявилися міждержавні об'єднання у формі Європейського Союзу й НАТО, що протистояли військовій Організації Варшавського Договору і Совету Економічної Взаємодопомоги, а нині – імперській структурі Євразійського Економічного Союзу та іншим конструкціям під зверхністю Російської Федерації.

На противагу окцидентальній цивілізації східнохристиянська цивілізація після розпаду великокняжої Київської імперії у Заліссі утвердилася квазіправославна євразійська (московська) цивілізація, що ґрунтується на фундаментах Алтин-Орди й Візантійської імперії, зазнавши більшовицької советизації в ХХ столітті. Більшовицький тоталітаризм успадкований Гітлером у Німеччині, Мао Цзедунем у Китаї, Пол Потом у Камбоджі, Фіделем Кастро на Кубі.

Після проголошення незалежності Україна утверджується як держава європейської цивілізації, долаючи внутрішні й зовнішні сили євразійської (московсько-православної) цивілізації.

2. Освіта й виховання людини як утвердження спільноти

Нинішня освіта стоїть перед викликами і вимагає індивідуального підходу та створення належних умов для навчання і всебічного розвитку. Проте неодноразові спроби реформувати нашу освітню систему закінчуються невдало, навіть дають негативні результати: лише знецінюють університетський диплом, хоч проблеми не просто залишаються, а ще більше загострюються. Реформи не розкріпачують індивідуальність, не розвивають уяви, не сприяють творчості, а навпаки.

Масова державна освіта, що зародилася в середині ХІХ століття, зіграла позитивну роль, дала змогу самореалізуватися мільйонам юнаків і дівчат, але нині вона не відповідає новим вимогам. Щоб визначити перспективи національної освіти, треба критично проаналізувати здобутки нашої школи, обґрунтувати доконечність докорінних змін. Її

мета стосується самовизначення людини, щоб закласти фундамент для повноцінного життя, а це передбачає необхідність зрозуміти кожен прохований талант, доквілля і місце в ньому людини як активного члена суспільства й громадянина.

Реформа освіти передбачає зміни на найнижчому рівні, у взаємозв'язку «учень-учитель». Зрештою, йдеться не так про реформування як про *трансформування* освіти, цебто її перетворення на нових засадах, щоб навчання і викладання відповідали талантам та потребам підопічних учнів. Революційні перетворення у галузі освіти повинні рухатися знизу вгору, а не згори вниз, цебто не з чиновницьких кабінетів до шкільних класів чи університетських аудиторій, а навпаки. Потрібно зважати на інтереси учнів, їхні потреби.

Питання про стандартизацію освіти набуло глобального характеру. Нині без реформи освіти не можливо відродити постколоніальну, постсоветизовану і постгеноцидну націю, якою стало українство на рідних землях після розпаду СРСР. Потреба змін у освіті зумовлена різними причинами. Звісно, на перше місце необхідно поставити збереження і розвиток *культури*, що вимагає належного освітнього рівня. Реформи освіти вимагає *економічний* розвиток країни в постіндустріальному, інформаційному суспільстві. З освітою пов'язаний *політичний* розвиток держави, який вимагає чіткої політичної орієнтації громадянина. Не варто недооцінювати *особистісної* причини, бо лише освіта забезпечує реалізацію інтелектуального потенціалу людини.

Уряди передових країн приділяють особливу увагу підвищенню стандартів освіти, щоб відкрити учням шлях для подальшого навчання, а також для самоосвіти. Вони вживають заходів, щоб посилити конкуренцію і спонукати до навчання, а держава сприяє урізноманітненню шкільної освіти, залученню до її фінансування приватного капіталу. Звісно, в умовах панування в Україні чужого олігархічного капіталу про таке не може бути мови.

Потрібно зазначити, що боротьба за стандартизацію освіти не дала бажаних результатів. Не оправдалися сподівання, пов'язані з Болонською системою: про неї в Україні перестали навіть згадувати. Після закінчення вищої школи молодь часто не могла влаштуватися на роботу за фахом. Хоч кількість ВНЗ збільшувалася, якість університетських випускників не поліпшилася, а відкриття приватних ВНЗ значно понизило освітній рівень. Диплом про вищу освіту втратив свою престижність. До вишів дуже часто вступають лише для того, щоб уникнути служби у війську й не потрапити на лінію бойових дій у Донбасі.

Керівники ВНЗ почали відкривати без жодної потреби в державному масштабі юридичні та економічні спеціальності, щоб заманити більше

випускників шкіл. Як відомо, теперішня молодь менше вибирає технічні спеціальності, бо престиж інженера впав, а ще власник такого диплома може нерідко поповнити число безробітних або працювати на посадах, що не потребують вищої освіти.

У нинішньому світі фахівців цінують за дві риси: динамічність і креативність. Прагнення стандартизувати освіту не сприяє зацікавленню учнів навчанням, негативно впливає на моральний стан учителів, яких витісняють репетитори. Отож, необхідно поліпшувати умови праці вчителів, зокрема їхнє державне забезпечення. Щоб підвищити мотивацію учнів, доконечно поліпшити якість навчання, зокрема запропонувати належну навчальну програму, розробити інформативну систему оцінювання знань, чого не розуміють чиновники від освіти, що нав'язують стандартизацію в галузі.

Нову модель освіти потрібно будувати на інших засадах, дати дітям змогу заглянути у своє майбутнє, навчити їх творчого підходу, виховувати почуття впевненості у своїх силах і самореалізації, зрозуміти практичне значення шкільної освіти, пробудити в них громадську ініціативу, зацікавлення мистецькими заходами й роботою в гуртках, щоб з'явилися почуття цілеспрямованості й самоповаги, а натомість долалася байдужість.

Традиційна освіта пов'язана з промисловою революцією у середині XIX століття, коли запрацювало колесо індустріалізації. Поряд зі старою знаттю і робітничим класом виник «середній клас», приналежність до якого значною мірою залежала від таланту людини, її здатності ризикувати. Розвиток комерції й технологій, нових наукових і мистецьких ідей спричинився до становлення системи масової освіти. За своєю формою масова освіта нагадувала піраміду, основу якої становить початкова ланка, на ній вивищувалася середня освіта, а на вершині стоїть вища школа. Кожен рівень мав чіткі завдання. У початковій ланці навчали читання, лічби й письма. Середня школа поєднувала теорію з практичними ремеслами, розрізнялася за видами. Її випускники могли здобувати фах у коледжах, а обмежена кількість – вступати в університети, дебото закінчувати вищу школу. Кожна країна мала свої особливості організації освіти, але зрештою всі дійшли висновку про доконечність іспитів.

Проте учні відрізняються не лише за здібностями, а й за інтересами і характером, хоч кожна людина має певну фантазію, схильна до творчості, що доконечно заохочувати. Уже такі особливості заперечують намагання стандартизувати шкільництво, бо так можна притлумити прояви особливих талантів, без розвитку яких учні почувуються зайвими. Заохотити дітей до навчання може створення ігрового середовища,

коли учні набувають навиків працювати в команді й відчувати колективну відповідальність. Змагальність між членами команди вимагає гнучкості та впевненості в собі. Звісно, тут виникає потреба в досвідчених лідерах, сумлінній праці вчителів, стимулюванні учнівської творчості. Інакше учні втрачатимуть інтерес, проявлятимуть байдужість, не будуть співпрацювати, а навпаки, чинитимуть опір.

Школа повинна дбати про фізичний, інтелектуальний, духовний і соціальний розвиток учня як члена суспільства й громадянина держави, створювати належне соціальне й природне довкілля, плекати таланти й розвивати потенціал, проявляти турботу до вихованців. Освіта не може ігнорувати розвитку економіки не тільки в окремій країні, а й у глобальному масштабі. Нинішні учні повинні розбиратися у світових проблемах, набути економічної та фінансової грамотності, навичок підприємництва й діловитості, знати свої громадянські права та обов'язки, а також досягти певного рівня екологічної та медичної грамотності.

Динамічність ХХІ століття вимагає від наших сучасників новаторства, творчого й критичного підходу, належного рівня ділового й побутового спілкування, забезпечення співпраці в нових умовах. Звісно, динамічність суспільного розвитку передбачає пристосування до суспільних і політичних змін, прояв ініціативності, належну саморегуляцію, соціальні й культурні навички у різних умовах, почуття відповідальності. Нині високо цінується свідоме ставлення до громадянських і фахових обов'язків, організаторські навички. Нинішня школа повинна поєднувати два завдання: по-перше, навчити учнів здобутків власної культури, а по-друге, прищепити їм терпимість до чужої культури.

У демократичних країнах школа покликана виховати активних громадян, готових до управління державою на різних рівнях. Без таких громадян про демократію не може бути мови. У нашій державі вивчення громадянських прав і усвідомлення своїх обов'язків набуває особливого значення.

Уже більше двох тисячоліть не втрачає актуальності афоризм «Пізнай самого себе». На таке самопізнання спрямована освіта, яка збагачує не лише розум людини, а й душу. Перед педагогом стоїть непросте завдання: знайти особливий підхід до кожного зі своїх вихованців, щобто *персоніфікувати* освіту. Хиби традиційної освіти в тому, що вона орієнтувалася на знання про довколишній світ, а внутрішньому світові людини не приділяла належної уваги.

До дітей потрібно ставитися, певною мірою, як до вроджених учнів. Проте нинішні системи навчання не сприяють цим вимогам, бо вони віддалені від практики, орієнтуються, як правило, на *пропозиційні* знання, а не на їхню єдність із *процедурними* знаннями. Інакше кажучи,

вони наголошують на «що?», забуваючи про «як?», без чого неможливо закласти основи для розвитку в майбутньому. Отож, потрібно усунути обмеження для навчання, пристосувати його до талантів та інтересів учнів, надати *індивідуалізації*.

Кожна людина має вроджені здібності. Живучи у світі, вона вирізняється силою уявлення і творчості, особливостями співжиття з іншими людьми відповідно до певних правил. Стандартна програма не бере до уваги таких особливостей. Графік навчання має бути персоналізований, динамічний і гнучкий, а не нагадувати своєрідний конвеєр, що звужує час і простір для творчості, зумовлює напругу, ігнорує особливості кожного учня.

Оцінювати навчання треба різними способами – від оцінки відповідей на запитання до есеїв і проєктів. Деякі вчителі дають учням завдання написати відгуки на прочитані книжки чи певні події. Важливе значення мають спостереження за самотійною роботою учня та оцінка його самоаналізу. Звісно, обмеження лише стандартними тестами не дає повного уявлення про рівень знань.

У школі потрібно приділити особливу увагу вільній грі, що має різноманітні форми, сприяючи не тільки інтелектуальному й фізичному, а й емоційному і соціальному розвитку. Проте стандартизована освіта знецінює такий вид навчання, хоч гра сприяє розумовому розвитку, зокрема фантазії, дає змогу дітям самотійно досліджувати довкілля, навчає долати труднощі, проявляти особисту ініціативу. Щоб учні могли навчатися природно, їм треба дати свободу як можливість вибору. На таке повинна орієнтуватися нова система навчання, щоб розпалити жагу до нових знань.

До освіти необхідно ставитися як до живого процесу. *Традиційне* навчання зводилося до викладання фактів, які мали запам'ятати учні. На противагу йому *прогресивне* навчання на перше місце ставить самотійне дослідження і самовираження учнів, що неодмінно передбачає їхню працю в малих групах. Проте межа між цими підходами відносна, адже досвідчений учитель поєднує їх. Творчість охоплює не лише оригінальний вияв самого учня, а й набуття ним технічних умінь.

Учитель повинен бути не тільки викладачем свого предмета, а й наставником і провідником. Треба допомогти учневі повірити у свої сили, навчити ризикувати, виховувати в нього упевненість в успіх, мотивувати пошуки нестандартних розв'язків, спонукати до мислення.

Щоб зацікавити студентів, доцільно дати їм змогу ознайомитися з лекцією в Інтернеті, прочитати перед нею відповідний матеріал підручника, задуматися над питаннями та відповідями до них. При такому підході викладач розпочинає лекцію із вступу, а тоді спонукає студентів

до розмови, просить обґрунтувати свої висновки. Йдеться про використання методу «*взаємного викладання*», адже поза межами школи людина діє не на засадах окремих навчальних предметів, а підходить на міждисциплінарному рівні.

Учитель повинен поставити перед собою конкретні цілі. Щоб досконало викладати предмет, доконечне не тільки його досконале знання, а й уміння передати учням, надихнувши на його вивчення. Потрібно опанувати досвід інших країн і постійно вдосконалювати методику. Такі вчителі утверджують упевненість учнів у своїх силах, виховують самостійність, щоб вони примножували набуті навички. Водночас вони навчають нестандартно мислити, експериментувати, набувати дослідницьких навичок, що має особливе значення для майбутніх науковців.

При навчанні доцільно використовувати експеримент, який передбачає одночасне вивчення тих самих проблем у різних науках. Приміром, вільна система навчання орієнтує на поєднання у вивченні математики з гуманітарними науками, а мистецтва – з біологією. При такому навчанні на перше місце ставлять індивідуальний підхід, заперечуючи стандартизоване тестування. Водночас шкільна робота повинна бути динамічна, передбачити гнучкий і *персоналізований* розклад, щоб учні не відмовлялися від вивчення одних улюблених предметів на користь інших при їх одночасному проведенні. Однак тут постає питання про те, як відрізнити обов'язкові й необов'язкові предмети.

Перед школою стоїть питання про те, яких знань і умінь повинні набути учні, бо освіта має чотири *цілі: економічну, культурну, соціально-політичну й особисту*. Насамперед учитель повинен підтримувати й удосконалювати у своїх вихованців допитливість, спонукати до самостійного дослідження, пошуків, розмірковувань, розвивати творчі здібності дітей у певному напрямі, щоб не завдавати шкоди іншим людям і природному довкіллю.

Особливого значення набуває критичне мислення, що визначає ставлення до потоку інформації, різних, нерідко суперечливих, ідей і закликів, адже Інтернет посилює чималі ризики, що ведуть до серйозних помилок і плутанини. Потрібно навчитися розрізняти факти від їх інтерпретації, правду від обману, розумні висновки від безглузких тощо. Важливе значення має навчання спілкування між людьми, співпраці в групах, гуртах, громадах для розв'язання певних спільних проблем.

Завдання школи полягає також у тому, щоб виховати в учнів співчуття, самовладання і зосередженість, що ґрунтуються на «золотому правилі», відомому ще зі Святого Письма: людина повинна ставитися до іншого так, як хоче, щоб ставилися до неї. У співчутті проявляється гуманність. Зосередженість зумовлюється тим, що людина живе в двох

світах: *внутрішньому й зовнішньому* (довколишньому). Проте стандартизовані навчальні програми спрямовані насамперед на зовнішній світ, хоч його пізнання починається із самопізнання, на чому наголошував ще наш філософ Григорій Сковорода. Щоб виховати зосередженість, школи практикують щоденну медитацію. Доречно нагадати, що така практика давала змогу вижити у тюремних польських, німецьких і московських умовах легендарному політв'язневі Михайлові Сороці.

Головна роль у освіті належить науковим дисциплінам, що поділяються на природничі, технічні й суспільні. Проте завдяки динаміці вони можуть переплітатися на міждисциплінарному рівні. Хоч наука перебуває, порівняно з мистецтвом, на протилежному полюсі, позаяк спирається на суб'єктивні почуття, їм обом властиві уявлення і творчість, критичне мислення.

Зацікавлення науковою дисципліною утверджується тоді, коли її вивчення не обмежується сприйняттям абстрактних ідей, а переходить безпосередньо у життєву сферу, а також використовується згаданий міждисциплінарний підхід, застосовується метод проб і помилок, що заперечує традиційний поділ на академічні й прикладні дисципліни.

Педагоги дотримуються протилежних концепцій щодо ставлення учнів до навчання. Одні з них вірять у те, що в дітей потяг до навчання вроджений, а інші – трактують дітей як лінивих від природи, що вимагає примусу. Останній погляд ґрунтується на тому, що через певний період учням стає нецікаво навчатися. Отож, перед школою стоять два завдання: *перше* – допомогти опанувати загальними знаннями; *друге* – *сприяти* прояву особистих зацікавлень учнів, щоб забезпечити свободу вибору. Щоб виконати такі завдання, доконечна співпраця учителів і учнів.

Хибою нинішньої школи є традиційна форма оцінювання і стандартизоване тестування, хоч у них сумніваються не лише вчителі, а й учні та батьки. Звісно, в певних випадках стандартизація потрібна. Однак доцільно зважати на відмінності між дітьми, не ідеалізувати стандартизації, а використовувати її як часткове оцінювання. Основний недолік тестів у тому, що вони ігнорують контекстуальні чинники, а результати їхні односторонні. При такому підході учителі звертають увагу на тести (у наших умовах – на зовнішнє незалежне оцінювання), що знецінює працю вчителя випускних класів, бо діти ходять не на уроки до школи, а відвідують репетитора, а це знижує якість освіти. Стандартизоване тестування на перше місце ставить не навчання і знання, а оцінювання, заперечує творчість, не допускає аналізу відповідей, веде до комерціалізації освіти. Належне оцінювання дає змогу *підсумувати* знання учнів, *визначити* рівень розвитку, *орієнтуватися* вчителю на майбутнє.

Сучасна школа повинна виховувати в учнів допитливість і навчити мислити, захоплюватися небаченим, новим, виявляти свої сильні й слабкі властивості, практично використовувати набуті знання. Водночас школа повинна витворити *модель ідеального випускника*. Нинішній час вимагає масштабного мислення й творчості. Для цього учні мають не лише пропонувати власні відповіді, але обґрунтовувати їх. Так виявляється в талант школяра.

Пристаючи до змін у школі, доцільно зважити внутрішні й зовнішні чинники. Успішність школи залежить від різних чинників: створення комплексної та реальної навчальної програми; творчого спрямування навчальних дисциплін; зв'язку навчання з практикою; урізноманітнення методики навчання; використання різних критеріїв оцінювання; співпраці учителів, учнів, батьків; зміни інфраструктури школи й населених пунктів; створення належної доброзичливої атмосфери.

До навчального процесу причетні *три суб'єкти: школа, сім'я і місцева громада*. Їхня співпраця сприяє вдосконаленню роботи школи. Взаємозв'язок сім'ї та школи буде ефективний тоді, коли налагоджений регулярний діалог їх як рівноправних партнерів, співпраця в інтересах учнів, що сприятиме їхньому здоровому фізичному й інтелектуальному розвитку. Співпраця школи з місцевою громадою має свої особливості, адже до громади, як правило, належать батьки учнів. Найголовніше в такій співпраці – гарантія захисту школярів від порушення їхніх прав. Вона посилює довіру між учителями школи, сім'ями учнів і місцевою громадою, роль якої підвищується на основі чинного законодавства про місцеве самоврядування.

Форми співпраці школи, батьків учнів і громади різноманітні. Скориставшись новими засобами зв'язку, вчителі інформують батьків не тільки про навчання їхніх дітей, а й про шкільні справи, що відчиняє «віртуальні вікна» до школи. Зі свого боку батьки можуть надсилати свої пропозиції вчителям і керівництву школи. Вони беруть участь у різних шкільних заходах, на яких виступають їхні діти. Спільна мета дає змогу об'єднати учнів, їхніх батьків і учителів із керівництвом громади. Школи можуть організувати курси вивчення й удосконалення державної мови, якщо йдеться про місцевості, де значну частину становлять національні меншини. При такій співпраці діти мають ліпші шанси для успішного навчання.

Щоб забезпечити зміни в освіті, доконечне, насамперед, нове бачення її майбутнього, що доповнюється кваліфікованими педагогами, праця яких належно стимулюється, і, безумовно, матеріальним і фінансовим забезпеченням школи, на основі чого обґрунтовується реальний план дій. Лише комплекс таких складників гарантує успіх, інакше чекає

невдача, підкрадається тривога, запановує розгубленість і розчарування, розпорошуються сили педагогів і наявні ресурси, а частина працівників чинить явний чи прихований опір. Працівники школи діляться на три типи: одні з них намагаються працювати творчо як *майстерні педагоги*, долаючи шаблони, інші – готові до змін, але чекають розпоряджень (*потенційні новатори*), нарешті, треті – не хочуть долати шаблонів (*консерватори*).

Освіта в нинішній Україні повинна забезпечити молодь самозарядністю, навчати не так шукати роботу, як створювати робочі місця через підприємництво. Рушієм західної (окцидентальної, євроатлантичної) цивілізації є *креативність* на противагу московсько-православній цивілізації, що орієнтується на пасивне пристосування. Наше майбутнє залежить від людей, їх громадянської позиції, міцного характеру, ґрунтовної освіти, сучасної культури, розвиненої творчості.

Стандартизована освіта недооцінює ролі мистецтва в житті людини, обмежуючи їх переважно малюванням і музикою. Окрім того, навчальні дисципліни ділять на корисні й некорисні. До останніх разом із мистецтвом зараховують історію та географію. Зрештою, така освіта зосереджується на частинах освіти, хоч їх треба вивчати в системі. Вибір шкільних дисциплін зумовлюється потребами ринку.

Мета освіти – розвивати і плекати таланти й здібності задля майбутнього. Наша освіта вимагає перетворень, щоб відповісти на нові виклики століття. Йдеться про радикальні зміни в *школі*, під якою розуміють інституцію у широкому значенні, незалежно від форм і особливостей навчання та викладання, що забезпечують надання *освіти* своїм учням. Освіта має чотири головні мети: *особисто-інтелектуальну*, де бто розвиток талентів і задатків здібностей; *соціально-політичну*, яка дає змогу діяти як член суспільства і громадянин; *економічну*, щоб підготувати учня до самостійного життя; *емоційну*, що передбачає почуттєве сприймання світу.

Нині доконечно змінити уявлення про навчання, спрямовувати його на формування активного ставлення учнів до життя, що вимагає, як зазначалося, *персоналізації* підходів, використовуючи новітні інформаційні технології. Таку мету має дистанційне навчання, коли учні навчаються, не перебуваючи в класі чи аудиторії. Важливе значення належить суспільно корисному навчанню, яке дає змогу поєднувати навчання за встановленою програмою із громадською працею. Життя вимагає постійного підвищення освіти, незалежно від віку та здібностей.

Доконечність революції у навчанні зумовлена революційними змінами в засобах комунікації та інформації. Мережа Інтернет пов'язала сотні мільйонів приватних комп'ютерів. Ще треба додати кілька мільяр-

дів процесорів. Інтегровані методи навчання дають змогу впродовж коротких термінів наздогнати пропущене. Набуває обертів прискорене навчання, адже змінюється політика, економіка, культура, наше суспільне й родинне життя. Звідси – доконечність переходу до суспільства, що навчається, як відповідь на зміни в спілкуванні, в усіх сферах способу життя і мисленні. Інакше у суспільстві посилюватиметься не лише неосвіченість, а разом з нею соціальний песимізм, нездоровий спосіб життя, зубожіння, злочинність, що неодмінно ведуть до соціальних вибухів.

Зміни в освіті передбачають філософський підхід на основі найновіших досягнень, бо доконечно відкрити внутрішнє ество людини. Навчання стає ефективнішим тоді, коли приносить радість людині. Ефективна школа має брати до уваги індивідуальність складу розуму. Перед суспільством стоїть завдання – створити такі умови, щоб усі діти прагнули навчатися самостійно.

Задатки дитини потрібно розвивати вже в дошкільному віці. Як пише Бакмінстер Фуллер, «усі народжуються геніями», проте упродовж шести дитячих років під зовнішнім впливом позбавляються своєї геніальності. Щоб стати володарем власного життя, людина має самостійно навчатися, мотивувати свої дії та чинити відповідно до цих мотивів.

Зміна способів навчання у сучасному світі передбачає створення нової моделі освітньої системи. Необхідно зважати, що пізнавальні здібності людини закладаються ще в дошкільному віці, вирішальну роль у чому відіграють батьки, чого не беруть до уваги навіть уряди передових держав. Як наслідок – учня потрібно орієнтувати на найважливіші знання з різних предметів, а школа повинна забезпечити методи прискореного навчання, запровадивши внутрішню комп'ютерну мережу і спростивши способи інформації, для чого треба залучити досвідчених експертів. Навчальний процес можуть змінити комп'ютерні ігри, а *основний акцент доцільно поставити на самоосвіту.*

Персональний підхід до учнів повинен зважати на доконечність унікального стилю навчання, бо кожна людина відрізняється від інших особливостями свого мислення, сприйняття знання, від чого залежить також її праця. Наприкінці ХХ століття розвинені країни перейшли від індустріального суспільства, яке репрезентували механізація та будівництво, до суспільства інформаційного, при якому цінуються допитливий *розум*, нові *знання* й *творче мислення*. Змінюється все: від нашої домівки до міст, уявлень про працю та комунікацію. Початок чинної комунікаційної революції припадає на 1971 рік, коли у життя людини увійшли комп'ютерний мікропроцесор і кишеньковий калькулятор. Нині всупереч протестам антиглобалістів світ охопила нова інформаційна мережа.

Тепер організаційно змінюються компанії, поділяючись на менші самостійні підрозділи, автономні осередки, реструктуризується бізнесова ієрархія. Кількість робітників у промисловості зменшується так, як раніше було в сільському господарстві. Машини витісняють робочу силу. Ще один доказ того, що марксизм як ідеологія начебто пролетаріату не має жодних перспектив. Виробництво зростається зі сферою послуг, розвивається інтернет-торгівля, що вимагає нового підходу до навчальних програм.

Як вважають педагоги, у майбутньому найбільше розвиватимуться нестандартизована освіта, міжнародний туризм, змістовний відпочинок, бо час на працю упродовж століття зменшиться більше, ніж удвічі. Збільшуватиметься кількість робочих місць у туризмі, що вимагає ґрунтовного вивчення чужоземних мов, етики, психології, нових культурологічних знань, удосконалення інфраструктури, становлення індустрії розваг тощо. Зазнають змін форми праці: одна група працівників належатиме до *проектних* груп; інша – об'єднуватиме працівників з *неповною* зайнятістю чи на певні сезони; а ще інша група буде працювати в *домашніх* умовах або вести родинний бізнес. У керівній ланці зростатиме роль жінок, які спроможні створити перспективу порівняно з чоловіками.

Можна вважати парадоксом, але потрібно наголосити, що глобалізація людського життя має своїм наслідком посилення «культурного націоналізму», який передбачає збереження окремішності людської спільноти, *національної мови, рідної культури, підвищену самооцінку*. Попри певні негативи в разі неправильного трактування цих неодмінних властивостей нації, він відкриває можливості для розквіту різних технологій.

Демографічні зміни спричинилися до перетворень у системі охорони здоров'я, а також у освіті, що неодмінно передбачає посилення самостійного навчання (*самонавчання*), чому служать персональні комп'ютери. Проте зміни у сфері освіти відбуваються повільно.

Постіндустріальне суспільство передбачає новий поділ праці, партнерство між власником (володільцем) і виконавцем, збільшення кількості володільців акціями фірми, нові форми управління, раціональний поділ прибутків тощо. З цього випливає доконечність гнучкого графіка праці, посилення ролі проектних команд, доконечність оплати навчальних курсів працівників, удосконалення форм підвищення кваліфікації, створення сприятливого довкілля біля робочого місця і т. ін. У нових умовах *відроджується дух особистості*, посилюється її відповідальність не тільки за свої дії, а й за своє майбутнє. Така революція розпочинається ще в ранньому дитинстві, бо її рушійною силою виступають самі учні, яким треба надати певні засоби.

У нашому столітті кожна особа матиме можливість спілкуватися за допомогою Інтернету, створювати власну навчальну програму, використовувати різні інформаційні джерела. Школа спрямовуватиме свою діяльність на те, щоб учні могли опанувати науку *навчатися*, науку *мислити*, науку *управляти*, щоб стати «самостійним менеджером». Навчальні заклади співпрацюватимуть з фірмами чи іншими організаціями. При школі буде створене допоміжне господарство й торгову систему, щоб учні застосовували здобуті знання на практиці. Діяльні особи волітимуть не йти на пенсію, а продавати свої послуги чи продукти праці за допомогою Інтернету.

Нинішня (традиційна) система освіти вимагає не просто реформування, а формування нової моделі з індивідуальними підходами до навчання. Йдеться не просто про шкільництво, а про революцію у навчальному процесі, адже комп'ютерна та інформаційна революція змінила нинішнє покоління, ще більше ніж зміни, пов'язані з винаходом друкарського верстата, телефона, радіо, телебачення, автомобіля тощо. Випускники школи повинні отримати кваліфікацію, яка відповідає перспективним галузям нашого століття. У майбутньому користування комп'ютером та Інтернетом стане доконечністю.

Змінюється роль учителя, який раніше забезпечував інформацію своїх учнів, бо тепер вони можуть знайти її на сторінках певних програм у мережі Інтернет як сучасному інформаційному засобі. Психологи вважають, що половина індивідуальних задатків дитини до навчання формується у ранньому дитинстві, але це не означає, начебто вона вже опанувала половину майбутніх знань: йдеться лише про ґрунт для майбутнього навчання. Отож, найпершими педагогами дитини слід визнати батьків, а не вчителів, що вимагає надання їм відповідних педагогічних і психологічних знань.

Особливої уваги потребують діти до чотирьох-п'яти років, бо вони мають переважно чималий інтелектуальний потенціал, що вимагає відповідної навчальної програми. У старшому віці доцільно орієнтуватися на індивідуальний стиль навчання, до нього треба пристосувати методи викладання. Не варто зводити все до візуального чи слухового стилів, бо деякі діти ліпше пізнають світ на дотик чи в процесі руху. Щоб запам'ятати навчальний матеріал, потрібно мати на увазі певні особливості сприймання (приміром, за допомогою читання, спілкування в інтерактивній групі тощо). Традиційна система уроків застаріла, хоч оптимально пристосуватися до індивідуального стилю кожного учня також не вдасться. Проте необхідно розробити індивідуальні навчальні програми, що відповідатимуть його особливостям.

Мета школи в тому, щоб навчити учня вчитися і мислити, чому треба підпорядкувати викладання усіх дисциплін. Серед різних технік

доцільно використовувати інтегроване навчання, щоб прищепити навички продуктивного мислення. Для цього в дитинстві вдаються до рим, ритмів, співів, малюнків, дій тощо.

Серед педагогів нема однастайності щодо предметів, яких доцільно навчати в школі. Прихильники однієї групи дотримуються поглядів *есенціалізму*. Вони наголошують на вивченні небагатьох предметів, які вважають за базові. Такий погляд панує у Великобританії. У більшості європейських країн переважає *енциклопедизм*, за яким освіта повинна охоплювати основні людські знання. Він започаткований Я. Коменським, який навчав, що треба виходити з природних законів і спрямовувати навчання на виховання відчуттів у дітей незалежно від соціального походження, бо всі люди створені рівними.

Навчання у ранньому віці й активізація відчуттів для засвоєння знань – такий підхід, започаткований ще Аристотелем і розвинений Жаном-Жаком Руссо. Він досягнув апогею у XIX столітті, але мав прихильників і серед видатних філософів минулого століття. **Прагматичний підхід** заснований у США Джоном Дьюї. Одні його прихильники орієнтуються на індивідуальні потреби дітей, а інші – на перебудову суспільства. Ще один підхід ґрунтується на здоровому глузді, передбачає поєднання здобутків усіх систем і прагнення до самостійного поповнення знань, спрямовуючи їх використання на власне майбутнє. Звісно, потрібно уникати догматизму, плекати радість від навчання, не допускати заниженої самооцінки.

Головне в навчанні – прищепити потяг до саморозвитку, навчитися мислити й застосовувати свої знання у житті, домогтися підвищення самооцінки учня, яку педагоги ставлять вище від змісту навчання. Людина засвоює більшість знань *підсвідомо*. Вона сприймає інформацію через п'ять основних відчуттів (зір, слух, дотик, нюх і смак). Мозок людини спроможний вчитися незалежно від свого віку, але він постійно змінюється. Дослідники розрізняють три головні стилі навчання, кожен з яких покладається відповідно на рух (експеримент), читання (малюнок), звук (бесіду чи музику). Кожна людина поєднує ці стилі дуже своєрідно. Запам'ятовування інформації залежить насамперед від асоціації. Питання полягає в тому, як зберігати отриману інформацію.

Сприймати, зберігати й використовувати інформацію дають змогу різні чинники. Насамперед потрібно згадати спорт, позаяк успішні спортсмени мали конкретну мету, уміли передбачити своє майбутнє і діяли задля наближення успіхів. Успіхи спортсменів не можливі без мети й залежать від постійної діяльності, практики. Інакше людина залишиться мрійником.

Ознайомлення з навчальним предметом слід розпочинати із загально-го уявлення, що творить цілісну картину, а тоді переходити до деталей.

У кожній сфері доцільно виявити засади, без яких не може бути мови про успіх. Успішне навчання можливе лише тоді, коли учень зацікавиться, прагне щось вивчити. Ефективність навчання залежить від єдності теорії та практики. Нині особливе значення має прискорене навчання.

Нинішній світ потребує нових революційних ідей, а школа повинна закладати основи для їхнього творення, що стосуються зміни способу мислення і навчання, комунікації, праці й життя. Щоб створити нову оригінальну ідею, треба змінити комбінацію наявних елементів. Спочатку слід *сформулювати назрілу проблему*, цебто кинути виклик реальному становищу. Отож, школа повинна насамперед навчити нового мислення. Життя неоднозначне, тому правильна відповідь може бути не одна, що суперечить формальній логіці, яка фактично звужує пошуки. Далі – визначити *мету*, уявно змалювати омріяний ідеал. Звісно, розв'язання проблеми вимагає всебічного підходу, зваження усіх фактів. Традиційне мислення за давніми стереотипними схемами, як правило, не наближає до мети, тому доводиться знаходити нові підходи до розв'язання проблеми, виходити поза межі своєї сфери, експериментувати з різними комбінаціями, залучити всі свої відчуття, асоціації. Нові ідеї треба постійно перевіряти.

У школі традиційній учнів орієнтують на наявність готових відповідей на поставлені запитання. Нині на перше місце треба поставити вдосконалення. Щоб удосконалити традиційне мислення, у вищій школі вивчають логіку, психологію, філософію. Зрештою, вдосконалення мислення сприяє вивчення математичних та інших наук. Проте нові вимоги висувають на перше місце пошуки нових ідей у різних галузях, що називається **латеральним** (лат. *lateralis* – бічний) мисленням, яке передбачає непрямий творчий підхід до розв'язання проблем, орієнтований на *інноваційні ідеї* як проміжні ланки для оригінальних рішень, звільняє від стереотипів, трактує мислення як комбінацію дій мозку з поставленим завданням. Дослідники називають ще інші різновиди мислення. Креативності в школі сприяє насамперед невимушена атмосфера.

Мозок дитини розвивається поетапно. Народжена дитина спочатку розпізнає різні предмети, а відтак починає розмірковувати. Здібності такої дитини наймовірно високі. Як зазначалося, здатність дитини до навчання формується приблизно наполовину упродовж перших чотирьох-п'яти років життя, а в наступні чотири роки – ще на тридцять відсотків. Найбільше дитина засвоює через свою діяльність як основний спосіб навчання у тому віці. У процесі гри дитина пізнає світ. Відтак цей процес уповільнюється. Найбільше на розвиток дитини впливає довкілля, рухливі ігри, що активізують діяльність мозку. Такі особливості доцільно брати до уваги в роботі школи, навчанню в якій потрібно

задати приємного характеру, щоб діти відчували радість від пізнання. Батьки також повинні навчатися, щоб виховувати дітей. Подібний досвід використовують передові країни світу. На жаль, нинішні умови в Україні не сприяють цьому, бо велика кількість одного з батьків проживає окремо від дитини. А майбутнє держави залежить від рівня розвитку інтелектуальних сил нації!

Самооцінка людини повинна спиратися на підвалини власних позитивних досягнень, а не програмувати себе на неуспіх чи навіть поразку. Такій самооцінці належить вирішальне значення. На неї впливають різні чинники, зокрема відсутність моральних і фізичних обмежень, самоусвідомлення, усвідомлення належності до певної спільноти, відчуття власної компетентності й перспективи. Досягнення певної мети стимулює мотивацію та продуктивність навчання.

Щоб відповісти на виклики ХХІ століття, у передових країнах намагаються поєднати дослідження людського мозку з досвідом роботи дитячих садків, національною культурою та особливостями суспільного розвитку. Нове навчання повинно бути захопливим, змістовним і швидко засвоюваним. Як наслідок – отримаємо інтегроване прискорене навчання, що забезпечує оптимальні умови, зацікавлення темою, критичне мислення, творчу орієнтацію, активне засвоєння матеріалу з використанням знань, обґрунтовану самооцінку.

Перешкодами для навчання є певні упередження, коли учень заздалегідь перебільшує тягар навчального матеріалу, знецінює свій інтелектуальний потенціал, сумнівається у своїх успіхах. Учнів доконечно заохочувати, підкидати їм позитивну думку, дати змогу вивільнити емоції, що забезпечує належне активне налаштування. Найперше потрібно подати загальну картину, щоб привабити увагу, намалювати асоціативну схему, зваживши індивідуальні особливості учнів, а для полегшення у сприйнятті матеріалу поділити урок на певні частини.

Щоб зберегти в пам'яті вивчену інформацію, її доцільно спочатку обміркувати, вдаватися до періодичної активізації, поєднувати теоретичне навчання з практичними заняттями. Стимулювати ефективне мислення дає змогу не лише відображення, а й аналіз, синтез, відповідне судження.

Системи тестування і шкільного оцінювання не спроможні виявити всіх здібностей учня. Тести на інтелект виявляють лише конкретні здібності і не зважають на те, що від народження інтелект змінюється. Окрім того, не варто плутати чи змішувати рівень загального розвитку учня з рівнем його логічного мислення, ігнорувати різні типи компетентності, властиві людині, що дає підстави судити про різний талант у кожній дитини, який проявляється в особливостях майбутньої праці. Приміром,

мовний тип найбільше розвинений у письменників, ораторів і акторів, *логіко-математичний* – властивий вченим у галузі точних наук, менеджерам, фахівцям з економіки, фінансів, програмістам і підприємцям, *візуально-просторовий* – архітекторам, скульпторам, фотографам і художникам, *тілесно-кінетичний* – спортсменам і хореографам, *музичний* – композиторам і музикантам, *міжособистісний* – педагогам, військовикам і громадським діячам, *внутрішньоособистісний* – лірикам і проповідникам. Проте традиційна школа, як правило, орієнтується на учнів із мовним і логічно-математичним способами компетентності.

Індивідуалізація навчання дає змогу зрозуміти унікальність і цілісність учня, без чого не може бути мови про його ефективність. Треба зважати, що учні сприймають, засвоюють, упорядковують, обробляють, зберігають і відтворюють інформацію по-своєму. У людей переважає спосіб сприйняття, що називається *основним* і поєднується із *вторинним*. Як підтверджують дослідники, у школах найбільше страждають ті учні, які відчують постійну потребу в русі, дотику, почуванні, діянні. При незадоволенні такої потреби вони нудьгують, відчужуються, виявляють своєрідний протест. Однак більшість учнів має збалансовані можливості різних способів засвоєння інформації. Учні з візуальним стилем найлегше сприймають матеріал тоді, коли він подається за допомогою схем. Окрім того, розрізняють *конкретні* й *абстрактні* стилі мислення, кожен із яких своєю чергою, поділяється на послідовний і вибірковий.

Фахівці вважають, що кожен учень потенційно обдарований, але його потрібно вчити по-своєму. Школа має переконати учня, що його головне завдання в тому, щоб удосконалюватися як особистість, орієнтуватися на новаторство. Водночас треба вилучити форми інтенсивного контролю (іспити, стандартизовані тести тощо), запроваджувати практичне навчання, залучати учнів у навчальний процес, виховувати задатки лідера і долати страх, упорядкувати зв'язок між підрозділами, не підмінювати ефективної роботи гаслами й закличками, відмовитися від старих методів навчання, відірваних від життя, намагатись поєднувати вивчення різних предметів, інтегрувати теорію з дослідженнями. Інтегроване навчання передбачає зорієнтованість на самого учня, практичне мислення, тематичне навчання, міжпредметні зв'язки. Учні повинні знати точні й гуманітарні науки, орієнтуватися у національній та міжнародній політиці, досягнути культуру міжлюдського спілкування, уміти оригінально мислити, аналізувати суспільні відносини й бути впевненими у своєму майбутньому, застосовувати свої знання для розв'язання конкретних проблем, навчитися долати перешкоди.

Національну систему освіти необхідно базувати на тому, що людина навчається постійно упродовж життя, складає свою навчальну програму.

орієнтується на різні методи навчання й викладання, а основи взаємозв'язків між об'єктами й суб'єктами навчання встановлює держава. Школа повинна перетворитися в *інформаційно-навчальний центр*, який працює увесь рік, і навчати за бажанням упродовж усього життя, охоплюючи найрізноманітніші сфери: дошкільний підрозділ, шкільне й позакласне навчання, бібліотеку, їдальню, курси для батьків, різні курси для дорослих, пришкільні табори, дослідні лабораторії та ділянки. Такі центри сприяють розвитку учнів, їхній соціалізації, критичному мисленню і предметному навчанню. Перспективи нашої школи пов'язані з новим адміністративно-територіальним поділом, базову ланку якого становить самоврядна громада.

Школа призначена дати учням можливість опанувати науку про те, як постійно вчитися, адекватно оцінювати власні здобутки, вірити в успіх, критично мислити. Важливе значення має інтеграція тем різних предметів, використання новітніх технологій. Не можна забувати, що в нинішній школі комп'ютер спроможний виконувати функції не лише бібліотеки, а й учителя. За допомогою комп'ютера учень може мандрувати в часі і просторі, коли йдеться про вивчення історії та географії. Тепер завдання учителя не зводиться до інформації, а переходить до трансформації. Нинішній світ формує ще один світовий ринок, що охоплює освіту, яка спроможна надати допомогу кожному, хто лише бажає.

Революція у навчанні передбачає доцільність постійного навчання з використанням потенціалу національної культури. Звісно, насамперед потрібно наголосити на доконечності перспективної освітньої політики держави, а також залучення бізнесу. Приміром, шведська модель новаторської школи виходить із наступності дошкільної та початкової освіти, доконечності зацікавити учнів природою і модерними технологіями, зважати на їхні унікальні здібності й задатки, а також потреби родини й громади, збагачувати власний досвід. У школі діє громадський інформаційно-технологічний центр. Модель орієнтується на утвердження ідеї постійного навчання упродовж життя. Школи майбутнього не уявити без Інтернету як джерела розповсюдження інформації. У такій школі чітко розрізняють навчання й викладання.

Для революції у навчанні важливе значення має опанування досвіду, перевіреного тисячоліттями. Ще дві з половиною тисячі літ тому китайський мудрець Конфуцій дав кілька порад, які цінні навіть у епоху комп'ютерів, зокрема наголошував на поєднанні нових ідей із перевіреними часом, на ролі в навчанні діяльності на природі, використанні під час навчання музики й поезії, на поєднанні розумової праці з фізичною, опануванні методики навчання, зваженні індивідуальних потреб учнів і створенні на цій підставі відповідних можливостей, на вихованні

моральних чеснот. Таку модель характеризують як «повернення до коренів».

Нинішня революція у навчанні виходить із того, що успішне навчання неодмінно передбачає діалогічність, критичність мислення і поєднання теорії з реальним життям. Етика навчального процесу заперечує моралізм і лицемірство, а також тезу про «*позаідеологічність*» освіти, позаяк вона має ґрунтуватися на засадах гуманізму. Гуманістична ідеологія неодмінно передбачає критичне мислення, забезпечення доступу до якісної освіти для всіх та індивідуальний підхід до учнів.

Як процес і чинник розвитку особистості освіта має *три складники: формальний, неформальний та інформативний*. *Формальний* складник охоплює систему державного управління освітою та систему навчальних закладів різного рівня. *Неформальний* складник – це навчання у колі сім'ї, ровесників, громади, молодіжних організацій тощо. Нарешті, *інформативний* чинник зводиться до набуття інформації з різних джерел. Навчання не тотожне викладанню, бо йдеться не про формальне набуття знань. Не може бути мови про авторитаризм у навчанні, порушення прав автономності учня, неповагу до його свободи як особистості.

Інноваціями української освіти можна вважати зміну тривалості шкільного навчання, запровадження нової системи оцінювання, виникнення недержавних навчальних закладів, утвердження ступенів бакалавра і магістра, обмеження кількості семестрових іспитів, використання нових методів читання лекцій і проведення семінарів, підвищення ролі студентського й учнівського самоврядування, успадкування досвіду вітчизняної педагогіки попередніх десятиліть, відмову від сліпого копіювання традицій московської освіти в царський і советський періоди тощо.

Проголошення об'єктивності як принципу навчання не оправдане, позаяк воно неодмінно містить у собі суб'єктивність, не може не передбачати їхньої діалектичності. Так само марно стверджувати про *нейтральність* позиції науковця, особливо тоді, коли йдеться про гуманітарні чи суспільні науки, адже учитель, викладач, дослідник у будь-якій галузі неодмінно дотримується певного світогляду. Як наслідок з цього випливає доконечність запровадити в школах вивчення основ християнської етики, педагогіки та екології, щоб зрозуміти реальність, взаємини з довкіллям, екологічне становище. Такого вивчення вимагає забезпечення єдності освіти, визволення й соціальної справедливості.

Щоб зрозуміти колоніальні порядки, потрібно вивчати історію свого народу, що дає змогу протидіяти насадженню колоніальних цінностей і поглядів після проголошення незалежності України. З наших ВНЗ виходять фахівці, які сприймають сучасність поза історичністю, тому

не спроможні зрозуміти причин історичної та привілейованої позиції москалів.

Нині освітній простір заповнений механізмом тренування чи навіть дресирування, орієнтованого на успішне тестування, що залишає порожнім розумовий простір учня. Лише прогресивні педагоги можуть забезпечити впевнене майбуття, виявити найкращі здобутки своїх учнів. На це спрямована *діалогова педагогіка*, що мотивує учнів на індивідуальні й суспільні зміни, осмислення ролі суб'єкта у світовому розвитку, створення історії свого народу. Щодо учня учитель виступає як натхненник його самореалізації, критичного мислення, актор, а не скульптор, представник репресивної освіти.

У наш час гуманітарні й суспільні науки опинилися в складному становищі, зумовленому впливом ринку праці. Проте доконечність вивчення їх поза сумнівом. Насамперед треба зазначити, що незалежно від фаху кожна людина має певні громадянські права та обов'язки, своїм голосом на виборах бере участь у визначенні майбутнього держави, впливає на екологічну, демографічну, соціальну політику держави, виховання памолоді. Ні в кого не може бути сумніву в тому, що знання етики й психології полегшує встановлення належних взаємин у суспільстві. Різним фахівцям не обійтися без оволодіння логікою. Для українців особливе значення має вивчення політології, етнології, культурології.

У нинішній освіті особливу роль відіграє критична свідомість, критичне мислення, критичний аналіз. Учитель повинен викласти протилежні погляди, з якими не погоджується, але критика їх не може не бути аргументованою і не виходити поза межі правил етики. У гуманізованому суспільстві потреби людини не задовольняються їжею, одягом, житлом, бо вона змушена вибирати цінності, правила поведінки, брати участь у громадському й політичному житті.

Прогресивна освіта повинна шанувати автономію учня як незавершено сформованої особи, що перебуває в постійному пошуку впродовж всього життя. Існування людини не обмежується просто буттям, бо її «присутність» у світі неодмінно передбачає «присутність» іншого, що впливає на самооцінку і водночас пошанівок кожного «не-Я». Учитель повинен виховати в учня критичну допитливість. Саме в таких умовах людина порівнює, критично зважує свої дії, як і дії інших, мріє, вибирає, вирішує. Це підтверджує доконечність етичного підходу до всіх аспектів людського життя. При такому підході історія трактується не лише з позицій фатальності, а й можливості, а майбутнє – з позицій проблемності, відкинувши фальшивий оптимізм чи надмірний песимізм. На такий «оптимізм» страждали марксистичні, цілеспрямоване втілення ідей яких завдало трагічних наслідків для різних народів, насамперед для українського.

У праці педагога теорію доконечно поєднувати з життям, без чого теорія перетвориться в просту балаканину, а практика буде звичайним, часто необґрунтованим активізмом. Вчити означає не просто збагачувати знаннями, а **закладати основи для побудови нового знання**. Тут формується критична освітня діяльність. Щоб навчати інших, потрібно навчатися самому вчителю, бо він – не звичайний передавач знання, а суб'єкт певного процесу. У цьому розумінні навчання відрізняється від викладання: по-перше, за своїм змістом навчання набагато ширше від викладання, по-друге, навчання, як впливає з логіки, перебуває попереду викладання, по-третє, при навчанні учитель виступає в ролі суб'єкта й об'єкта. Отож, навчання – це діяльність не тільки педагогічна, а й епістемологічна, а ще етична, естетична, ідеологічна і навіть політична, об'єднує істинне, правдиве, красиве і порядне, що дає змогу збагнути об'єкт, створити певне уявлення про нього. Попри різні ризикові перешкоди навчання посилює допитливість, допомагає долати страх перед ризиком, утверджує відвагу. У процесі навчання допитливість передбачає спостереження, порівняння, сумніви, повторення, розв'язання проблем, висновки.

Важливе місце посідає ознайомлення учня з процесом пізнання об'єкта, що неодмінно передбачає допитливість, критичність, визначення меж пошуку нового знання. При такому трактуванні ученя стає суб'єктом навчання, який не лише пізнає зміст, а й навчається правильно мислити. Мислити доконечно навіть при читанні, щоб збагнути сенс людського існування, пізнавати світ. Пізнавальний цикл – це *єдність навчання, викладання й дослідження*.

Навчання спрямовується на пошуки, що проявляються уже в найвічій допитливості. Учитель повинен спиратися на життєвий досвід учнів, адже вони проживають у неоднаковій місцевості (сільській чи міській), різних частинах міста (центральної чи на околицях), у несхожих екологічних умовах, спостерігають особливості міжлюдських взаємин тощо. Пізнання у навчанні – це неперервний процес, що розпочинається з простої допитливості, а відтак переходить ряд етапів до епістемологічної допитливості, без чого не може бути творчості. Завдання учителя – сприяти допитливості, надавати їй критичності, щоб протидіяти двом крайнощам – надмірній раціональності у занадто технологізованому світі та її заперечення на упереджених гуманістичних засадах, протиставивши їм позицію рівноваги.

У процесі формування критичної настанови не можна забувати про її етичні й естетичні аспекти, дотримання головної лінії, щоб не збочити на манівці. Дії вчителя повинні відповідати його мисленню: він не має права впадати в крайнощі, що проявляються у надмірному конфор-

мізмі, цебто байдужому ставленні до незаконних дій з боку державних органів чи цинізму наближених осіб. Послідовна життєва практика в діяльності учителів постійно не дотримувалася в період тоталітарного режиму, коли на вчителя накладали певні поліційні функції щодо дітей, зокрема в релігійні свята.

Правильному мисленню властиві відкритість, толерантність і схильність до ризику при повазі людської гідності й запереченні дискримінації людини з якихось підстав. Без правильного мислення не може бути мови про правильні дії. Таке мислення передбачає не полеміку, а діалог. Воно – критичне й динамічне. Критичний спосіб мислення зумовлений епістемологічною допитливістю учня, його орієнтацією на зміни. Гнів людини має бути обґрунтований, але не виходити поза межі етики. Учитель повинен стояти над інтригами, сприяти самоутвердженню учня.

Завдання вчителя – продукувати знання, а не просто передавати їх, що передбачає самокритичність, поєднання теорії з життям. Правильне мислення вимагає постійної пильності, врівноваженості, порядності, що не допускає непослідовності, не кажучи вже про примітивність і поверховість. Водночас таке мислення передбачає дисциплінованість і методологічну упорядкованість.

Як і кожна людина, вчитель – культурна, історична та незавершена істота. Наше існування можна збагнути лише при взаємодії зі світом, а не просто з довкіллям, що властиве тваринам, які борються за виживання. Людина стає моральною тоді, коли спроможна удосконалити й одухотворити світ. Для цього людина повинна стати критичною істотою, що розрізняє добре й зло, прекрасне й потворне, гідність і підлість. На відміну від тварин людина спроможна порівнювати речі та явища, творити судження й умовиводи, ухвалювати рішення, обирати чи відмовлятися, втручатися у природні процеси. У цьому відтворюються різні аспекти людського існування, що охоплює певні права й обов'язки. Навіть при погіршенні справ людина не має права занепадати духом, забувати про можливість поліпшити їх. Вона бере на себе не тільки моральну, а й соціально-політичну і навіть історичну відповідальність за майбутнє своє і свого народу, не обґрунтовує своєї бездіяльності фатальним розвитком подій.

Усвідомлюючи свою незавершеність, людина піднімається над нею. Вона не так пристосовується до зовнішнього, щоб стати пасивним об'єктом, як бореться за те, щоб стати активним суб'єктом історичного процесу, його творцем, прагнути втілення омріяного ідеалу, долаючи різні перешкоди. Щоб забезпечити досягнення такого ідеалу, потрібно формувати свідомість, без якої не може бути мови про існування, удо-

сконалення незавершеної людини, пов'язаного з епістемологічною допитливістю.

Людина живе у світі культури, що водночас становить світ свободи, тому змушена вибирати, а щось відкидати чи відмовлятися від нього. На цій підставі людина не може бути лише прагматичною у контексті наукової чи технічної освіти, а й бути моральною, тому вчитель повинен плекати у своїх учнів допитливість. Водночас учитель не має права пригнужувати гідність учня, приборкувати його допитливість.

Незавершеність людини передбачає постійний пошук у житті зі світом, природою та іншими людьми. Звідси – доконечність творення історії, культури, усвідомлення своєї присутності у світі, в якому панують мрії, ідеї, пісні, музика, художня творчість, філософія. Така незавершеність людини зумовлює усвідомлення освіти як безперервного процесу, що творить людей як шукачів надії, перетворює знання на мудрість, а об'єкти освіти в суб'єктів.

Учитель повинен поважати автономію, ідентичність і гідність учнів, їх природну допитливість і громадянську свободу, дотримуватися вимог етики у відносинах, відмовитись від авторитарного стилю, прагнути діалогічності, не проявляти дискримінації та бездушного формалізму, спиратися на здоровий глузд. Проте свободу потрібно відрізнити від розбещеності, що стосується учнів, а виконання учительських обов'язків від авторитаризму.

Здоровий глузд учня впливає з його природної допитливості й веде вихованців до опанування критичною епістемологією, що передбачає відкритість для сумнівів і належну увагу до інтуїції, але без надмірної самовпевненості. Учитель повинен знати умови, в яких живе учень, ставитися з повагою до його дошкільного життєвого досвіду, наївного знання. Він повинен надихати учнів вірою, подавати їм приклад у всьому – не тільки в дотриманні прав і обов'язків та чіткому формулюванні завдань, але і в особистій гігієні й одязі. Доконечно вивчати різні аспекти своєї діяльності.

Учні повинні ставитися шанобливо до педагогів і до освіти, до праці вчителя, підтримувати боротьбу за умови його життя й удосконалення навчання. Зі свого боку вчитель зобов'язаний проявляти скромність і терпимість, дбайливо ставитися до учня, не вважати його за пасивний об'єкт. На жаль, нинішній учитель значною мірою нагадує заробітчанина, не має змоги для свого безперервного навчання, що зумовлене незавершеністю людської природи.

Освітню діяльність не можна трактувати як ідейно нейтральну. Вона вимагає від учителя не лише знання свого навчального предмета, а й загальної компетентності. Як людина вчитель постійно прагне суспільних

змін, тому він не може приховати своїх політичних поглядів. Напевно, кожен учитель живе критичною надією, надією на краще в недалекому майбутньому, бореться за усунення причин від безнадії для інших людей. Потрібно зважати на те, що людське життя не детерміноване, а сповнене можливостей для відповідей на виклики й розв'язання проблем, тому людина не може відмовитися від боротьби.

Незавершена не лише людина, а й світ, тому, приміром, історію можна трактувати як можливість, процес становлення. Людина виступає в ньому активним учасником подій, де бто суб'єктом, а не тільки об'єктом у історичному процесі. У нинішніх умовах людина може також передбачити певні природні стихії, що дає змогу підготуватися і мінімізувати їхні наслідки. Отже, учитель не має права на нейтральну позицію при навчанні різних наук (історії, географії, біології, фізики та інших), бо про навчання тільки заради навчання не може бути мови. Не оправдана також відмова чи пасивність із деструктивними наслідками. Доконечно чинити опір загрозі негативних подій.

Проте бунтарської позиції замало – її треба перетворити на *революційну* в умовах радикального оновлення держави й суспільства, де бто не просто заперечувати, а пропонувати вихід, хоч на певному етапі він може сприйматися за утопію. Стратегічне бачення доречно скрізь – від навчання дітей у школі до проповіді християнських чи національних цінностей серед дорослих, бо миритися зі становищем нав'язаного страждальця аморально, протиставивши йому діяльність із використанням інтелектуального потенціалу, незалежно від царини праці. Боротьба за справедливість відповідає волі Бога. У таких умовах неправильні дві крайнощі: намагання штучно прискорити події чи відмовлятися від протидії задля реальної політики.

Звісно, вчитель не може забороняти учням чи їхнім батькам якісь дії, але зобов'язаний пояснити їхні наслідки. У наших умовах йдеться насамперед про голосування за якусь партію чи її кандидата. Так само потрібно з'ясувати причини страждання, бо ними можуть бути не лише насильство панівних верств, а й лінощі самих страждальців. Водночас необхідно проаналізувати й роз'яснити труднощі, з якими доведеться зустрітися борцям.

Незавершеність людини засвідчує, що вона недосконала не лише у своєму бутті, а й у своєму пізнанні, тому повинна навчатися. Учням треба створити такі демократичні й належні педагогічні умови, щоб вони прогресували в навчанні завдяки своїй діяльності.

За притлумлення допитливості учня все зводиться до механічного запам'ятовування певних знань, а не до критичного осягнення предмета. У такому разі учень поводитиметься пасивно, а про епістемоло-

гічну допитливість і динамічність навчання не може бути мови. Учитель повинен стимулювати посилення критичної допитливості, надання систематичності, щоб вона набувала більшої епістемологічності. Якщо допитливість задовольняється, вона спонукає до посилення уявлення емоцій, узагальнення і порівнювання, творення гіпотез.

Авторитаризм і необмежена свобода мають негативні наслідки в навчанні, позаяк порушують гармонію влади й свободи, ведуть до тираїї свободи чи тиранії авторитарності. Закритому авторитарному способу навчання потрібно протиставити відкритий діалогічний спосіб, який утворює самоусвідомлення учня, ґрунтується на фаховій компетентності учителя.

Учитель зобов'язаний проявляти шляхетність, протилежністю якої виступає пихатість. Демократична авторитетність учителя зумовлює його впевненість у своїй компетентності й шанобливе ставлення до учня, що не порушує належної дисципліни. Таким чином у навчанні викладання змісту має зливатися з моральною освітою учнів. Треба створити такі умови, щоб учні ставилися до вчителя з довірою. Водночас учитель повинен бути підготований етично, відчувати відповідальність за свої дії.

У процесі навчання свобода вчителя повинна органічно поєднуватися зі свободою учнів як автономних осіб, що передбачає повагу до них. Прогресивний вчитель відчуває солідарність з учнем, сумлінно виконує свої обов'язки. Постійне навчання визначає його спосіб життя.

Необмежена свобода неможлива, бо вона заперечує ставлення до людини як до незавершеності. Йдеться про свідому свободу, коли людина з розумінням ставиться до її обмежень. Прагматичність у діяльності не може виходити поза межі морального імперативу. У зв'язку з цим доцільно, щоб дитина брала участь у вирішенні батьками питань, що стосуються її особисто.

За нейтральною позицією приховується страх перед несправедливістю влади чи ризиком, безсилість перед вагою фактів, а також лукавство, яке заперечує обов'язок стати на певну позицію. Трактування історичного розвитку як фаталізм не допускає проблематичності майбутнього, вважаючи *завтра* логічним продовженням *сьогодні* і навіть *вчора*. Як наслідок не може бути мови про боротьбу за інший розвиток, бо місця борців посідають бранці долі.

Гуманістичний характер освітньої діяльності зміцнює статус особистості як борця за здійснення утопії, омріяні ідеали. Протилежний підхід вбиває надію, не допускає *багатоваріантності* історичного розвитку. Демократичний вчитель вчиться слухати учнів, залучаючи їх до діалогового осягнення теми. Інакше про конструктивний критицизм говорити марно.

Досвідчений учитель спонукає учня до досліджень, щоб задовольнити його допитливість, створити умови для критичного осягнення викладеного матеріалу. Однак його терпимість не означає, що він змирився з тупістю чи зневагою, а передбачає гідну відповідь, що може проявлятися в погляді чи навіть у мовчанні. Демократичний учитель не тільки плакає надію на краще, а й бореться за справедливість, дає змогу учням визначити свій шлях у майбутньому.

Школа повинна давати *систематичні знання*, стимулювати *епістемологічну допитливість*, навчити *критичного мислення*, розвивати *навики дослідника*, допомагати учням *утверджувати вольові якості*. Треба не просто викладати, а сприяти становленню учня як суб'єкта пізнання й громадянина, щоб динамічно поєднати викладання змісту й навчання навиків пізнання.

У навчальній діяльності ідеологія має фундаментальне значення, протистоїть фаталізму різних політичних течій, орієнтації на педагогічний прагматизм, муштрування особистості, а не на її всебічну освіту. Нині, в умовах ринку, під загрозою опинилася ідентифікація людини, бо етика ринку підмінила етику солідарності. На доконечності утверджувати солідаристичний капіталізм наголошував ідеолог нашого національного визволення Юрій Липа ще в міжвоєнний період.

Внутрішня впевненість педагога не заперечує його відкритості до світу, що охоплює пошанівок до відмінностей між людьми, а також єдність теоретичних поглядів і практичних дій. Відкритість органічно пов'язана з діалогічністю між людьми як незавершеними істотами. Учитель повинен зважати на політичні, соціальні, економічні, екологічні умови місцевості, де він навчає дітей.

Плідність праці вчителя залежить від його покликання, а не від розміру заробітної плати. Прогресивний учитель прагне фізичного й морального удосконалення, інтелектуального розвитку своїх учнів, ушляхетнення світу, спонукання до боротьби за свободу. На вчителя лягає особлива моральна відповідальність за учнів як представників національної спільноти.

3. Ідеологія та суспільна думка в духовно-моральній формації спільноти

Як інтелектуальна конструкція ідеологія призначена сприяти інтеграції певної людської спільноти. Вона своєрідно раціоналізує первісні глибинні порухи, надає їм логічної форми. Проте не можна погодитися з твердженням, що ідеологія за своїм походженням ірраціональна: так оцінюється не кожна ідеологія. Водночас потрібно визнати слушність думки, що вона апелює до емоційних шарів людської психіки, тому до речі говорити про багатомірність зв'язків ідеології з теорією, пропагандою і суспільною свідомістю. Нема сумніву, що кожна ідеологія може мати раціональне зерно, використовуючи досягнення науки й наголошуючи на певних цінностях, які підтверджують її мобілізаційну силу для утвердження віри в досягнення мети, гуртування однодумців і протидії противникам. Тенденція ідеологічного обґрунтування неодмінно передбачає не просто використання, а доконечне посилення наукової аргументації. Щоб досягти успіху, політична ідеологія повинна спиратися на політичну філософію, психологію, соціологію, історію – інакше не може бути мови про ефективний вплив ідей. Не варто забувати про спадковість ідей. Утвердження сучасної ідеології пов'язане з новими засобами пропаганди. Ідеологія дає змогу порозумітися з іншими людьми, відчутти свою причетність до нації чи соціальної верстви. Вона може бути спрямована не лише на збереження нинішнього становища, а й на перетворення його на революційних засадах. У цьому суть інтегративної функції ідеології, яка стимулює людей на певні дії.

Як підтверджує суспільний розвиток, існує *два способи* духовної орієнтації: *ціннісний* і *науковий*. Цінність служить певним дороговказом (критерієм чи масштабом) для орієнтації в якійсь конкретній ситуації. Ціннісні орієнтації мають особливе значення в гуманітарних і суспільних науках. Науковий спосіб ставлення до дійсності відчуває вплив ціннісних орієнтацій, але повинен відповідати реальним фактам, сприяти пошукам істини. Цим зумовлене постійне підвищення ролі інтелекції в суспільстві. Таким чином, ідеологічну боротьбу доцільно звести до боротьби між різними ціннісними орієнтаціями. Ціннісна орієнтація ідеології засвідчує, що поняття *наукової ідеології* не має під собою ґрунту, бо вони протилежні одна одній. Як відомо, наука пов'язана з постійними сумнівам в отриманих результатах, а ідеологія спрямована на оправдання певних дій.

Окрім оцінок, ідеологія має в собі певне знання, але питання зводяться до того, чи презентанти певної ідеології зацікавлені в реалізації поставлених завдань. Приміром, завуальована під марксистську демагогію

більшовицька ідеологія насправді мала на меті захоплення влади в розхитаній Російській імперії, щоб розширити її межі до світового обширу. Якщо в дореволюційний період вона мала на меті збереження імперії під гаслом права націй на самовизначення, то після захоплення влади охоронна функція перетворювалася в агресивну.

У ХХІ ст. ідеологічні суперечності стикаються головно в чотирикутнику: *західний модерналізм – московський реакціонізм – китайський традиціоналізм – мусульманський фундаменталізм*. Про творення спільної для них ідеології, а тим паче філософії не може бути мови. Звідси – неоднакове сприйняття одних і тих самих явищ. Суспільний розвиток дає підстави судити, що існування московського реакціонізму закінчиться в цьому столітті, а на місце чотирикутника прийде трикутник.

Українська національна ідеологія посяде належне місце в західному модернізмі, спираючись на здобутки наших предків минулих століть, розпочинаючи від Трипільської цивілізації, які з новою силою проявилися в часи великокняжої Київської імперії, Галицько-Волинського князівства (королівства), Великого князівства Литовського, Руського і Жемантійського, Гетьманщини й Запорізької Січі, національно-духовного й національно-державотворчого відродження.

На нашу думку, західна філософія ХХІ ст. буде орієнтуватися на традиційні європейські цінності, які сприйняли народи інших континентів, і визначати їхні практичні дії, сприяти технічному розвитку на основі ділового підходу, поєднуючи його з вимогами християнської моралі, громадською активністю та екологічною поміркованістю.

Ідеологія не обмежується філософським обґрунтуванням: вона передбачає певну соціальну чи політичну верству, яка спроможна перетворити ідеї в життя. Твердження, що кожне нове покоління шукає нову ідеологію, спрощене, позаяк за незалежність України боролосся не одне покоління, ставлячи перед собою одне головне завдання. Звісно, ідеологія удосконалювалася, шліфувалася, але суть її не змінювалася, бо вона спиралася на актуальні архетипи.

На ідеологію впливає суспільна свідомість певної епохи. Однак треба зважати, що суспільна свідомість має різні світоглядні погляди, теоретичні й стихійні, що відтворюють різні рівні й можуть бути навіть протилежними. Проте певні погляди відіграють роль панівних. У ідеології обґрунтовані світоглядні орієнтації, відтворені корінні національні й соціальні інтереси, що нерідко оформлені як партійні програми. Ідеологія доводить теоретично правильність, доцільність і оправданість певної політики на противагу іншим її різновидам.

Виростаючи на попередньому ідейному ґрунті, ідеологія спирається на відомі символи й міти, сприяє розвитку чи запереченню чинних по-

глядів, що зумовлює їх сприйняття, чому служить також маніпулятивна свідомість з використанням найновішої техніки, а це передбачає застосування масової психології. Процес формування ідеології відбувається у постійній боротьбі двох крайніх позицій – соціального й політичного конформізму населення та бунтарських дій нонконформістів і пасіонарів.

Намагання подолати маніпулятивну ідеологію, що проявилася в ході Другої світової війни, обернулося парадоксом: на зміну абстрактно-маністичному підходу до особи прийшов інтерес до маси, натовпу, що ще раніше писав іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет. Як слідок – заперечувалася ідеологія як феномен суспільного життя, а свідомість розглядалася під оглядом психології. Водночас різко знизилася ефективність пропаганди, що почала давати протилежні результати, особливо в передвиборних кампаніях, як підтверджує досвід західних держав. Пересічний обиватель не спроможний відрізнити реальний світ від ілюзорної дійсності, часто усувається від виконання своїх громадянських обов'язків, не бере участі у голосуванні. «Масова культура» змушує суспільство в стан, який дослідники називають летаргійним сном. Пропаговані декларації в гуманістичній обгортці набувають характеру прихованої демагогії. На противагу їй замовчуються актуальні антропологічні, економічні, соціальні й культурні проблеми.

Створений духовний клімат суспільства формує певні потреби й відповідні психологічні механізми їх сприйняття. У психіці людини постійно взаємодіють дві схильності, одна з яких відтворює послух, а інша – бунт. Задоволення таких захоплень вона шукає в «масовій культурі». Цим зумовлений конформізм, заснований на пануванні колективних стереотипів, соціальному пристосуванню й диктаті несвідомого. Він орієнтований на засвоєння чужої думки й неспроможності об'єктивного аналізу фактів.

Проте уніфікованість масової свідомості не спроможна протидіяти негації пропаганди, спрямувати масові процеси у відповідне русло. Як вважають дослідники, така негація продиктована рівнем свідомості малих груп, що втілює конформізм на міжіндивідуальному рівні. Виникає суперечність між свідомістю, нав'язуваною масовою пропагандою, і свідомістю малої групи, що пропонують різні еталони поведінки. Особливості такої суперечності вимагають серйозних досліджень. На психологічному рівні конформність пояснюється як вічна властивість людини, хоч інші – заперечують таку властивість свідомості. При першому підході конформізм сприймається як нормальний прояв індивідуальної свідомості, а нонконформізм – потрібно трактувати як патологію. Другий підхід означає не пристосування, а постійний пошук нової соціальності на противагу трафаретним відносинам, усвідомлення

внутрішніх потреб людини, її власних інтересів і визначення життєвих позицій.

Дослідити генезу конформістських уявлень не просто, бо навіть «людина маси» має індивідуальну свідомість. Під оглядом епістемологічним одні й ті самі дії можна описати з позицій конформізму чи нонконформізму, залежно від певної методологічної перспективи. Антропологічне тлумачення масової пропаганди може мати протилежні висновки, бо вимагає конкретного підходу, виявлення внутрішніх ресурсів індивіда, суперечностей свідомості. Необхідно зважати, що людина в нинішньому суспільстві має справу з різноманітною, різноплановою інформацією.

Підхід до користувача інформації як до пасивного об'єкта маніпулювання не відповідає дійсності, бо розглядає людину як безсилу чи начебто глину в руках майстра. Дослідники звернули увагу, що розповсюдженню ідей протидіє їхня абстрактність, відчуженість від життя, проповідництво, напученість, а зовсім інший вплив має пов'язаність із героями чи персонажами як носіями певних ідеалів і цінностей. З цього стає зрозуміло, чому противники нашої нації намагаються заперечити українцям у праві вшанувати своїх історичних діячів.

Важливе завдання пропаганди створити образ «сильної людини», яка не тільки спроможна боротися з обставинами, а й вивищуватися над ними. Її риси: *патріотизм, активність, підприємливість, чесність*. Вона не піддається безпринципному конформізму. Щоб досягти успіху, така людина неодмінно орієнтується на націю, спирається на національну організацію, а ще чутливо реагує на зміну кон'юнктури. Конкретне втілення ідеалу в особистому факторі повинно відповідати вищим потребам, а не вимогам пересічних представників маси.

Людині доконечно створити систему орієнтації, навчити долати страх. Ідеал значно впливає на мотиви поведінки, персоніфікує цінності, хоч суспільні відносини можуть протидіяти його втіленню. Такий ідеал люди шукають у оточенні, звертають увагу на успішних, талановитих і видатних знайомців. Якщо подібних прикладів не вдається знайти, тоді зразком для наслідування стають образи, створені письменниками, журналістами, пропагандистами.

Дослідники обґрунтовують соціальні та психологічні механізми такого захоплення. Особливого значення надається непохитній вірі, сміливій ініціативі, переконливій підприємливості. У наших умовах зразком для української памолоді стали герої Майдану, «кіборги», волонтери. Поряд із такими ідеалами пропаганда нерідко обґрунтовує ефективність конформістських стандартів, що дають змогу досягти успіху.

Щодо ідеології намітилися три підходи: для одних вона дистанційована від дійсності, інтерпретується як мітологія, система самостійних

ідей чи суб'єктивність, суть якої зводиться до мобілізаційної сили архетипних образів, а для інших – абсолютизує практико-соціальну функцію, вплив на соціальні явища, а ще один підхід тлумачить особливості її зв'язків із філософією та наукою. Простежується протилежне ставлення ідеології до реальності, її виводять з реальності, або, навпаки, зводять до спонтанного творення образів, які впливають на дійсність. Із цього випливають особливості її вивчення. Трактування ідеології як схематизованої символіки призводить до її невідповідності соціальному досвіду. Заперечення класової суті соціології обґрунтовується тим, що один клас може мати кілька ідеологій. Приміром, на ідеологію робітничого класу претендує марксизм, еврокомунізм і соціал-демократизм. У нашій країні різної ідеології дотримується олігархат і малі, та середні підприємці, позаяк вони мають різну мету, бачать неоднакові шляхи її досягнення. Звісно, проміжне становище малих і середніх підприємців зумовлює еклектизм їхніх ідеологій. Окрім того, ідеологію соціальних верств потрібно розглядати як прояви національної ідеології: одна справа, коли йдеться про ідеологію імперії, інша – ідеологію національної держави, а ще від них відрізняється ідеологія поневоленої нації. Нарешті, під соціальною ідеологією може приховуватися зовсім інша суть. Як відомо, більшовицька ідеологія була спрямована не на визволення робітничого класу від буржуазного поневолення, а на порятунок порохнявої Російської імперії на основі підпорядкування трудового селянства, робітництва й інтелігенції державі як колективному капіталісту, що здійснювала компартійна номенклатура.

Варто погодитися з твердженням, що джерела ідеології потрібно шукати в конкретній релігії та навіть мітології, для якої особливе значення має арсенал успадкованих стереотипів. Для українців серед таких архетипів доцільно назвати архетип доброї матері-землі, архетип лицаря (козака, героя), архетип доброго дідуся, архетип справедливого судді, архетип власної хати, архетип життєздатної громади.

У сучасному суспільстві людина перебуває в стані ідеологічного тиску на різних рівнях, під впливом штучно створеного світу. Пропаганда виступає як тиран, що тримає людину в ідеологічних оковах, стирає грань між справжньою та віртуальною реальністю і протидіє або сприяє соціальним процесам. Недооцінка таких особливостей українофобської пропаганди московськими засобами негативно вплинула на розвиток України після проголошення незалежності. Путінські засоби масової дезінформації видають різні ретро-продукти. У цьому розумінні політика дебільшовизації в нашій державі має особливе значення.

У дезінформації наперед виходить ірраціоналізм, який заперечує роль розуму перед вірою, почуттями, внутрішньою поведінкою. Від-

кидається можливість пізнати річ через її зовнішні зв'язки, бо вони не розкривають глибинний зміст, у який можна проникнути через внутрішній погляд, цебто переживання, що відкриває перед індивідом перспективу й надає думці впевненості й суверенності. Доконечність раціональної опори для нинішньої людини не підлягає жодному сумніву, щоб подолати страх, властивий їй.

Психоаналітики виводять ідеологію безпосередньо з психічної структури людини. Нові засоби масової комунікації, насамперед радіомовлення, телебачення, Інтернет відкривають широкі можливості для нав'язування людям готових ідеологічних стандартів, впливу на підсвідомість. Аналіз людської природи дав змогу дійти висновку, що людям властиві суперечливі тенденції, зумовлені контрастними мотивами, одні з яких спрямовані на забезпечення добробуту, а інші – посилюють прагнення помсти, насильства, жорстокості. Така суперечливість, що поєднує покірність і насильство, призвела до появи «авторитарної особистості», в якій потяг до влади злютовується з бунтом проти неї. Як наслідок – людина виступає в ролі покірного служника або фанатичного бунтаря.

Найновіші засоби масової інформації призводять до безпрецедентної стандартизації суспільного мислення. На практиці такі засоби, перетворені в джерела дезінформації, спекулюють на задубілості суспільного мислення й невігластві мас, утверджують чи нав'язують їм ілюзії, вигідні панівній державній еліті, що видно на прикладі телебачення, радіо, преси, Інтернету в сусідній Московії зі зашкарубленими поглядами її населення, зорієнтованого на розповсюджені буденні стереотипи. Вони доводять людину до крайнощів, від марення Іллі Обломова до бунту Петра Верховенського як наслідку природжених афектів, переживань і глибоких захоплень. Такі особливості своїх земляків показали письменники Максим Горький у «Невчасних думках» і Валентин Пікуль у романі «Нечиста сила» про події 1917 року.

Дослідники звертають увагу на підсвідомі мотиви, що впливають на поведінку людей. Цим зумовлені імпульсивні дії, витіснення тверезих уявлень зі сфери свідомості. Російська пропаганда заперечує участь своїх вояків у війні на сході України, у різних злочинах звинувачує українських військовиків, що захищають рідну землю від російських інтервентів і донецьких сепаратистів як провідників агресивної політики Путіна.

Канадський вчений Г. М. Маклюєн узалежнює навіть суспільний розвиток від типів комунікації, що визначають особливості спілкування у суспільстві й поділяються на ери: *доцивілізаційну, писемності, друкарського верстата, електронної цивілізації*. Засоби комунікації

створять різне оточення людини, змінюючи її людський вимір. Використання концепції Маклюєна має особливе значення для аналізу національного розвитку, хоч тут доконечний критичний підхід. На наш погляд, абетка не атомізувала суспільство, бо, по-перше, створила можливість для іншого утвердження індивідів як членів суспільства, а по-друге, згуртувала націю як спільноту. Завдяки друкарському верстату нація змогла зцементуватися як мовна спільнота, створивши удосконалену національну мову.

Електронні засоби комунікації мають неоднозначний вплив на національний розвиток якої тепер значною мірою визначає держава як спілка. Майбутнє нації залежить від того, наскільки вона спроможна протистояти чужим впливам, позаяк телебачення й Інтернет стали основними видами зброї «гібридної війни» імперіалістичних держав проти держав-націй. Про гармонію сприйняття говорити марно, бо насправді вони хаотизують всі духовні процеси не лише на антропологічному, а й на національному рівні.

Інтернет змушує людство відчувати себе як спільноту з однаковою ментологічною свідомістю, протиставити книжковій культурі електронну культуру з пануванням найрозповсюдженіших мов, що ставить під загрозу існування мов з обмеженою географією впливу, а водночас зумовлює своєрідність цивілізаційного розвитку й мутацію людини в глобальних масштабах, підвищуючи роль персони або кидаючи її у вир невизначеності. Намагання трактувати такі процеси як повернення людини до гармонійності, що панувала в архаїчному суспільстві, безпідставно у вирі хаотичної інформації, хоч не варто заперечувати подолання одиниці людини в епоху доелектронних засобів комунікації. Окрім того, електронні засоби комунікації дають змогу подолати національні й мовні бар'єри, позаяк, приміром, національній музиці протиставляється поп-музика й комікси, що захоплюють «людину-масу», а також якісь символічні образи чи традиції, особливо в молодіжному середовищі.

Нерідко ідеологія зводиться до проблем самопізнання нації чи певної соціальної верстви. Намагання трактувати ідеологію як фальшиву свідомість стосується лише певних її видів, зокрема тих, що ґрунтуються на марксистській концепції. Оперування абстракціями не перетворює ідеології в псевдосвідомість, не позбавляє її конкретного змісту, хоч оперує такими поняттями як нація чи клас, що, на перший погляд, начебто нереальні й неочевидні. Потреба в ідеології особливо актуальна для боротьби за визволення й захист повсталих держав, які прагнуть свого утвердження.

Щоб зрозуміти ідеологію, доцільно поєднати істотні світоглядні зрушення та зміну ціннісних орієнтацій. Сучасний потік інформації зумовлює

специфічні духовні процеси. Ідеологія, як було зазначено, може ґрунтуватися на раціональних або ірраціональних засадах чи на їхній єдності, що відтворює особливості суспільства. Нині спостерігається посилення ірраціоналістичних уявлень як на теоретичному рівні, здебільшого концептуально, так і на рівні практичної, масової свідомості. Особливо посилюється роль міту, що зумовлено негативним сприйняттям наслідків науки, техніки, звироднілих форм індустріалізації, раціоналізації життя. Намагання відкривати чуттєве сприйняття світу на догоду раціональності призводить до хибних наслідків.

Дослідники розглядають ідеологію як соціокультурне явище, характеризують її як активну й визначальну духовну владу, підкреслюють її роль у боротьбі за визволення чи панування, регулювання й зміни суспільних відносин. Концепція «деідеологізації» зазнала краху – на зміну їй прийшла концепція «реідеологізації». «Деідеологізація» виникла в середині минулого століття як реакція на досягнення науково-технічної революції, що мають подолати соціальні суперечності, і водночас як протистояння марксистсько-ленінській ідеології.

Розпад СРСР і виникнення на євразійському просторі нових та відновлення незалежності поневолених Москвою держав поставило питання про ідеологію в новому світлі. У таких умовах доконечно дати населенню можливість ознайомитися з національною ідеологією як інтегральною системою ідей, незалежних від соціально-класових особливостей, що повертає до традиційної орієнтації. Для України «реідеологізація» має особливе значення, позаяк московська агресія не змирилася із втратою наших земель, розпочала новий виток «реідеологізації» в широких масштабах, намагаючись заперечити право нашого народу на незалежне існування у власній державі.

Водночас необхідно розрізняти «реідеологізацію» як концепцію і процес. Сама ідеологія нерідко трактується як десекуляризована релігія. Звісно, такий підхід засвідчує, що ідеології не зникнуть до того часу, доки існують нації та держави. «Реідеологізація» передбачає проповідь ідеологічного плюралізму, але не узгоджується з надання рівних можливостей ідеологіям тоталітаризму з ідеологіями національного оновлення. На порядок дня виходить доконечність запропонувати нові ідеї, ідеали й цінності, що пов'язано з посиленням суб'єктивного фактора, зокрема, ролі держав, партій, громадських організацій і рухів, які діють на основі певних програм.

Ідеї мають величезну силу для активізації та мобілізації населення. Навіть неправдиві ідеї можуть виконувати функції збереження та стабілізації. Водночас пожвавлення соціальної активності населення залежить від використання мітів, що підтверджує масова підтримка путінської

пропаганди в Московії. Заперечення ідеології ґрунтується на позитивістській методології, що не підходить до аналізу проблем гуманістичного, суспільного розвитку, позбавляючи людину орієнтації в лабіринті суспільних відносин, які намагалася спростити марксистсько-ленінська ідеологія.

Ідеологічні взаємини в суспільстві не лише складні, а й динамічні та суперечливі. Звісно, «загальнолюдської ідеології» («ідеології взагалі») не буває, хоч у певних сферах (приміром, екологічній) вона має право на існування. Водночас не варто зводити її виникнення лише до соціальних проблем, приписувати їй лише класовий, партійний характер. Національна ідеологія може ґрунтуватися на засадах, що найчіткіше втілені в міжнародному праві, інакше вона зводиться до найпростіших зв'язків на протистоянні «друг чи ворог». Історичний розвиток переконав, що швейцарський чи фінський досвід можливий лише за певної констеляції, в інших умовах принцип «багатовекторності» перетворюється в карикатуру й загрозу для існування держави, коли проти неї виступає сильніший ворог. Такий висновок підтвердила новітня історія України.

Нема сумніву, що ідеологія може посилювати політичний фанатизм. Проте ідеологія не лише призводить до тоталітаризації суспільства, що засвідчують більшовизм у Московії чи нацизм у Німеччині, чи тиражі суспільної думки, що зумовлює «фанатизм мас». У боротьбі за національне визволення вона служить орієнтиром дій для нації.

Роль національної ідеології після здобуття незалежності України зумовлена певними чинниками. По-перше, путінська Московія ставить завдання відновити імперію, що змушує вивчати взаємозв'язок ідеології та пропаганди, аналізувати механізми їхнього впливу на суспільну свідомість, з'ясовувати окремі явища на концептуальному рівні. По-друге, не варто ігнорувати «історичної спадщини», бо тривалий період підневільного становища українського народу зумовив комплекси, що негативно впливають на національне державотворення, зокрема комплекс меншовартості порівняно з іншими народами, комплекс «молодшого брата» українця щодо москаля, комплекс «бездержавності» українського народу всупереч давньому історичному досвіду. По-третє, складність національно-державного самоствердження пояснює незадоволення емпіризмом соціологічних досліджень, вимагає ширшого узагальнення, дослідження механізмів становлення національної та індивідуальної свідомості. По-четверте, треба зважати на те, що путінське керівництво Московії відчуває неминучість краху своїх імперських зазіхань, докладає відчайдушних зусиль для продовження свого існування ще на якийсь час, реанімує різні ідеологічні міти минулого, нав'язуючи іншим

народам свої дезінформаційні вигадки й маніпулюючи суспільною свідомістю.

Дослідники обґрунтовують *три рівні* ідеологічного впливу. На *вищому* рівні використовуються монографічні дослідження, а також науково-публіцистичні видання, посібники для вищої школи. *Середній* рівень стосується партійних і громадських активістів, памолоді, інтелігенції пересічного рівня. Для них найбільшу роль відіграє Інтернет. *Найнижчий* рівень охоплює багатомільйонну аудиторію, на яку спрямоване телебачення, радіомовлення, масова преса, література широкого вжитку, реклама тощо. Тут працюють цілі служби, що вивчають запити населення. Звісно, такий рівень вий поділ доволі умовний. Щоб дійти до масового читача, мисленики використовують виступи на телебаченні чи радіо, публікації в Інтернеті, газетні й журнальні статті, популярні брошури, участь у різних політичних дискусіях тощо.

Суспільна думка невіддільна від її носіїв, що мають свої потреби та інтереси. Вона виступає як активний стимулятор соціальних дій із значним соціально-психологічним потенціалом. Перед участю у масштабних акціях їхні учасники переживають певні події, аналізують, оцінюють зміст, порівнюють ідеї з життєвим досвідом і власними інтересами, з доквіллям. Значення суспільної думки пов'язане з підвищенням рівня освіти та інформованості людей.

Теорія суспільної думки має давню історію. За античних часів школа Платона протиставляла істинну думку мудреців думці більшості народу в тодішньому розумінні. Сам термін «суспільна думка» (*public opinion*) запропонований у XII ст. Д. Солсбері для позначення моральної підтримки населенням королівства діяльності англійського парламенту. У середньовічній Європі нова суспільна думка проявилася в народно-утопічній ідеології. До багатозначної інтерпретації суспільної думки підійшов Н. Макіавеллі в політичному трактаті «Державець», щоб схарактеризувати політичну свідомість і політичну дію. Мисленик радив володарю зважати на суспільні настрої та погляди. Вперше концепцію суспільної думки запропонував Гегель, який обґрунтував її сутність, моральні основи, визначив суб'єкт і об'єкт, діалектичний зв'язок між ними, умови й фактори утвердження та особливості проявів.

Однак до цього часу нема однозначного ставлення до трактування суспільної думки. Потрібно зважати, що в суспільній думці відтворена суспільна психологія, дотична до почуттів, переживань, а також настроїв суспільства чи окремих його груп, певна ідеологія та аксіологія. Вона тісно пов'язана з моральною свідомістю, спирається на неї. Визначення суспільної думки має особливе значення, позаяк дає орієнтир для розв'язання завдань практичного значення. При її визначенні доцільно

з'ясувати зміст поняття *думка*, що зазвичай ототожнюється із судженням чи висловлюванням, її природу, специфіку, ціннісний потенціал. Не варто ігнорувати того, що в різних науках саме поняття трактується неоднаково.

У думці проявляється єдність суб'єктивного та об'єктивного, що означає позитивне чи негативне ставлення до об'єкта. Таке ставлення може бути духовним чи практичним або позначати перехід від першого до другого як духовно-практичного витвору. Звісно, будь-яка думка спирається на певне знання, тому може бути істинною чи хибною. Водночас думка як продукт взаємодії суб'єкта з об'єктом не передбачає логічної завершеності, а допускає певну невизначеність і схильна до дискусійності й багатозначності. Зудар між думками зумовлений неоднаковим рівнем знання об'єкта, який може бути встановленим, неоднозначним, невизначеним, що залежить від ставлення до нього суб'єкта. Таке зіткнення залежить від відмінностей у світогляді суб'єктів, їхнього емоційно-вольового стану, спрямованості почуттів, схильності до ілюзій чи фантазії.

Інколи думку вважають синонімом переконання, хоч їхня нетотожність очевидна. На відміну від переконання думка належить до таких суджень, що відтворюють якісні характеристики, особливості об'єкта, відрізняються різним рівнем обґрунтованості. Уже при формуванні думки суб'єкт шукає неодмінних доказів, щоб переконатися в силі її правомірності. У процесі обґрунтування підвищується рівень первісного переконання. На думку впливають різні фактори, що взаємодіють і злитовуються у свідомості суб'єкта з її раціональними, емоційними та вольовими елементами, надають їй якісної характеристики.

Типологічно думки поділяються за різними критеріями. Щодо ставлення до суспільних потреб розрізняються три варіанти: *випередження*, *відповідності*, *відставання*. Думки можуть бути побутового й науково-теоретичного характеру, істинними й хибними, чіткими й розмитими, стійкими й змінюваними. Водночас розрізняються думки як загальні й конкретні, панівні чи опозиційні, публічні й приховані, офіційні й неофіційні, прогресивні й консервативні, оригінальні й банальні, вчасні й запізнілі, зрілі й незрілі, обґрунтовані й необґрунтовані. Незалежно від цього вони можуть мати важливий вплив на суспільно-історичний розвиток.

Суб'єктами суспільної думки можуть бути народ (нація) як цілісність або його більшість, суспільство чи соціальна, демографічна, територіальна й інша група, громада, трудовий персонал. Як суб'єкт може виступати також окрема людина. На такі особливості доречно зважати державним органам, коли йдеться про ухвалення певного закону чи

іншого нормативного документа, що сприяє солідаризації суспільства або спричиняє протистояння серед населення. Таким чином, визначення суб'єкта суспільної думки має безпосередньо практичне значення, бо думки людей пов'язані з їхніми інтересами. Суб'єкт виступає в ролях ініціатора, організатора і провідника певної думки. Висловлювати суспільну думку можуть окремі групи населення й навіть певні особи. Ставити її творення в залежність від всієї «народної» маси, як трактували московські більшовики, необґрунтовано. Зрештою, на практиці вони дотримувалися погляду, що інтереси такої «маси» найадекватніше висловлює їхня партія.

У суспільній думці як оцінному судженні на рівні всього суспільства висловлюється спільний погляд на якесь питання, що задовольняє всіх або більшість. Інакше в межах суспільства можуть конкурувати на рівних правах різні групові думки. Однак панівна суспільна думка, підтримана більшістю, в цивілізованих країнах не означає ігнорації думки меншості. Як засвідчує практика, спочатку правильна думка може належати меншості, насамперед при охопленні її організацією. Глорифікація «колективного розуму» безпідставна, адже правильність думки залежить від фаховості тих, хто її ініціює, а відтак спроможний переконати більшість, щоб здобути її підтримку. Нефаховість дає негативні наслідки тоді, коли вона поєднується з насильницькими (явними чи прихованими) діями, що підтверджує нерезультативність законотворчості вітчизняного парламенту. Коли йдеться про національну думку, то треба зважати на особливість думки соціальних, демографічних, професійних, трудових і територіальних груп, що служать посередньою ланкою між індивідуальною та суспільною думкою.

Серед об'єктів суспільної думки розрізняються *факти, явища, події, процеси*. Як найпростіший об'єкт *факт* виконує важливу комунікативну функцію. *Явище* – зовнішня форма існування об'єкта, що охоплює окремі його сторони, а не різноманітність проявів, ставить відповідні завдання перед суб'єктом. Інформативність *події* в тому, що вона виступає як набір певних фактів, які відтворюють її зміст. *Процес* – це послідовна зміна явищ чи дій, спрямованих на досягнення певного результату. Об'єктом суспільної думки може бути *суб'єктивна свідомість*, втілена в системі цінностей, моральних уявленнях, соціально-психологічних процесах тощо.

Потрібно зважати, що суспільна думка доволі вибіркова щодо суспільного й природного довкілля, залежить від критеріїв *вибірки*, головними серед яких виступають інтереси. Водночас звертається увага на критерій «*дискусійності*», мета якого обмежити кількість об'єктів суспільної думки. З цього випливає третій критерій – критерій *компетент-*

ності, що залежить від рівня знань суб'єкта в певній галузі. Наразі доцільно виокремити критерій *інформованості* про об'єкт, бо дискусії навколо нього залежать не лише від достатності знань про нього, але й від її дефіциту. В останньому випадку навколо об'єкта виникають ризик чутки й вигадки, коли бажане видається за дійсне, твориться його упереджений образ, оптимістичний або незрілий, що суперечить адекватності сприйняття, перебільшуються недоліки чи позитивні сторони. Як наслідок – суб'єктно-об'єктне відношення залежить від якісного стану об'єкта й компетентності суб'єкта.

Суспільна думка – це динамічна система, підпорядкована певній меті. До системотворчих факторів відносять цілісність, певні типи зв'язку, самоорганізацію, ієрархію рівнів, мету, функціонування й розвиток. Взаємозв'язок між елементами системи називається структурою. Її специфіку визначає ставлення суб'єкта до об'єкта суспільної думки, що, своєю чергою, визначає внутрішню організацію цієї системи. Суспільна думка характеризується раціональністю, емоційністю, волею. Раціональність охоплює пізнавальний та інтелектуальний компоненти, що невід'ємні від емоційності, представляючи знання й переживання.

Як соціальний феномен суспільна думка проявляється в переході від судження до дії, що виводить її поза межі духовної реальності. Такий перехід не можливий без волі, що дає змогу впливати на процеси. Як наслідок – воля виступає творчою або руйнівною силою. У вольових спонуках проявляється розуміння важливості певної позиції, спроможність втілити її. Отож суспільна думка переносить її як духовний витвір у духовно-практичну сферу, а соціальна оцінка перетворюється у реальну суспільну силу, що спонукає до певних дій.

Однак треба зазначити, що становлення суспільної волі – це доволі тривалий і складний процес, який залежить від усвідомлення, цілеспрямованості й рішучості суб'єкта. Спрямованість оцінної та вольової сторін суспільної думки може не тільки не збігатися, а й протистояти одна одній. Переходячи в соціальну практику, суспільна думка долає шлях від первісного духовного рівня через духовно-практичний до безпосереднього практичного. У цьому проявляється триєдина суть суспільної думки.

Безумовно, треба зважати на складність як суб'єкта, так і об'єкта суспільної думки. Як уже зазначалось, у ролі суб'єкта може виступати окрема особа, групи людей, спілка й спільнота. Доволі складним виступає об'єкт суспільної думки. Водночас динаміка суспільної думки – це процес переходу різних стадій: *зародження, становлення, утвердження, функціонування*. На стадії *зародження* людина виробляє свою оцінку певного об'єкта, своє ставлення до нього. Увага до такого об'єкта

зумовлена суспільним інтересом до різної, часом неоднозначної інформації про нього, порівняння різних, суперечливих повідомлень і кристалізація свого ставлення, що означає перехід до стадії *становлення*. Як якісно нова стадія *становлення* суспільної думки означає інтеграцію індивідуальних суджень на груповому рівні, що може бути організованим і спонтанним як наслідок взаємопоборення у процесі кристалізації різних думок. *Утвердження* – це посилення активності й розширення масштабів сприйняття спільно узгодженої думки, впевненість мас у її безумовній правдивості. На стадії *функціонування* устійнена суспільна думка реалізується масами на основі попереднього інтелектуального, емоційного й вольового потенціалу. Її динамічність стосується не так внутрішнього шліфування, як зовнішнього розповсюдження. Спільнота чи спілка переконані в правильності своєї позиції, не допускають посягань на неї, а прагнуть перевести її в площину практичних дій і нормативних актів.

Звісно, межі між стадіями динаміки суспільної думки в житті доволі розмиті, що залежить від конкретних умов, взаємодій її суб'єкта й об'єкта, відносин між ними. Чималий вплив має попередній досвід. Приміром, наприкінці вісімдесятих років минулого століття проміжки між стадіями не були достатньо виражені. Перші дві стадії стислі й практично з'єднані з утвердженням, а воно безпосередньо зливалося з функціонуванням. Яскравий приклад – утвердження державного статусу української мови: на зародження суспільної думки щодо цього питання вплинуло те, що в деяких «союзних республік» така норма діяла, а трагедія на Чорнобильській АЕС поставила під знак питання існування самої нації. За такий статус боролосся створене Товариство української мови імені Тараса Шевченка. Компартийна номенклатура не могла протидіяти цій ініціативі, що формально не суперечила проголошеній перебудові.

Якщо йдеться про малознайомі чи незнайомі явища як об'єкти суспільної думки, тоді межі між її стадіями проявляються чіткіше. Зрештою, все залежить від об'єктивних умов і суб'єктивних факторів, яких не варто плутати, адже умови – це внутрішні й зовнішні обставини, що створюють можливості для певних процесів, а фактори представляють активні сили самого процесу, від дії яких залежить його перебіг і результат.

Системність суспільної думки зумовлюють ієрархія рівнів, внутрішні зв'язки, динаміка. У процесі розвитку збагачується зміст суспільної думки, посилюється її вплив, зв'язки із середовищем, змінюється ритм і темп, еволюційна плавність переходить у революційні стрибки чи навпаки. Функціонування суспільної думки визначає цілеспрямовану ді-

яльність системи, що вимагає регулювання на різних рівнях і в різних сферах. Регулятивна активність підтверджує самостійність суспільної думки щодо суспільного буття, її вплив на суспільні процеси, що спростовує марксистську тезу про визначальний характер суспільного буття. Такий вплив особливо проявляється в революційні періоди, коли актуальні ідеї, погляди, уявлення відтворюють назрілі потреби суспільства, протидіють застарілим порядкам і нормам. Йому сприяє зміна духовної атмосфери в суспільстві, яка передбачає утвердження моральної відповідальності перед суспільством і нацією.

Звісно, вплив суспільної думки на поведінку і вчинки членів суспільства має не лише позитивне значення. На наш погляд, доцільно визначити три варіанти такого впливу: суспільна думка дає правильні ідеологічні й політичні орієнтири для розвитку; вона намагається загальмувати позитивні процеси; суспільна думка спрямовує на хибний шлях. Її *пізнавальна* й *виховна* функції взаємодоповнюються. Проте намагання трактувати їх як одну функцію недоцільно, бо вони виконують різні завдання. *Оцінювальна* функція відтворює якісне ставлення до фактів, явищ, подій, процесів, що може передаватися альтернативними почуттями схвалення чи заперечення («так» чи «ні», «за» чи «проти», «добре» чи «погано» тощо), відкидаючи сумніви. У масовій свідомості таке ставлення виникає стихійно. У певних випадках немає жодної потреби вдаватися до аналітичних чи конструктивних розмірковувань у обґрунтуванні своєї позиції.

Суспільна думка вимагає певної позиції громадян і відповідної діяльності суб'єктів, цебто соціальних інститутів. Вивищуючись над ними, суспільна думка виконує *контрольно-захисну* функцію. Звісно, вона має, в основному, моральні санкції. Проте може чинити певний тиск через різні важелі суспільного впливу, які нерідко зумовлюють правові наслідки. Важливе значення мають засоби масової інформації. На жаль, їхній вплив не завжди позитивний.

Консультативно-пізнавальна функція полягає в тому, що суспільна думка може дати соціальним інститутам ділову консультацію, додаткову пораду, конструктивну пропозицію при з'ясуванні певних проблем. Користь від таких дій залежить від фаховості суб'єкта суспільної думки, спроможності аналізувати дійсність, передбачити наслідки. Для цього **проводяться парламентські** чи громадські слухання, що допомагають сформулювати закони чи ухвали державних органів і органів самоврядування. Пізнавальне значення суспільної думки особливо важливе тоді, коли вона ґрунтується на синтезі побутової і теоретичної свідомості, бо в такому разі виявляються інтереси й турботи населення, його життєвий досвід узагальнює різноманітність фактів, явищ, подій і про-

сті потрібно відрізнати суспільну думку від думки суспільства. Якщо суспільна думка виступає як цілісна і спільна для суспільства, то думка суспільства плюралістична, бо охоплює різні думки. Думка суспільства ширша від суспільної думки, що домінує в суспільстві, відтворює позиції більшості, хоч вона не однакова для різних частин суспільства. Щоб конкретизувати більшість, вживаються різні епітети (абсолютна, відносна тощо). Залежно від завдань говорять про «формальну», «арифметичну», «активну» («пасивну») більшість тощо. Однак, потрібно мати на увазі, що більшість не стабільна й не застигла, а складне й динамічне утворення.

Динаміка суспільної думки залежить від потреб суспільства, а також різних суспільних груп. Усвідомлені потреби виступають фактором такої динаміки. Не завжди вони можуть бути задоволені, бо часто виникають суперечності між потребами й реальними можливостями їх задоволення, що зумовлює напругу в суспільстві.

Як усвідомлені потреби суспільні інтереси безпосередньо впливають на суспільну думку, позаяк вони зумовлюють певні судження й оцінки, а також емоційно-вольові акти. При суперечностях між змістом і спрямованістю інтересів частин суспільства розчленовуються думки, а процес становлення спільної думки буде тривалим, а може навіть не завершитися. У таких умовах формується не моністична думка спільноти, а плюралістична думка як сукупність різних позицій.

Пізнати й усвідомити потреби та інтереси дають змогу ціннісні орієнтації в різних сферах суспільного життя. У тісному зв'язку з ними перебувають соціально-психологічні *настанови* й *стереотипи*. *Настанови* трактуються як попереджувальна програма, пов'язана з виникненням суспільної думки, що зумовлює схильність суб'єкта до сприйняття об'єктів і вербального ставлення до них. Завдяки настановам суспільна думка набуває впевненості й правильної орієнтації в розмаїтті фактів і процесів дійсності. Проте такі настанови виступають у сукупності, відтворюючи якусь зі сторін певного явища у комплексі зв'язків.

Стереотип виступає як родове поняття щодо настанови, охоплює низку його видів. Водночас стереотипи відтворюють устійнене ставлення до подібних об'єктів дійсності, що зумовлює миттєву реакцію суспільної думки без попередніх гострих дискусій чи зіткнень. У масовій свідомості стереотипи підживлює суспільна пам'ять, що концентрує тривалий людський досвід.

Аналіз механізму суспільної думки дає змогу зрозуміти особливості її прояву й напрями розвитку. Однак потрібно зауважити, що всі вони сходяться на людському спілкуванні, в процесі якого здійснюється обмін думками, який може мати різні наслідки, приводячи в одних випадках

до гармонії, а в інших – до гострих дискусій чи навіть силового зіткнення. В умовах інформаційного суспільства роль спілкування підвищується, чому сприяють інтенсивні емоційно-інтелектуальні контакти на різних рівнях і прагнення до спільного пізнання нашого суперечливого часу.

Неформальне й формальне спілкування виступає як умова становлення суспільної думки, так і її фактор, зумовлюючи кристалізацію спільних поглядів і оцінок. Неформальне (неофіційне) спілкування має вагомий вплив на зміст суспільної думки, чому сприяють його невимушеність, добровільність, природність і необмеженість якимись нормами.

У спілкуванні поряд із загальнолюдськими почуттями (симпатії та антипатії, любові й ненависті, безстрашності і страху тощо) важливе значення мають соціальні почуття, властиві суспільній свідомості на рівні певних спільнот і в певних умовах суспільного розвитку. Вони охоплюють почуття патріотизму як любові до своєї нації, рідної мови, рідної землі, національної історії, готовість захищати Батьківщину тощо. Такі почуття сприяють розвитку суспільної думки.

Соціальні почуття потрібно відрізнити від суспільних настроїв, що виражають емоційність вольових спонук, орієнтують психіку соціальних спільнот. Проте такі настрої можуть не лише прискорювати, а й гальмувати людську діяльність. Як складний феномен суспільні настрої відтворюють не лише почуття, а й виступають як стан інтелектуальної діяльності. Тоді йдеться про суспільні світовідчуття чи світосприйняття, або розумові настрої, що можуть бути оптимістичними або песимістичними, висловлювати сумнів, скептицизм тощо.

Сумнів не має винятково негативного значення. Критичне ставлення до певних подій, заперечення певного стану спонукає людину до пошуку виходу з нього. Як негативно-критична форма сумніву скептицизм втілює недовіру, негативне ставлення до чогось, тому він близький до песимізму й може виступати гальмом суспільних перетворень. Суспільний настрій відрізняється від суспільної думки як відносно стабільної та зібраної своїм динамізмом, розмитістю, мінливістю.

На суспільну думку, її виникнення, формування й утвердження впливає духовна атмосфера як сукупність ідей, що відповідають прагненням суспільства, його настроям і почуттям. Проте характер духовної атмосфери може бути різний. Порівняно із суспільною думкою духовна атмосфера менш динамічна й змінна, значно розмитіша й більш узагальнена.

Як фактори суспільної думки виступають суспільні норми і традиції, що утверджені в життєдіяльності людей. Зв'язок суспільних норм із суспільною думкою зумовлений тим, що суспільні норми породжені суспільною думкою, яка водночас сприяє утвердженню їх у життя. Традиції – це опора прояву й утвердження суспільної думки, що втілюють її тяглість.

Становлення суспільної думки як системи – процес доволі складний. Вона виникає в певних умовах під впливом певних факторів. У певних умовах, коли значно підвищилася освіченість населення й розвинулася його свідомість, наукові компоненти увійшли органічно в суспільну свідомість. Дослідники обґрунтовують *суспільну ситуацію*, як сукупність умов і чинників, що безпосередньо впливають на суспільну думку. Такі умови належать до різних сфер життєдіяльності (соціально-політичних, суспільно-психологічних і духовно-ідеологічних), відтворюють різке загострення процесів суспільного розвитку, вимагають докорінних змін у різних галузях суспільства і впливають на спрямованість суспільного життя для забезпечення його оздоровлення.

У суспільній ситуації проявляється взаємодія не тільки суспільних сил, а й свідомий тиск на суспільство. Подібна ситуація склалася в Україні після техногенної аварії на Чорнобильській АЕС, коли заговорили про можливість виселення не лише населення столиці, а й усієї України в пустелі Казахстану чи на необжиті землі Сибіру. Аварія прискорила визрівання суспільної думки на захист національних прав. Вона була апогеєм суперечливого суспільного розвитку нашого народу в період так званої «перебудови». Як наслідок – виникли неформальні, ще не підпорядковані панівній компартійній номенклатурі, громадські організації.

Складність, тривалість, інтенсивність розвитку суспільної ситуації залежать від особливостей розв'язання суспільних суперечностей. Прикладом, суспільна ситуація після аварії на Чорнобильській АЕС завершилася виходом України із СРСР на основі всенародного референдуму 1 грудня 1991 року. Класифікація суспільних ситуацій залежить від різних критеріїв. Насамперед доцільно зазначити, що вона переходить певні періоди: зародження, розгортання, піднесення, розв'язання. Класифікувати суспільну ситуацію можна за силою прояву, рівнем прогресивності, тривалістю тощо.

Зв'язок суспільної ситуації із суспільною думкою безпосередній, адже зовнішні умови не можуть не впливати на таку думку, а життєдіяльність має переживається ними чи усвідомлюється елітою. Як наслідок – на основі суспільної ситуації викристалізовується суспільна думка, виявляється її об'єкт. Впливаючи на суспільну ситуацію, суспільна думка, що виконує праксеологічну функцію, одночасно впливає на суспільне буття. Вона засвідчує стан і прояви суспільної свідомості. Водночас у конкретній суспільній ситуації ідеї, погляди, почуття діють як цілісність, надають свідомості певної якості, пронизуючи її. Поряд з якісним показником свідомості суспільства потрібно брати до уваги кількісний показник, що характеризується широтою її розповсюдженості. Пере-

ходячи в масову поведінку, суспільна свідомість навідворіт впливає на суспільну ситуацію.

Зміст суспільної думки зумовлений тим, що він іде від соціального досвіду мас, що вимагає належних правових гарантій. Безумовно, при олігархічному пануванні вони не будуть ефективні. Таке панування підриває основи соціальних гарантій, бо не сприяє гармонізації суспільних і особистих інтересів, створюючи пільгові умови для забезпечення кланово-олігархічних інтересів, що порушує принцип соціальної справедливості й стабільність соціального розвитку, протидіє консолідації суспільства.

Духовно-ідеологічні гарантії суспільної думки передбачають належне інформаційне забезпечення, яке має бути вчасним і об'єктивним, не зводячись до маніпуляції настроями населення. Не варто переоцінювати суспільних дискусій на примітивному рівні, коли засоби масової інформації «виявляють» суспільну думку, ігноруючи фаховий рівень учасників. Конкретно-соціологічні дослідження лише тоді дають позитивні результати, коли поєднуються з глибоким аналізом суспільної ситуації.

Своєрідним суддею суспільної думки населення країни виступає «світова суспільна думка». Однак тут виникає питання про її суб'єкт. Найчастіше ним визнають Організацію Об'єднаних Націй, а також інші міжнародні організації чи форуми. Нерідко такими вважають відомих політичних діячів, що керують світовими державами, впливових інтелектуальних, мистецьких чи громадських активістів, популярні засоби масової інформації, учасників масових виступів тощо. Нічого дивного в цьому нема, адже світова суспільна думка – це якісно новий продукт, що не має аналогів у минулому. Марксистське трактування суб'єктом «світової суспільної думки» так званих «народних мас планети» як «творців вселюдської, планетарної свідомості» не витримує жодної критики.

Як об'єкти світової суспільної думки сприймаються сучасні глобальні проблеми – від запобігання світовій термоядерній війні до протидії розповсюдженню різних небезпечних хвороб, що загрожують самому існуванню людства, – розв'язання яких не обмежуються національними чи регіональними обширами, а вимагає спільних зусиль усіх держав.

Світова суспільна думка має значний духовно-практичний потенціал. Нині він протистоїть авантюрній політиці кадебістського керівництва Російської Федерації, що загрожує світові термоядерною війною. Якщо її спадкоємиця, «імперія зла і брехні», намагалася протиставити «агресивній політиці» США та їхніх західних союзників свою «миролюбну політику», то нинішня Московія відверто шантажує людство.

За часів СРСР суспільна думка стояла перед альтернативою: світова термоядерна війна чи мирне існування. Тоді ідеологи українського ре-

волюційного національного відродження протиставили цій дилемі третій варіант, що передбачав розпад СРСР як імперії на незалежні національні держави. Такий прогноз оправдався. Проте після суверенізації так званих «союзних республік» процес розпаду СРСР як рудименту «імперії зла і брехні» призупинився: «автономні республіки» не вийшли зі складу Російської Федерації, яку, за прогнозами, чекав ще розпад на регіональним принципом.

Нинішня світова суспільна думка виступає як своєрідний спосіб прояву планетарної свідомості, що відтворює ставлення людства до глобальних проблем, які стосуються життєвих інтересів і потреб. Вона втілює оцінку в судженнях і в практичних діях людських спільнот і спілок.

Від застосування нових засобів інформації не залежить безпосередньо піднесення духовності й моральності населення, але вимагає від філософії розуміння нинішніх змін, зокрема проблем гуманізму, елітаризму, природи естетизму й творчості. Потреба в такій філософії зумовлена посиленням глобалізації, що супроводжується ренаціоналізацією духовної сфери. Як не дивно, нинішня ренаціоналізація не сприяє консолідації народів, удосконаленню міжнаціональних відносин, а нерідко протиставляє їх, не відповідає вимогам справжнього універсалізму, гармонійному розвитку людини. Окрім того, доконечність такої філософії посилюється міждисциплінарним підходом до вивчення інформації.

В інформаційній сфері особливе місце належить мовному чиннику. Втрата мови, чому, безумовно, сприяють засоби масової інформації (дезінформації), не тільки перериває зв'язок з минулим, а й припиняє його перехід у майбутнє. Як наслідок – духовна скарбниця людства зазнає чималої шкоди, а культурологічна мозаїка світу блідне. Потрібно зважати, що мова – не лише засіб комунікації чи першооснова інформації, бо вона служить духовній творчості й моральному утвердженню людини. Денаціоналізація неодмінно обертається деморалізацією, бо асимілятор не може не діяти аморально. У такому разі в товар перетворюється не лише мова, а й правда, що підтверджують московські й доморощені російськомовні українофоби.

Правда невіддільна від свободи, що забезпечує умови для вільного розвитку людини як представника певної нації. Розвиток вільної людини ставить вищі цінності нації над егоїстичними інтересами особи чи групи. Звісно, дезінформація московських і деяких доморощених засобів протидіє національному державотворенню і водночас служить деморалізації громадян, творить нове покоління яничарів під національним прапором.

Засоби масової інформації постійно нав'язують нашим громадянам догму, що сусідом нашої держави завше буде Московія. Неспроможність

такого підходу очевидна. Як клаптиковий рудимент «імперії зла і брехні» Російська Федерація приречена на загин, що передбачає її поділ на окремі держави за національним і територіальним принципами. Її останні надії на збереження чи реанімацію в межах колишньої імперії пов'язані з розпочатою проти України «гібридною війною». На нинішньому етапі така війна спрямована проти ідентичності нашого народу, на ерозію національної духовності, деформацію історичної пам'яті, деморалізацію населення, нав'язування поглядів про безперспективність нашого національного державотворення та європейської й окцидентальної (євроатлантичної) інтеграції, знецінення інформаційно-мовного потенціалу, підрив довіри до національної еліти.

Вітчизняний вчений Степан Вовканич обґрунтував духовно-інформаційну мобільність (ДІМ) нації, яку аналізує як у вертикальному, так і в горизонтальному русі. У вертикальному русі йдеться про збереження інформації та передачу її наступним поколінням, щоб вони могли здолати нові сходинки розвитку, забезпечуючи безперервність традицій разом із новаторством. Горизонтальний рух означає примноження знань і збагачення досвіду у межах одного покоління, при житті однієї особи. Вчений пише: «Цей одвічний рух (коловорот) знань (досвіду) в суспільстві, що в розумних рамках поєднує національні традиції та власний досвід із впровадженням (запозиченням) нового, віддзеркалюють форми мобільності інформації як втілення синтезу духовної ідеї та матеріальних її носіїв, як духовно-матеріального феномену суспільного поступу». ДІМ ґрунтується (принаймні, повинен ґрунтуватися) на інноваційній моделі розвитку, щоб в Україні утвердилося інформаційне суспільство, подолали інформаційний ізоляціонізм советської доби, а колишня провінція перетворювалася в повноцінну правосуб'єктну державу. Створення інформаційного суспільства надзвичайно важливе завдання, позаяк після виходу з СРСР Україна залишалася уламком імперського штучного витвору, а тепер потрібно формувати почуття єдиної родини не тільки серед українців, чимала частина яких змосковщена, а й серед наших громадян неукраїнської національності. Інакше кажучи, так твориться *українська громадянська (політична) нація*.

Звісно, не можна погодитися з тезою С. Вовканича, що «реально концепція духовно-інформаційної мобільності нації може розглядатися в нашому транзитному суспільстві як складова української національної ідеї». Доцільно зазначити, що насправді ДІМ доцільно трактувати як механізм утвердження української національної ідеї за допомогою насамперед засобів масової інформації.

Як зазначають учені, інформація – це такий своєрідний ресурс, що у процесі розвитку людства не зменшується, лише збагачується й удос-

коналюється. Вона впливає на світогляд людини, її ментальність, її здатність змозгу правильно визначати орієнтири розвитку нації. Інформаційний потенціал органічно входить у духовно-інтелектуальний потенціал нації. Успіхи формування якого довели примітивізм дискусій про первинність матерії.

Не варто нехтувати тим, що на державно-інтелектуальний потенціал нації впливають насамперед історичні чинники. Йдеться про вікове придушення поневоленої нації, намагання асимілювати її. За часів СРСР все зводилося до насильницької та прихованої уніфікації в межах «імперії зла й брехні» на московській основі під прикриттям інтернаціоналізму. Московсько-більшовицький режим запроваджував одноманітність, протидіяв плюралістичності, про яку заговорили перед самим розпадом СРСР, не допускав комунікативності й діалогу з опонентами, названих дисидентами. Водночас встановлювалися перешкоди для інформації про найновіші здобутки західного суспільства, що, зрештою, призвело до застою суспільного життя.

Московське поневолення використовувало різні способи боротьби проти національної інформації як чинника протидії. По-перше, поневолювачі знищували інтелектуальну еліту нації. Особливо відзначилися московські більшовики, які фабрикували різні судові процеси, а то й позасудове знищення мистців, письменників, учених. Відомий не лише вигаданий процес над СВУ, а й переслідування українських письменників за прояви «українського буржуазного націоналізму», брутальне знищення кобзарів. По-друге, дозування здобутків національної культури для спадкування її майбутніми поколіннями. По-третє, офіційне обмеження переліку діячів національної культури мало на меті показати її збідненою перед потужною московською культурою. По-четверте, видатних представників української інтелігенції переманювали до Москви, створюючи оптимальні умови для праці. По-п'яте, практикувалося заповнення українського інтелектуального простору представниками з Москви, щоб полегшити процес асиміляції української людності. По-шосте, чималої шкоди нашому інтелектуальному простору завдало те, що поневолювачі монополізували закордонну інформацію, зорієнтувавши її потоки на столицю імперії, що перетворювало поневолені «союзні республіки» в глухі провінції, околиці у прямому значенні слова.

Щоб зруйнувати українську національну пам'ять, царський уряд заборонив навіть вживати власну назву нашої країни «Україна», нав'язавши натомість назву «Малоросія», що має грецьке походження. В офіційній советській інформації українців трактували як «молодшого брата» москалів, без яких вони не можуть існувати самостійно, хоч поряд з Україною існували набагато менші держави. Для цього поневолювачі

насаджували в нашій історії не тільки «білі плями», а й «чорні», доходили до «червоних». Ще й тепер у Москві переконають, начебто на наших землях «історически так сложилось», що серед населення переважає «рускоязычное большинство».

Серед різних форм боротьби проти українців як окремої нації московські поневолювачі використовують фільтрацію, дозування, замовчування, фальсифікацію, паплюження тощо. Щоб легше денаціоналізувати пересічні верстви українців, москалі паплюжили борців за волю України, вкладали негативний зміст у назви «виговці», «мазепинці», «петлюрівці», «бандерівці», «українські повстанці» тощо.

Без свободи інформації не може бути мови про вільний розвиток української нації, її духовності, а концепція національного відродження не буде самодостатньою. Йдеться не лише про відродження й збереження, бо вони орієнтовані на виживання, тому приречені. Щоб вижити, нація повинна докладати зусиль, а її інформація спрямовуватися на поглиблений і випереджувальний розвиток. Здобутки минулого лише становлять першооснову для такого розвитку. Намагання сліпо копіювати здобутки минулого чи інших народів не просто шкідливі, а й реакційні.

Треба брати і критично переосмислювати приклад інших країн. Для українців особливе значення має інформаційний фактор «японського чуда» чи мовного відродження ізраїльського народу, або казахизації суспільного життя в Казахстані. Цілком слушно наші дослідники звертають увагу на повернення національних традицій, історичної пам'яті, національної школи, що створюють повноцінне інтелектуальне середовище, без чого не може бути всебічно розвиненої культури й соціальної структури модерної нації. Як зазначають дослідники, трагічну долю українських національно-визвольних змагань 1917–1921 років значною мірою вирішило те, що тоді наша нація не мала повної соціальної структури. Нинішня інформація повинна ґрунтуватися на засадах вітчизняної філософії, націології, етнопсихології та етносоціології. Вони дають змогу збагнути питання, як наша нація могла зберегтися в умовах чужоземного поневолення та в країнах розселення.

Різні поневолювачі нашого народу протидіяли донесенню до нього інформації рідною мовою, що не тільки агресивно, а й протиприродно – і для національного, і для світового розвитку, позаяк, по-перше, денаціоналізують народ і деформують його історичну пам'ять, а по-друге, націлені на спрощення природної багатобарвності світу. Як наслідок – виховуються яничари чи інші перевертні (в Україні – так звані «рускоязычные украинцы»). Незадовго до розпаду СРСР киргизький письменник Чингіз Айтматов називав таких відреченців *манкуртами*: вони не пам'ятали ні батька, ні матері, а беззастережно підпорядковувалися

лише хазяїну. Фактично так можна назвати советський витвір, що відомий тепер як *совок* чи *ватник*. Такі перевертні визнають беззастережно все, що причетне до російського імперіалізму, особливо вшановують 9 травня як апогей його перемог, зоологічно ненавидять все американське, а в останній час – також українське. Це – носії так званого «Русського мира», апологети Сталіна й глорифікатори політики Путіна.

Слід розрізнити передачу інформації від її створення. *Передача* інформації здійснюється не тільки національними мовами, а й мовами міжнародного спілкування (англійською, арабською, іспанською, китайською, російською, французькою). Останнім часом важливе значення мають німецька та японська мова. Трагедією української людності після Переяславської унії (1654 р.) є те, що нашому народові нав'язана російська мова, вплив якої після розпаду СРСР постійно зростається. Звісно, вона повинна поступитися англійській мові як найрозповсюдженішій у світі. Інакше глобалізація національного інформаційного простору буде залишатися його русифікацією (змосковцям), що зумовлює русифікацію нашої людності. Водночас *створення* інформації здійснюється національними мовами (ними є і названі мови міжнародного спілкування). Незалежно від чисельності кожна нація може внести вагому частку у збагачення світової інформації своїм духовно-інформаційним потенціалом.

В умовах глобалізації кожна держава повинна захищати свій інформаційний простір як частину духовної сфери нації. Інакше фактично українсько-російська двомовність неодмінно перейде до російської одномовності, бо не буде захищена ні національна духовна спадковість, ні національне державотворення, а інформатизація підпорядковується комерціалізації, тобто опиниться повністю в руках антиукраїнських сил.

Інформатизація суспільства спростовує «одвічне питання» про первинність матерії чи духа, позаяк репрезентує триєдиний процес, у якому поєднуються джерело інформації, канал передачі її змісту та сприйняття користувачем. Від якості інформації, її духовності та гуманності залежить не тільки розвиток країни, а й розуміння людиною сенсу свого життя. Обмін інформацією своєрідний, бо означає духовне збагачення, а не збіднення джерела цієї інформації. Хто володіє інформацією, має значну владу, бо може передавати її іншим користувачам. Особливе значення вона має для управління, бо дає змогу брати до уваги громадську думку, поєднувати плюралізм та альтернативність.

4. Еліта в національному державотворенні

Національна еліта повинна поєднувати дві універсальні ролі: *традиційні* та *новаторські*. Звісно, йдеться про традиційну роль у національному розумінні, а не в успадкованому від століть колоніального поневолення. Незалежно від умов елітарність повинна відповідати певним критеріям. При нехтуванні національних (державних) інтересів на користь інтересів кланово-корпоративних про національну еліту говорити не доводиться.

Приналежність до еліти як найкращої частини нації, її класифікація залежать від формальних і неформальних ознак. Формальні ознаки – це посідання високої посади в державних органах, політичних чи громадських організаціях, у сферах економіки, науки, освіти, культури, охорони здоров'я, оборони тощо. Водночас посідання посади вимагає відповідного фахового й морального рівня. Звісно, йдеться до добір кадрів, який не може бути повністю забезпечений від різних випадковостей відповідно до моральної, правової, духовної зрілості суспільства.

Забезпечити єдність формальних і неформальних ознак не просто. Насамперед потрібно звернути увагу на рівень культури суспільства, що залежить від вікових традицій. Не варто ігнорувати відкритості та об'єктивності добору кадрів, ефективності контролю за їх роботою. Нинішній перехідний період розвитку українського суспільства не може недооцінювати національних особливостей формування власної інтелігенції. Необхідно зважати, що на цей процес негативно впливають охлократичні тенденції як противаги бюрократичній зашореності тоталітарного періоду. Як правило, офіційний статус доморощеної еліти не відповідає вимогам до посадовців (моральності, патріотизму, фаховому й ідейно-культурному рівню). Фаховість означає насамперед творчу й інформаційну активність, певні етичні й соціально-психологічні характеристики.

У тоталітарному суспільстві про еліту не згадували: на першому місці був пролетаріат, походження з якого ідеалізувалося, бо йому приписували найвищі ідейно-моральні властивості. Ще вище ставили належність до російського етносу, представникам якого створювали пільгові умови в неросійських «союзних республіках», бо йшлося про поглинання цим етносом інших етносів у збірноту, що мала штучну назву «советський народ». Якщо вживати поняття «інтелігенція» у традиційному для нашої науки значенні, то еліта становить її якісно вищий рівень фаховості, активності, свідомості й моральності. Фактично вона збігається з поняттям аристократії. Звісно, фаховості не засвідчує наявність диплома чи атестата, що було визначальним за тоталітарного періоду,

коли кількісними показниками тинькували наукову, освітню, культурну відсталість, спричинену інформаційним ізоляціонізмом.

Наша держава успадкувала «залишковий принцип» формування власної еліти, що має згубні наслідки для майбутнього нації. Протилежний приклад дають Японія і Німеччина, які зазнали поразки в Другій світовій війні, але увійшли в число найрозвиненіших країн світу, чого не можна сказати про Російську Федерацію як спадкоємицю переможного в цій війні СРСР. Дослідники бачать причину успіху названих країн у забезпеченні пріоритетного розвитку науки, освіти, культури, сфери інформаційної політики, утвердження моральності деморалізованого населення. Японські та німецькі політики не тільки відбудовували державу, а й підвищували національний дух, запроваджували нові технології, забезпечували соціальну орієнтацію економіки. На противагу такій політиці в СРСР підтримували російське імперське чванство, ігнорували технологічні здобутки західного світу, нав'язували економіці мілітарний характер.

Шовіністично орієнтовані «інтернаціоналісти», що формально належали до еліти після проголошення незалежності України, мало чим відрізнялися від пересічних «совків». Вони підмінювали універсалізацію так званою «інтернаціоналізацією», що на практиці означало обмеження інформаційним простором країн СНД, а точніше – Російської Федерації, керівництво якої орієнтується на так званий «Русский мир», який хоче охопити Московію, Білорусь, Україну і навіть Молдову.

Формування національної еліти вимагає всебічної інформації населення. Інформація – основна форма творчого вияву нації. Вона дає змогу поєднати власний потенціал з використанням загальнолюдських здобутків, зберігаючи при цьому національну ідентичність і тяглість національного розвитку. Проте міжнародний потенціал може використовуватися для імперських політичних спекуляцій, щоб блокувати національне відродження. Ідеологом такої українофобської політики виступає П. Толочко та його однодумці, а їхнім друкованим органом – газета «2000».

Представник еліти, який не збагачує інформаційного багатства свого народу, працює на чужу інформаційну систему творення. Упродовж віків царська й советська імперії орієнтувалися на те, щоб українську еліту позбавити рідної мови, а без власної еліти нація зникає. Яскравий приклад бачимо в Білорусі, де національний продукт, зокрема інформація, як правило, твориться мовою колишньої метрополії.

Відсутність повноцінної національної еліти має згубні наслідки для України як незалежної держави. Наша людність не може користати з багатого чорнозему, що, як твердять фахівці, становить чверть світового,

рекреаційних і мінеральних ресурсів, покладів нафти і золота. Те саме стосується можливостей нашого геополітичного становища і прикордонної співпраці з іншими державами.

Національна еліта повинна використовувати інформацію не лише на науково-пізнавальному, а й на прогностичному та орієнтаційному рівнях. Отож, завдяки достовірній інформації еліта не лише може передбачати майбутнє, а й розробити засади орієнтації в ньому, здебільше на впровадженні передових технологій і збагаченні інтелектуального потенціалу нації. Для України на першому місці стоїть якість, що ігнорувалася в тоталітарному суспільстві, яке турбувалося про просте забезпечення громадян житлом, засобами зв'язку, продуктами харчування тощо без врахування якісних показників.

Якісна праця доконечна для кожного фахівця, від шахтаря до бібліотекаря. Йдеться про духовне відродження, науку, освіту, культуру, економічний розвиток. Лише так можна конкурувати з іншими народами в інформаційному суспільстві. Ринкові умови ставлять на порядок дня доконечність постійного удосконалення людського чинника, на що звертали увагу ще перед розпадом СРСР. Роль еліти полягає в тому, щоб вона надавала населенню інформацію про найновіші досягнення в галузі науки, сприяла його психологічній переорієнтації, спрямовувала на продуктивну працю.

В інформаційному суспільстві особливу увагу доцільно приділити **духовності**. Духовно-інтелектуальний потенціал неодмінно охоплює інформацію, що забезпечує творчій особистості можливість раціонального використання. Як наслідок – поглиблюється пізнання, прискорюється розвиток, підвищується культура, удосконалюється побут тощо.

Національна еліта повинна впливати на самосвідомість нації, зв'язок з природою й історичним минулим, орієнтувати на майбутнє. Без національної свідомості людська спільнота залишається на рівні етносу, що приречений на зникнення з історичної арени. Звісно, не можна погодитися з політикою запрошення на державні посади іноземців, яким з порушенням чинного законодавства надавали українське громадянство.

...Про роль національної еліти як провідної верстви писали В'ячеслав Липинський, Дмитро Донцов, Юрій Липа, Євген Маланюк, Олег Ольжич, Степан Бандера, Ярослав Стецько та інші, хоч вони могли не використовувати поняття «еліти». Приміром, В. Липинський писав про аристократію, Д. Донцов – про активну меншість, Ю. Липа пов'язував свої наміри з дозріванням національної інтелігенції.

Нині перед національною елітою стоять два основні завдання: духовна консолідація нації та орієнтація її на забезпечення прискореного суспільного розвитку; створення належних умов для європейської та

євроатлантичної орієнтації. Не маємо права ігнорувати того, що біль-
трьох століть українцям нав'язували імперську концепцію, що орієн-
тувалася на різке протистояння Московії з Європою, яке суперечить
українським національним інтересам.

Роль української національної еліти підвищується ще й тому, що
ідеологія лібералізму ставить на перше місце права людини, хоч аб-
страктної людини не буває, бо кожна людина виступає як представник
певної нації і соціальної групи. Нині перед загрозою зникнення опини-
лася білоруська нація. Непростий процес консолідації української нації.
Вимагає захисту кримськотатарський народ, земля якого опинилася
під російською окупацією. Не треба забувати про актуальність реаніма-
ції кількох десятків націй і етносів на території, підконтрольній Москві.
До них належить також кілька мільйонів українців. Проте кадебістське
керівництво Російської Федерації турбується насамперед про так зване
«русскоязычное население» в інших державах на постсоветському про-
сторі, що поряд з ромами (циганами) належить до найбільшої кочової
збірноти у світі. Як бачимо, гасло нашого революційного націоналізму
про єдність свободи людини й свободи нації не втратило актуальності.

Нема сумніву, що нині до нашої національної еліти потрібно підхо-
дити і з *регіонального*, і з *глобального* погляду. Розгляд нації в регіо-
нальному значенні важливий для України ще й тому, що впродовж
певного (навіть тривалого) часу наша людність перебувала одночасно в
складі різних держав: спочатку – Речі Посполитої і Московії, потім –
Російської та Австро-Угорської імперій, а в міжвоєнний час була оку-
пована чотирма державами (СРСР, а фактично Московією, Польщею,
Чехо-Словаччиною і Румунією). Така роз'єднаність, безумовно, впли-
нула на формування національної еліти навіть після проголошення
незалежності.

Окрім того, потрібно зважати, що на формування української еліти
в складі СРСР не могли не вплинути три голодомори (1921–1922, 1932–
1933, 1946–1947 рр.), судовий фарс над вигаданою «Спілкою визволен-
ня України», репресії проти української інтелігенції вже за повоєнного
часу. У Галичині десять років повоєнного часу зі зброєю в руках боро-
лася Українська Повстанська Армія, що зародилася на Волині. До се-
редини сорокових років діяла Українська Греко-Католицька Церква,
цебто національна конфесія, що відродилася перед розпадом СРСР. На
Закарпатті сильний вплив мало москвофільство, а напередодні розпаду
СРСР компартійна влада реанімувала «політичне русинство». Щоправ-
да, в 1939 році була проголошена Карпатська Україна, що також впли-
вало на формування національної еліти. На Буковині національна еліта
знавала жорстоких репресій від окупаційної румунської влади. Окрім

того, деякі землі цього регіону були в складі Російської імперії. Такі історичні умови даються взнаки ще й нині, коли йдеться про українську національну інтелігенцію.

Еліта поділяється на певні *групи*: *політичну, бізнесову, адміністративну, інженерно-технічну, медичну, освітянську, наукову, творчу (художньо-мистецьку), військову*, що відповідає сферам життєдіяльності суспільства. Потрібно наголосити, що елітарність як критерій приналежності до еліти означає не тільки високий рівень інтелектуального й духовного розвитку, а й творення нових знань і досвіду, пропаганду й утвердження їх і прогресивного досвіду, орієнтацію нації на досягнення рівня передових націй. Про приналежність до еліти на підставі такого критерію як висока посада не йдеться.

Групи еліти відрізняються особливостями формування, специфікою діяльності, основною метою. Водночас члени цих груп можуть належати до кількох груп. Приміром, представник медичної еліти може працювати як педагог і науковець, письменник (представник творчої еліти) – в галузі освіти й бути активним політиком тощо.

Необхідно зазначити, що еліта в нашій країні, як правило, зазнала впливу тоталітарного періоду, а молода еліта формується при відсутності сімейних традицій. Дослідники висловлюють тривогу у зв'язку з відсутністю патріотизму, моральних якостей, духовності в певній частині бізнесової еліти, що має неоднозначний вплив на духовно-інтелектуальний розвиток України: з одного боку, політична еліта намагається українізувати духовний простір нашої держави, а з іншого – бізнесові українофоби протидіють цим намаганням.

Як інтелектуально-духовне ядро нації національна еліта виконує такі *функції*: творення й утвердження нових ідей; збереження та передача досвіду, набутого нацією і людством; збільшення знань і набуття нового досвіду; творчий аналіз різних проектів, новацій, пропонів; забезпечення поступу народу в різних сферах суспільного життя; інтеграція власних нових знань і досвіду у загальнолюдську скарбницю; представництво нації на світовій арені. Окрім того, українська національна еліта сприяє консолідації нації, повертаючи історичну пам'ять, духовні цінності, забуті імена, втрачені традиції, утверджуючи національну свідомість, обґрунтовуючи в нових умовах національну ідею, засади внутрішньої та зовнішньої політики, викриває підступну діяльність псевдоеліт, що виражають імперські, чужі інтереси.

Як проблема нинішнього національного розвитку й державотворення виступає дефіцит елітарності, що особливо яскраво проявляється на прикладі парламенту, його депутатів, діяльність яких не сприяє державній самовизначеності. Без утвердження духовності, розвитку влас-

ного інтелекту нація втрачає перспективи. Лише еліта дає змогу рationally використовувати природні й трудові ресурси, інтелектуальний потенціал нації, спрямовувати їх на інноваційний динамізм, забезпечувати високий рівень суспільного й духовного розвитку. Протилежні приклади, як зазначалось, дають, з одного боку, Советський Союз, який зазнав економічної та політичної катастрофи попри величезні природні багатства й перемогу в Другій світовій війні, а з іншого, – переможець у цій війні й економічно виснажені Японія та Німеччина.

Складність творення національної еліти, особливо еліти політичної та адміністративної, в Україні спричинена особливостями минулого й теперішнього розвитку. Необхідно взяти до уваги, що упродовж історії наша нація тричі втрачала національну еліту: спочатку вона спольщилася, потім – змосковщилася і нарешті – збільшовичувалася. Лише з шістдесятих років минулого століття почала відроджуватися національна еліта, але вона була насамперед художньо-мистецькою. Проте цей процес був перерваний на п'ятнадцять років у період так званого «застою». Як наслідок – Народний Рух України за перебудову створила художньо-мистецька, а також наукова інтелігенція, хоч оновлення суспільства вимагало насамперед інженерно-технічної, бізнесової та адміністративної еліти.

Після проголошення незалежності перед українською національною елітою стояли непрості завдання: утверджувати незалежність держави, демонтувати державні структури тоталітарного періоду й створювати нові на основі критичного осмислення досвіду передових країн світу, забезпечити духовне оздоровлення суспільства, радикально оновити народне господарство. Тепер доконечно формувати власну еліту як найвищий шар національної інтелігенції.

У цьому контексті вимагає уточнення саме поняття «інтелігенції». Вперше воно з'явилося в Польщі у 1844 році, хоч ще в 1836 році російський поет Василій Жуковський писав про «європейську інтелігенцію». Польський вчений і публіцист Кароль Лібельт розумів під цим терміном учених, учителів, правників, інженерів та інших людей розумової праці, які «через вищу просвіту» спроможні утвердити своє моральне літерство в суспільстві. Російський письменник Пьотр Боборикін не запропонував цього поняття, а лише популяризував його. Як відомо, в царській Росії під *інтелігенцією* розуміли опозиційних до влади освічених людей, насамперед революціонерів. За советських часів інтелігенцією вважали соціальний прошарок людей розумової праці поряд із двома соціалістичними класами – робітничим класом і колгоспним селянством як працівниками фізичної праці. Після розпаду СРСР російська інтелігенція розділилася на дві групи: одна підтримувала постсо-

ветську владу, а інша – перебувала в опозиції. Проте події двох останніх десятиліть підтвердили, що більшість представників тамтешньої інтелігенції підтримує агресивну політику кадебістського керівництва своєї держави щодо Грузії та України. Лише деякі представники російської інтелігенції представляють антипутінську опозицію.

У Західній Європі та Північній Америці, де утвердилося постіндустріальне суспільство, використовують термін «інтелектуал», якому надають культурологічного значення. До інтелектуалів відносять письменників, публіцистів, журналістів, мистців, блогерів. На думку дослідників, «інтелектуал» відрізняється від «інтелігента» ширшим світоглядом. У такому розумінні варто використовувати ці поняття, щоб уникнути невизначеності через різні тлумачення, що утвердилися в різних країнах. Водночас поняття *еліта* позначає якісно вищий рівень інтелігенції, що найяскравіше відтворює її характерні риси.

У вітчизняній літературі виділяється кілька груп еліт. Насамперед потрібно звернути увагу на *імперську* групу, яка залишилася від тоталітарного періоду. Її носії – колишня компартійна номенклатура, що не уявляє свого існування без імперії. Ідеологом такої антинациональної еліти слід вважати П. Толочка. Вона безпосередньо пов'язана з *регіональними* елітами (донецькою, одеською, дніпровською, харківською), що мають міцні економічні важелі й мимоволі змикаються з нею, протиставляючись Києву. Okремо потрібно виділити *галицьку* еліту, сильну духовно і слабку економічно. Вона відіграла значну роль у нинішньому національному відродженні. Не безпідставно Львів як центр Галичини називають духовною столицею України. Така еліта становить основне ядро *національної*, або, умовно кажучи, *київської* еліти. Значна частина галицької еліти працює на загальнонаціональному рівні. Протистояння різних груп еліти проявляється на сесійних засіданнях нашого парламенту.

Нині доконечно подолати регіональний «патріотизм», який намагається використати кадебістське керівництво Російської Федерації, протиставляючи нашій соборності проекти «Новоросії», «Малоросії», регіонального поділу України на засадах федерації і навіть конфедерації.

Особливе значення для інтелігенції набуває забезпечення інтелектуальної власності. Таку власність становлять нові ідеї, досвід, проекти, програми тощо, відтворені в національній інформації. Інтелектуальна власність – це плід розумової праці (відкриття, винаходи, раціоналізаторські пропозиції, наукові здобутки, твори літератури й мистецтва тощо), що виступають як у матеріальній, так і в нематеріальній формах. Творення еліти й збільшення інтелектуальної власності взаємопов'язані. Національна еліта – це не тільки носій, а й генератор інтелектуальної

власності. У період застою престиж розумової праці в суспільстві понизився, що має вплив на інтелектуальний розвиток України проголошення незалежності. Втрати соціальної елітарності й інтелігентності в умовах посткомуністичного суспільства – очевидні.

Від елітарності нації залежить успішне національне державотворення. У різних суспільних науках використовуються свої критерії елітарності. Як вже зазначалося, часто беруть до уваги формальні й неформальні ознаки, які ще називаються статусними й сутнісними. Треба зазначити, що в Україні такі вияви елітарності не збігаються, бо збереглася кадрова політика, яка була властива попередньому режиму. Як відомо, в СРСР при доборі кадрів на перше місце ставилася партійність, потім національність, а фаховість була, принаймні, на третьому місці.

Особливу тривогу зумовлює студентство як основне джерело формування майбутньої еліти. Дослідники зазначають посилення серед нього деформації моралі й духовності та недостатній культурний рівень. Зрештою, нинішня формальна освіта молоді не відповідає вимогам, що прийняті в передових країнах. У діяльності доморощених ВНЗ домінує комерційний інтерес, тому наші навчальні заклади фінансовані за залишковим принципом.

Національна елітарність України відзначається низьким не лише якісним, а й кількісним рівнем. Окрім того, негативно впливає неналежний зв'язок еліти, особливо політичної, з народом. Упродовж тривалого періоду українство ґрунтувалося на народі, основну частину якого становило селянство, й слабкій національній інтелігенції. Водночас воно не мало такої опори, як держава, що передбачає єдність народу, території та влади, і національної Церкви, бо наша людність була інтегрована в чужі конфесії. Винятком була лише Галичина, українська людність якої мала Українську Греко-Католицьку Церкву, яка з кінця ХІХ століття діяла як церква національна. У нашому суспільстві, як твердить Іван Белебега, завжди існувала *національно-конгломеративна* еліта, тому не всі її представники працювали для відродження України як національної держави.

Без належної елітарності українське суспільство не може розв'язати основних питань свого розвитку й національного державотворення. Трагедією України є те, що упродовж віків на її території *українська елітарність* змушена була протистояти *елітарності імперській*. Окрім цього, проявлялася також *елітарність космополітична*, властива не лише деяким національним меншинам, а й українству.

Підневільне становище українського народу змушувало його еліту не тільки протидіяти окупантам і колаборантам, а й докладати чималих зусиль для подолання пасивності, інертності населення. Наша націо-

нальна еліта висловлювала інтереси народу, які не завжди розуміло саме населення. Нерідко лише після смерті видатні діячі визнавалися нашим народом. Звідси – доконечність навчитися не тільки шанувати еліту, а й виховувати її, брати під свій захист. Інакше не може бути мови про утвердження нашої нації в цивілізованому світі.

Нині поряд з українською елітою в нашій державі існує *антиукраїнська еліта* як «п'ята колона» московського імперіалізму. Раніше вона об'єднувалася в Комуністичній партії України та Партії регіонів, а тепер формально зареєстрована в кілька партій, що об'єднані ненавистю до України, тероризують українських патріотів, наличкують їх як «бандерівців», «нацистів», «національно озабочених». Після антиукраїнського збіговиська в Северодонецьку антиукраїнських політиків не притягнули до відповідальності, а відвертий агент Кремля В. Янукович навіть посів посаду керівника уряду.

Компартійна влада творила свою «еліту», яку називала передовиками народного господарства (героїв соціалістичної праці, стахановців, орденоносців тощо). Те саме стосувалося творчої «еліти», прикладом якої став пристосуванець у драматургії О. Корнійчук. Тодішній режим ставився до української еліти як до провінційної, хвалив і винагороджував її представників за беззастережне виконавство і слухняність. Тепер українська еліта має скерувати вітчизняну інтелігенцію на те, щоб вона допомогла народові, по-перше, подолати спадщину московсько-більшовицької ідеології, а по-друге, вичавити на побутовому рівні нав'язувану віками психологію меншовартості порівняно з іншими народами, вторинності щодо москалів, колоніального рабства під формулою «старшого брата», «трьох братніх народів» тощо. Звісно, на законодавчому рівні потрібно заборонити діяльність не лише антиукраїнських політичних партій, а й конфесій, які проводять антиукраїнську політику.

Чужоземне поневолення не сприяло утвердженню національної еліти. Після смерті Богдана Хмельницького козацька еліта почала взаємопоборювання через протилежні орієнтації: одна частина дивилася на Москву, інша – на Польщу. Деякі козацькі зверхники сподівалися на допомогу Османської імперії чи Кримського ханства. Така роз'єднаність не лише знесилювала еліту, а й деморалізувала.

Вітчизняний дослідник Іван Белебега виділив чотири групи національної інтелігенції: супереліта, вищий клас, середній клас і народна (трудова, бойова) еліта. На наш погляд, такий поділ занадто умовний. Приміром, під суперелітою він розуміє фактично тих національних діячів, яких можна назвати лідерами. До них зараховані чотири гетьмани (Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа і Пилип Орлик), Тарас Шевченко як національний вождь, автор національного гімну Павло

Чубинський, революційні провідники Симон Петлюра і Степан Бандера. Сюди занесена також українська мова, що названа «невмирущою державоборчою силою». Якщо «вісім видатних мужів» – це суб'єкти історичного прогресу, то про національну мову такого сказати не можна. Зрештою, поряд із П. Чубинським було б доречно назвати Михайла Грушевського як творця наукової історії України й, на нашу думку, Юрія Липу як автора оригінальної національної ідеології. Безумовно, до цієї групи повинен належати й Роман Шухевич, який створив національну боєздатну армію. Проте вони віднесені до нижчих груп. Не можна погодитися з тим, що вчений не згадує чільних діячів княжої доби, серед яких до тієї групи варто віднести великих князів Володимира Святого, Ярослав Мудрого, Володимира Мономаха й Данила Галицького як першого українського короля. Інакше – українці самі відмовляються від цілого періоду у своїй історії, що буде на користь Московії. Безумовно, для незалежності українська мова має першорядне значення, але вона не може трактуватися як суб'єкт боротьби за незалежність.

Окрім того, доречно висловити й інші зауваження до пропозиції І. Белебехи. Не можна погодитися з твердженням, що незалежницька ідея «блиснула практичною дієвістю» лише в перемозі гетьмана Івана Виговського над москалями під Конотопом (1659 р.). При такому підході доведеться недооцінити поборницькі прагнення короля Данила, адже до його держави входив навіть Київ і наші землі до Чорного моря. За гетьмана І. Мазепи національна еліта вилонила спадкову національну аристократію, яка мала інші інтереси, ніж простолюддя. Інакше кажучи, на соціальному рівні їхні інтереси розходилися.

Як духовний вождь Тарас Шевченко об'єднав українців у націю. Поет довершив справу, розпочату гетьманом Богданом Хмельницьким. Його заслуга в тому, що він не дав загинути нації після того, коли москалі зламали моральний хребет козацькій еліті. Основна заслуга Симона Петлюри в тому, що, за його переконанням, справа творення незалежної України – це справа не якоїсь партії чи класу, а всієї української нації незалежно від місця проживання її представників – в Україні чи в країнах поселення (діаспорі). Ще далі пішли українські революційні націоналісти на чолі з Бандерою, наголосивши, що в боротьбі за незалежність треба спиратися на власні сили, сили нації, не сподіваючись на допомогу інших країн. Для цього доконечно підготувати народ до боротьби під проводом націоналістичної організації.

Еліта вищого класу, як твердить І. Белебега, формує національну ідеологію, відзначається високими моральними якостями. До неї належать не лише етнічні українці, а й представники інших народів, що проживають на території України. Переконалим прикладом тут ви-

ступає не тільки згаданий Пилип Орлик, чех за походженням, а й Вільгельм Габсбург, що відомий як Василь Вишиваний, інші діячі.

У період підневільного становища українська нація не була зовсім безелітна. Вона покликала до життя такий феномен нашої історії як «держава в державі», який обґрунтували поет і публіцист Євген Маланюк і етнопсихолог Володимир Янів. У такі часи еліта підтримувала віру в свою націю, її майбутнє. Завдяки еліті вищого класу було створене товариство «Просвіта» (1868 р.), з якого вилонилося Літературне товариство імені Т. Шевченка (1873 р.), що в 1892 році стало Науковим товариством імені Т. Шевченка. В українських умовах ці організації фактично виконували функції міністерства освіти й науки, неофіційної академії наук. Членами Наукового товариства імені Т. Шевченка були відомі закордонні вчені світової слави.

Недоліком діяльності еліти вищого класу І. Белебеха називає її роз'єднаність. Приміром, ідеологи Микола Міхновський, В'ячеслав Липинський і Дмитро Донцов не знаходили спільної мови. До цих трьох ідеологів національного визволення й державотворення потрібно зарахувати Юрія Липу як творця оригінальної ідеології, що спирається винятково на національні засади. Незгода серед національної еліти вищого класу мала згубні наслідки для всієї нації, вплинувши на результати національно-визвольних змагань 1917–1921 років.

Перебуваючи під московсько-більшовицьким поневоленням, українська еліта відзначалася певними особливостями. По-перше, вона різноманітна: її частина посідала безкомпромісні позиції, проголосила себе опонентом компартійного режиму. По-друге, жорстокий режим змушував ліберальну інтелігенцію протиставляти практику національного пригноблення в УССР ідеям «справедливого» Леніна, які грубо порушувала компартійна номенклатура. По-третє, певна частина такої еліти діяла конспіративно, демонструючи свою відданість режимові, щоб працювати на користь України. Завдяки такій ліберальній інтелігенції, що пішла на співпрацю з дисидентами і відвертими противниками КПРС, був створений Народний Рух України за перебудову, який готував здорові національні сили до проголошення незалежності України. Зауважимо, що навіть при такій співпраці з'ясувалося, що частина патріотичної еліти в Україні, в різних сферах життя, за винятком гуманітарної, доволі незначна, тому потрібно дорожити кожним її представником, щоб боротися проти явних прислужників компартійного режиму (П. Симоненка, О. Мороза, О. Ткаченка, П. Толочка, Б. Олійника та інших). Невелика її питома вага в галузевому розрізі, роз'єднаність у патріотичному таборі призвели до суспільної кризи й реваншу антиукраїнських, проімперських і навіть кримінальних груп.

Перший реванш пов'язаний із приходом до влади проросійського ставленика «червоного директорату» Л. Кучми, роль ідеолога при якому виконував українофоб Д. Табачник. Щоправда, тоді реванш лише розпочинався, а набрав нового розмаху після переходу президентських важелів до ставленика проросійської донбаської бандократії В. Януковича, який готував нове поневолення України. Утвердження при владі такої українофобської команди було наслідком, з одного боку, моральної деградації суспільства й низького духовного рівня, а з іншого, – слабкості патріотичної еліти й відсутності належної виховної та організаторської роботи патріотичних сил серед населення.

Трагедією нинішньої національної еліти є втрата віри в силу слова, занедбання основних сфер суспільного життя, глорифікація політичної діяльності на шкоду іншим царинам. Якщо в шістдесятих роках минулого століття під час так званого «задушеного відродження» цінувалося *слово*, то тепер ситуація змінилася. Вплив слова занепав.

До народної еліти І. Белебеха зараховує патріотичну частину нашої людності. Дослідник пише: «Людина, наповнена українським національним світоглядом, є елітною людиною, духовно осяяною патріотичним духом. Її український національний патріотизм є природним станом душі та розуму. Ця людина вихована в українському дусі змальства або й у зрілому віці. Приходить час – і сама вона становиться вихователем, оберегом українськості. Це – людина біля родинного вогнища, людина – виробник матеріальних благ, людина – воїн на сторожі українських інтересів».

До еліти доцільно підходити також у вертикальному розрізі. Доля українського народу склалася так, що він створював народну еліту, тому упродовж віків національна спільнота могла зберегтися, дійшовши рівня *модерної нації*, боролася за свою незалежність, а наприкінці двадцятого століття створила незалежну державу, що протистоїть озброєним до зубів московським окупантам. Народна еліта протидіяла денационалізації, асиміляції в умовах чужоземного поневолення, стала духовною частиною українства як національного моноліту, що функціонує за власними законами розвитку навіть у таких умовах. Вона передавала народні традиції від одного покоління до іншого. З народної еліти народжувалася еліта вищого і середнього рівня. Така еліта упродовж століть перебирала на себе відповідальність за долю України. На противагу українцям москалі не зуміли витворити такої еліти, тому приналежність до неї залежала від офіційного статусу. Для більшовиків ідеалом ставав пролетар і навіть люмпенпролетар, що не знав жодних моральних пересторог, жив примітивним життям.

Особливість народної еліти в тому, що вона самоутверджується, не думає про пільги чи нагороди, а працює без жодного заохочення, завжди

готова на самопожертву. У революційні періоди така еліта виступає як еліта бойова. Саме вона пішла в Легіон Українських Січових Стрільців і Українську Повстанську Армію. Нині народна еліта не лише захищає рідну землю зі зброєю в руках, а й долучається до її оборони своїм меценатством, працею на користь України, вихованням патріотичного покоління, прищеплює елітарне мислення. Завданням цієї еліти є турбота про славний рід, а такому роду нема переводу.

Московські більшовики та їхні прислужники намагалися викоринити народну еліту, щоб позбавити нашу націю майбутнього. У той час навіть користування українською мовою було підставою для переслідування. А що вже казати про дотримання традиційних обрядів! Забороняли навіть синам хоронити батьків за релігійним обрядом.

У боротьбі за Україну покладено чимало жертв. Мають рацію ті, хто вважає, що цьому могла протидіяти належна організованість і мобілізованість національної еліти. Так було, зокрема, у час Великого Голодомору 1932–1933 років, який забрав мільйони життів українських селян. Натомість діяльність Української Повстанської Армії протидіяла здійсненню московсько-більшовицької програми виселення українців у повоєнні роки.

Народна еліта залишила нам великий ідейно-моральний капітал, багату народну культуру, приклади самопожертви для майбутніх поколінь. Вона рятувала пересічну людність від страху за життя, уселяла впевненість, стійкість духу, віру в майбутнє своєї нації, утверджувала національні ідеали. Саме тому народна еліта заслуговує на пошанівок і вічну пам'ять. У період нинішнього національного визволення, ще до проголошення незалежності України, в галицьких селах і містах встановлювали пам'ятники борцям за волю України, які віддали своє життя в боротьбі з чужоземними окупантами.

Нині Україна існує як незалежна держава з національними символами, але без офіційної державної ідеології, що зафіксовано в чинній Конституції України. Необхідно зазначити, що саме проголошення незалежності – це компроміс між слабкою патріотичною елітою і антиукраїнськими компартійцями, які опинилися в невизначеному становищі після приходу до влади в Московії непрогнозованих сил. Із проголошенням незалежності України протиборотство слабких патріотичних сил і нахабних «лівих», фактично промосковських імперських сил, зумовило внутрішню й зовнішню невизначеність України як незалежної держави аж до відвертого захоплення влади донбасівськими бандоолігархами в 2010 році, коли Україну цілеспрямовано влада втягала в московську орбіту.

Націонал-демократичні сили не мали досвіду державного керівництва. Як наслідок – вони втратили той вплив, яким користувався На-

родний Рух України наприкінці вісімдесятих-дев'ятдесятих років минулого століття. «Ліві» (промосковські) сили, окрім цинічних «прогресивних соціалістів», навчилися політичної мімікрії та залишилися при владі після проголошення незалежності України. Неспроможність патріотичних сил проводити радикальні реформи і популістська демагогія «лівих» поставила Україну перед небезпекою втрати незалежності в 2014 році, коли кремлівське керівництво відверто втручалось у внутрішні справи нашої держави. Проте народний порив не дав змоги Кремлю та його доморощеним прислужникам повернути Україну в лоно своєї політики. Тут заявила про себе народна еліта.

Лише після відвертої агресії Російської Федерації проти України була заборонена діяльність Комуністичної партії України, хоч ліберальна політика державного керівництва дала змогу продовжити антиукраїнську діяльність колишнім «регіоналістам», що поділилися на кілька партій і знову здобули місця в парламенті. Вони ведуть відверту боротьбу проти Української держави як «п'ята колона» у «гібридній війні» агресивного керівництва Російської Федерації.

Доконечно зважати, що в нинішніх умовах не можна орієнтуватися беззастережно на демократію, яка переживає серйозну кризу не лише в Україні. На ідеях демократії спекують антинародні сили, які прикривають популістськими гаслами свої корпоративні інтереси. Політика таких сил завдала чималих втрат всьому людству, призвела його до найкривавішої Другої світової війни. Хибність концепцій народоманії очевидна. У таких умовах треба на перший план поставити **меритократію**, як владу національних фахівців у різних галузях суспільного життя, що висловлюють інтереси широких народних мас у єдності з інтересами держави. Меритократія дає змогу поєднати загальне (народне) з особливим (фаховим). Вона нагадує оркестр, у якому кожен інструмент виконує свою роль. Забезпечити їхній зв'язок спроможні профспілки, які витіснять згодом політичні партії, що спекують на інтересах певних соціальних верств, а партії втілюватимуть загальнонародні інтереси.

Владу від імені народу та в інтересах народу повинна здійснювати національна еліта, адже державне законотворення, управління, судочинство й самоврядування вимагає фаховості як протидії безладу. Підвищення ролі самоврядування набуває особливої актуальності в умовах об'єднаних територіальних громад. На наш погляд, умови для меритократії створює політична система суспільства на кшталт американської, тому в цій великій державі не може бути мови про урядову кризу, від чого страждають європейські держави.

В умовах України меритократія може здійснюватися за певною логікою. На конституційному рівні носієм влади визнається народ, інтереси

Якого відтворює еліта, що озброює суспільство певною ідеологією, сприяє
його поступу й висуває зі свого середовища *НАЦІОНАЛЬНОГО ЛІДЕРА. Нині*
наша людність найбільше страждає від корупції, що зумовлена насамперед багатопартійністю, клонованою, в основному, компартійною номенклатурою як декретованою елітою (точніше – псевдоелітою), що спиралася на органи примусу, в першу чергу на КГБ з функціями політичної поліції. Протидіяти цьому негативному явищу може згуртування патріотичної еліти, створення потужної партії на засадах національного державотворення, що забезпечуватиме об'єднання патріотичного громадянства.

Меритократія не протистоїть самоствердженню особи, що йде двома шляхами: людина використовує всі можливості для самореалізації своїх потенцій в інтересах спільноти або вдається до патологічних способів самовияву при сприянні державної влади. Після захоплення влади більшовиками домінував другий шлях.

Нині національна еліта помітно маргіналізується, особливо в гуманітарній і науковій сферах, бо важелі в сферах економіки, фінансів, політики, масової інформації утримує колишня компартійна номенклатура чи її ставленики, зорієнтовані переважно на Московію. На маргіналізацію української еліти спрямовані значною мірою приватні вищі навчальні заклади. Як наслідок – за справжню еліту безпідставно видають дипломовану псевдоеліту, а національну культуру підмінюють псевдокультурою.

Історія підтвердила, що її стихійно-ірраціональний розвиток, який уособлюють так звані народні маси, може спрямуватися в раціонально-творче русло лише елітою. Заперечення в історії ролі особистості чи ініціативної меншості, що втілюють дух і волю народу, на користь народних мас нічим не обґрунтоване. Хіба в дослідника не виникає питання, чому набагато менші порівняно з українцями народи в Європі упродовж століть живуть самостійним державним життям? Чому українці, предки яких у епоху Середньовіччя створили могутню імперію з центром у Києві, почали відновлювати державне життя у формі лицарсько-християнської формації – Запорізької Січі, а потім Гетьманщини, звільнившись від польського поневолення, потрапили в жорстоку залежність від деспотичної Московії? Які причини того, що при жертвовності лицарів Маківки, Крут і Базару та тріумфу національного воїнства під Мотівилівкою Україна не змогла ствердитися як незалежна держава? Чому українці в минулому й тепер давали видатних діячів для інших народів, а не мали провідників для власного державотворення? Чим зумовлені такі трагічні наслідки від більшовицького Великого Голодомору 1932–1933 років? Як пояснити різне ставлення до національно-визвольних

змагань українців різних регіонів? Який взаємозв'язок стихійного та свідомого розвитку різних народів і навіть частин одного народу? Зрештою, чи не мають рації ті дослідники, які допускають поліваріантність історичного розвитку народів?

Людство опинилося перед небезпекою виживання, що вимагає нової еліти, яка не тільки збереже від екологічної катастрофи, а й не допустить нераціональної експлуатації земних надр і небажаних змін у природному доквіллі. Намагання трактувати еліту як рудиментарне явище безпідставне, адже вона існувала завжди. У давніх суспільствах протиставляли аристократію і народ. Давньокитайський філософ Конфуцій протиставляв «шляхетних мужів» простолюддю. Античний філософ Платон вважав, що в суспільстві (державі) повинна керувати еліта, якій властива мудрість, на противагу мужній верстві (воїнам) і нижчій верстві (хліборобам і ремісникам). У Середньовіччі еліту пов'язували з причетністю до влади. Новітні концепції влади ґрунтуються на певних вихідних положеннях. Насамперед йдеться про поділ суспільства на ініціативну, творчу меншість і пасивну більшість. Дослідники намагаються з'ясувати взаємозв'язок природних нахилів, їх виявлення і забезпечення розвитку. Вплив еліти на суспільний розвиток залежить від її організованості відповідно до самосвідомості, інтересів, фаховості й соціального становища.

Приналежність до еліти не залежить від походження, а лише від ефективності роботи. Французький філософ О. Конт ставив на перше місце серед властивостей еліти *раціональність*, а іспанський мисленик Х. Ортега-і-Гассет – *відповідальність*. Проте більшість дослідників еліти надає перевагу **фаховості й компетентності**.

Упродовж століть підневільна українська спільнота творила, в основному, неформальну еліту, що мала визначальний вплив на розвиток суспільства, бо формальна еліта переважно становила частину інших націй. Такою була політична еліта при відсутності власної бюрократичної, військової та економічної еліти. Проте наш народ ніколи не втрачав ідеологічної еліти, про що свідчить епохальний трактат «Історія Русів», який започаткував новий етап національної ідеології після припинення існування Гетьманщини й Запорізької Січі. Наприкінці ХХ століття почався інтенсивний процес перетворення національної контреліти в реальну еліту.

У наш час простежується перехід від традиційного, або «закритого», суспільства до суспільства вищого цивілізаційного виміру порівняно з індустріальним, що називається постіндустріальним чи інформаційним. Таке суспільство характеризується *певними особливостями*: у персоналістському плані його презентує звільнена особа, в правовому – правова

держава з поділом влади на законодавчу, виконавчу, судову й самоврядну, в *соціальному* – громадянське суспільство, в *економічному* – творення послуг і перетворення науки в безпосередню продуктивну силу, а в *ідеологічному* – ідейний плюралізм членів суспільства. У традиційному суспільстві переважала взаємодія людини з природою, в індустріальному – взаємозв'язок людини зі штучною («другою») природою, а в постіндустріальному – взаємодія між людьми на **інформаційному** рівні. Як наслідок – зазнають докорінних змін функції еліт, наповнюючись новим змістом, роль різних її груп. Особливе значення має нині лідерство, що представляє еліту на найвищому рівні, й виокремлення найвидатніших її представників.

У постіндустріальному суспільстві вивищується **інтелектуальна** еліта, що впливає на розвиток науки, духовне життя, вдосконалення техніки – від її діяльності залежить образ країни на світовій арені. Без інтелектуальної еліти національна спільнота зазнає асиміляції, морально деградує, втрачає перспективи на майбутнє. Як приклад можна назвати сусідніх білорусів, які після формального проголошення державної незалежності не вийшли на шлях національно-державного й духовного відродження.

В Україні до московської агресії в 2014 році інтелектуальна еліта недостатньо виконувала деякі функції (інтеграційну, комунікативну й аксіологічну), що зумовлено трьома причинами: по-перше, сама інтелектуальна еліта була роз'єднана на національну й проімперську, позаяк її основу становила еліта, успадкована від советських часів; по-друге, основна частина цієї еліти була недостатньо ознайомлена з досягненнями західної науки, мистецтва й техніки; по-третє, олігархізація нашого суспільства з орієнтацією на «дикий капіталізм» знецінювала працю цієї частини вітчизняної еліти.

Можна погодитися з твердженням, що наша національна спільнота має чималий потенціал для поповнення інтелектуальної еліти, але треба протидіяти його марнотратству й знецінюванню. Як відомо, чимало наших учених і мистців виїхало за кордон, позаяк на Батьківщині не мали належних умов для застосування своїх знань і талантів. Водночас на формування вітчизняної інтелектуальної еліти негативно вплинули постійні експерименти в галузі освіти, які мали неоднозначні наслідки. Освітянське відомство не використало попереднього досвіду вітчизняного шкільництва, що призвело до значного знецінення престижу знань і дипломів про вищу освіту, а бездумне перенесення на наш національний ґрунт стандартів західного шкільництва не дало прогнозованих результатів. Нарешті, державне керівництво в різні періоди відверто демонструвало свої антисайєнтистські схильності, що пов'язано з низьким представництвом у владі інтелектуальної еліти.

Україна перехідного періоду характеризується тим, що надмірна кількість політичної псевдоеліти не змогла піднятися до належного рівня якості. Причина очевидна – несформованість громадянського суспільства. Претенденти на депутатів чи на якісь виборні посади навіть свої програми орієнтують не на громадянина, а на людиномасу, її психологію та панівні стереотипи. Попередником такої людини маси був тип *homo sovieticus* із нав'язаною офіційною системою цінностей як наслідок маніпуляції масовою свідомістю. Після розпаду СРСР почала формуватися псевдоеліта, яка може бути названа навіть «антиелітою», що підтверджує поведінка ряду депутатів на сесійних засіданнях парламенту. Поведінка такої псевдоеліти (антиеліти) ґрунтується на індивідуальному та груповому егоїзмі, що протилежний національному інтересові. Причина в тому, що за часів тоталітарного режиму втрачені культурні традиції з відповідними моральними цінностями, престиж фаховості з належним рівнем культури, повага до закону підмінена державною доцільністю, запанувала аморальність, що відповідала політиці монопольної партії. У таких умовах про цивілізовану конкуренцію на якусь посаду не могло бути мови. Окрім того, в Україні перехідного періоду занадто слабкий середній клас, а зубожіле населення піддається підкупу під час виборів. Немає сильної патріотичної партії як перспективної політичної сили. Як наслідок – про справжній вибір не може бути мови: він перетворюється у фікцію.

На нинішньому етапі державотворення ще недостатня правова відповідальність за виконання деяких посадових обов'язків, а чинні закони створюють широкі можливості для різних зловживань. Доморощені посадовці не спроможні до перспективного мислення, що дає змогу пов'язати свою долю з долею власної країни. Лише після московської агресії в Україні почала формуватися належна військова еліта.

Опинившись у перехідному періоді, Україна не змогла створити належного резерву політичної еліти. Її основне ядро становлять не опозиціонери тоталітарного режиму, а, навпаки, мімікрізована компартійно-комсомольська номенклатура, що зуміла фантастично збагатитися в період приватизації («прихватизації») державної, колгоспної, кооперативної й профспілкової власності перед розпадом СРСР. Як наслідок – влада злутувалася з багатством, виникла олігархія. Нерідко до цього спричинилася третя сила – *криміналітет*. Найбільші можливості для такого збагачення мали партноменклатурно-кримінальні групи в Донбасі.

У цивілізованих державах підставою для посідання місця в органах управління вважаються творчі здібності, здатність до засвоєння нової інформації, продукування нових ідей. Нинішнє постіндустріальне сус-

пільство має опорою середній клас. Водночас слід зазначити, що основними суспільними групами виступають власники, менеджери (управлінці) й виконавці (трудівники), залежно від місця в суспільстві. Вони поділяються на певні класи. Постіндустріальне суспільство характеризується пануванням науки, на перше місце в ньому виходить виробництво послуг, утверджується меритократія як влада, сформована з обдарованих людей незалежно від їхнього соціального походження. Основними елементами такого суспільства дослідники називають університети й наукові інститути. У таких умовах на перший план виходить питання про відносини вчених і технократів із політиками і власниками.

Якщо для індустріального суспільства характерна людиномаса, то в постіндустріальному (інформаційному) суспільстві людина демасифікується, персоналізується, змінюються її ціннісні орієнтири, формується нове трактування буття й еліта нової якості. У цьому суспільстві нівелюються культурні межі, твориться нова культура – демасифікована й персоналізована.

Нинішнє *«суспільство знань»* означає перехід трудових відносин *«людина-техніка»* в нові відносини *«людина-знання»*. Головне завдання стосується не інформаційних технологій, а залежить від спроможності узагальнювати, аналізувати й розповсюджувати інформацію.

Суспільний прогрес нації залежить від лідерів, які долають задубілість маси, що спочатку протидіє новації, потім захоплюється нею і, зрештою, терпеливо йде за проводом. Без лідера маса не може діяти самостійно, але її нерідко захоплюють не обранці, а покидьки, що проявляють силу. Так було на виборах президента, коли маса надала перевагу висуванцю кримінально-олігархічного клану, який, спекулюючи на психічних властивостях, пообіцяв ілюзію на противагу доказам і аргументам противників. Дослідники порівнюють лідера з гіпнотизером, а лідерство розглядають на двох рівнях: ідеологічному й утилітарному. Перший рівень зводиться до теоретичного обґрунтування за допомогою філософсько-історичних, психологічних і політологічних концепцій, а другий – до емпіричних досліджень.

Лідерство – це особливий статус певного індивіда чи якоїсь групи (еліти) в суспільстві. Воно буває не лише авторитетним, а й неавторитетним. Проблеми лідерства досліджуються на різних рівнях, адже ним цікавляться філософи, соціологи, історики, психологи, політологи, правники тощо. Насамперед лідерство визначають як вплив на певну групу чи спільноту, що має соціально-психологічне значення. Розрізняється лідерство на макрорівні й на мікрорівні. На макрорівні лідерів ще називають вождями.

Нині широкого розповсюдження набув синтетичний підхід до лідерства, що бере до уваги цілий комплекс проблем, зокрема риси провід-

ника, умови його діяльності, характер спільноти й актуальні питання. Лідерство розглядається як універсальне явище в людському суспільстві. Без нього не обійтися, бо творчим лідерам доводиться керувати нетворчою більшістю.

Найбільше уваги приділяється харизматичному лідерству. Як відомо, термін «харизма» застосовується до особистостей із винятковими властивостями. Проте генези *харизми* дослідники не можуть пояснити. Безумовно, якості такого лідера не тільки вроджені, а й набуті в процесі боротьби. Харизматичний лідер з'являється у революційні періоди, коли треба розв'язувати питання доленосної ваги. Звісно, він повинен досягати успіхів, при невдачах його образ тьмяніє, авторитет втрачається. Останнім часом на роль таких лідерів претендують деякі керівники доморощених політичних партій, що пов'язують їхні успіхи зі своїми іменами. В умовах суспільної «рутинізації» лідери втрачають свій авторитет. Така ситуація була в Україні після проголошення незалежності, коли «вічні революціонери» відійшли в тінь.

У політичній сфері розрізняють *індивідуальне й колективне* лідерство. Індивідуальне політичне лідерство в національному масштабі характеризується такими рисами: *легітимність, опосередкованість, багаторольовість, корпоративність*. Таке лідерство – продукт «організованої активності», яку, в основному, забезпечує «виконавча еліта». У нинішніх умовах воно сприймається як значною мірою символічне, бо його функції доводиться виконувати оточенню, що, безумовно, впливає на індивідуальність лідера.

Теперішній лідер, як правило, реалізує волю певної організації. Його апарат з представників цієї організації готує документи, які лідер лише підписує. Самостійність такого лідера доволі обмежена. Звісно, тенденція світового розвитку – це результат дії різних політичних сил, але потрібно мати на увазі, що лідер надає цьому розвитку певних особливостей. Як приклад треба згадати навалу Батия, яка змінила нашу національну історію. Революції народжують таланти, які не можливі в мирний період. У тому розумінні такі лідери виступають суб'єктами історичного процесу, їх можна, на повних підставах назвати творцями історії.

Лідера висуває певна еліта, що дає підстави говорити про групове лідерство. Елітизм ґрунтується на тезі вродженої нерівності людей, що не підлягає жодній критиці, а водночас не заперечує рівності людей у правовій сфері. Повна демократія на практиці нездійсненна, адже в постіндустріальному суспільстві управління державою вимагає належного рівня компетенції, тому на зміну демократії приходить *меритократія*. Її синонімом можна вважати *демократичний елітизм*. Як наслідок –

під правлінням народу потрібно розуміти діяльність еліти, яку підтримує більшість населення у процесі конкуренції між її представниками. У цьому різниця меритократії та олігархії, що панує в Україні після проголошення незалежності. При меритократії конкурувальні еліти виставляють перед виборами свої програми, а населення порівнює їх і надає одним перевагу, а інші відкидає. Аналогія з ринковими механізмами очевидна.

Західна наука розрізняє лідера й адміністратора. Якщо лідер задає напрям організації, визначає характер її діяльності, то адміністратор виконує відповідні функції. Організація дає змогу лідеру розширити свій вплив. Послаблення лідерства пов'язують із двома причинами. По-перше, зниження ефективності лідерства зумовлене тим, що доводиться зважати на думку більшості, «некваліфікованої маси», хоч, звісно, лідер може піти проти більшості, намагатися правильно скеровувати суспільну думку. По-друге, бюрократизація різних сфер суспільного життя зумовила несприятливе ставлення до лідерства, вимагаючи слухняних виконавців.

Еліта дає змогу об'єктивно підійти до самооцінки нації. При не-об'єктивній оцінці допускаються крайні варіанти самооцінки, що може бути завищена або занижена. Українцям, як правило, властива занижена самооцінка, що пов'язано з комплексом меншовартості порівняно з іншими народами, особливо традиційно державними, невірою у свої державотворчі сили, переоцінкою різних перепон і спроможностей противника. Завищена оцінка характерна для москалів, що увірували у свою зверхність, винятковість і навіть вибраність при одночасному припущенні інших народів, намаганні їх поневолити й навіть знищити.

Без національної еліти не може бути мови про державотворення. У цьому вбачаємо трагедію білорусів навіть порівняно з нечисленними націями Балтії (литовцями, латиськими, естонцями), які створили власну еліту. Недоліком українського державотворення є те, що наша держава намагається проводити політику зрівнялівки різних соціальних груп, успадковану від останніх десятиліть існування тоталітарного режиму.

Для нашого народу, як зазначають дослідники, роль еліти надзвичайно важлива ще й тому, що в умовах чужоземного поневолення українці звикли демонструвати свою аполітичність. Така позиція завдала чималої шкоди в минулому. Наші вороги орієнтувалися на протиставлення різних частин українців, наслідки чого даються взнаки ще й сьогодні. Українців поділяють *територіально* на східняків і західняків, *ідеологічно* – на москвофілів і самостійників, *конфесійно* – на православних і греко-католиків, а тепер ще – на православних, що підлягають різним патріархатам. Протидіяти таким махінаціям повинно виховання національної гідності.

Обов'язок еліти – прищеплювати національний патріотизм масам, бо упродовж десятиліть тоталітарного режиму його видавали за «прояви українського буржуазного націоналізму». Залякані українці бояться розмовляти рідною мовою: навіть серед активних захисників України значна частина з них розмовляє на телевізійну камеру мовою агресора. Парадокс? Безумовно! Змінити ситуації на краще не зможе ні робітник, ні селянин, ні аполітичний інтелігент. Це – справа національної еліти, яка взяла на себе таку відповідальність.

Еліта нації повинна допомогти їй згуртуватися на найнижчому рівні, об'єднатися в патріотичні організації, самоорганізуватися спільноті на власних національних засадах. Інакше – українці залишаться в межах морального й духовного рабства. Не варто ідеалізувати народну масу, до чого апелює історичний матеріалізм. Проте не варто забувати, що населення обирає парламент, який творить закони держави, впливаючи на її розвиток. Така «ініціатива знизу» доповнюється «ініціативою згори», адже патріотичний керівник-інтелектуал не має права миритися з перебуванням на посаді управлінців, які за фаховими, моральними й патріотичними критеріями не відповідають вимогам.

Створення еліти в нинішніх умовах України становить процес, що може бути схарактеризований як постійний, але непродуктивний. Це стосується насамперед інтелектуальної еліти. Докорінні зміни пов'язані з інтернетизацією нашого життя, коли можна брати до уваги поліваріантність наслідків. Проте наші законодавці ухвалюють такі непродумані закони, які треба змінювати вже після їх вступу в дію.

У складному становищі опинилася вітчизняна наука як елітарна система, з якої повинні виходити інтелектуальні лідери. Вона не генерує Нобелівських лауреатів, а продукує імпотентних академіків, нулів у науці й аморальних «корифеїв» із різними титулами й нагородами. Про належну селекцію, інтелектуальний відбір говорити годі.

Інформаційна революція створює докорінні умови для змін у всіх сферах цивілізації, вимагає випереджувального розвитку інтелектуального потенціалу. Інакше – країна може опинитися на рівні колонії щодо високорозвинених держав. Україні доконечний перехід від орієнтації на наздоганяння передових країн до «руху на випередження», що вимагає забезпечення за наукою пріоритету в державній політиці, сучасного розвитку освіти й пов'язування майбутнього з освіченою памолоддю.

Сукупності особистих інтелектів, їх використання становлять спільний інтелект нації на всіх рівнях (сім'ї, інституту, регіону, держави). Водночас інтелект нації неодмінно охоплює залучення інтелектуальних ресурсів чужинців. Негативно на розвиток інтелекту нації впливає постійний вплив учених з нашої країни.

Вітчизняні дослідники зазначають, що серед нашої памолоді різко знизилася зацікавленість освітою, бо на перше місце виходить здобуття документа про неї (диплома чи атестата). Зменшення фінансування ВНЗ, що компенсується оплатою за навчання, негативно впливає на освітній рівень дипломованих фахівців.

Не може не тривожити структура фахівців у наших ВНЗ. Значна частина з них навчається за інженерними спеціальностями, хоч після розпаду СРСР вітчизняне народне господарство зазнало радикальних змін. Негативно на рівень молодих спеціалістів впливає перевиробництво правників і економістів.

Наша нація опинилася в «болоті», коли треба боротися за елементарне виживання. Як наслідок – суспільство не тільки перестає довіряти вченим, а й не проявляє інтересу до науки, академічної та вишівської, що має згубні наслідки, позаяк веде до соціальної деградації. Іншим варіантом може бути соціальний вибух, позаяк ставлення держави до національної еліти засвідчує нерозуміння її суспільної ролі як рушійної сили. Такі симптоми нашої суспільної хвороби.

Про націю судять за її елітою. У цьому розумінні Україна зіткнулася з дивними парадоксами. Попри значну кількість офіційних вчених, діячів культури, державних службовців вона значно відстає від передових країн за реальними показниками.

Щоб ліквідувати нашу незалежну державу, поневолювачі знищували насамперед національну провідну верству, намагалися розірвати зв'язок інтелігенції з народом. Йдеться не лише про фізичне знищення, що особливо окупаційна влада практикувала за тоталітарного часу, а й про переманювання її на свій бік. Як відомо, без провідної верстви народ деградує.

Політики не повинні йти за електоратом, на що постійно звертають увагу політологи й політтехнологи з рудиментами тоталітарного мислення, а визначати шляхи оптимального суспільного розвитку, в чому переконувати виборців.

Головним експортним товаром XXI століття дослідники вважають інформацію, яку продукує інтелігенція. Як засвідчують події останніх десятиліть, людство переживає інформаційне протистояння, що характеризується як інформаційну війну. Таке протистояння об'єктивно підвищує роль національної еліти.

5. Цивілізаційне життя людини

Кожна людина ідентифікує себе з певною *цивілізацією*. Її французька назва *civilisation* походить від латинського слова *civilis*, що перекладається як «гідний» чи «вихований». Нинішнє значення цього поняття, що позначає історичний процес і певний стан суспільства, утратилося лише в XX столітті. Однак йому можуть надавати й інші значення. Американський дослідник Л. Г. Морган трактував цивілізацію як наступний рівень суспільного розвитку після дикості й варварства. Найрозвиненішою цивілізацією вважають тип суспільства у західних країнах. Нині, зазначає С. П. Гантінгтон, «найважливіші угруповання держав становлять уже не три блоки часів «холодної війни», а сім чи вісім основних світових цивілізацій». Якщо за часів «холодної війни» умовно розрізнялися *вільний світ, комуністичний блок і нейтральні держави*, то тепер виділяються такі цивілізації: західна, латиноамериканська, африканська, ісламська, сінська, індуїстська, православна, буддистська, японська.

Звісно, запропонований цивілізований поділ світу після розпаду комуністичного блоку також доволі умовний. По-перше, треба зазначити, що комуністичні порядки ще існують у деяких країнах, але Гантінгтон відносить їх до інших цивілізацій (латиноамериканської, сінської, православної). По-друге, безпідставно зачисляти до православної цивілізації різні країни, одні з яких інтегровані в Європейський Союз, інші магнетують до Москви, а також держави з переважно ісламським населенням. Як відомо, агресивна Російська Федерація з формально православним населенням фактично перебуває у стані війни з Україною, Молдовою, Грузією, більшість населення яких вважає себе православними християнами. По-третє, доволі умовна межа між буддистською і японською цивілізаціями. По-четверте, у самому ісламському світі триває боротьба між сунітами і шиїтами, в чому переконують конфлікти між шиїтським Іраном і сусідніми сунітськими державами. По-п'яте, основна методологічна хиба запропонованого поділу в тому, що він побудований на різних критеріях. Нема сумніву, що в нинішньому динамічному світі теорія цивілізацій вимагає серйозного обґрунтування.

Спираючись на цивілізаційну парадигму, С. П. Гантінгтон пише: «У цьому новому світі найбільш масштабні, важливі і небезпечні конфлікти відбуватимуться не між соціальними класами, багатими і бідними, чи іншими економічно окресленими групами, а між народами з різними культурними ідентичностями». Звісно, погоджуватися з твердженням Жака Делора, що «майбутні конфлікти будуть спалахувати через культурні чинники, а не економічні чи ідеологічні», безпідставно, позаяк причини конфліктів між державами завжди будуть різні.

Зазначимо, що попри розрізнення понять *цивілізація* і *культура*, в деяких країнах їх ототожнюють. При розрізненні цих понять під цивілізацією розуміють особливості життєдіяльності спільноти, а під культурою – її внутрішній духовний зміст, задоволення духовних запитів людини. Інакше кажучи, цивілізація спрямована на задоволення людей засобами існування, економічний, технологічний і соціально-політичний розвиток суспільства, а культура – це створення духовних цінностей, що забезпечуються освітою, наукою, досягненнями філософії та мистецтва.

Філософія дає підстави для розрізнення понять «*цивілізована людина*» і «*культурна людина*». Суть цивілізованої людини проявляється у зовнішній поведінці, що зводиться до дотримання правових і моральних норм, інакше кажучи, в «зовнішній культурі». На противагу їй культурна людина перетворює здобутки світової культури у внутрішні настанови (естетичні чинники, етичні цінності, форми мислення).

Наука знає й інші трактування цивілізації, проте, на нашу думку, вони відтворюють лише окремі явища цього феномену. Як удосконалений спосіб суспільного життя людини її протиставляють нижчим рівням суспільного розвитку (дикості й варварству), прирівнюють до певного соціальнокультурного світу, найвищого рівня культурної ідентичності людей, завершальної фази культурної еволюції тощо.

Необхідно зазначити, що до цивілізації потрібно підходити як до позаякнічного явища, властивого кільком чи багатьом народам на різних континентах.

До ознак цивілізації нерідко відносять засади способу життя під впливом панівної релігії, економічну й політичну організацію суспільства, подібність природних умов тощо. Деякі дослідники наголошують на мовній спільності, хоч певна частина навіть нинішніх країн різномовна. На початку ХХІ століття виглядає як штучна марксистська концепція суспільно-економічних формацій, що визнає базисом суспільства продуктивні сили і виробничі відносини, а рушієм суспільного розвитку – економічні потреби. Штучно нав'язуване різним народам СРСР єдине економічне життя і форсована денаціоналізація не дали бажаних наслідків для московсько-більшовицького керівництва, що намагалось створити «советський народ» як новий різновид московської національної спільноти.

Як наголошує С. П. Гантінгтон, людському мисленню властиві «спрощені парадигми», тому «упродовж сорока років ті, хто вивчав міжнародні відносини і працював у їх царині, думали і діяли в рамках надзвичайно спрощеної, але дуже корисної парадигми світових відносин часів «холодної війни». Однак потрібно зазначити, що без таких пара-

дигм наука не може обійтись. Звісно, можна визнавати рацію американського філософа Ф. Фукуями, який наголошує на універсальному значенні «західної ліберальної демократії як остаточної форми людського правління». Проте навіть вибори в демократичних державах західної цивілізації (США, Франції, Німеччині, Італії, Австрії тощо) доводять, що такій демократії ще далеко до «остаточної форми». По-перше, населення вибирає не найкращих, по-друге, – відчувається вплив московської антизахідної пропаганди, а по-третє, – після виборів населення розчаровується в діяльності обраних осіб.

Як би не хотілось, цивілізації не існують ізольовано, попри конфлікти між ними. Торговельні зв'язки не можна замінити чимось іншим. На їхній розвиток спрямовується міждержавна, а тепер і міжнародна дипломатія. Контакти між народами стають дедалі частішими і навіть постійними.

Чималі сподівання були пов'язані з падінням «залізної куртини» між Сходом і Заходом, але агресивна політика керівництва Російської Федерації спричинилася до занепокоєння серед народів світу. Фактично воно надалі проводить загарбницьку політику своїх попередниць Золотої Орди, Російської імперії, імперії під назвою «Советський Союз», намагається контролювати держави на постсоветському просторі, створити *наддержавне* об'єднання під зверхністю Москви. Кремлівське керівництво не може змиритися з тим, що обширна Російська Федерація втратила світовий статус своєї попередниці і за рівнем економічного розвитку може бути прирівняна до країн «Третього світу» – її вплив тримається лише на успадкованій ракетно-ядерній зброї, що не була ліквідована після загибелі «імперії зла і брехні».

Цивілізаційний розвиток нинішнього світу має свої особливості. По-перше, людство проявляє особливу турботу про захист прав людини. По-друге, людство опинилося перед такими екологічними проблемами, що ставлять під знак питання саме його існування. По-третє, прогресує різнобічний зв'язок між людьми в усьому світі. По-четверте, змінюються традиційні взаємини між державами: кордони між ними стають «прозорими», поступово підвищується роль *міждержавних* об'єднань. Найпотужнішим серед них слід назвати Європейський Союз. Координують свої зусилля держави мусульманського світу, латиноамериканські й африканські країни тощо.

Значною мірою відносини у світі залежать від взаємин між цивілізаціями, цінностями й ідеалами, яких дотримуються народи. У цьому помилка західних держав, які не зрозуміли, що з розпадом СРСР як імперії не змінилися ординські цінності й ідеали москалів Російської Федерації як рудименту колишньої світової імперії. Як наслідок – від-

носини між західною та ординсько-квасіправославною цивілізацією, репрезентованою цією претензійною державою, загострилися ще більше, ніж було в попередньому столітті. Цим зумовлена нинішня агресивна війна Московії проти України, яка традиційно належала до західної цивілізації, попри дотримання нашою людністю східної обрядовості. На перший погляд – алогічно, але потрібно зважати: наш народ стояв на засадах *київського християнства*, що близьке за віровченням до західного християнства і докорінно відрізняється від московського ординського квасіправослав'я, яке наближене до мусульманства.

Звісно, нинішні держави неодмінно відстоюють свої інтереси, але трактують їх інакше, ніж було передбачено в класичній теорії. «Система цінностей, культура і закони виявляють усеосяжний вплив на спосіб визначення державою своїх інтересів. Крім того, останні визначаються не лише внутрішніми цінностями й інститутами держави, а й міжнародними державами та інститутами». (С. П. Гантінгтон). Такі тенденції проявилися після «холодної війни», наслідком якої був розпад так званої «світової соціалістичної співдружності», цебто штучного об'єднання народів, поневолених Москвою.

Різниця між цивілізаціями зумовлюється їхніми історією, релігією, традиціями, мовами. Як наслідок – можна говорити про утвердження **цивілізаційної самосвідомості**. У цьому розумінні між народами України, Польщі, Литви більше спільного, ніж між народами України та Московії. Звісно, дається взнаки комплекс «меншого брата», нав'язаний українцям тривалим московським поневоленням. Водночас слід зазначити, що підживлювана деякими польськими політиками українофобія не має нині під собою ґрунту і може розцінюватись як московський вплив на польських політиканів.

Цивілізаційна самосвідомість у нинішньому тісному світі зумовлює процес «*девестернізації*» в незахідних цивілізаціях, населення яких прагне повернутися до своїх культурних засад. Приміром, у деяких незахідних цивілізаціях західні ідеали демократії й свободи не сприймаються як вселюдські. Дедалі голосніше заявляють про себе борці за «Ісламську державу». Аналогічний процес, але вже як «*москвізації*» відчутний на постсоветському просторі і на теренах Російської Федерації. Народи Балтії остаточно відійшли від Московії попри значну частину москалів серед автохтонного населення. Молдовський і казахський народи відмовляються від кирилиці й повертаються до латинської абетки. В Україні на державному рівні вшановуються найбільші за західним обрядом християнські свята (Різдво й Воскресіння Господнє), висловлюються пропозиції про перехід на латинську абетку, щоб ще більше наблизитися до європейських народів і віддалитися від москалів. На-

роди Центральної Азії магнетують до сусідніх мусульманських держав, зменшуючи московський вплив. Подібні настрої панують серед волзьких татар і кавказьких мусульман, які борються проти московського поневолення. Як бачимо, на перший план виходить релігія. Зазнав краху путінський проект про перетворення Російської Федерації у федерацію країв, що мали поглинути автономні республіки.

Нині в центр міжцивілізаційної боротьби виходить протистояння між Заходом та іншими цивілізаціями. Цим зумовлена нова «холодна війна», яку веде Московія проти західної цивілізації. В минулому столітті російський політолог А. Дугін заперечив демократичні цінності Заходу та їхню придатність для Московії. Ще войовничішу позицію втілює українофоб А. Пижиков, що заявив про себе як апологет старобриданства. В антизахідному дусі московські історики переоцінюють історію та діяльність історичних діячів минулого (Івана Грозного, Петра I, Сталіна та інших).

В умовах домінування західної (європейської, євроатлантичної) цивілізації дослідники передбачають три варіанти взаємодії з нею інших цивілізацій. Насамперед сили протилежної цивілізації нарощують військову силу для протизагади Заходові. Зараз так діє Російська Федерація. Однак у найближчому майбутньому на перше місце в такому протистоянні може вийти Китай. Це по-перше. А по-друге, після розпаду так званої «світової соціалістичної співдружності» постсоціалістичні і постсоветські країни прагнуть примкнути до Заходу. Одні з них уже стали членами Європейського Союзу й НАТО, а інші терпеливо очікують черги. Серед них і наша держава, бо цей процес був пригальмований окупаційною компраторсько-сімейною бандоолігархією. Нарешті, по-третє, деякі держави намагаються ізолюватися від Заходу. Упродовж тривалого часу такої позиції дотримувалася Північна Корея та деякі інші держави. Тепер зіткнення західної та інших цивілізацій – основна вісь світової політики. Цивілізаційне протистояння загострилося на зламі двох тисячоліть, що зумовлене активізацією мусульманського фактора і посиленням агресивності Російської Федерації.

На формування цивілізацій впливали природні умови. На традиційному Сході влада зберігала абсолютний контроль над соціокультурним життям, зумовлювала власність. Без твердої влади не могла обійтися московська ординсько-квазіправославна цивілізація, що виникла на основі збиральництва плодів природи, полювання, рибальства, грабежів і вимагала колективних зусиль. Таких зусиль не вимагала життєдіяльність на європейському просторі, де кожна сільськогосподарська сім'я могла забезпечити своє існування. Звідси – *індивідуалізм* як основна

риса західної цивілізації. Такому індивідуалізму сприяв розвиток скотарства, бо власниками робочої худоби були родини. Українській людині також властивий індивідуалізм, але він проявлявся у громаді, чумацькій валці, де група не панувала над особою, а створювала умови для її захисту. Ю. Липа зазначає: «Чумацтво, мандрівне групове купецтво – це такий самий вислів духа української раси, як і хліборобство, як і своєрідна військовість – козацтво».

Як пише вітчизняний дослідник Ю. Павленко, «суспільства західного шляху еволюції, базовою ознакою яких є автономне сімейне домогосподарство як структурний елемент усього економічно-соціально-культурного життя, у своїй більшості могли вийти на рівень створення ранньодержавних, ранньоексплуататорських структур лише за умови досконалого освоєння чорної металургії». Західний шлях розвитку своєрідно проявився на українських землях із його трипільським, геленським і готським первнями. Для українців символом перемоги над злом і зимою традиційно вважався «сніп пшениці і кутя, страва з вареної пшениці й меду», що Ю. Липа характеризував як спадок трипільської людинності.

Подібно до християнського Заходу в Україні чітко протиставляється Церква, яка була рідна для народу, й держава, чужа, загарбницька. Українцям припав до серця персоналізм святого апостола Павла в трактуванні антропологічних проблем. На цьому ґрунті виникла греко-католицька Церква, духовенство якої чимало спричинилося до духовного відродження української нації. Наша Церква, заснована на засадах київського християнства, поставила на перше місце особисте спасіння вірян і була осердям національного феномену «держави в державі», що обґрунтовували Є. Маланюк і В. Янів. Нині на українських землях віряни домагаються повернення статусу Помісної Церкви. На противагу українцям москалі визнають тільки одержавлене квазіправослав'я, що лише за формою подібне до справжнього християнства, а насправді втілює візантійське лукавство, яке півтора століття тому піддав критиці Тарас Шевченко. Наслідком розвитку західної цивілізації у Новому часі було «утвердження системи новоевропейських націй з поступовим поширенням відповідних форм національної самосвідомості і в інших регіонах із тим, що національне натомість станового, конфесійного чи державного на певний час стає основною формою самоідентифікації людини» (Ю. Павленко). Національна самоідентифікація українців ґрунтувалася на київському християнстві, яке сприяло збереженню нашої спільноти в умовах польського католицького культуртрегерства, московського квазіправославного одурманення і турецької мусульманської навали.

На цивілізаційний розвиток України вплинуло її географічне становище: наша країна перебуває на європейській периферії. Про наслідки такого становища пише Ю. Павленко. Він зазначає, що православний світ не зазнав впливу ні гуманізму, ні реформації, ні навіть барокко, хоч Україна належить до винятків. «Невкоріненість на православному ґрунті таких виявлених Відродженням, Реформацією та Просвітництвом феноменів західноєвропейського духу, як індивідуалізм і раціоналізм, блокувала можливість адекватного сприйняття подальших ідейних здобутків протестантсько-католицьких народів». Після захоплення нашої Церкви Московським патріархатом наш вірянин був поставлений в піраміду залежності, на вершині якої стояв цар, а внизу пересічна людина, клір вимагав «не особистої віри, а виконання ритуалів», цєбто поведінка була зовнішньо запрограмована без доконечної внутрішньої мотивації. Московські клерикали забороняли надрукувати український текст Євангелій, перекладений Пилипом Морачевським (1863 р.). Згодом П. Куліш, І. Нечуй-Левицький та І. Пулюй подарували українським вірянам повний переклад Святого Письма.

Новий етап у розвитку західної цивілізації дослідники пов'язують із Великою французькою революцією, якій передував англійський промисловий переворот. «Якщо до цього людина відчувала себе передусім представником певної конфесії, соціального стану та підданам певної держави, яка персоніфікувалася в особі династії чи окремого володаря, то коли свідомість почала секуляризуватися, станові бар'єри – долатися, а верховним сувереном влади було проголошено сам народ, принципового значення почала набувати національна ідея» (Ю. Павленко). На наш погляд, на українських землях такий етап доцільно пов'язати з Великою національною революцією під проводом Б. Хмельницького.

Теоретичне обґрунтування такого етапу забезпечують вчення часів Просвітництва. Воно засноване на органічних природних правах людей, що вимагають свободи й рівності усіх на соціально-політичній чи етнокультурній основі. Наш філософ Г. Сковорода підійшов диференційовано до з'ясування цих суспільних проблем, запропонувавши ідею «нерівної рівності», що дає змогу брати до уваги конкретне суспільне становище людини. На такому європейському ґрунті виникає вчення про *суспільний договір*.

На роз'єднаних українських землях проблеми людини розглядали переважно в контексті духовного романтизму. На основі європейського гуманістичного антропоцентризму наш мисленик Станіслав Оріховський-Роксолян (1513–1566 рр.) трактує людину як найвищу цінність. Не заперечуючи біблійної догми про творення людини Богом, він обґрунтовує ідею її постійного морального самовдосконалення у процесі наближення до Творця, доконечність реалізувати свої творчі потенції

на основі самопізнання і самозосередження. Інакше кажучи, він висуває ідею креатизму людини на засадах своєрідного пантеїзму. Наш мисленик виходив з того, що людям властива свобода волі й схильність до суспільного життя, що зумовлює як доконечність співпрацю людей і пов'язану з нею відмову від деяких особистих прав на користь загалу. Хоч його трактат «Про природне право» не дійшов до нашого часу, інші праці, зокрема промови й листи, дають певне уявлення про концепцію Оріховського. Йдеться насамперед про право людини на життя, суспільну злагоду і мир, право власності, рівні можливості і справедливість, право на створення сім'ї, дотримання укладених договорів.

Наприкінці XVIII ст. на Західній півкулі зароджується ідеологія *американізму*, в основі якої лежить вимога рівності американської людності з європейськими колоніальними народами. Поряд з нею утверджується регіональна самосвідомість романомовних етносів і етнічна самосвідомість деяких індіанських спільнот.

Згодом посилюється антиколоніальна боротьба в Африці. Її ідеологічне обґрунтування втілювала культурно-політична концепція **негритюду** на расовому підґрунті з наголошенням на культурно-етнографічній своєрідності. Проте він не набув розповсюдження, а самочинний колоніальний поділ негативно впливав на національно-державне відродження. Вітчизняний вчений Ю. Павленко застерігає від спрощених уявлень про цивілізаційний розвиток колишніх поневолених народів: «Регіони, які не виробили на рівні основної маси населення цінності індивідуалізму та раціоналізму, не здатні органічно сприйняти сучасну західну модель суспільства, що ґрунтується на системній єдності соціально-орієнтованої ліберально-ринкової економіки, громадянського суспільства та ліберально-демократичної правової державності». Таке застереження стосується західних інтелектуалів, що міряють на один копил країни західної цивілізації і ординську за своєю суттю Російську Федерацію. Перенесена на її ґрунт західна техніка і технологія, політичний досвід дають протилежні наслідки. З цього неодмінно випливає висновок, що однолінійне, зокрема марксистське формаційне, трактування історичного розвитку не підтверджується у світовому масштабі.

На таких засадах потрібно підходити до нинішньої і майбутньої проблеми **глобальної цивілізаційної суперсистеми**. На противагу західному колоніалізму, який зумовив суспільну трансформацію у поневолених країнах, московський колоніалізм загальмував самотній суспільний розвиток, придушив традиційну економіку поневолених народів. Традиційно-західний підхід до цивілізаційної ідентичності народів Російської Федерації не дає бажаного результату. Цілком зрозуміло, що Московія не спроможна перейти на західний шлях розвитку, що підтвердив

крах реформ Петра I, а вже наприкінці XX століття – катастрофічні наслідки горбачовської перебудови. Досвід Японії – не аргумент для спростування: доконечно брати до уваги ментальність, релігійність цивілізованого далекосхідного народу, що неспівмірні з ординським менталітетом і традиційно одержавленим квазіправослав'ям москалів. З цього випливає висновок про згубність співжиття в одній державі європейських українців і азійських сусідів з ординськими традиціями. Водночас наш народ, який дотримується київського християнства, має спільне духовне підґрунтя з католицько-протестантськими народами Західного світу, чого не має квазіправославна Московія з претензіями на світове панування.

Нинішній світ можна трактувати як поліцентричну систему, що протидіє потугам московського керівництва повернутися до біполярності минулого століття. Як цивілізаційне ядро визнається Північноатлантичний світ, що охоплює Західну й Центральну Європу, Північну Америку з розгалуженнями на інших континентах (Австралія, Нова Зеландія, Японія, Південна Корея і Тайвань). Однак деякі футурологи вважають, що з часом таке цивілізаційне ядро пересунеться в Азійсько-Тихоокеанський регіон із центром у Китаї. Це – один доказ проти концепції однолінійного розвитку світу.

У сучасному світі основна суспільна суперечність зводиться до протистояння східної (державоцентричної) і західної (антропоцентричної) соціокультурних систем. Проте дедалі більшого впливу набуває «гібридна» (релігієцентрична) система, що проявляється у двох екстремістських різновидах: квазіправославному (в Російській Федерації) і мусульманському (в «Ісламській державі»). На перебіг світових подій безумовно вплине суб'єктивний фактор, роль якого активізується.

Персоналісти пов'язують майбутнє з *персоналістською* і *громадівською цивілізацією*, що орієнтована на повнокровне життя кожного, творчу вільну працю, справедливе задоволення духовних і матеріальних потреб людей, примат праці над капіталом, контроль виробництва з боку профспілок. Як наслідок – встановляться дружні взаємини між людьми, а в суспільстві утвердяться духовні цінності. Така цивілізація передбачає раціональне співіснування різних форм власності – від державної до особистої, залежно від галузі виробництва. Християнська особистість стане морально й фізично здоровою людиною, житиме в гідних умовах, проявлятиме активну діяльність, протидіятиме проявам зла, що протистоять готуванню людини до потойбічного життя, змушуючи її турбуватися насамперед про задоволення матеріальних потреб. Свідома і цілеспрямована діяльність сприятиме удосконаленню людини як повновартісної особистості на противагу особі в комуністичному суспільстві, що перебуває під тотальним контролем.

Від розвитку західної цивілізації на сучасному етапі невід'ємне *громадянське суспільство*, під яким розуміють саморегульовану й самодостатню спільноту з гарантією прав людини. За Нового часу його поняття обґрунтував Т. Гоббс у праці «Основи філософії». На розвиток теорії громадянського суспільства вплинули великі німецькі філософи. Нині його використовують не лише вчені, а й політики, далекі до справжнього розуміння цього поняття.

Вітчизняний філософ А. Карась зазначає: «Громадянське суспільство – це передусім складний феномен, що потребує вияснити еволюцію і взаємозв'язок його ідейних і практичних компонентів». Він наголошує, що «ключовим елементом еволюції громадянського суспільства є міра здійснення свободи людини в соціальній, економічній та політичній сферах». Звісно, потрібно додати духовну сферу.

Людина не може жити без інших людей, з якими вона вступає у різні суспільні відносини. Вона пристосовувала свої вимоги до вимог інших людей, цебто діяла як суспільна істота, творила *соціум*. Проте людське існування в суспільстві має дві сторони. Інтуїтивно людина усвідомлює доконечність життя в суспільстві як складній багатофункціональній системі, але така її суспільна сутність протистоїть біологічній і духовній сутностям, чого недооцінювали прихильники марксизму, які зводили суть людини до сукупності суспільних відносин.

У суспільстві як взаємопов'язаній структурі соціальної, економічної, політичної і духовної сфер суб'єктом суспільного життя виступає людина. Разом з іншими людьми, об'єднаними в соціальні групи, вона входить у соціальну сферу. Вважається, що суспільство виникає об'єктивно, незалежно від волі і свідомої діяльності людей, а соціальне – твориться і упорядковується свідомою людською діяльністю.

Як основні суб'єкти суспільного життя великі соціальні групи охоплюють *соціальні страти, етнічні спільноти, вікові верстви* тощо. У вітчизняній філософії, як і за тоталітарного режиму, на перше місце серед таких груп ставлять *класи*, спираючись на відоме ленінське визначення. Проте такий підхід не доречний, принаймні, з чотирьох причин: *по-перше*, в ньому абсолютизується економічний критерій; *по-друге*, таке визначення не сприймалося ще в минулому столітті, оскільки воно ігнорувало майнові, культурні, політичні та інші чинники; *по-третє*, наприкінці ХХ століття наука запропонувала, замість класів, *соціальні страти*; *по-четверте*, від цього визначення за часів СРСР фактично відмовилися, позаяк воно не відповідало вимогам так званого «реально-го соціалізму». Як відомо, ленінське визначення не могло охопити такої великої соціальної групи як інтелігенція, яку ще називали службовцями. Окрім того, до одного класу зачисляли голову колгоспу і рядового

колгоспника на протипагу директорові радгоспу і рядовому робітнику. Цілковим унікальним для советської дійсності було виникнення нового експлуататорського класу, який творила *компарти́йна номенклатура*. Її дослідив чорногорський мисленик Милован Джилас.

На протипагу ленінської концепції класів виникла теорія соціальної стратифікації, яку обґрунтував німецький соціолог М. Вебер і американський соціолог російського походження П. Сорокін. Зазначимо, що сам термін *страт* (від лат. *stratum* – шар, верства) запозичений з геології. Поділ на страти може відтворювати не лише одномірну, а й «багатомірну стратифікацію», коли до уваги беруть комплекс ознак (освіту, посаду, прибутки тощо). Фахівці визнають за доцільне для стратифікації соціальної структури брати до уваги належність людини до різних сфер (економічної, професійної і політичної). З теорії соціальної стратифікації виходить теорія *соціальної мобільності* – про зміну місця в соціальній структурі суспільства, що особливо важливе для громадянського суспільства. Соціальна мобільність поділяється на *горизонтальну* і *вертикальну*.

Головним (базовим, інтегральним) для людини вважається *посадово-професійний статус*, що може бути *природний* (залежно від віку, статі тощо), *набутий* (залежно від зусиль самої людини), *приписаний* (залежно від етнічного, сімейного походження, місця народження і т.д.). Відповідно до соціального статусу людина виконує певні дії, сукупність яких зумовлює її *соціальну роль* як особи. Кожна людина має кілька ролей, але серед них виділяється основна, що впливає на інші. Приміром, артист поводить розкуто, а державний чиновник – стримано, вчитель – увічливо.

До великих суспільних груп належать також *нації*, що творяться на певній території як стійка людська спільнота і втілюють різноманітність світу. Український соціальний філософ М. Шаповал характеризує націю як *мовне, територіальне і державне скупчення*, що відрізняється від *племені і народності*. Вчений пише: «Ідея соборности українців є виразом нічого іншого, як солідарности мовної скупини, бо більшість українських соборників зовсім не уявляє собі істоти державности або необхідности культурної чи господарської єдности». Учений відрізняє поняття «національності» як «окремої лінгвістичної скупини» від «модерної нації», коли у свідомості індивідів зливаються мова, територія, державність.

Як можна судити, М. Шаповал не розрізняє понять «нація» і «модерна нація», хоч між ними простежується істотна відмінність. Коли йдеться про націю домодерного періоду, то під нею розуміють лише активну частину народу. «Модерна нація» означає тотожність понять «нація» і «народ», вищий рівень розвитку нації. Якщо нація – це мовна, терито-

ріальна і державна спільнота, то модерна нація – це спільнота, що охоплює весь народ, має повну соціальну структуру і сформовану урбаністичну культуру, створила власну інформаційно-комунікативну систему. Інакше кажучи, при такому трактуванні нація накладається на соціальну структуру, що має надзвичайно важливе значення для української нації, яка зазнала поразки в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 років значною мірою тому, що не мала повної соціальної структури. *По-перше*, міста в Україні за національним складом не були українськими. Як наслідок – суперечність між міським і сільським населенням не була розв'язана. *По-друге*, основна частина української людності працювала в сільському господарстві, розвиток якого залежав від промисловості і перебував на низькому рівні, бо в українському селі не були подолані остаточно традиції кріпацтва. *По-третє*, дореволюційні українці не мали своєї урбаністичної культури, за винятком національного театру й художньої літератури, що надходила з Галичини, яка перебувала в складі ліберальної європейської імперії. *По-четверте*, наддніпрянські українці не мали ні своєї школи, ні жодного закладу вищої освіти. *По-п'яте*, особливо негативну роль виконувала квазіправославна Церква, що була насправді імперською інституцією.

Лише тепер українське керівництво почало утверджувати нашу модерну націю. Проте така діяльність не випереджає процеси, а намагається встигати за ними. Щоправда, долати хиби соціального розвитку не просто. Як відомо, в нашій економіці чітко простежується політика, яку можна назвати деіндустріалізацією. Значна частина наших фахівців виїхала працювати за кордон, щоб підтримати свої родини. Випускники ВНЗ не можуть знайти праці за фахом. Ліберальна імміграційна політика призвела до того, що наші міста заповнили чужонаціональні групи. Не на користь соціальному розвитку – полегшене набуття українського громадянства.

У науці вживається ще поняття *громадянської нації*. Її називають політичною нацією, що не можна вважати вдалим, адже нація тлумачиться як етнополітична спільнота. Громадянська нація об'єднує усіх громадян держави, незалежно від етнічної приналежності. Звісно, в цивілізованій державі вони повинні володіти державною мовою. У чинній Конституції на позначення такої нації використовується термін «український народ», до якого належать титульна нація, національні меншини і етнічні групи.

Останнім часом науковці вживають поняття *повномасштабної нації*. Вона, як зазначає В. Кремень, виникає тоді, «коли «етнічні» й «політичні» ознаки настільки взаємопов'язані, що тільки доволно можна було б вважати одні вагомішими від інших», а «нація самостверджується, самоорганізовується в повномасштабну за умови набуття, напов-

нення статусу громадян реальним демократичним змістом на шляху витворення громадянського суспільства».

Громадянського суспільства не уявити без *сім'ї*, що визнається *мікросоціумом*. У ній втілюються природні відносини між людьми, а водночас і соціальні відносини, бо *сім'я* безпосередньо пов'язана із суспільством. Основними чинниками організації сімейного життя вважаються, з одного боку, потреба суспільства в самовідтворенні, соціалізації та персоналізації нових поколінь, а з іншого, – індивідуальні потреби людей різної статі в суспільному визнанні і суспільному захисті подружжя, материнства і батьківства.

Упродовж століть в українській *сім'ї* особливу роль відігравала мати, на яку покладалося не лише виховання дітей, а й ведення господарства, що зумовлювалося історичними умовами. Українським чоловікам доводилося захищати рідну землю від захланних сусідів або ходити на заробітки. Нерідко таким вихованням обґрунтовують м'який характер українців, яким не властива агресивність.

Нині в науці розробляється положення про *біархат* (від лат. *bi*-дво(х), від *bis*–двічі) як форму організації *сім'ї*, в якій чітко розподілені функції членів подружжя. Такі зміни цілком логічні, хоч, звісно, вони можуть мати певні особливості. Тепер жінка проявляється в різних сферах суспільного життя, може нести основний тягар утримання *сім'ї*. Економічною основою *сім'ї* вважається оплата за працю, хоч певна частина населення отримує свої прибутки від власності.

Звісно, коли йдеться про *сім'ю* як мікросоціальну спільність, то не варто ігнорувати особливостей міської і сільської *сім'ї*. У міській *сім'ї* чітко розмежовується трудова діяльність і відпочинок. На селі немає такої чіткої межі: щоденні господарські обов'язки доводиться виконувати навіть під час відпочинку. Крім поділу сімей за місцем проживання в міській чи сільській місцевості, треба звернути увагу, що вони поділяються на два види: *гомогенні* й *гетерогенні*. *Гомогенні* (віл гр. *homogenes* – однорідний) *сім'ї* складаються з представників однієї соціальної групи. До *гетерогенних* (від гр. *heterogene* – різнорідний) сімей належать представники різних соціальних груп.

У нинішніх умовах основною тенденцією розвитку сімей є їхня *нуклеаризація* (від лат. *nucleus* – ядро), цебто процес збільшення числа сімей, що складаються переважно з подружжя. Не може не турбувати те, що за останні десятиліття в нашій державі збільшується кількість «*неповних*» сімей, до яких належать діти й один з батьків (переважно мати). Причиною таких сімей є не тільки успадкована від попередніх часів спрощена процедура розлучення, а й легковажне ставлення подружжя до своїх взаємних обов'язків. Протидіяти цьому може певною мірою те, що в нинішніх умовах громадянський шлюб почав доповнюватися шлюбом

церковним, хоч треба зазначити, що правові наслідки має лише шлюб, зареєстрований у державних органах.

Крім того, почастишали випадки, коли діти залишаються під опікою бабусі, бо батьки виїжджають працювати за кордон. Інколи за кордоном одружені чоловіки й жінки фактично створюють нові сім'ї, що має не лише складні соціальні наслідки, а й ще тяжчі наслідки моральні. Щоб вихідці з таких сімей виростили як повноцінні громадяни, не обійтись без вдосконалення шкільного виховання.

Міжсімейні відносини на нинішньому етапі проявляються не лише в нуклеризації сімей, а й у створенні *родинних спілок*. Їх називають ще сімейними групами, що не відтворює суті такого родинного об'єднання. Родинна спілка докорінно відрізняється від патріархальної та напівпатріархальної сім'ї, тому зачисляти її до складних сімей безпідставно. Причини виникнення патріархальної сім'ї і родинної спілки протилежні. Патріархальна чи напівпатріархальна сім'я не спричиняла почуття роз'єднання, а вихід з неї окремих членів не ускладнював становища людей похилого віку.

Родинні спілки створюються на базі нуклеарних сімей. Серед них можна виділити *два види*. *Перший вид* родинної спілки – це об'єднання сімей, що проживають у одному населеному пункті. Родинні спілки *другого виду* виникають як наслідок переїзду одружених нащадків у інший населений пункт. У родинної спілки першого виду можливі постійні контакти, цебто вона становить своєрідну єдність. Для родинної спілки другого виду контакти періодичні.

Родинна спілка – це не просто складання кількох сімей, а система. Якщо йдеться про родинну спілку першого виду, то наголосимо, що вона забезпечує задоволення спільних потреб у матеріально-побутовій сфері, організації спільного відпочинку, вихованні дітей тощо. Однак сім'ї-члени родинної спілки відіграють неоднакову роль у цьому об'єднанні. Серед них виділяється *ядро*, яким переважно є сім'я батьків, хоч існують родинні спілки, що складаються з автономних сімей братів і сестер. Участь старших поколінь (бабусь і дідусів) у вихованні дітей створює умови для того, щоб передати життєвий досвід молодому поколінню.

Як зазначають дослідники, родинні спілки відіграють не лише позитивну роль: у них можуть консервуватися негативні норми і звички, пережитки минулого часу, заяложені ідеї тоталітарного періоду, носіями яких бувають представники старшого покоління. Інакше кажучи, виховна робота в родинній спілці потенційно може протидіяти родинним і суспільним інтересам.

Звісно, для українських традицій чужі деякі нинішні явища сімейного життя. Доконечно зважати на високий рівень релігійності нашого

народу. Нема сумніву, що так звані одностатеві шлюби не сприймуться українською людністю. Не може бути толерантним ставлення до однієї нетрадиційної сексуальної орієнтації, що, до речі, суперечить засадам християнського співжиття й характеризується серед нашого народу як аморальне збоченство.

Серед політиків і вчених наприкінці ХХ століття стало модним розмежування громадянського суспільства й держави. У так званій «світовій соціалістичній співдружності» ці поняття не лише розмежовувалися, а й протиставлялися. Англійський філософ Дж. Кін пише: «У суперечливих постійним спробам держави зруйнувати незалежні осередки впливу на суспільство, концепція громадянського суспільства діяла як ефективна моральна і політична утопія в Центральній і Східній Європі». Зневажені демократичні цінності, як наголошує далі Дж. Кін, не пропали марно, хоч «громадянське суспільство було загнане в підпілля», вони живили пам'ять, передавалися молодому поколінню, почали проростати «знизу», спричинилися до усвідомлення: «якщо громадянське суспільство здобуває впевненість у собі, то структурна слабкість і безвладність держави стане очевидною».

У період так званої «перебудови» активна частина населення організовується, виникають «неформальні об'єднання», діяльність яких не підпорядковується компартійному диктату, але не порушує конституційних норм. Інакше кажучи, народ проявляє громадянську ініціативу, захищає свої конституційні права, реалізації яких протидіяв тоталітарний режим. Наймасовішою організацією у нашій країні став Народний рух України за перебудову, який об'єднав кількасот тисяч активістів. Формально він підтримував новий курс керівної партії, а насправді виступав її опонентом. Водночас діяли Товариство української мови імені Т. Шевченка (тепер – Всеукраїнське Товариство «Просвіта»), культурно-просвітницька організація «Меморіал» та інші.

Утвердженню громадянського суспільства в Україні сприяють, насамперед, нові чинники. Після відслонення «залізної куртини» наші громадяни мали змогу ознайомитися з життям у європейських і північноамериканських країнах, які офіційна компартійна пропаганда таврувала як «гнилий Захід». До речі, в цьому вона була спадкоємицею так званих російських слов'янофілів і «революційних демократів», які глорифікували «особливий російсько-православний шлях розвитку» і відсталу общину. Окрім того, наші люди могли ознайомитися з докорінними змінами суспільного життя в колишніх «соціалістичних країнах». Нарешті, потрібно зважати, що певна частина української людності в Західному регіоні жила в громадянському суспільстві в період між світовими війнами. Ще раніше галицькі інтелектуали створили

Товариство «Просвіта», з якого вилонилося Наукове Товариство імені Т. Шевченка. Діяли парамілітарні організації. Розвиток української кооперації досяг такого рівня, що наша сільськогосподарська продукція в Галичині здобувала ринки різних країн, далеко від рідної землі.

До внутрішніх чинників утвердження громадянського суспільства на українських землях вітчизняний філософ А. Карась зачисляє зміну ставлення до нього, сучасні ідеологічні аспекти і потреби економічного оздоровлення. Нема сумніву, такий процес непростий і суперечливий. Необхідно зважати, що так званий «реальний соціалізм» спричинився до перекручення взаємин людини й суспільства. Хибний «державний патерналізм» відучив людину від прояву ініціативи. Люди звикли до того, що держава «турбується» про них. Насправді така турбота приховувала жорстоку експлуатацію. Значну частину законної платні не виплачували: з таких відрахувань формували так звані «суспільні фонди споживання». Серед населення панувала ілюзія, що держава щасливлює їх, дарує квартири, профспілкові путівки на відпочинок, створює можливості для безоплатного навчання в школах і закладах вищої освіти. Водночас приховувалося те, в яких умовах живе компартійна номенклатура з її пільгами, починаючи від різних, прихованих від людського ока, баз і магазинів.

Узагальнюючи дослідження громадянського суспільства, А. Карась, окрім виділення ядра неурядових, громадських організацій, називає низку інших елементів, зокрема місцеве самоврядування, спільні вартості (цінності), опозиційні громадські рухи і політичні партії, незалежні засоби масової інформації, громадську думку, демократичні вибори й референдуми, участь громадян у судах і органах правопорядку, дискурсивні практики в сфері культури, освіти, політичної і громадської активності, норми спілкування і поведінки. При характеристиці громадянського суспільства названі такі риси: «1) наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації, наслідком чого є формування громадянської сфери і громадянської думки; 2) організоване громадянське (публічне) життя вільних і рівних індивідів, чий права захищені конституцією та законами; 3) незалежні від держави добровільні асоціації, автономність яких є усвідомленою на індивідуальному і колективно-му рівні; 4) орієнтованість на громадські інтереси та публічну політику діяльність, наслідком якої є кооперація та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри і співробітництва» (А. Колодій).

Звісно, необхідно мати на увазі особливості становлення громадянського суспільства в західних державах і на постсоветському просторі. На Заході громадянське суспільство творилося поступово, адже тамтешня людність мала досвід громадського самоврядування на засадах Магдебурзького права. До речі, на таких засадах давніше ґрунтувалося

самоврядування українських міст. Київ жив на засадах Магдебурзького права до 1835 року, хоч інші українські міста під московським поневоленням втратили його набагато раніше.

Утвердження громадянського суспільства водночас означає звільнення нашої людності від ідеологічних напарувань, що успадковані від тоталітарного режиму. Як зазначали вітчизняні дослідники, питання свободи для нашого народу мало специфічне значення. На першому місці завше була «свобода *від*», цебто негативна свобода, бо упродовж цілих століть йому доводилося боротись проти чужоземного поневолення. Таке розуміння свободи відсувало в тінь іншу її сторону «свободу *для*», або позитивну свободу. Коли йдеться про громадянське суспільство, то на перше місце виходить позитивна свобода для творення.

Перешкодою для утвердження громадянського суспільства в Україні є олігархічна система, яка виродилася в окупаційну компрадорську сімейну бандоолігархію на чолі з донецьким кримінальним кланом.

При пануванні олігархії громадянське суспільство в Україні залишиться недосяжною мрією. Данський політолог М. Андерсен зазначає: «Хіба можна мати громадянське суспільство, фінансоване олігархами? Це суперечить демократії! Люди навіть не задумуються, що це дивно».

Отож, нині йдеться не про перезавантаження влади, а про *перезаснування держави* на засадах громадянського суспільства. Таке завдання постало під час Помаранчевої революції, основною силою якої був так званий «середній клас», але воно не було виконане, що спричинилося до вибуху Революції Гідності.

Успішний розвиток України залежить від утвердження *правової держави*, що вимагає конституційного правопорядку, який передбачає забезпечення єдності прав і свобод громадян з їхніми обов'язками при рівності всіх перед законом. Гарантувати такі права і свободи без правової держави не можливо, тому вона трактується як найвище досягнення державного існування. У правовій державі джерелом влади визнається суверенний народ, а сама держава функціонує на конституційних засадах права.

Зародок правової держави знаходимо вже в філософській системі Платона та його учня Аристотеля. Без застережного панування закону державу поглинає сваволя деспота чи хаос бунтівних мас, що підтвердила світова історія з давніх часів. Серед українських мисленників питаннями функціонування права в державі цікавився Станіслав Оріховський-Роксолян (1513–1566 рр.), якому належить трактат «Про природне право», що не дійшов до наших днів. Якщо державна влада досконала, переконає теоретик, вона може виправити «гріховну й злу людську натуру». Особливо він наголошує на ролі мови, визнаючи її поряд із розумом «Божим даром». Його твердження однозначне: «Мова згуртувала,

державу створила, права людям дала, міста збудувала...». Лише держава може забезпечити розвиток індивіда і добробут усіх людей.

Наш філософ обґрунтовував вищість природного права над державними законами на тій підставі, що таке право дається людині від народження, а державні закони похідні від нього і можуть змінюватися. Держава повинна гарантувати права людини, бо їхнє порушення засвідчує дикість і деспотизм. Саме такі варварські порядки, зазначає Оріховський, існують у Московії та Османській імперії на противагу тодішній Польщі, в якій начебто природні права гарантовані, з чим не можна погодитися, адже козацькі повстання змушують дійти протилежного висновку. Зрештою, він сам критикує польських урядників за бездіяльність, що на шкоду державі й суспільству.

Ще задовго до Григорія Сковороди, який обґрунтував концепцію «нерівної рівності», Станіслав Оріховський-Роксолян обстоював «рівну нерівність» усіх соціальних станів. Як приклад він згадує рівні за небесною природою, але нерівні за яскравістю зірки. Так само при рівній гідності люди відрізняються духовним розвитком, моральними якостями, громадянською свідомістю, фаховістю, але соціальний статус і маєтність не можуть впливати на людську гідність.

Вітчизняний представник ренесансного гуманізму **Кирило Транквіліон Ставровецький** (1581/?/–1646 рр.) негативно ставився до соціальної нерівності. Вершиною правової думки козацько-гетьманської доби вважається «Конституція прав і свобод Запорозького війська», що пов'язується з ім'ям гетьмана в екзилі **Пилипа Орлика** (1672–1742 рр.). У ній передбачені гарантії соціальних і економічних прав військовиків та посполитих, прав козацьких дітей. Конституція встановлювала поділ і рівновагу законодавчої, виконавчої і судової влади, без чого не може існувати правова держава. Філософію козацько-гетьманської доби завершує **Григорій Сковорода** (1722–1794 рр.), який обґрунтовує концепцію «нерівної рівності». Д. Багалій зазначає: «Сковорода бажав здійснення справжньої християнської держави та суспільства. Бог, говорив він, дає народам науки та мистецтво, розлившись по всьому корпусу політичного організму, Він робить його міцним, мирним та благополучним, держава, побудована на Ньому, є дім Божий, окрема людина, на Ньому побудувавши своє життя, стає благочестивою».

Противагою ідеалу правової держави була царська держава Романових, яка поневолила Україну. Про її реальне становище з панівною сваволею писав наш мисленик **Микола Гоголь** (1809–1852 рр.) у комедії «Ревізор», поемі «Мертві душі» та інших творах. Нищівній критиці піддав царизм **Тарас Шевченко** у поемі «Сон», протиставивши самодержавству США, в яких панує «новий і праведний закон». Питання,

що стосуються правової держави, порушував у праці «Слово перестороги» (1848 р.) галицький мисленик **Василь Подолинський** (1815–1876 рр.).

Визначний український філософ **Памфіл Юркевич** (1826–1874 рр.) розробив курси лекцій з історії філософії права та філософії права. Ідею вільної людини він обґрунтував такими словами: «Не керувати, а повертати, не нав'язувати, а розвивати, не підкоряти, а звільняти – це кінцева мета релігії й держави». Мисленик пише про бідність і багатство людей, що безпосередньо стосуються правової держави: «Держава може до такої міри зменшити бідність, наскільки це зло припускається конституцією, і обмежити збагачення тільки до тієї межі, після якої воно суперечить конституції». Для нинішніх умов заслуговує на увагу така думка: «Держава може визнати нас рівними в *правах* і перед *законом*, але не в обдаруваннях, здоров'ї, жорстокості. Держава може створити рівні можливості для розвитку суб'єкта, але не самих суб'єктів». Наш мисленик застерігає, що «з допомогою різних штучно обмежених гарантій» встановити *рівність* не вдасться, називає особу і власність *антиномією* соціалізму.

Як мисленик **Іван Франко** (1856–1916 рр.) піддав критиці марксистське вчення про «народну державу», яка буде прагнути регламентувати ціле життя людини – від народження до смерті. У такій державі, як твердить наш філософ, «власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занидіти». Марксистська «народна держава» перетворилась би у «величезну народну тюрму». У питанні про майбутню державу Франко схиляється до соціалістів-громадівців, які вважали, що замість правління, яке засноване на гнобленні, має прийти «адміністрація суспільних витворів, вибрана всіма членами общини, повіту і т.д.». Виступаючи проти «етитазациї» соціалізму, мисленик трактував його на етичних, екзистенціалістських позиціях, що відповідало традиціям української філософської думки.

Вітчизняний правник **Богдан Кістяківський** (1868–1920 рр.) вважав, що держава – це правова організація народу, а її влада незалежна. Людина й держава взаємодоповнюють одна одну. Культурна людина може жити лише в державі, справжнє завдання якої вчений зводить до забезпечення спільних інтересів людей. Попри прихильність до марксизму, Кістяківський заперечував трактування держави як деспота, що забезпечує панування багатих верств населення. Водночас він роз'яснював суверенітет народу як зв'язок державної влади, побудованої на правових засадах, з народом. Такий зв'язок проявляється у виборах на засадах загального і рівного виборчого права й участі народних представників у державних органах. На цій підставі наголошено на повазі до закону, утвердженні прав і підвищенні відповідальності на основі правосвідомості народу.

Важливе теоретичне значення для утвердження правової держави в Україні мають думки видатного соціального філософа В'ячеслава Липинського (1882–1931 рр.). Мисленик переконує, що «тільки в Українській Державі – тільки в процесі співжиття мешканців України на *одмежованій державно* території – може витворитися з них Українська Нація». Такий приклад вже є: американська нація, що виникла під політичним гаслом творення власної американської держави. На противагу українським державникам, які прагнуть об'єднання «зверху вниз» на горизонтальному поділі, мисленик пропонує об'єднатися навколо «законного і дідичного Українського Гетьмана», право якого спирається не на диктатуру чи вибори «з волі народу», а «впливає з його Родової і нашої державної історичної традиції».

В. Липинський зазначає, що правити Україною має *класова аристократія*, цебто найсильніші, найздатніші й найавторитетніші представники різних класів. Вважаючи, що української нації не може бути без власної держави, Липинський пов'язує її будівництво з класом хліборобів. Він зазначає, що національна аристократія, нація і держава взаємопов'язані між собою: **без власної держави нема національної аристократії, без національної аристократії нема нації.**

Мисленик пише: «Влада здобувається людьми для здійснення своїх хотінь на окресленій *території*, серед живучого на цій території окресленого громадянства, при допомозі того чи іншого методу, од якого залежить та чи інша форма *держави і закону* і та чи інша форма існування нації». Головну роль відіграють *продукція* (виробництво) та *ідеологія*.

Після поразки національно-визвольних змагань, як пише **Юрій Липа** (1900–1944 рр.), посилюється «ворожбитство». Наш мисленик протиставляє йому **новітній державний традиціоналізм**, що може називатися ще й **легітимізмом**. Витіснивши легітимізм монархічний, він набув переважно демократично-республіканської форми.

Певні проблеми утвердження в Україні правової держави обґрунтували представники різних політичних течій. Звісно, за часів московсько-більшовицької окупації навіть не вживали цього терміна. Після проголошення незалежності положення про правову державу як ідеал зафіксовано в чинній Конституції.

Філософські засади правової держави опрацював великий німецький філософ **І. Кант** (1724–1804 рр.), а сам термін запропонували його співвітчизники, вчені в галузі права. Філософ обґрунтував доконечність дотримання вимог законів і взаємовідповідальність держави і громадян. Наш мисленик **П. Юркевич** наголошував, що «право на участь у справах держави визначають: а) гідність громадян; б) справедливість; в) користь державі» і застерігав, що «ніяке приватне майно не дає права на верхов-

ну владу, бо держава має загальне значення, вона не повинна бути втягнута у боротьбу приватних інтересів».

Нинішній німецький правник **Роберт Алексі** зазначав, що «права людини відрізняються від інших прав п'ятьма ознаками: універсальністю, моральною значимістю, фундаментальним характером, пріоритетністю й абстрактністю». Такі права належать усім людям і тут не може бути винятків, бо «права людини відрізняються від інших прав не тим, що вони за своєю логічною структурою є категоричними правами, а значною мірою тим, що вони належать кожному без того, що вони мають бути отримані».

Відтак Р. Алексі розрізняє *формальну правову й демократичну правову державу*. *Формальна правова держава* заснована на поділі й рівновазі влади, бо «законодавча та виконавча гілки влади в державі мають бути розділені та відокремлені від судочинства». Щоб забезпечити права людини, доконечно затвердити їх на конституційному рівні як основні права, цебто наголосити, що їх виконання стає обов'язком держави. Вчений обґрунтовує співвідношення між *демократичною правовою державою* і *демократичною конституційною державою*. «Демократична правова держава – це поєднання формальної правової держави з демократією». Утвердження демократії не можливе без основних політичних прав, що охоплюють насамперед право людини на життя, свободу її думки, зібрань, об'єднань, вільну пресу і завершуються правом вибрати органи державної влади, а такі вибори мають бути загальні, безпосередні, вільні при таємному голосуванні. Проте реальна демократія може спричинитись до її суперечності з основними правами громадян. Йдеться про застосування, зокрема, принципу більшості. Р. Алексі застерігає: «Політична громадськість може переживати періоди занепаду, закостеніння, млявості. Реальний демократичний процес як такий не є достатньою гарантією прав людини та основних прав». Звідси – доконечність судового контролю, що завершується конституційним судом. Як наслідок правовий процес діє в трикутнику «*громадянин – законодавець – конституційний суд*», на якому заснована правова держава. У державі права людини і громадянські основні права виступають у єдності, бо морально обґрунтовані права людини повинні трансформуватися в громадянські права, хоч інколи між ними може виникнути певне напруження.

В умовах компартійного панування про правову державу не могло бути мови. Як відомо, Ленін вважав ядром політичної системи соціалістичного суспільства не державу, а монопольну партію. Тут можна говорити про елементарне нехтування демократією, адже компартія об'єднує незначну частину громадянства, тому йдеться про панування меншості (насправді компартійної номенклатури) над більшістю (всім

громадянством). Фактично центральний партапарат ставав верховним законодавцем. Проте навіть формально затверджені норми не були чинними, позаяк діяло так зване «телефонне право». Якщо в цивілізованому праві вважалося легітимним усе, що не заборонене, то в советському праві громадянські права трактували як «дар» держави, партії чи вождя. Окрім того, в такій державі панував компартійний патерналізм.

У державі, побудованій на «советському праві», діяв більшовицький (компартійний) тоталітарний режим. На протигагу правовій державі тут панує безумовний «примат» компартійної доцільності над законністю. Хоч Ленін виступав за доконечність законності, насправді упродовж усього періоду існування московсько-більшовицької імперії діяльність влади ґрунтувалася на революційній (більшовицькій, компартійній) доцільності. *Верховенство права* в усіх сферах суспільного життя було підмінено беззастережним виконанням партійних настанов, що мало негативні наслідки. *По-перше*, відповідальні посади віддавали лише представникам компартійної номенклатури, хоч об'єктивно вони не мали належного фахового рівня. *По-друге*, як парадокс такої політичної системи було ухвалення спільних партійно-урядових документів, обов'язкових для виконання усім населенням. *По-третє*, над природними правами людини вивищувалася воля колективу, що не гарантувало прав меншості, не кажучи вже про рівність усіх перед законом. *По-четверте*, про відповідальність держави (і партії) перед особою не могло бути мови, хоч помилкові дії службових осіб нерідко завдавали значної шкоди громадянам. Не тільки в керівній партії, а фактично й на усіх партійних рівнях діяв принцип так званого «демократичного централізму», що міг лише сковувати ініціативу на місцях. Єдність влади протидіяла концепції поділу й рівноваги влади на законодавчу, виконавчу і судову. Формально обрані судді повністю залежали від партійного впливу і виконавчої влади. Говорити про незалежність судів і суддів у таких умовах безпідставно. Якщо в правовій державі існує ефективний контроль за виконанням законів, то в советській державі про якийсь контроль за спільними партійно-урядовими документами не могло бути мови. Щоправда, за рішеннями місцевих органів установлювався прокурорський контроль, але, зауважмо, що такі документи завжди виносились від імені депутатських партійних груп, а це знецінювало контроль правових органів. На протигагу такому порядку Верховний суд США має право проголосити неконституційним навіть закон, схвалений конгресом, після чого про його дію не може бути мови.

Ще один парадокс советської компартійної держави – це підміна виборів так званим «таємним голосуванням» за висуванців єдиного виборчого «блоку комуністів і безпартійних». Таке голосування було безальтернативним. Намагання демократизувати виборну систему наприкінці

«перебудови» закінчилося крахом компартійної диктатури, висуванці якої не завжди виходили переможцями на виборах.

Проте в другому десятилітті двадцять першого століття виборна система в західних державах опинилася перед небезпекою, що ставить під знак питання існування правової держави. Як з'ясувалося, на виборця в Європі й Америці може впливати підступна московська пропаганда, використовуючи для його дезінформації новітні засоби масової інформації, зокрема Інтернет, а також таємну агентуру. Професор Нью-Йоркського університету Р. Дворкін звертає увагу на назви книжок, що з'явилися в США: «Демократія в біді», «Чи спроможні ми врятувати нашу демократію?», «Демократія дивиться телевизор», цебто переконає, що «демократія лишається ні з чим». Вони засвідчують, що «телебачення далеко не в останню чергу несе відповідальність за занепад демократії». До цього ще треба додати Інтернет, що опинився поза будь-яким контролем, а його дописувачі безвідповідальні навіть за спотворення реальних фактів.

Демократія передбачає не лише права, а й відповідальність. Її потрібно розглядати під різним поглядом. Насамперед її зводять до політики, яку підтримує більшість населення. Проте громадянське суспільство може бути слабким і навіть хворим, а демократичний вибір не відповідати справедливості. Нині демократія діє переважно в представницьких формах, де вирішує голос більшості. Проте ухвалений у американському конгресі закон, може знецінити набагато менша більшість Верховного Суду США. Логічно виникає теоретичне питання про цінність демократії в таких умовах. Розв'язати парадокс можна за допомогою всенародного голосування в новітніх засобах масової інформації, але такий варіант нині не виходить поза межі теорії.

Особливо важливе значення має відповідь на питання про основну умову політичної спільноти. Одні дослідники вважають нею релігійну однорідність, інші – спільну мову, певну форму громадянського суспільства. На наш погляд, спільність політичної спільноти забезпечує **національна ідея**, яка має дві сторони: *внутрішню* – створення належних умов для утвердження правової держави, що гарантує права усім громадянам, і *зовнішню* – добросусідську політику з іншими державами і належну оборонну політику держави, союзницькі відносини у військовій та економічній сферах.

Щоб кожен член політичної спільноти міг ідентифікувати себе з її діями, доконечна *автономність, цінність і участь особи* в державному управлінні. *Автономність* особи як громадянина ґрунтується на її основних правах, що встановлені на конституційному рівні. *Цінність* окремої людини полягає в тому, що вона виступає як моральний член політичної спільноти, що, своєю чергою, охороняє її права і свободи, серед

яких чільне місце посідають права на життя і здоров'я, людську і національну гідність. Нарешті, як моральний і правовий член політичної спільноти, громадянин бере *участь* у державному управлінні на різних рівнях – від самоврядного до найвищого державного, що проявляється в активному і пасивному правах. У сучасних державах розширена безпосередня участь у управлінні через місцеві, регіональні і загальнодержавні референдуми й різні плебісцити як з'ясування думки громадян.

Конституційне розуміння демократії встановлює певні вимоги. Найсамперед наголосимо, що до демократії доцільно підходити з позицій динаміки, а не статичності, яка встановлює певний поріг. Таке розуміння неодмінно передбачає дотримання справедливості, а вона не можлива при ігноруванні конкретних умов, у яких опинилася людина. Звісно, демократія встановлює переваги більшості громадян у розв'язанні державних справ, але моральність такого підходу не може знецінювати прав меншості, тому конституції цивілізованого світу не допускають сваволі більшості, що проявляється в тоталітарних державах.

Коли йдеться про громадянські права, доконечно з'ясувати співвідношення свободи слова і свободи думки, адже свобода слова ще не означає, що людина вільно висловлює свою думку. Так було за часів тоталітарного режиму, коли свобода слова не збігалася із свободою думки. Раціональний підхід знайдено в чинній Конституції України, стаття 34 якої встановила: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань». Таке демократичне формулювання вимагає з'ясування деяких нюансів.

Питання полягає в тому, чи можна на території нашої держави висловлювати думки, що суперечать засадам міжнародного і національного права. Згаданий професор Нью-Йоркського університету В. Дворкін пише, що «з огляду на конституційний підхід забороняти висловлювання було б порушенням властивого йому засадничого принципу участі, позаяк позбавляти расиста можливості відкрито висловлювати свої аморальні погляди було б так само хибним, як і позбавляти його права голосу. З ним слід боротися за допомогою аргументів та шляхом голосування, але не можна від самого початку закрити йому рота». На наш погляд, подібне трактування аморальне з самого початку. По-перше, пропаганда поглядів, що принижують людську гідність, – це порушення основного права людини. Чому треба створювати умови для преференції правопорушника, який принижує людську гідність, захист якої є конституційним обов'язком держави? По-друге, не кожна людина може самостійно з'ясувати всі нюанси правових норм. По-третє, для правопорушника держава має застосовувати насамперед покарання, бо переконання – це сфера профілактики правопорушень. Аналогічний

підхід до пропаганди наркотиків, ставлення до яких у праві різних країн неоднакове. Зводити боротьбу з наркотиками лише до пропаганди не можна, адже їхнє розповсюдження набуває загрозливих масштабів.

Безумовно, конфлікти виникають між іншими основними правами. Не можна ігнорувати неоднозначного ставлення різних релігій до одних і тих самих дій. Вони можуть оцінюватися у християнстві інакше, ніж у ісламі чи буддизмі. Американський правник Т. М. Скенлон зазначає: «... Хоча права людини посідають у «нашій» моралі та політичній традиції особливе місце, вони в жодному разі не є визнаними в усьому світі. Чимало інших країн мають інше визначення політичної моралі. І тому було б недоречно тиснути на них з метою змусити їх прийняти наші уявлення про мораль. Подібні дії були б різновидом морального імперіалізму». Питання мусульманської моралі з'ясовані в Каїрській декларації прав людини в ісламі. Вона трактує іслам як «релігію первозданної чистоти», зазначає, що «життя є даром Господа, і право на життя гарантується кожному». Декларація також фіксує, що «кожен має право на вільне вираження своєї думки таким чином, щоб це не суперечило принципам шариату».

Дослідники зазначають, що у жодному суспільстві нема можливостей гарантувати всі права людини в повному обсязі. Зрештою, намагання їх реалізувати спричинило б великі соціальні затрати, а користь була б мінімальна. Отож, йдеться про реалізацію цих прав у певних межах. Цивілізовані держави «повинні реформувати наявний світовий лад таким чином, щоб він сприяв виникненню й стабілізації демократичних, правових і мирних форм урядування та зменшенню крайньої бідності й нерівності» (Т. Погге).

Кожна людина має моральні підстави для того, щоб домагатися міжнародного ладу, при якому будуть гарантовані її соціальні, економічні й культурні права. Проте значна частина населення нашої планети проживає за межею злиденності. Такі люди живуть у країнах, де нема можливості встановити самоврядування і заявити про свої політичні права. Професор Колумбійського університету Т. Погге зазначає: «Якщо ми справді серйозно сприймаємо права людини, то ми маємо прагнути глобального ладу, що відповідав би цьому стандарту, навіть попри опір тих, хто, можливо, посилаючись на інші цінності, прагне альтернативного світового порядку, в якому блага, гарантовані правами людини, захищені гірше».

Правова держава означає захист прав усіх громадян, що гарантовані на конституційному рівні. Її становлення пов'язане зі становленням національних держав, у яких громадянина трактують як члена нації.

Розділ III

НАБЛИЖЕННЯ ЛЮДИНИ ДО ТРАНСЦЕНДЕНЦІЇ

Культура – консолідувальний чинник національної спільноти
Діяльність особи в суспільному розвитку
Творчість як самовияв і самовдосконалення людини
Особистий сенс життя з орієнтацією на безсмертя

1. Культура – консолідувальний чинник національної спільноти

Українська культура належить до культур європейського типу, що відкриті до сприйняття духовних надбань інших народів. Наші національні ідеали втілює література. Москалі вважають, що їхня культура охоплює київський період, зокрема «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, але протиставляють її культурі західних народів. Приміром, Д. Ліхачов визнає, що московська культура відрізняється за своїм типом від культури Заходу, отже, й від культури українського народу. Водночас Московія відстає від Заходу за рівнем науки й філософії. Її простолюд негативно ставився до освіченої верстви з університетським рівнем. Філософ Н. Бердяєв пояснював: «Київська Росія (? – О.Г.) не була замкнена від Заходу, була сприйнятливіша і вільніша, ніж Московське царство, в задушливій атмосфері якого загасла навіть святість...». Таке відставання пронизує всі періоди історії. Москалі боялись науки, яку ототожнювали з підозрілим «латинством». Навіть на початку ХХІ століття москальська культура перебуває не лише в стані відсталості, а й катастрофічного падіння, тому не може обійтись без спілкування із Заходом.

Наука знає кілька сотень визначень поняття *культура*. Наш закордонний історик Омелян Пріцак пише: «В культуру входять такі ділянки, як мова, релігія, держава, мистецтво, література, філософія, наука, побут, право, етичні норми тощо. Із усіх цих ділянок мають особливе

значення релігія, держава і мистецтво. Тому часто ними окреслюється тип культури (християнська, ісламська, візантійська, мальованої кераміки і т.д.). Держава і релігія, самі будучи складниками культури, є звичайно чинниками, що оформлюють характер культури». Подібні трактування культури занадто широкі, але при філософському підході його можна взяти за орієнтир.

Нині культуру вивчає *культурологія* (теорія культури) як комплексна гуманітарна наука на основі інтегрального знання про неї. Вона виникла на стику різних наук (естетики, філософії, психології, антропології, лінгвістики, соціології та інших). Нешанобливе ставлення до культурної спадщини свого чи чужого народу негативно впливає на майбутнє культури, спричиняється до звиродніння людської спільноти, позаяк залишає слід на освіті й вихованні, дотриманні моральних і громадянських прав, на міжнаціональних і міждержавних відносинах, розв'язанні екологічних проблем, гуманному використанні науково-технічних здобутків тощо. Яскравий приклад – діяльність нинішнього керівництва Російської Федерації, що підтримується майже всім населенням держави.

Хоч слово «культура» (від лат. *cultura*) на противагу природі (від лат. *natura*) виникло ще в античні часи, як науковий термін воно утвердилося в другій половині XVIII століття, цебто в епоху Просвітництва. З часом у нього почали вкладати широкий зміст. Під *культурою* розуміли насамперед засіб морального й духовного вивищення людини або спосіб життя людської спільноти залежно від інтелектуального рівня, на основі виховання, освіти, мистецтва й науки.

Проте сама культура може мати не тільки позитивний зміст. У ставленні до неї проявляються два підходи. Перший підхід позначає протиставлення людського суспільства, способу життя людських спільнот природі й називається *антропологічним*. Насправді йдеться про різні підходи до трактування культури. На противагу йому *аксіологічний* (оцінювальний) підхід трактує культуру як найвище творіння людського духа, сукупності непроминальних цінностей. При такому підході до культури зараховані лише позитивні результати людської діяльності, чому треба визнати рацію, адже не варто вважати за цінності наркоманію, алкоголізм, еротику, зухвалість та інші прояви антикультури. Водночас потрібно зауважити, що трактування цінності розмите, суб'єктивне.

Як відомо, українці, зокрема західні, постійно дотримувалися позицій *європоцентризму*, для якого найвище стоять цінності, що вказують на людське, соціальне й культурне значення явищ дійсності. З таким підходом не хоче погодитися московська культурологія, для якої лише

власна культура цінна як зразок для інших народів, а здобутки інших народів знецінюються. Водночас треба зауважити, що з європоцентризмом не погоджуються культурні діячі інших народів. Виникає питання: де критерій цінностей? На наш погляд, за таким критерій доцільно брати *пошанування людської гідності*.

Як спосіб існування людини діяльність втілює такі його результати, які відтворюють суть людини як духовної істоти. Така діяльність усвідомлена, спрямована на досягнення вільно поставленої мети. Щоправда, результати отриманої діяльності не завжди відповідають поставленій меті. Людська діяльність спочатку перетворюється в засіб виживання, а відтак – у мету.

Із розвитком суспільства набуває самостійності духовна діяльність людини, що підтверджують релігія, наука, мистецтво. Культурне середовище – це «штучна природа», що оточує людину, яка творить *артефакти* (від лат. *arte* – штучний, мистецький і *factus* – створений, зроблений). Як предмети культури артефакти мають об'єктивну й суб'єктивну визначеність, що зумовлені духовною творчою діяльністю людини. Як інформаційний процес культура зберігається за допомогою певних знаків.

Окрім функції *інформації*, культура виконує також функції *адаптації*, *соціалізації*, *комунікації*, *інтеграції*, *компенсації*, *рекреації* та *персоніфікації*. За допомогою культури людина пристосовується до природних і соціальних умов життя, утверджується як член суспільства, який виконує певну соціальну роль. Без культури не може бути мови про спілкування між людьми, що сприяє їх об'єднанню в певні *спільноти* (нації, соціальні групи) і *спілки* (держави, партії, громадські об'єднання). Культура святкувань певних днів полегшує психічне розрядження людини, звільнення її від буденного плину життя, творить особливий настрій, сприяє розкованості поведінки.

У науці терміном «*культура*» позначають загальнолюдську культуру, цебто культуру в глобальному значенні, що складається з *локальних* (національних і етнічних) культур різних людських спільнот. У самій національній культурі розрізняють окремі *субкультури*, властиві соціальним і демографічним групам. Якщо така культура суперечить панівній культурі, тоді йдеться про *контркультуру*, яка з часом може стати панівною. Водночас культура буває *природною* і *нав'язуваною*. Природна культура (приміром, національна) утверджується стихійно упродовж тривалого часу відповідно до умов життя певної спільноти. Нав'язувана культура не відповідає природним умовам: якщо виникає сприятлива констеляція, вона припиняє своє існування. Прикладом може бути так звана «советська культура» (за межами СРСР «соціалістична культура»), що з розпадом «світової соціалістичної співдружності» залишилася як прикрий зигзаг історії.

У культурі народу зберігається його історична пам'ять, хоч у процесі свого тривалого розвитку вона зазнає значних змін. Навіть самоназва народу може змінюватися. Приміром, наші предки мали самоназву «русичі» («русини»). Предки нинішніх французів називалися «галлами». Витвором XIX століття є назва «румуні». Раніше «москалі» («русские») мали різні назви, а свою державу називали «Московским государством», лише з 1721 року почали називати її «Росією», що означає в давньогрецькій інтерпретації самоназву нашої середньовічної держави «Русь». Так москалі посягнули на давню історію нашого народу, який створив великокняжу Київську імперію, до якої майбутні московські землі («Залісся») входили на статусі колонії.

Людина пов'язана з національною культурою і відчуває причетність до неї. Водночас потрібно наголосити, що етнічна й національна свідомість перебувають у доволі складних відносинах. Як наслідок – виникають поняття «американці українського походження», «українські канадці», «російськомовні українці» тощо. Міграція зумовила доконечність толерантного ставлення до іншої культури, що не заперечує забезпечення належних умов для розвитку національної культури на відповідній етнічній території.

Національна культура охоплює певні етнічні культури (культури етносів), що відтворюють багатовіковий досвід народного життя, зберігаючись, в основному, в сільській місцевості чи малих містах. Її характерні риси втілюють традиційність, спадковість, прагнення до самозбереження. Деякі елементи етнічної культури набувають символічного значення: вони стосуються, приміром, традицій харчування, одягу, музичних інструментів, проведення вільного часу тощо. Для українців таке символічне значення мають борщ, вареники, свитка, жупан, бандура, кобза, гопак, а в підгірських і гірських районах – коломийка, аркан, ватра та інші. Проте національна культура ширша від етнічної, бо вона втілюється у писемній творчості, мистецтві, філософії, застосуванні досягнень науки, техніки, суспільного життя. Її репрезентують видатні письменники, талановиті мистці, видатні мисленики. Тепер національна культура зосереджується в містах, зокрема в музеях, бібліотеках, театрах, навчальних і наукових закладах. Щоб оволодіти досягненнями національної культури, потрібно докласти чимало зусиль на основі освіти й самоосвіти.

Етнічна культура представляє традиційне обличчя національної культури у певному ракурсі. Народна мова як джерело етнічної культури у національній культурі стає літературною, надає письменникам певні сюжети та образи, що властиві народному життю. Композитори спираються на національні мелодії, своєрідні ритми, що дає змогу від-

різнити одну національну музику від іншої. Етнічні особливості проявляються у будівництві й архітектурі.

Звісно, до аналізу етнічної культури потрібно підходити критично, позаяк їй властивий консерватизм на протигагу модернізму й потребам змін відповідно до умов нового життя. Водночас етнічна культура магнетує до замкнутості, чим відрізняється від національної культури, відкритої для запозичень з інших культур.

Історія знає періоди, коли національна культура, особливо в підневільному становищі народу, зберігалася лише як етнічна. Так було в Україні після скасування Гетьманщини аж до середини ХІХ століття, коли на культурну арену вийшли в Галичині діячі Руської трійці (М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький), видавши альманах «Русалка Дністрова», а в національному масштабі – Т. Шевченко з «Кобзарем».

У нинішніх умовах етнічна культура може розвиватися лише в контексті національної, позаяк домінує міська культура, що проникає в побут сільського населення, принісши разом з електрикою та сучасними засобами транспорту книгу, радіо, телебачення, Інтернет. Етнічна культура зберігається в музеях, зокрема в музеях просто неба, найвідомішими серед яких є столичний музей у Пирогові та «Шевченківський гай» у Львові.

Як відомо, нинішній цивілізаційний прогрес уніфікує й стандартизує умови культурного життя різних народів. Звідси – висновок про раціональний підхід до розвитку національної та збереження етнічної культури, що повинен спрямовуватися насамперед на майбутнє, використання здобутків минулого не просто для збереження самотності народу, а й для його прогресивного розвитку і розквіту. Важливе значення має прагнення поєднати самотність етнічної культури з досягненнями цивілізації. Такий приклад дає японська нація, яка використовує науково-технічні досягнення Заходу, зберігаючи переваги своєї національної культури.

При аналізі етнічної культури не слід ігнорувати етнокультурних *стереотипів* (від гр. *stereos* – твердий і *typos* – відбиток), що дають спрощене, але стійке для побутової свідомості уявлення про певний народ. До таких стереотипів належать «німецька пунктуальність», «москальська нехлюйність», «українська працелюбність», «швейцарська точність», «французька галантність», «польська самохвальба», «англійський консерватизм» тощо. До стереотипів доцільно віднести уявлення про зверхність і цинізм москалів, холодність англійців, скупість німців, гостинність українців, запал італійців. Стереотипи стосуються характеристики всього народу й водночас розповсюджуються на кожного його представника.

У самосвідомості народу з плином часу утверджуються *автостереотипи*, що сприяють самоутвердженню і згуртуванню народу. Однак треба звернути увагу на особливості таких автостереотипів, які ідеалізують народ, вивищують його, наголошують насамперед на позитивних рисах, і водночас оправдовують недоліки його способу життя. Приміром москалі не можуть похвалитися діловими якостями, тому наголошують на своїй «широті душі», доброті, взаємодопомозі, якійсь особливій світовій «місії» тощо. Н. Бердяєв писав: «Після народу єврейського московському народу найбільш властива месіанська ідея, вона переходить через усю російську історію аж до комунізму».

На протигагу автостереотипам як уявленням народу про себе *гетеростереотипи* стають джерелом упереджень і забобонів щодо інших, зокрема сусідніх, народів. Про негативне ставлення москалів, що звикли «міряти всіх своїм аршином», до сусідніх народів написано ще в «Історії Русів». У їхніх уявленнях про наших предків панують твердження про скупість і непрактичність, ліризм і романтизм, хитрість і сварливість, скритість і зрадливість українців. Етнокультурні стереотипи передають симпатії та антипатії до себе й інших народів, тому до них потрібно ставитись критично. Одну й ту саму поведінку оцінюють по-різному: щодо свого народу характеризують як ощадність, а щодо інших народів – як скупість.

Інколи в поневоленого віками народу може сформуватися «комплекс неповноцінності» своєї національної культури порівняно з чужою культурою поневолювача. Інакше діють завойовники, що постійно наголошують на вищості своєї культури, чим найбільше страждають москалі, яким традиційно властивий імперіалізм.

Українська культура як різновид культури одного з європейських народів докорінно відрізняється від культури москальської, що при деякій європейській зовнішності належить до азійських. Особливості її в тому, що вона прийняла християнську обрядовість у візантійському варіанті, наповнивши її монгольсько-ординською суттю: намагання підкорити собі колишні землі великокняжої Київської імперії, а також простори Алтин-Орди спричинилося до створення самодержавно-деспотичної монархії, яка не має аналогів на Європейському континенті.

Москальська культура успадкувала візантійське лукавство, утверджувала месіанську свідомість, втілену в формулі «Москва – третій Рим», яка протиставляла свою деспотичну монархію європейським державам, що визнавали зверхність Папи Римського як очільника католицького світу. Про єдність культури на широкому євразійському просторі не могло бути мови, а все трималося на централізованій деспотичній владі, незалежно від титулу самодержавця (цар, імператор, генеральний парт-

секретар, президент). Азійська месіянська свідомість у формулі «православ'я, самодержавство, народність» опанувала всі соціальні верстви суспільства: від аристократів до неосвічених селян, що не змогли позбутися кріпацької психології. Така свідомість не сприймала культури європейських народів, тавруючи «загниваючий Запад» чи «гнилую Європу», протиставляючи цивілізованості свою відсталість і бездуховність. Апогеєм подібного месіянства була більшовицька ідея, трактована як комуністична, з образом советської Росії «во главе всего прогрессивного человечества».

Протиборство *слов'янофілів і західників* призвело до обґрунтування для Московії особливого, «*третього*» шляху. На початку нинішнього тисячоліття цим двом ідейно-політичним течіям почали протиставляти *основну течію*, яку начебто втілювали московські старовіри, противники никоніанської церковної реформи. Тамтешній історик А. Пижигов навіть вигадав «українсько-польське іго», яке утверджувала династія Романових, а кінець йому забезпечив лише сталінський режим.

Московське трактування православ'я спричинилося до формування своєрідного *москвослав'я*, цебто до ототожнення релігії з державою, що зумовлювало протистояння Московії католицькому Заходу й вело до посилення культурної відсталості її населення. Як наслідок – утвердився «фанатизм бесшкольности», а неосвіченість стала культом. Не винятком було й духовенство, яке навіть Богослужіння зводило до повторення деяких молитов. Лише цар Петро I прорубав «вікно в Європу», що було насправді вікном в Україну, людність якої, порівняно з москалями, відзначалася високим освітнім і культурним рівнем.

«Культурна революція» в умовах більшовицької диктатури зводилась насамперед до подолання масової неписьменності населення, подолання суперечності між культурними верхами й некультурними низами, формування робітфаківської напівінтелігенції, більшовицького одурманення робітників, селян та інтелігенції в розповсюдженій мережі компартійної освіти. На культурний рівень народів СРСР, в тому числі підсоветської України, негативно впливала низка чинників: виїзд за кордон і фізичне винищення більшості видатних діячів культури; жорстокий контроль компартійної номенклатури за культурою в державі; перетворення культури в служницю більшовицької ідеології: придушення найменших протестів проти компартійного тиску, трактування їх як «прояви буржуазного націоналізму»; вузько-утилітарний добір у вищі навчальні заклади з робітників і селян; зведення національної культури неросійських народів до рівня етнічної; глорифікація російської культури як інтернаціональної; ізоляція від культурного розвитку передових західних держав. Як наслідок – посилювалися застійні явища в усіх галузях, відірваних від передової світової культури.

На розвиток української національної культури не могла не вплинути тривала залежність від Московії. Після ліквідації Гетьманщини наша культура в імперії Романових не мала нормальних умов для розвитку, трактувалася офіційними колами як частина московської («великоруської») культури, якій властиві такі ознаки: московський імперський патріотизм, фетишизація державної влади, глорифікація екстремізму, гіперболізація своїх культурних досягнень, колективізм при зневазі людської гідності й гідності інших народів, імпульсивність і лицемірство. Звідси – зневага прав і свобод людини, сподівання «*на авось*», незагнуздане «*удальство*», підтримка загарбницької політики, культ насильства, патерналізм, віра в справедливість верховного правителя (самодержця), правовий нігілізм, віра в унікальність і вищість свого народу, його світову місію й надмірна ксенофобія. Зазначені особливості москальської культури засвідчують її докорінну протилежність культурам цивілізованих народів.

Ще в позаминулому столітті слов'янофіл Н. Данилевський у своєму головному опусі «Россия и Европа» (1869 р.) заперечував здобутки германо-романської цивілізації, відкидав європоцентризм. На противагу виставляв колишні досягнення китайської культури, що згодом занепадала. Аргументи європофоба зводяться до того, що така сама доля може чекати європейську культуру. Проте вона стосується лише групи народів, тому не може бути ототожнена із вселюдською трагедією, інші народи можуть вибрати зовсім інший шлях розвитку, зрештою, кожен народ має свою історію. На цій підставі слов'янофіл відкидає однолінійність історичного поступу різних народів. Звідси – концепція Данилевського про особливість *культурно-історичних типів розвитку різних народів*, що залежить від особливостей її психіки, моральності, історії. Таких типів він налічує десять, а московсько-православний тип відносить до тих, яким належить майбутнє.

Для підтвердження своєї позиції московський культуролог прирівнює культурно-історичні типи до життя багаторічних живих організмів, що мають короткочасний період плодоношення, після чого втрачають свої життєві сили. На початку різні племена змішуються в один самобутній народ з єдиною мовою. Відтак утверджується держава, що забезпечує політичну й культурну оригінальність, створює умови для творчого вияву «душі народу», який забезпечується в третьому, цивілізаційному періоді, коли духовний потенціал сягає свого злету, а відтак настає період «апатії». Однолінійність культурного розвитку Данилевський заперечує на тій підставі, що вона призвела б до виродження всього людства.

Далі Данилевський наголошує, що нав'язати цивілізацію іншому народові не можливо, хоч, зазначає слов'янофіл, взаємовпливу цивілі-

зацій також не варто заперечувати. Приміром, європейські колонізатори нав'язали свою культуру американським народам, цар Петро I «прищеплював» елементи європейської цивілізації москалям, нарешті, відомі успадкування досягнень зрілої цивілізації іншим народом. Яскравий приклад останнього варіанту – культура германо-романської Європи, що виникла на фундаменті греко-римської культури, а вона не була б можлива без духовних досягнень єгиптян і фінікійців.

За своєю культурою та історією Московія, як твердить Данилевський, не належить до германо-романської сфери, а творить особливий слов'янський світ, який, начебто на протигагу порохнявілій Європі, ще створить самобутню цивілізацію. Щоб оправдати такий прогноз, слов'янофіл пише про якусь особливу всесвітньо-історичну місію Росії, розхвалює її минуле й теперішнє. Москалі покликані створити найвищий тип цивілізації на протигагу панівному європоцентризму.

Про новий тип цивілізації теревенили в СРСР. Проте всесвітньо-історичний розвиток людства спростував такі претензії. Перестала існувати «світова соціалістична співдружність», а Московія перетворилася у відсталу африканську державу з ядерною бомбою, державу без майбутнього. Водночас необхідно наголосити, що про єдиний «слов'янський світ» не може бути мови, адже слов'янські народи належать до різних культурно-цивілізаційних сфер, що підтверджують навіть такі сусідні народи як хорвати і серби. Недоречність концепції «слов'янського світу» змусила московських ідеологів заговорити про «Русский мир», до якого зараховують, поряд із москалями, білорусів, українців і навіть молдаванів, хоч українці й молдавани належать до європейської культурно-цивілізаційної сфери.

Звісно, сучасну західну культуру не слід обмежувати Західною і Центральною Європою та Північною Америкою. Окрім того, треба зважати на те, що Центральна Європа має західну й східну частини. До другої частини належить Україна як східно-центральноевропейська держава, що природно розвивалася в колі народів Середземномор'я. До такого культурно-історичного типу належала вже давня трипільська культура, слідів якої не виявлено на московських землях.

Майбутнє європейської культури зумовлено тим, що вона вийшла далеко поза межі нашого континенту, розповсюдилася на Західній півкулі, а це дає підстави називати її *західною культурою*. Колоніальні завоювання європейських держав спричинилися до того, що така культура розповсюдилася на всі континенти. Заперечувати її право на майбутнє безпідставно.

Західна культура заснована на особистому підприємстві, особливо цінує фаховий підхід, раціональну працю, активну діяльність. Дина-

мічність суспільного життя в західних країнах змушує до постійного навчання, специфічного ставлення до шанування часу, що не властиве «Русському миру». Якщо для середньовічної людини типовим був Дюма Кіхот, то для Нового часу таким став Робінзон Крузо на противагу москальському лінивцю Іллі Обломову, якого деякі московські дослідники ще й нині прагнуть ідеалізувати як тип «русского человека».

Динамізм європейського життя змушує народи континенту постійно пристосовуватися до нових вимог. Нині в європейській культурі панує модернізм, що не обмежується одним стилем, а охоплює цілу групу їх. Нинішнє мистецтво нагадує своєрідну «мозаїку» стилів, зокрема символізм, імпресіонізм, декоративізм тощо. Художні твори розраховані на певні групи користувачів, крайніми серед яких доцільно назвати духовну еліту («аристократів духа») і масу («плебеїв»). Водночас потрібно зважати, що розповсюдження Інтернету внесло корективи в діяльність користувачів духовними цінностями: на перший план вийшла поверхова поінформованість.

Західне мистецтво відмовляється від наслідування і прагне відтворити уявний світ, що лише частково нагадує дійсність. Зазвичай, мистець шукає новизни, яка заперечує художні канони, що обмежують свободу творчості. На перший план виходить бажання приголомшити публіку. Як наслідок – творець відмовляється від традиційних естетичних і етичних вимог, намагається здивувати глядача, слухача, читача порушеними проблемами.

Після модернізму на Заході заговорили про *постмодернізм*, який трактують неоднаково, стоячи на крайніх поглядах – від оцінки як деградації мистецтва до характеристики його як грандіозного злету. Суть такого стилю зводиться до розмивання межі між мистецтвом і життям, художньою та нехудожньою діяльністю, що розширює рамки мистецтва з використанням найновіших технічних засобів.

Аналізуючи західну культуру минулого століття, філософи і мистці в СРСР переконували, що його неодмінно чекає загибель, бо на зміну приходить соціалістичний реалізм як художній метод, якому належить майбутнє. Засновником його називали насамперед співця російського люмпен-пролетаріату Максима Горького. Соціалістичне світорозуміння пов'язували з виникненням робітничого класу, хоч у Російській імперії він був дуже слабкий. Спочатку новий метод називали пролетарським, монументальним, соціальним, героїчним, тенденційним, наголошували на його поєднанні з романтикою. Зразком соціалістичного реалізму вважали низькохудожній роман М. Горького «Мати». Головне для цього методу полягає в утвердженні революційно-перетворювальної діяльності під керівництвом пролетарської марксистської партії, що на перше

місце ставила не художні досягнення твору, а його партійність. Її трактували так: «Партійність – ознака якісно нового реалізму, що сприяє осягнути життя в революційному розвитку. Славетна ленінська стаття «Партійна організація і партійна література» (1905) допомагає розв'язувати такі головні проблеми мистецтва, як співвідношення класового і вселюдського, світогляду й творчості, діалектично трактує категорію свободи (в тому числі свободи творчості і відповідальності художника перед трудовим народом)» (Л. Єршов). Соціалістичний реалізм розглядали злютовано з художнім прогресом, протиставляли його модернізму. Штучність цього методу підтвердила історія: з розпадом так званої «світової соціалістичної співдружності» він перестав існувати.

Доля західної культури склалась інакше: хоч їй пророчили загин, вона існує, а творчий потенціал не виснажився. Її досягнення в минулому столітті сприяли перетворенню життєвих умов усього людства, на що претендували ідеологи покійної культури соціалістичного реалізму. Електронні засоби зв'язку, комп'ютерна і побутова техніка, шкільництво і вища освіта спричинили справжню революцію в суспільному житті західної людини, зумовили перехід до нового типу суспільства.

Водночас критики західної культури звертають увагу на її недуги, що можуть звести нанівець досягнення. Значною мірою вони зумовлені глобальними проблемами. Найбільшою загрозою стала екологічна проблема, позаяк технічний прогрес негативно впливає на природне середовище. Не варто недооцінювати того, що в суспільстві загального добробуту особа прагне матеріального комфорту, витісняючи задоволення духовних потреб. Дається взнаки проблема поколінь («батьків і дітей»), бо асоціальні тенденції в поведінці молодого покоління набувають дедалі більшого розповсюдження. Суспільство страждає від наркоманії, аморальності, сексуальної наруги, міжнародного тероризму. Після розпаду СРСР на Захід нахлинула маса безробітних, які не звикли жити в умовах правової держави, переносять в Європу злочинні ординські традиції, що ніколи не вмирили в Московії. Звісно, поза їхнім впливом не залишилася культура.

Як уже зазначалось, нині західна культура плюралістична, характеризується багатством культурних систем і підсистем, напрямів, течій, поглядів тощо. Виникли різні філософські концепції, з'явилися нетрадиційні релігії, наукові теорії, художні стилі, культурні здобутки впливають неоднаково серед різних частин населення, але масовість культури не може бути оцінена однозначно. Вона стандартизує не тільки побут, а й думки та ідеали, незалежно від соціального становища. Телебачення дає однакову духовну «поживу» для різних соціальних верств. Їхні представники дивляться одночасно такі самі кінокартини, різні

детективи, передачі про спортивні змагання, зокрема такі, що можуть сприйнятися неоднаково, слухають тих самих співаків тощо.

Уніфікація поглядів, ідеалів, смаків зумовлює конформізм, сприяє творенню «людини-маси», що втрачає самостійність і автономію, намагається жити «як усі». «Надлишковість» культури зникає, поступається вузькому сприйманню світу, пристосуванню до смаків низькоосвіченої більшості населення. На такі симптоми суспільної хвороби звертав увагу ще в минулому столітті Х. Ортега-і-Гассет у праці «Бунт мас».

Нині західна культура опинилася перед дилемою «елітарність – масовість». Хоч поділ культури на елітарну й масову існував завжди, в усі епохи, минуле століття внесло в такий поділ суттєві корективи: з одного боку, певною мірою елітарна культура стала доступна для всіх людей, а з іншого, з різних причин еліта, особливо духовна, зацікавлюється народною культурою. Тепер висока культура спеціалізується, адже жоден фахівець не спроможний навіть ознайомитися з усією фаховою літературою.

Упродовж двадцятого століття серйозних перетворень зазнала народна культура, джерела якої завжди були в сільській місцевості. Нові засоби масової інформації дали змогу мешканцям села ознайомлюватись із міською культурою і водночас передавати найкращі здобутки народної культури міському населенню. Потрібно зважати, що в європейських країнах у сільському господарстві задіяна незначна частина населення. Змінивши місце свого проживання, сільські жителі принесли в міста чимало духовних здобутків своєї культури. Такий вплив сільської людності особливо відчутний у нашій країні.

Значних змін зазнало селянство. На зміну традиційним формам народної культури прийшла з міста так звана «індустрія культури», розрахована на масового користувача. Донедавна, мабуть, основним способом проведення вільного часу було відвідування кіно. Тепер становище змінилося: сімейне телебачення витіснило масові кіновідвідування. Ще більше індивідуалізував проведення вільного часу Інтернет. Як наслідок – зі сільського життя зникли співи. Окрім того, нові засоби інформації знецінили читання книг і газет серед чималої частини населення. Змінилися нормативи поведінки, мислення, ідеали.

Масова культура перетворюється у своєрідну соціальну ракову пухлину, забезпечуючи широку доступність, легкість сприйняття, забавність, спрощеність, емоційність і не вимагаючи для сприйняття якихось знань чи спонук до роздумів. Вона зорієнтована на ірраціональне сприйняття, не передбачає замислення над пекучими проблемами, як своєрідна форма «втечі» від них.

На сучасну західну культуру впливають широкі можливості людини, спроможність вибору. Насамперед необхідно наголосити на можливо-

стях пересування людей, що здійснюється не лише в межах однієї держави завдяки новим транспортним засобам. Мешканці міст можуть проводити свій вільний час у сільській місцевості чи в упорядкованій природній місцевості. Розвиток міжнародного туризму дає змогу ознайомитися з культурними здобутками різних народів. Окрім цього, людина може вільніше вибирати супутника свого життя, фах, місце проживання, змінювати соціальних статус, змінювати політичні переконання тощо.

Водночас у нових умовах людина опинилася перед проблемою насильства. Розповсюдження різних видів зброї, шкідливих для людини речовин посилили небезпеку для життя в цивілізованому світі. Набуває розмаху організована злочинність. У засобах масової інформації «фахові» кілера надається особливої романтичності. Вбивці мають змогу зловживати демократичними правами і свободами. На користь таких злочинців працюють деякі «правозахисники». Проте західна культура не виступає в ролі спостерігача, а шукає виходу з різних непередбачених ситуацій.

Особливу роль у житті людини виконує *суспільна* культура, що з'ясовує поведінку людей у суспільстві та проявляється в таких формах: *звичаєвість, мораль, право, політика*, які виділилися із синкретичної єдності первісної культури. Суспільна культура пов'язана з духовною, адже вони обидві спираються на цінності й орієнтовані на досягнення певної мети. Однак цінності суспільної культури особливі. Якщо духовні цінності людина утверджує в собі самостійно, то суспільні цінності не можливо уявити поза суспільними чи поза міжлюдськими взаєминами. Духовна культура звернена до самої людини, а суспільна має протилежне спрямування, бо прагне реалізації цінностей. Звісно, тут не обійтись без знань, адже людина повинна знати, що їй виконувати. Поряд із цінностями (ідеалами) моральна культура охоплює також норми, або регулятиви.

Насамперед потрібно з'ясувати поняття «*звичаєва культура*», що найдавніша і проявляється на родинному і громадському рівнях. Звичаєва культура утверджується впродовж усієї історії народу, не лише в народних звичаях, а й у народному мистецтві. Вона охоплює звичаї та обряди, пов'язані з народним календарем. Звичай – це успадковані правила, що передаються від покоління до покоління в побуті певної спільноти, а обряд передбачає здійснення певних традиційних дій. Якщо синонімом звичаю вважають традицію, то обряд ототожнюють із церемоніалом, ритуалом, дією. Народне прислів'я твердить: «Кожен край має свій звичай». Церемоніал виборів на Січі кошового описав Микола Гоголь у повісті «Тарас Бульба». Серед нашого народу до цього часу ще збереглися передхристиянські звичаї та обряди. Мисленик Юрій

Липа зазначав: «Хто знає, чи не найбільш давнім звичаєм українців є ритуал символів Різдяної ночі, що святкується всіма європейськими народами (окрім москвинів), як найбільше свято в році. Тоді символом перемоги над злом і зимою є в українців не галузка омели, як в Англії, не ялинка в огнях, як у Німеччині, а сніп пшениці і кутя, страва з вареної пшениці й меду». Вивчення звичаїв та обрядів виходить за рамки етнографії, позаяк дає змогу чіткіше визначити межі розселення нашого народу. Окрім того, збереження народних звичаїв і обрядів сприяло утвердженню окремішності національної спільноти попри советську інтернаціоналізацію, що насправді була русифікацією.

Звісно, час залишив свій слід на давніх звичаях і обрядах, тому про них можна судити, як вважають дослідники, насамперед беручи до уваги такі місцевості, як Гуцульщина, Покуття, Полісся, Бойківщина, Закарпаття. Негативно на національні звичаї та обряди вплинуло сімдесятирічне більшовицьке поневолення, зокрема насильницька колективізація, навальна індустріалізація і антинаціональна «культурна революція». Однак треба зазначити, що індустріалізація, насамперед Західного регіону, спричинилася до перенесення народних звичаїв і обрядів у великі міста, в яких донедавна переважало польське та єврейське населення.

Народні звичаї та обряди особливо проявляються в українській родині, що переважно складається з батьків і неодружених дітей, бо одружені діти прагнуть жити окремо. Мала сім'я (родина) властива жителям наших земель ще з давніх часів, чим наші країни відрізняються від москалів, яким властиві великі сім'ї на чолі із всевладним керівником, що називається *большаком*. Розкопки давніх поселень засвідчують, що малі сім'ї властиві були трипільцям, які населяли нашу землю ще у IV–II тис. до Р. Х.

Перевага серед українців малої сім'ї спричинилася до утвердження наших предків як індивідуалістів, що не почуваються безпечними поза громадою. Отож, про якийсь безмежний індивідуалізм не може бути мови. У таких умовах доводиться протиставляти український рід як *вертикальний* великій московській родині як *горизонтальний*. Як зазначалось, українцям властиві *сімейні групи*, цебто регулярне спілкування і взаємодопомога між сім'ями однієї родини. Серед українців утвердився культ предків, що не покидають свого роду. Щоб вшанувати померлих предків та інших родичів, наші країни не тільки мають поминальні дні – перед Різдяною вечерею у наших селах відвідують могили родичів, запалюють свічки, що підтверджує трактування нації як єдності мертвих, живих і ненароджених. Містичні погляди серед українців утвердились на смерті. «Людина помирає – людина відходить; вона

відходить тому, що за нею приходив хтось із давніше померлих батьків: за дівчиною приходив «князь», наречений; за парубком приходила наречена. Тому похоронному обрядові неодружених надається вигляду весільного обряду (т.зв. «похорон-весілля»)» (В. Петров).

Українська сім'я ґрунтується на добровільному шлюбі, після якого дружина зберігає рівноправність із чоловіком. Тепер такі відносини прийнято називати гендерною рівністю. Серед москалів про таку рівність не може бути мови. В українському середовищі особливо шанують подружню вірність. Наші дослідники писали, що в родині українців переважав матриархат, позаяк чоловікам доводилося заробляти на прожиття родини далеко від дому. На наш погляд, такі взаємини доцільніше трактувати як *біархат*, цебто рівноправність чоловіка й дружини.

Негативний вплив більшовицького режиму на українську родину проявився у викривленні виховної функції сім'ї. Начебто турбуючись про рівноправність жінки, московсько-більшовицькі окупанти пропагували «вільні шлюби» («громадянські»), встановили полегшену процедуру розлучення подружжя. «Проти індивідуалізму української родини наставлений советський побут із «комунальними мешканцями», спільною кухнею для кількох родин тощо, зумовлений катастрофічним житловим станом, коли величина площі менша, ніж половина мінімальної санітарної норми... В спільних мешканнях розвивалося шпигування сусідів із доносами, бо через тонку стінку часом можна було чути кожне слово» (В. Янів). У таких умовах не просто було виховувати дітей, вшановувати релігійні свята.

Розпад СРСР започаткував цивілізовані відносини в українських сім'ях, що було знецінено олігархічним капіталізмом і його наслідком – масовим безробіттям.

Окрім сімейних рамок, звичаєва культура розвивається також на громадському рівні, чому служать народні обряди. Вони стосуються різних циклів. Апогеєм зимового циклу вважається свято Різдва, весняного – Великдень і Зелені свята, літнього – Різдво Івана Хрестителя, що серед нашого народу вшановується як Купала, осінній цикл розпочинається святом Преображення Господнього. Тепер початок останнього циклу збігається з Днем Незалежності України. Українські народні звичаї та обряди засвідчують, як зазначають дослідники, високу товариську громадську культуру, що також спростовує твердження про необмежений індивідуалізм українців. Таке «громадське співництво» проявляється в різних формах. Сільська памолодь відіграла особливу роль у організації коляд, гаївок, святкуванні Водохреща тощо.

Чимало звичаїв і обрядів на селі пов'язано з окремими видами праці (прокладанням першої борозни, початком «засіву», обжинками, «закосиченням» збудованої хати, «полонинським ходом» тощо). Інакше

кажучи, початкам праці в Україні надавали ігрового забарвлення. Навіть із прийняттям християнства передхристиянські уявлення і культури зберігалися упродовж тривалого часу, а деякі так і не викорінені, зокрема свято Купала.

Звичаєва культура охоплювала народні знання, традиційні уявлення про світ, природу, людину, що зберігаються в казках, піснях, прислів'ях, приказках тощо. Деякі сузір'я мають паралельні народні назви («Віз», «Косарі», «Квочка», «Дівчина з відрами» тощо). Народну філософію передають прислів'я: «Бог не без милості, козак не без щастя», «Колінь і перед моїми ворітьми сонечко зійде», «Треба розумом надточити, да сила не візьме», «Не смійся з людей нині, бо завтра люди з тебе будуть сміятися», «Всяка пташка своє гніздо знає», «Що громада, то і я», «Милый гість не часто буває», «Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться» та інші.

Моральна культура регулює взаємини між людьми в повсякденному житті у ширшому масштабі, порівняно з родиною і громадою. Слово *мораль* (від лат. *morēs* – звичаї) відповідає давньогрецькому *ethos*. *Моральні цінності* вказують на значення для людини певних дій із позицій добра чи зла, справедливості чи кривдності. На такі цінності орієнтуються *моральні регулятиви*, що встановлюють норми поведінки. Людина свідомо чи несвідомо вибирає їх у просторі культури. Вони можуть бути загальноновизнані або осуджувані в людському суспільстві й розповсюджуються на всіх людей. Загальноновизнані норми відтворені в заповідях Мойсея і Нагірній проповіді Спасителя.

Моральні цінності й регулятиви взаємопов'язані й утверджуються в суспільному житті стихійно. Намагання офіційно затвердити певні моральні правила, а потім запровадити їх у життя суспільства як, приміром, моральний кодекс будівника комунізму, зазнали невдачі. Зрештою, засновники марксизму до критеріїв моралі підходили прагматично. Якщо Маркс і Енгельс вважали, що «мораль ґрунтується на автономії людського духа», то Ленін визнавав за моральне все, що служить справі комунізму. Ленінський підхід став орієнтиром для більшовицьких репресій у роки «воєнного комунізму», а потім – у періоди культу особи Сталіна й брежнєвсько-сусловського застою.

У людському житті моральні цінності становлять мету, на досягнення якої зорієнтовані моральні регулятиви. Такий взаємозв'язок не можливий у московському етнічному середовищі, в якому, як писав Н. Бердяєв, «свобода переходить у насильство й рабство», що підтвердив Ф. Достоевський у романі «Біси». Він писав: «Соціалізм – це не тільки робітниче питання чи так званого четвертого стану, а переважно є атеїстичне питання, питання сучасного втілення атеїзму, питання Вави-

лонської вежі, яку будували без Бога, не для досягнення небес із землі, а для зведення небес до землі».

Найвищою моральною цінністю світові релігії визнають *добро*, зворотною стороною якого є зло. У християнстві добро як втілення Божого Промислу всемогутнє, а зло нав'язується дияволом людям, які не хочуть виконувати заповіді Божі. Нікчемність такої нечистої сили в уявленнях українців показав Микола Гоголь у повісті «Різдвяна ніч». У москальській традиції силу зла втілює Коц'їй Безсмертний і її визнають «рівноправною» у боротьбі з добром.

Як форма суспільної культури мораль виконує такі функції: *аксіологічну, орієнтаційну, координаційну і конститутивну*. Аксіологічна функція зводиться до того, що всі вчинки людини потрібно оцінювати на основі загальнолюдських критеріїв, що даровані людям Творцем. Вони втілені в десятиох Божих заповідях. Насамперед всі дії треба розглядати з позицій дилеми «добра – зла», виходячи з того, що Добро походить від Бога, а Зло – це відсутність Добра, а не ставити їх на одну площину. *Орієнтаційну* функцію ще називають мотиваційною, що, на наш погляд, допускає підміну понять. Мотив – це причина чи спонука до певних дій або утримання від них, а орієнтир – це певна настанова без наголошення на мотиві, що утверджується в процесі виховання чи самовиховання. Чесна людина відчуває відповідальність перед суспільством. Вона не буде лихословити, красти, завдавати шкоди іншим людям, знищувати їхнє майно, а сумлінно виконуватиме свої обов'язки тощо. *Координаційна* функція моралі втілює її мету: забезпечення єдності людського співжиття й узгодження взаємодіяльності людей на різних рівнях. Якщо людина дотримується беззастережно певних норм моралі, то її поведінка передбачувана. Люди тоді можуть співпрацювати чи мирно жити, коли вони стоять на тих самих моральних позиціях. Намагання штучно нав'язувати якісь норми обертається своєю протилежністю. Так було за часів СРСР, коли компартійні організації «створювали» так звані «бригади комуністичної праці». З одного боку, їх членів орієнтували на утвердження моральних норм у колективі, а з іншого, – за допущене порушення (приміром, вихід п'яним на роботу) одним із членів групи страждав весь колектив, який позбавляли преміальної доплати. У результаті в таких колективах просто приховували порушників трудової дисципліни. *Конститутивна* (від лат. *constitutus* – установлений, утверджений) функція зумовлена тим, що засади моральності – найголовніші (попри свою ненаписаність), найпріоритетніші серед усіх форм, що регулюють поведінку людей. Таку роль на державному рівні виконують конституційні норми. Моральні норми охоплюють усі сфери людської життєдіяльності (побут, виробничу сферу, сім'ю, школу,

громадську діяльність тощо), стосуються всіх людей без винятків і діють у різних умовах.

Інколи доконечність дотримання моральних норм пов'язують із силою звичаю. Проте звичаї можуть бути й неоправдані під моральним поглядом. Ще Геродот порівнював різне ставлення до померлих родичів серед давніх греків і калатіїв. Доцільно наголосити, що норма моралі вивищується над звичаєм і повинна переважати в суспільній думці. Щоправда, різні вчинки можуть і не мати однозначного тлумачення.

Механізм дії моральних норм *інтеріоризований*, позаяк він прищеплюється ще в дитячому віці, а відтак проходить певні етапи – від *елементарної* до *автономної* моральності, які об'єднує моральність *конвенційна*. *Елементарна моральність* заснована на *послуху* й *наслідуванні*. Проте не варто зводити мотив дитячої поведінки лише до *страху*, адже малі діти прагнуть *заохочення* в різних формах. Порівняно з елементарною моральністю зовнішня регуляція на етапі *конвенційної моральності* виробляє власні уявлення про добро і зло, погляди узагальнюються, розпочинається порівняння й оцінка різної поведінки. На першому місці стоять моральні мотиви – *сором* і *честь*. Нарешті, при *автономній моральності* утверджується *саморегулятивна* поведінка. Людина діє за внутрішньою потребою, визнаючи за головний мотив *совість*. Простежується така зміна мотивів: спочатку діють зовнішні чинники (*страх* і *заохочення*), згодом – внутрішні чинники переходять назовні (*сором* і *честь*), нарешті – внутрішній чинник повертається на себе (*совість*). Безумовно, потрібно зважати на те, що не тільки окремі люди, а цілі народи поділяються на *екстравертів*, які впливають на навколишніх, та *інтровертів*, вплив яких звернений на себе. У цьому докорінна різниця українців як типових інтровертів від москалів як традиційних екстравертів.

Дослідники зазначають парадоксальність моральної культури, яка полягає в тому, що члени суспільства порушують загальноприйняті в ньому норми або поступаються ними задля певної корисливої вигоди. Як підтверджує історія, у світі переважають аморальні хитруни, крутії, шахраї. Попри такі парадокси люди виховують своїх нащадків чесними і порядними, а не підлотниками і негідниками. Виходить, що обов'язкові моральні норми безкорисливої поведінки діють у будь-якій культурі, хоч певна частина населення не дотримується їх. Звісно, деякі народи переконані, що їм не варто дотримуватися обов'язкових моральних норм. Так діяли німці за часів Третього Райху, вважаючи, що мораль – царина слабких народів, а їм, арійцям як представникам вищої раси, все дозволено. Нині так діють москалі, зневажаючи права інших народів, зокрема їхні права на самовизначення і створення власних держав.

Суть моралі зумовлюється її обґрунтуванням різними підходами. Якщо *релігійний* підхід стверджує, що вона походить від Бога, то інші підходи (*натуралістичний, історичний, раціоналістичний, соціокультурний*) намагаються протиставити йому земне коріння. Релігійний підхід зумовлений тим, що моральні проблеми мають засадниче значення для всіх релігій, бо вони прагнуть відрізнити добро від зла. Намагання знехтувати таким трактуванням засвідчує упереджене ставлення до релігії, що проявляється в безперспективному прагненні відмовитися від пояснення трансцендентних джерел моралі як феномену людської культури. На противагу релігійному підходу всі інші зумовлюють мораль наслідком біологічної еволюції людини (*натуралістичний*), суспільним поступом (*історичний*), розвитком людини як розумної істоти (*раціоналістичний*) чи неодмінною умовою людського існування (*соціокультурний*). Недоліком таких підходів є те, що вони пов'язують моральні норми з поступом, хоч людина упродовж свого розвитку дотримується неодмінно одних і тих самих норм, бо порушення їх ставить під знак питання саме існування людини як живої істоти. Яскравим підтвердженням такого висновку є небезпека людському існуванню з боку агресивного керівництва Російської Федерації як спадкоємиці СРСР, аморальна політика якого призвела до знищення кількох десятків різних народів і депортації інших за межі історичної батьківщини, створення антигуманної системи, відомої під назвою ГУЛАГ.

Мораль побудована на певних правилах. Насамперед потрібно наголосити, що без прагнення до єдності людини про існування її як духовної істоти говорити марно. Людина дотримується певного уявлення про *справедливість* навіть тоді, коли з іншими поводить несправедливо. Звісно, як автономна морально істота людина не має права забувати про *гідність*: з одного боку, вона не може забувати про власну гідність, а з іншого, повинна шанувати гідність усіх людей, з якими доводиться зустрічатися. Таке ставлення спирається на *любов* між людьми, без чого не можливий гуманізм. Міжлюдську любов подарував людям Спаситель, передавши її в Євангелії.

Окрім моралі, культура міжлюдських взаємин заснована також на *праві*. Між правом і мораллю можуть виникати певні колізії, якщо право суперечить моральним нормам. З погляду моралі людина несе відповідальність навіть тоді, коли виконує правову норму, що аморальна за своєю суттю. Мабуть, причину такої колізії слід пояснити тим, що мораль виступає як *внутрішній* регулятор дій, а право – *зовнішній* регулятор, суб'єктом якого є державні органи.

У часовому підході право виникло пізніше від моралі. Воно передбачає комплекс цінностей, відтворених у нормах, і відповідні регулятиви

для забезпечення їхньої дії, що утверджують *правову культуру* суспільства. Така культура заснована на *правопорядку*, що не можливий без дотримання *законності* як сукупності правових вимог, які відтворюють *правосвідомість*. Поряд із правом правосвідомість належить до основних компонентів правової культури.

З'ясування генези права дає змогу проникнути в його суть. Спочатку виникло *природниче (звичаєве) право*, що, переважно, не суперечило моральним вимогам. Згодом з'ясувалося, що мораль утверджується стихійно *внизу*, серед населення, бо відповідає його інтересам, а право може певною мірою суперечити їм, позаяк нав'язується *зверху*. Важливе значення для утвердження права мала поява писемності, що гарантувало дотримання правових норм.

Епохальним досягненням правової культури було *римське право*, що протистояло правовій культурі «варварських» народів. Для визнання вини їхні правові норми передбачали застосування до підсудних різних насильницьких випроб, зокрема водою, вогнем, мордуванням тощо. У Середньовіччі діяли церковні суди. Лише в XIII ст. проявляється звернення до римського права, а з часом заявляє про себе *природниче право*, що підштовхнуло до боротьби за людські права і свободу, демократичне правління.

Нинішня європейська правова культура утверджується в XIX столітті. Доречно її розпочинати з появи *Кодексу Наполеона*, розробленого на засадах римського права. Звісно, правова культура у різних західних культурах має певні особливості.

Своєрідно утверджувалася правова культура в державах Сходу, що засвідчує історія права в Китаї та Японії, в яких кримінальні закони були відомі лише незначному числу чиновників, щоб наводити страх серед населення. У мусульманських державах правові норми злютовані з моральними і релігійними, вони відомі під назвою «шаріят». У Московії про початки правової культури доречно говорити лише зі середини XVI століття. Щоправда, тамтешні правники намагаються започаткувати її часом виходу «Руської Правди», що стосується винятково нашої великокняжої Київської імперії. Суть московської правової культури передає прислів'я: «Закон что дышло: куда повернешь, туда и вышло». У судових установах Московії не могло бути мови про правосуддя, бо до нього найбільше підходить назва *кривосуддя*, що характеризується здирицтвом, хабарництвом, лихварством. Наша людність ставилася до таких судів з недовірою, воліла не звертатися до них.

За часів «імперії зла і брехні» навіть советська законність була підмінена більшовицькою (компартійною) доцільністю, а доказовість підмінена виказуванням (ябедництвом). Знаряддям такої сталінської «право-

вої культури» був явний терор і створення системи гулагівського архіпелагу, при якому державний обшир перетворився в своєрідну тюремну мережу. «Царицею доказів» вважали самовизнання підсудного, яке «витягали» нелюдськими засобами. Діяли позасудові репресивні органи, названі «трійками», до яких на рівні «союзних республік» входили енкаведистський керівник, цекістський компартійний секретар і відповідний прокурор. Про захист підсудного не могло бути мови, адже справи «розглядали» без його участі, хоч засуджували на кару смерті. Традиції совєтської правової культури використовуються в Російській Федерації та деяких державах на постсовєтському просторі.

Правова культура передбачає певні рівні: *законодавчу діяльність, адміністрацію, судочинство, правосвідомість населення*. У законодавчій діяльності потрібно насамперед наголосити на *рівноправності всіх обраних представників*. Водночас правова рівність народних обранців не може залежати від їх фізичної, вікової чи майнової нерівності. Однак, зауважимо, що законотворча діяльність буде успішна на належному правовому рівні, бо лише тоді вона не перетвориться у примітивну парламентську ворохобність, як часто спостерігається в нашому законодавчому органі. Законодавці повинні пам'ятати, що вони мають не лише права, делеговані виборцями, а й обов'язки перед ними.

Проте правопорядок у державі залежить не лише від ухвалених законів, а й від їх виконання на рівні *адміністрації*. Інакше не може бути мови про правову державу. Якщо виконавча влада ігнорує вимоги законів, тоді правова культура в державі деградує. Нині найбільшою вадою в роботі адміністративних органів названа корупція. Звісно, не можна миритися із зловживанням своїми правами чиновництва, неправомірними його діями, а також бездіяльністю властей, цебто неналежним виконанням обов'язків.

Аналогічні вимоги стосуються також *судочинства*. Окрім того, правоохоронні органи повинні дотримуватися *презумпції невинності*: жодну людину не можна визнати винною в позасудовому порядку, не можна перекладати на людину обов'язку доводити свою невинність. Суди не мають права підмінювати законність політичною, ідеологічною чи особистою доцільністю. Нині така підміна панує в судах Російської Федерації, коли безпідставно висувають звинувачення у здійсненні тяжких злочинів усім, хто не підтримує агресивної політики держави.

Правова культура в державі залежить від *правосвідомості населення*. Вона залежна від утвердження в державі суспільної справедливості, охорони прав особи і громадянина, розуміння населенням не тільки своїх прав, а й обов'язків, пошанування державних органів. На жаль, як зазначають вітчизняні дослідники, у періоди чужоземного понево-

лення серед нашої людності сформувалося негативне ставлення до державної влади, бо вона була чужа для людей. У таких умовах вироблялися інші форми національного життя, що серед наших дослідників трактовані як «держава в державі».

Із правовою культурою пов'язана *політична культура*, що стосується взаємодії людей і відносин між ними у владній сфері. У її центрі перебуває державна влада, її взаємини з громадянами й політичними інститутами. Звісно, політична культура невід'ємна від політичної системи, що має ядром державу. У московсько-більшовицькій політичній системі таким ядром визнавали панівну партію.

Доцільно зазначити, що політична система і політична культура перебувають у взаємозв'язку. Політична система залежить від традиційної політичної культури, а вона своєю чергою, визначає політичну систему. Безумовно, не можливо уявити в Московії з давніми традиціями самодержавства конституційної монархії чи парламентської республіки, адже в ній може діяти ефективно лише автократія. Попри авантюрну політику нинішнього кадебістського керівництва Російської Федерації воно має всебічну підтримку серед населення, що не позбулося імперського мислення.

Зумовлюючи політичну організацію суспільства, що у вузькому розумінні ототожнюється з політичною системою, політична культура впливає на ставлення до влади громадян держави. Як вже зазначалося, загальна підтримка державної влади в Московії пояснюється ординськими традиціями населення, його неспроможністю жити в умовах цивілізованої демократичної держави. У сусідній державі влада трималася винятково на насильстві, хоч про легітимність такого насильства говорити не доводиться.

Тут доречно уточнити, що без насильства не може обійтися жодна держава, бо порушники чинного правопорядку знайдуться навіть у найдемократичнішій державі. Як зазначав М. Вебер, «єдиним джерелом «права» на насильство визнається держава». Проти застосування сили щодо правопорушників не заперечують законслухняні громадяни, бо їхнє життя залежить від правопорядку в державі. Однак насильство може бути не лише легітимним. У нинішній Московії панує культ насильства до незадоволених панівною кадебістською владою, злочинна діяльність вийшла поза межі держави. *По-перше*, тамтешнє керівництво не визнає засад міжнародного права цивілізованого світу. Намагаючись відновити колишню «імперію зла і брехні», Кремль практично захопив частину територій інших держав (України, Грузії, Молдови). *По-друге*, в основі державної політики керівництва Російської Федерації лежить терор. Ведучи «гібридну» війну проти України, кремлівське керівництво

захоплює і вивозить на територію своєї держави наших громадян, яких відтак осуджує на тривалі терміни за «злочини» проти свого державного режиму. Агресивна Московія втручається у внутрішні справи інших держав, зокрема у вибори в США, Німеччині, Франції тощо. Для неї не існують міжнародні закони, що повинні діяти під час війни. Претендуючи на роль світової держави, Московія підтримує антинародні режими на різних континентах. *По-третє*, в середині самої Російської Федерації вживаються антилюдські заходи для боротьби проти незадоволених, аж до їх фізичного знищення. До таких заходів кадебістська влада вдається поза межами своєї держави.

Обґрунтовують різні типи політичної культури, що залежать від типу легітимної влади. М. Вебер розрізняє владу *традиційну*, *харизматичну* й *легальну*. Політична культура *традиційного* типу вірить у священність влади на чолі з верховним самодержцем. Такий тип політичної культури властивий населенню Московії, яке вірить своєму правителєві (князеві, цареві, імператорові, генеральному партійному секретареві, президентові). Намагання перейти до легальної культури після ліквідації російського самодержавства закінчилося встановленням партійної диктатури. Не могла утвердитись у Російській Федерації політична культура *харизматичного* типу, яка властива українській людності. На зміну їй прийшла кадебістська диктатура під прикриттям як зверхника президента.

Трагедія нашого народу в тому, що козацька старшина не розуміла суті царської влади в Московії, ставилася до неї так, як до легітимної влади в Речі Посполитій, в якій навіть король залежав від сейму як представницького органу. У Московії влада «царя-батюшки» вважалася непорушною, все залежало від його сваволі. Впливу маси на владу не відчувалося жодного, а призначення на посади залежало не від фаховості кандидата, а від особистої відданості монархові. Хоч така політична культура анахронічна, вона зберігається в деяких країнах (Російській Федерації, Північній Кореї, на Кубі тощо).

Політична культура *харизматичного* типу заснована на харизмі (від гр. *charisma* – божественний дар) правителя, за якого сприймається вождь, начебто наділений надприродними особистими якостями. Такими визнавали великих полководців Александра Македонського, Юлія Цезаря, Ганнібала, Наполеона, політичних лідерів Бісмарка, Пілсудського, Ганді, де Голля, Сталіна та інших. Нерідко вожді обожаються, як, приміром, Сталін, якому приписують особливі заслуги перед «советським народом», попри його злочини перед людством.

У більшості нинішніх держав переважає політична культура *легального* типу. Класичним зразком можна назвати Сполучені Штати Америки,

де державна система діє на засадах поділу й рівноваги влади (законодавчої, виконавчої, судової, самоврядної). Така влада забезпечується бюрократичним апаратом, а чиновництво працює відповідно до вимог чинного законодавства. Вона належить не особам, а посадам, які віддані законним способом працівникам з числа фахівців, цебто дотримується меритократія.

Щоправда, такі типи культури мають свої особливості, бо не завжди вони існують у чистому вигляді. Нерідко легітимна влада намагається набути харизматичного характеру.

Історія знає й інші варіанти. Приміром, традиційна влада у Великобританії може трактуватися як легальна, бо вона діє на основі закону і традицій, що сприймаються як закони. Часто один тип влади переходить в інший, коли йдеться про суспільства перехідного періоду. Як наслідок – виникають «змішані» політичні культури.

На політичну культуру не може не впливати історичний розвиток народу. «Про ролі держави (і державної релігії) як форматора культури не можна забувати, зокрема, при розгляді культур т.зв. «недержавних» народів. У них воля та інтереси чужої панівної спільноти впливають на оформлення культури й спричиняють диспропорції і дисонанси її стилю» (О. Прицак). Зауваження нашого історика стосується безпосередньо української культури.

Нині у світовому масштабі переважає демократична політична культура, хоч вона має певні особливості в різних країнах. У нашій державі випробовуються різні системи виборів законодавчого органу, пошуки найраціональнішої системи правління, чого вимагає подолання залишків колоніальних традицій. Попри різні випробування вітчизняний політичний організм не може працювати нормально, що зумовлено не лише тривалою залежністю України від Московії, а й наслідками геноциду українців на території Української РСР. Не варто забувати того, що в нашій державі упродовж тривалого часу не була позбавлена влади компартійна (московсько-більшовицька) номенклатура, яка гальмувала демократичні національно-державні перетворення. Поряд із внутрішніми чинниками негативно впливали зовнішні чинники. Українське керівництво не вживало належних заходів для незалежнення від Російської Федерації в енергетичній галузі, не провело «цивілізованого розлучення» в інших сферах на засадах міжнародного права. Російське керівництво діяло за традицією, яку історик С. Соловйов ще в позаминулому столітті передав словами: «...Когда силою можно взять все, когда право силы есть высшее право, то, конечно, сильный не будет сдерживаться перед слабым».

Як зазначалось, для розвитку й утвердження культури важливе значення має мова. Вітчизняний дослідник Олександр Боргардт називає

мову *підмурівком культури*. Ще в позаминулому столітті наш славетний мовознавець О. Потебня зазначав, що «мова є заразом шлях усвідомлення естетичних і моральних ідеалів», – і під цим поглядом відмінність мови не менш важлива, ніж сам процес пізнання. Такі твердження безпосередньо стосуються української культури.

Нинішні українофоби намагаються заперечити давність нашої мови, її вплив на становлення мови москвинів. Проте нагадаємо, ще в середині минулого століття російський і американський мовознавець Роман Якобсон писав: «Украинские элементы начали просачиваться в русский литературный язык на рубеже XVII столетия в качестве носителей вестернизации и секуляризации». Вчений навіть пише про тодішню «українізацію» московської культури. Як бачимо, українські інтелектуали намагалися прилучити москвичів до передової західної культури. Звісно, такі затії були марні.

Висловлені думки дають підстави стверджувати, що українці належали до західної культури. Отож, наше прагнення повернутися до Європи – не випадкове. Насправді це – повернення додому!

2. Діяльність особи в суспільному розвитку

Сутнісне людське становлення не завершене і вимагає постійного вдосконалення, що здійснюється з волі Творця самою людиною. Йдеться про тривалу генезу людини як активної істоти, діяльність якої посідає особливе місце в людському житті. Виникають різні види її діяльності в суспільстві, сферах науки й культури, а також у прогнозуванні. Ігноруючи діяльність, не можливо створити універсальної характеристики світу як цілості, вінцем у якому виступає людина. Активність означає енергійність на протилежність пасивному стану, цебто байдужості до навколишнього.

Суб'єктом діяльності виступає індивід, людські спільноти (нації, соціальні на інші групи тощо), а також людство в цілому. Інші живі істоти чи машини не можуть претендувати на таку роль. У своїх діях суб'єкт не лише проявляється, а й самовизначається й самотвориться.

Як відомо, активність людини має дві основні функції: по-перше, вона спрямована на задоволення духовних і матеріальних потреб через вплив на довкілля, а по-друге, вона виступає як засіб вияву, а також розвитку чи вдосконалення її здібностей, умінь або знань. Якщо перша функція активності втілена в діяльності, то друга – в поведінці. Щоправда, в людській активності обидві функції злитовуються, пристосо-

вуючи довкілля до своїх потреб чи пристосовуючись до них. Інакше кажучи, виступають двома сторонами єдиного процесу.

Діяльність – це суб'єктивовані форми внутрішньої та зовнішньої людської активності, спрямовані на доцільну зміну довкілля відповідно до певної мети, а також на спілкування, цебто суб'єкт-суб'єктні відносини, і внутрішньосуб'єктні процеси. Найзагальніше її визначення дає філософія, а окремі суспільно-гуманітарні науки (соціологія, психологія, педагогіка, етика, естетика та інші) конкретизують його, з'ясовують суть і структуру відповідно до свого предмета. Звісно, вихідне визначення діяльності стосується існування людини у світі, пояснюється в широкому філософсько-світоглядному контексті. Як певний тип відношення до дійсності, *діяльність* людини відрізняється від *поведінки* у тваринному світі, позаяк визначається на основі соціокультурних програм певного історичного часу, а не намаганням задовольнити біологічні потреби для продовження роду. Біологічна поведінка спрямована на пристосування до певних екологічних умов. На противагу їй людська діяльність, що передбачає удосконалення і розвиток людини, спрямована на зміну життєвого середовища. Відкритість діяльності не залежить від її спрямованості назовні чи від того, що об'єктом стає сам суб'єкт, цебто йдеться про її внутрішню спрямованість, тотожність суб'єкта та об'єкта.

У предметній діяльності індивід змінює довкілля і водночас змінюється сам, стаючи таким чином *особою*. Інакше кажучи, він змінює довкілля відповідно до своїх інтересів і створює своєрідний світ для себе, що охоплює природну й суспільну дійсність. Визначаючи мету і напрямки дійсності, людина виступає як метоставний суб'єкт. Суб'єктні характеристики відносин людини до дійсності набувають певної універсальності, але обмежуються формою результату. Проте мета може бути зумовлена зовнішніми чинниками, не лише чужими, а й ворожими.

На філософському рівні діяльність характеризується як цілісність, що проявляється в єдності мети й результату, в процесі метоставності. Хоч соціальна детермінованість діяльності людини не заперечується, її життєдіяльність не зводиться до виконання соціальних ролей. В історичному розвитку діяльність людини як суб'єкта культурно-історичного процесу проявляється у свідомому, активному, творчому впливі на світ.

У психології, загальній і соціальній, діє принцип *внутрішнього через зовнішнє*, що особливо проявляється в міжособистісних відносинах. Такі відносини перетворюють також діяльність груп, яка спрямована *назовні*, на освоєння певного предмета, а не лише на міжособистісні відносини, що розширює поняття предметної діяльності.

Підходячи до групи людей як суб'єкта спільної діяльності, можна спостерігати, як він опредмечується в об'єкті своєї діяльності і водночас, як цей об'єкт розпредмечується в суб'єкті, перетворюючи міжіндивідуальні зв'язки й відносини. Такі відносини вивчають під певним оглядом психологія, педагогіка, соціологія.

Людина створює штучні стимули-засоби, охоплює вільну метоставність як послідовне конструювання проміжних цілей для подолання впливу зовнішніх чинників, чим відрізняється від поведінки тварин. При такому підході діяльність не обмежується суб'єктно-об'єктними відносинами, що має на меті перетворення об'єкта відповідно до певної мети, настанови чи програми, але бере до уваги здатність до самозмін, саморозвитку і самовиховання самого суб'єкта, адже світ – це не лише сукупність зовнішніх об'єктів, а й світ людської суб'єктивності. В основі поведінки тварин лежить інстинкт як реакція на певний подразник. У діяльності інстинкт витіснений свідомістю. Активність ширша від діяльності, тому останню не слід трактувати як категорію.

Поведінка людини, як правило, не підпорядкована певній меті, а визначається ситуативно, цебто становить *реакцію* на конкретну ситуацію. Кожна поведінка має особистісний характер, залежить від внутрішнього стану людини. Якщо зміст і структура діяльності визначаються метою, то поведінка залежить від внутрішнього стану людини, її душевно-духовних особливостей. Діяльність аналізується, в основному, філософами, а також психологами і соціологами, а поведінку та її наслідки досліджують і намагаються зрозуміти етики й правники. Останні цікавляться поведінкою, що має кримінальне забарвлення. Водночас межі діяльності й поведінки доволі розмиті.

Універсальність діяльності може піддаватися сумніву, що зумовлено кількома причинами. Насамперед ідеться про звужене трактування діяльності як філософської категорії, хоч, на наш погляд, доцільніше говорити про пару категорій «активність» – «пасивність», позаяк діяльність лише форма активності. Якщо під діяльністю розуміти, окрім того, також перетворення внутрішнього світу людини, то до нього слід віднести міжлюдське спілкування. Інколи діяльність пояснюють як застосування вироблених у її процесі цілей, схем, норм, програм тощо, розуміючи їх, як основну відмінність діяльності й поведінки. Нарешті, виникає питання про охоплення поняттям діяльності процесу творчості, що служить самовиявом людини. Звісно, можуть бути ще й інші сумніви.

Проте не варто заперечувати того, що світ людини – це світ діяльності в різних аспектах прояву. Щоправда, дослідники заперечують спроби приписати їй універсальність на тій підставі, що діяльність – це не єдиний спосіб буття людини у її взаємозв'язках зі світом. Діяльність постійно

розвивається, збагачується. Їй властива самоактивність і самодетермінація, а зовнішніми бігунами виступають її об'єкт і соціальні потреби, що формують мету, на досягнення якої вона спрямована. Водночас діяльність виступає, як продуктивна або репродуктивна: одна – створює нові потреби, а інша – пов'язана зі задоволенням наявних потреб.

Протиставляти діяльність раціональності не доцільно, позаяк насправді йдеться про їх взаємопроникнення. Людина не лише змінює природу, а й здійснює свою свідому мету. Відносно раціональною можна вважати лише замкнену, окрему систему діяльності, бо про пошук абсолютної основи раціональності не може бути мови через її різноманітність.

Соціальна раціональність діяльності повинна ґрунтуватися на системі переконань у досягненні мети. На противагу їй споглядально-пасивні ідеали діяльності зумовлюють лише сумніви у власних силах, не сприяють активним перетворювальним процесам. Водночас діяльність, керована наївним оптимізмом чи романтичним фанатизмом, раціональна лише зовнішньо, перероджується в ірраціональність. Людина повинна орієнтуватися на реальну складність умов діяльності, розуміти проблематичність досягнення результатів, неодмінність ризику помилитися, але бути впевненою у досягненні поставленої мети.

Ідеальна схема діяльності визначається її метою, ситуацією та умовами, в яких вона відбувається. Отож, виконавець повинен знати ситуацію, засоби її здійснення, передбачити перебіг дій. Щоб досягнути поставленої мети, потрібно продумати послідовність їх і передбачити наслідки. Людина не просто усвідомлює свою діяльність, а й планує, передбачає можливість певного результату.

Як структура діяльність охоплює взаємозв'язану послідовність певних дій як вияву сили, енергії чи сукупності вчинків, що підпорядковані одній меті. Поза контекстом дія може втратити сенс. Завершується діяльність *результатом*, що відрізняється від мети, бо вони лежать у різних площинах, на що інколи не звертають уваги. При раціональній діяльності досягнений результат збігається з поставленою метою. Якщо ж такого збігу нема, тоді йдеться про нераціональну діяльність. При раціональній діяльності доцільно твердити, що вона спиралася на істинні знання.

Особливе методологічне значення має *діяльнісний підхід*. Потрібно виходити з того, що як динамічний процес діяльність протистоїть статичним відносинам. Вона протистоїть *свідомості* як внутрішній програмі, що управляє зовнішніми діями, які становлять діяльність. Як активність, що спостерігається ззовні, діяльність протистоїть пасивності, цебто бездії.

В універсальному значенні діяльність слід розглядати не тільки як зовнішній прояв у діях, отримуваних від них, а й у внутрішній діяльності, що підтверджують відомі філософи – античний Діоген і новочасний Кант, які при ігноруванні останньої можуть сприйматися як начебто недіяльні й пасивні, а також різні форми медитації. Отож, діяльність не залежить лише від вектора *зовнішньої* спрямованості суб'єктно-об'єктних відносин, бо об'єктом може бути й сама людина, зокрема її *внутрішня*, духовна активність. До такого розуміння дійшли наші мисленики, що ще зі Середньовіччя почали обґрунтовувати національну «філософію серця». Чи не доцільно в такому сенсі говорити не тільки про *взаємодіяльність* як суб'єкт-суб'єктні відносити, а й про *внутрішньо-суб'єктну діяльність*? У діяльності проявляється сутність і цілісність людини, активізуються її сутнісні сили, виплескується внутрішня спонтанність, реалізується сенс певного вибору.

Діяльнісний підхід представляє діяльність суб'єкта в об'єктивному процесі природи й суспільного життя, що має не тільки універсальний, а й евристичний характер. Мисленими об'єктами діяльності виступають не лише його логічні форми, а й художні образи, створені у творах мистецтва, що в сукупності втілюють постійне оновлення життя людськими зусиллями при Божому надхненні, трансцендентні феномени.

Духовна діяльність спрямована на зміну свідомості людини як персони. У нинішніх умовах вона не можлива без засобів масової інформації, зокрема Інтернету, дискусій, бібліотек, музеїв, архівів тощо. Така діяльність підрозділяється на *пізнавальну, ціннісно-орієнтаційну й прогностичну*. Окремо доцільно виділити *виховно-педагогічну* діяльність, що формує не лише свідомість людини, а й визначає стиль і стереотипи її поведінки. Загалом діяльність засвідчує єдність світу, а прогностична діяльність вимагає досягнення його розвитку.

Діяльність не обмежується формою руху, бо її результат нерідко опредмечується, перетворюється в продукт людської праці. Суспільний розвиток залежить від діяльності людей, а вона своєю чергою – від свідомості й волі їх як персон. У той же час людська діяльність виступає як відносно самостійна характеристика історичної діяльності.

У діяльності предметне й ідеальне, об'єктивне й суб'єктивне перебувають у органічній єдності. Об'єктивна сторона діяльності – це людина у взаємодії зі зовнішнім світом. Проте вона також суб'єктивна, позаяк відтворює власну активність людини. Отож, ці дві сторони існують у єдності. На таку єдність потрібно зважати при аналізі діяльності, оскільки люди керуються свідомістю. На цьому ґрунтується діяльнісний підхід, що набув широкого розповсюдження ще в минулому столітті. Дійшло до того, що марксистичні побачили в ньому небезпеку для історичного матеріалізму, бо праці почали надавати перевагу перед виробництвом.

Діяльнісний підхід має широкі евристичні можливості. Зрештою, навіть марксистки виходять із того, що історія – це діяльність людини, яка відповідає певній меті. Принцип діяльності має чимале значення також у інших науках, які вже були згадані. Під оглядом історії в принципі діяльності потрібно підходити, зважаючи на багатоваріаційність історичного розвитку. Намагання вкладати історичний розвиток у схему на кшталт марксистської безпідставне. Такий підхід піддається критиці ще І. Франко, аналізуючи методологію праці галицького дослідника Ю. Бачинського «Україна irredenta»: «За проводом Енгельса та Кавецького автор викладає «матеріалістичний світогляд», в якому знаходяться готові форми для вияснення найскладніших явищ історичних: релігія – це витвір буржуазії, національність – це витвір буржуазії, національна держава – це витвір буржуазії і т.д. А все це залежить від форми продукції (виробництва. – *О.Г.*), є тільки її виразом. Бодай-то мати такий делікатний світогляд! Кілька формулок – і чоловік кований на всі чотири ноги, попросту бери та й мудрість ложкою черпай. А найголовніше, так це те, що при допомозі свого світогляду вся будучина відкрита перед тобою мов на долоні». Безумовно, діяльнісний підхід не варто ідеалізувати чи універсалізувати, приписувати невластиві йому функції, заперечувати інші підходи.

Коли йдеться про роль суб'єктивного фактора, діяльність виконує дві функції: вона виступає предметом аналізу і водночас засобом пояснення суспільного розвитку, але не так, як трактував марксизм. Замість того, щоб закликати до посилення активності, доцільно створити кращі умови для цього, стимулювати таку активність та ініціативу. Однак не слід забувати про внутрішні чинники, які сформувалися в людині ще з раннього дитинства.

Водночас наголосимо, що перед розпадом СРСР, який пережив період «застою», поняття «діяльність» почали трактувати в різних науках, опустивши його на рівень конкретно-наукового чи навіть побутового терміна, що вимагає «очищення» цього філософського поняття. Зважаючи на те, що мету можуть задавати зовнішні чинники, людину розглядали як засіб досягнення результату. Такий підхід зумовлений особливостями трудового процесу, коли мета і результат ототожнюються, що остаточного завершення набуває в певному продукті, проявляється в метоставності як виході поза якісь обмеження. У цьому розумінні діяльність зводиться до двох завдань: по-перше, до універсалізації людського ставлення до світу і, по-друге, до становлення цілісності людини як суб'єкта історичного розвитку світу.

Суперечність проявляється у тому, що становлення людини залежить від суспільного розвитку, але на основі історичного досвіду людина

формулює мету, реалізація якої виходить поза межі встановлених зв'язків. Проте ставити певну мету не можна свавільно, бо це залежить від об'єкта. У цьому полягає проблема, бо як суб'єкт людина не може нехтувати особливостями об'єкта. Такий розвиток неодмінно передбачає розширення, поглиблення, розвиток досвіду, зокрема визначення нових понять, обґрунтування формул, пропозиція законів тощо. Отак об'єкт стає предметом опанування, а досвід – його передумовою. Як наслідок – метоставність у контексті діяльності стає процесом універсальності самої людини, суб'єкта творчої діяльності. Саме тому мета передбачається як результат, що розширює царину прикладання людських сил, сприяє розширенню змісту мети, цебто метоставності.

Реалізація діяльнісних потенцій людини виявляє працю в трьох ракурсах: *емпірично-конкретному, абстрактно-загальному, змістовно-загальному*. В останньому ракурсі діяльністю стає самодіяльність, коли людина виступає як метоставний суб'єкт. Її характеристика втілює діяльнісну сутність людини, єдність зі світом. Взаємодія людини зі світом втілена в творенні історії і водночас у самотворенні. Вершиною такої праці стає праця людей творчого фаху (письменника, художника, композитора тощо), що характеризується надінтенсивною напругою і водночас привабливістю у процесі самоздійснення індивіда.

Примітивізований підхід до характеристики праці властивий адептам марксизму в формі московського більшовизму, спростований сімдесятирічним періодом «реального соціалізму», що не став діяльним проявом людської свободи, реалізацією універсальної діяльнісної сутності людини, не позбувся вимушеності, не зміг перекласти свій тягар на машини. Позитивна творча діяльність працівника як безпосереднє втілення культури не вийшла поза межі офіційної пропаганди, що підтверджує низька продуктивність праці порівняно з тією, що властива передовим західним державам, у яких панувало приватновласницьке суспільство на інформаційній стадії.

Праця втілює зв'язок *логічного й історичного*. Якщо *логічний* підхід позначає розгортання поняття праці як діяльнісного культурного наповнення, то *історичний* підхід фіксує перехід від простого використання дарів природи до діяльнісного прояву свободи у трудовій діяльності. Логічний аналіз праці як діяльності можливий лише на певному історичному періоді, коли вона набуває нового змісту, підноситься до рівня культури.

У діяльності (пізнавальній, навчальній, трудовій, ігровій тощо) не тільки проявляється, а й формується людська психіка. Звісно, в такому значенні доконечно розкрити місце й роль психічної діяльності людини, органом якої є людський мозок. Психічна діяльність характеризується

певними особливостями, на які необхідно зважати при аналізі. Приміром, при сновидіннях свідомий суб'єкт начебто відсутній, але активність його психічної діяльності поза сумнівом. Постійність і безперервність психічної діяльності в тому, що об'єктивно вона виступає як прихований, живий процес, який розвивається певні образи, почуття, поняття та інші продукти. Такі особливості психічної діяльності відрізняють її від інших форм, що характеризуються циклічністю і динамічними взаємопереходами стадій. Психічна діяльність властива людині від народження до смерті й не може бути вимкнена. Водночас неперервність психічної діяльності дає певний результат, що виступає як перервний у постійному процесі.

У цьому процесі особливе значення має мислення, що також характеризується як безперервне. Воно виступає як первинне щодо вторинних дій чи операцій. Однак потрібно зазначити, що в безперервному процесі мислення виокремлюються перервні розумові дії, логічні операції. Проте мислення не слід розглядати як систему цих операцій. У ньому розрізняються *особистий* і *процесуальний* аспекти. На *особистому* рівні мислення людина діє значною мірою усвідомлено, а *процес* формується неусвідомлено. Усвідомлена регуляція доконечна, але вона може бути недостатня, що залежить від різних причин.

Хоч розрізняють *теоретичну* і *предметну* діяльність, між ними немає непрохідного муру, адже вони не можливі без пізнавальної діяльності, бо мислення як діяльність суб'єкта є водночас і процесом. Діяльність цілеспрямовано перетворює природну й суспільну дійсність. Перед початком праці людина формує певні уявлення про її ідеальний результат. Без діяльності не може бути мови про існування людини. Водночас психологи надають особливого значення спілкуванню.

Діяльність має таку структуру: *інтерес – мотив – мета – умови досягнення мети*. У процесі здійснення діяльність може змінюватися і трансформуватися. Потрібно зазначити, що у багатогранному житті людина може виконувати різні види діяльності, що розрізняються своїм предметним змістом. Індивідуальна діяльність може здійснюватися у процесі спільної діяльності – у такому разі йдеться про *інтеріоризацію* (лат. *interior* – внутрішній, фр. *intersorisation* – перехід іззовні всередину). Водночас доцільно зважати на креативно-авторську участь людини в історичному процесі, що не зводить його лише до функції виконавця ролей, які підготовані заздалегідь. Інакше людина буде зведена до ролі робочої сили певної професії, що відчужена від творчого ставлення до світового розвитку.

Насамперед потрібно визначити предметний зміст і структуру спільної діяльності, особливості трансформації, умови виникнення та харак-

теристики індивідуальної діяльності. Відтак ідеться про вироблення *ідеального плану* дослідження, для чого треба вивчити походження його ідеальних компонентів, зокрема інтересів, мети, а також уявлень про майбутні результати. Нарешті, слід виявити суперечності трансформацій самої діяльності. Лише так вдасться виявити зміст і структуру діяльності. Безумовно, доведеться ще з'ясувати низку інших проблем.

При вузькому розумінні діяльності вона протиставляється творчості й спілкуванню. На противагу такому підходу її характеризують як систему суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних відносин, у яких проявляються сутнісні сили людини. Однак доцільно застерегти, що її не варто трактувати як своєрідну «*надкатегорію*» і навіть не надавати їй статусу категорії, адже діяльність підпадає під активність як ширше поняття, а це вже заперечує її сутність як категорії. Безумовно, таке трактування не заперечує його як родового поняття щодо конкретних видів діяльності.

Вибір мети диктують не умови, а суб'єкт, що діє вільно, хоч спирається на визнані норми і стандарти, але надає переваги своїм смакам і уподобанням. Нове створюється не суспільством, а окремими індивідами. Як наслідок – виникає питання про джерела обмеження діяльності, бо одні бачать їх всередині, інші – трактують як зовнішні. Водночас зазначимо, що людині властиві й недіяльнісні відносини зі світом.

Діяльність становить складну систему дій як певної ієрархії, але не зводиться до окремих дій, а управляється безпосередньо тільки метою. Вона не автоматизується подібно до автоматизації окремих дій. Нинішня діяльність генетично визначена вчорашніми діями. Проте в своїй діяльності людина неодмінно орієнтується також на завтра. При аналізі діяльності доречний діяльнісний підхід, проти чого виступають деякі дослідники. Діяльнісний підхід стосується методології, а аналіз діяльності – теорії.

Діяльності властива універсальність, проте таку її властивість дослідники характеризують по-різному. Для одних вона вбачається у виході поза межі виявлених зв'язків об'єкта, для інших – у подоланні тиску зовнішніх умов, зв'язку її з творенням культури. Зрештою, таке трактування залежить від визначення самої діяльності, щодо якої, як висловлюється думка серед дослідників, нема чіткого окреслення. Причому, мимовільних дій не вважають діяльністю. Однак слід зауважити, що сенс і універсальність діяльності під філософським оглядом полягає в тому, що історія твориться людьми, втілюючись у різних формах.

Серед філософів висловлюється думка, що діяльність – це єдиний спосіб існування соціальної дійсності, без якого не можливий розвиток, але вона не може зводитися лише до праці. Предметна діяльність впливає

на зміну свідомості людей. Інакше кажучи, вона виступає в єдності з духовною діяльністю. Водночас духовна діяльність у галузі релігії, мистецтва, етики тощо визначає також певний стиль і стереотипи поведінки, не обмежуючись лише формуванням свідомості. Діяльність – це суто соціальний процес, що відрізняє її від поведінки тварин. Водночас не правильно ототожнювати доцільність і метоставність діяльності. Вона – не лише самостійна, а також, певною мірою, творча.

Діяльність як спосіб взаємодії людини з довкіллям не можлива без суб'єкта. Людина не лише споглядає та пізнає, але також перетворює довкілля, пристосовує його до своїх інтересів. Найсуттєвішою особливістю діяльності є перетворювальний, метоставний характер, але її слід зводити лише до перетворення природи й соціальної дійсності, позаяк людина виступає також як суб'єкт власного розвитку. Однак необхідно зважати, що до цього часу ще вивчена недостатньо генетично вихідна і первинна форма людської діяльності, її внутрішня єдність із творчістю. Тварина також виробляє, але виробляє перед доконечністю безпосередньої потреби свого фізичного організму. Безумовно, про творчість тут говорити годі. Проте не правильно зводити активність тварин лише до поведінки.

Поняття *діяльності* характеризує активне людське ставлення до світу, але питання зводиться до трактування її змісту. Таке поняття – це своєрідний теоретичний конструкт. Як багатозначне поняття, воно лише тоді має сенс, коли аналізується в межах певної концептуальної системи. Приміром, у прокрустовій схемі історичного матеріалізму доводиться вступати в суперечність із його догматичними положеннями. Діяльність фіксує процес переходу від абстрактного до конкретного, позаяк проявляється в певних видах, набуває історичної конкретності. У спільній діяльності кожен реалізується на основі своєї свідомості як окрема людина.

Предметом філософії була й залишається складна суперечлива проблема взаємин людини й світу чи, інакше кажучи, ставлення людини до дійсності. На противагу науці вона містить ціннісні судження, що стосується практично всіх гуманітарних наук.

Людська діяльність – це єдиний спосіб існування та розвитку історичної дійсності, що збігається з дійсністю суспільною і може конкретизуватися в таких соціальних проявах, як поведінка, спілкування, творчість, які не становлять їй альтернативи, але можуть частково виходити поза її межі. Від діяльності поведінка відрізняється тим, що її одиницею виступає дія, а поведінки – вчинок.

Хоч прояви діяльності доволі суперечливі, вони мають спільні риси. Як діяльність доцільно визначити людську активність у раціональних

межах. Спрямована на самоперетворення діяльність передбачає *креативне самовдосконалення*. Власне людське в людини детерміноване не знизу, а проявляється там, де людина стає вище диктату своїх потреб, проявляє здатність стати самій собі *суддею*, духовно розвиненою відповідно до ціннісних критеріїв, протиставляє користі істину, цебто набуває *людської справжності*. Без такої домінантності не можлива персона.

За своєю суттю діяльність можна розглядати як творчість. Її творчий характер полягає у самовияві суб'єкта, який прагне досягти поставленої мети. Так стоїть проблема на рівні філософських абстракцій, а в реальності вона стає рутинною, без жодного натяку на творчість. Проте творчою може бути лише вільна діяльність, що передбачає її розгляд у поєднанні зі свободою, хоч для ототожнення цих понять нема підстав.

Вимушену активність людини називати діяльністю не доводиться. Окрім того, вільна людина повинна визначати свої дії на основі відповідних знань: від цього залежить ефективність діяльності. Проте не варто поєднувати успішну діяльність лише з вільною діяльністю, позаяк успіхів може досягти й невільна людина.

Водночас слід зауважити, що свободою не можна вважати підпорядкування доконечності, адже доконечність – це лише умова свободи, а не сама свобода. Отож, вільну діяльність не варто ототожнювати з діяльністю доконечною навіть тоді, коли людина діє як розумна істота. Як підтверджує дійсність, людина частіше підпорядковується не розумові, а пристрасті й почуттям. Останнім часом розуміння свободи ототожнюється із можливістю вибору. Так потрібно брати до уваги певні особливості, зокрема умови, мету і засоби, що ведуть до неї. Якщо вони детерміновані доконечністю, природною чи суспільною, то про вільну діяльність говорити годі.

При можливості вибору суб'єкт може виявити свою особистість, чого не доводиться говорити при вимушеній активності, коли умови, мета і засоби нав'язані зовні, а суб'єкт не має змоги вибирати. Можливостям нашого вибору можуть заважати насамперед зовнішні умови. Водночас мета диктує засоби для її досягнення.

Протидію та негативну реакцію зумовлюють не так природні, як суспільні обмеження вибору. Набір можливостей дає людині суспільство, але вибір не однаковий для всіх його членів, не всі перебувають у рівному становищі. Людина дуже часто не може змиритися, коли поряд із нею присутні особи із ширшими можливостями. Таким чином, справа не в діапазоні вибору, а в широті доступу до нього. Вищим рівнем свободи вважають свободу творення відповідно до своїх бажань, смаків і мети. Така свобода не знає жодних обмежень, даючи змогу самовияву людині, що злутується із задоволенням потреб.

Діяльнісний підхід – це вихідний принцип аналізу знання, що проявляється в наукових текстах як об'єкт для пояснення чи дослідження. Він протилежний споглядальному підходу, а також емпіризму і раціональній інтуїції. Пізнавальна діяльність людини зумовлена історично, вона може мати екстенсивний чи інтенсивний характер.

У діяльності проявляється людський спосіб ставлення до світу. Від наряду такої діяльності залежить не тільки доля людини, а й в кінцевому підсумку – майбутнє світу. Теоретичне дослідження діяльності стосується також аналізу суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних відносин у її процесі.

Будь-яка активність спрямована на розв'язання конкретних завдань. Якщо система вимагає для свого збереження чи відтворення певних зовнішніх умов, вона вважається відкритою.

Форми активності бувають різного рівня розвитку та ефективності. Під поведінкою розуміють систему дій організму для підтримки свого існування. Тварина діє на основі своїх біологічних потреб. На протипу ії людина має стимули-засоби, що створені штучно. Інакше кажучи, біологічна зумовленість поведінки долається на основі певних цінностей і норм. Якщо програма поведінки закодована генетично, то діяльність передається від покоління до покоління іншими способами (насамперед – навчання дитини батьками, а також інші форми історичного соціально-культурного досвіду). Діяльність спирається на програми, що не нагадують прокрустових схем, а постійно змінюються та удосконалюються, використовуючи творчі можливості й набутий культурний досвід. Діяльнісний підхід характеризується «розкодуванням» знання, що становить результат діяльності. Такий підхід багаторівневий: характеризується не тільки рухом у висоту, а й у глибину.

Наукове пізнання як активність збагачує новим знанням. Діяльність виступає як зовнішній фактор пізнання і водночас передумова пізнавального процесу. Як у результаті пізнавальної діяльності в знанні нема нічого, що не проходило б через суб'єктність. Під оглядом діяльнісного підходу активність суб'єкта пізнання зумовлена його взаємодією із об'єктом. Така взаємодія підрозділяється на різні види: слабкі і сильні; руйнівні і творчі; відштовхувальні й притягальні. Своєю чергою кожен із таких видів також диференціюється, бо взаємодії різноманітні якісно та кількісно.

Взаємодії поділяються на типи, залежно від особливостей об'єктів. Виділяються взаємодії з подібними, протилежними і нейтральними об'єктами. Окрім того, може бути взаємодія із спорідненими суб'єктами чи їхньою групою, що позначає взаємний зв'язок між суб'єктами в дії або узгодженість дій. Звісно, дослідник, як правило, зосереджується на

якомусь одному виді взаємодії, розглядає інші як несуттєві й абстрагується від них. Щоб визначити характер кожної взаємодії в минулому, теперішньому й майбутньому, не треба забувати про вплив на його розвиток і стан інших взаємодій. Доцільно зважати, що *взаємодія* неодмінно підпадає під категорію *система*.

У суспільному житті боротьба неодмінно веде до гармонії: без цього система розпадається. На таких засадах гармонізації доцільно аналізувати концепцію солідаристичного капіталізму, яку в минулому столітті обґрунтував Ю. Липа.

Будь-яка взаємодія має перемінний характер, бо боротьба (протидія) переходить у співпрацю (співдію). Такий висновок надзвичайно важливий у методологічному розумінні для людської діяльності й міжлюдських відносин. Однак не можна погодитись із твердженням марксизму про перевагу боротьби, адже в таких умовах у суспільних відносинах панував би вічний хаос. Звідси – неодмінність висновку, що все-таки будь-яке суспільство прагне до **гармонізації**: інакше – йому на зміну приходить інше суспільство. Щоправда, боротьба може посилюватися чи послаблюватися, даючи різні результати: привести до знищення або знесилення обох сторін; завершитись знищенням (знесиленням) однієї зі сторін; стимулювати зміну сторін; зумовити іншу форму взаємодії.

Як протилежність боротьбі взаємодія у формі **співпраці** (гармонізації, співдії) за тоталітарного режиму не розроблялася. Взаємодія – динамічна система в різних формах, що вимагає постійного аналізу й визначення діяльності в нових умовах, бо одні форми взаємодії вирішальні, а інші – мають другорядне значення. Без внутрішньої єдності системи не може бути мови про саморозвиток, стійкість проти зовнішніх впливів. Звісно, йдеться про абсолютну єдність не всіх зв'язків, а насамперед тих, що мають вирішальне значення для життєздатності системи. У цивілізованій державі боротьба повинна сприяти розвитку й зміцненню її внутрішньої єдності, а не спрямовуватися на її розвал, бо ослаблення внутрішньої єдності гальмує розвиток і позитивну роботу. Від зміцнення внутрішньої єдності залежать успіхи боротьби зі зовнішніми підступами, що підтверджується нинішнім розвитком нашої держави.

Проте єдність може бути різна: одна справа, коли йдеться про боротьбу між системами, а зовсім інша – при об'єднанні систем для боротьби проти ворожих систем. Нині Україна має два завдання, позаяк зовнішня боротьба проти московської агресії доповнюється внутрішньою боротьбою проти корупції та «п'ятої колони». Життя спростовує відоме ленінське положення про абсолютність боротьби при умовності єдності. Якби так було насправді, то не було б суспільного розвитку. Побачивши явну недоречність такого положення, адептам ленінізму доводилося виляти, фактично заперечуючи абсолютизацію пріоритету боротьби над єдністю.

Єдність позначає будь-який зв'язок систем, що перебувають у взаємодії. Як атрибут взаємодії єдність може бути в різній формі (міцній, стійкій, динамічній тощо), тому її не слід зводити лише до притягання, взаємопроникнення чи співпраці, а узалежнювати від конкретних умов. Розрізняються моменти рівноваги, рівності чи об'єднання або збігу протилежних сил чи інтересів.

Взаємодії поділяються на різні групи: в одних переважає боротьба, в інших – вона виражена значно менше. Водночас вона переходить певними стадіями розвитку, що впливають на сторони суперечності. Самі суперечності можуть бути між тотожними системами, що зумовлює виникнення нової системи, суперечності між елементами якої спочатку не суттєві. Гармонійна взаємодія між протилежними підсистемами сприяє їхньому співіснуванню. Суперечність, прихована чи слабка, що виникає між різними системами, зазвичай, характеризується перевагою елементів співпраці, взаємодоповнення і взаємостимуляції.

Водночас *безпосередні* суперечності, цебто взаємодія без проміжних ланок, має гострий характер. Такими можуть бути взаємини хижака і жертви, коли в певний момент переважає одна зі сторін. На міждержавному ґрунті таку суперечність представляє взаємозв'язок агресора і жертви. *Опосередковані* суперечності різноманітні за видами взаємодії та надзвичайно розповсюджені. Посередниками між ними виступають різні проміжні ланки.

Виділяються також *асиметричні* суперечності, в яких вплив однієї системи переважає. Вони постійно проявляються у міжнародних відносинах, коли сильні держави можуть свавільно поводитись зі слабшими. Нині такі суперечності характеризують взаємини Російської Федерації з державами на постсовєтському просторі. Щоб відновити нерівноправні взаємини з колишніми «союзними республіками», Московія втягує їх у різні об'єднання під своєю зверхністю. На протигагу їм *симетричні* суперечності не передбачають переваги якоїсь із систем. Такі суперечності виникають між членами Європейського Союзу і навіть між членами НАТО.

Взаємодія може виступати як *співдія*, цебто динамічний процес взаємодії особливої якості. Кожна система багатогранна, тому її взаємодію із світом не слід зводити лише до боротьби або співдії. Як і боротьба, співдія має певні етапи розвитку. Вона може бути внутрішня чи зовнішня, розрізнятися характером, відтінками тощо.

Потрібно наголосити, що взаємодія у формі співпраці сприяє виживанню людської спільноти, чому протидіє боротьба в живому світі, прикладом є війна. Співдія в суспільстві виступає як *кооперація*, що корисна для різних систем чи їхніх елементів. На цьому ґрунтується концепція

солідаристичного капіталізму. Кооперація проявляється на різних рівнях і в різних сферах. На міждержавному рівні вона дає позитивні результати, коли йдеться про економічне співробітництво чи військові союзи. Звісно, можуть виникати штучні об'єднання на кшталт Ради економічної взаємодопомоги чи військової організації Варшавського договору, що були в інтересах лише Московії. З розпадом СРСР вони перестали існувати. Такий самий характер мають різні неоколоніальні за своєю суттю об'єднання, створені керівництвом Російської Федерації. Йдеться про Митний союз, Євразійський економічний союз тощо. Хоч таке співіснування подається як взаємовигідне, насправді треба говорити про *московський коменсалізм* (від франц. *commensal* – співтрапезник), цебто нахлібництво, співжиття за рахунок іншого і навіть про московський *паразитизм*, а не про *мутуалізм* (від лат. *mutuus* – взаємний) як форму симбіозу, цебто взаемокорисне співжиття. Таке співжиття розвивається в межах держави при співробітництві сільськогосподарського і промислового виробництва. Безумовно можна говорити й про інші види взаємодії.

Взаємодія може мати не лише позитивний, а й негативний характер. У першому значенні виступає у різних формах співдії. Кожна така форма виконує свою функцію.

Життя людини – це безперервна взаємодія на міжлюдському рівні над зовнішнім світом. У його процесі людина гармонізує свої зв'язки в суспільстві, а також із природою, що, безумовно, прискорює суспільний прогрес.

Як і діяльність прогрес передбачає певні зміни. Коли зміни зумовлені діяльністю людей, тоді доконечно спиратися на відповідні тенденції розвитку, що не можуть спиратися на його штучну схематизацію на основі відомої тріади «теза – антитеза – синтеза», а вимагають певної методологічної орієнтації. Для цього доконечно з'ясувати структуру діяльності щодо розвитку знань в органічній єдності змістовної та діяльнісної сторін пізнання, послідовності дій, що забезпечують досягнення певного результату. Необхідно зважати, що діяльність не завше виступає як відтворювана послідовність дій під свідомим контролем.

Рівень усвідомлення діяльнісних передумов зумовлює рівень методологічної свідомості. Світ діяльності тотожний світові людської культури. Методологічний аналіз засобів і передумов пізнавальної діяльності сприяє значному розширенню творчої думки. Діяльнісний підхід на вихідних методологічних засадах може реалізуватися в різних програмах, наголошує на особистісному чиннику в наукових дослідженнях.

Науково-пізнавальна діяльність характеризується динамізмом. Теоретична діяльність у емпіричній науці передбачає обґрунтування й удос-

коналення поняттєвого апарату, спираючись на певні абстракції, який перебуває в нерозвинутому вигляді. У теоретичній науці такий апарат має розгорнутий характер. Науково-теоретична свідомість прагне перетворити слово в наукове поняття, проаналізувати умови його застосування в реальних конкретних ситуаціях. Якщо йдеться про заідеологізовані поняття, тоді «науковці» проявляють безпорадність. Так було, приміром, із визначенням понять «советський спосіб життя», «советський народ», «соціалістичний патріотизм» тощо.

Формування наукових абстракцій розпочинається з обґрунтування побутових донаукових уявлень. Така діяльність передбачає: по-перше, виявлення і розкриття змісту наукових термінів, а по-друге, застосування їх при опануванні вихідної інформації на основі попереднього наукового способу аналізу дійсності.

Діяльність, спрямована на опрацювання поняттєвого апарату, має на меті поглиблення основ наукового знання і відкриває доступ до зовнішньої інформації, тому така діяльність виступає як концептуальна, забезпечуючи зв'язок поняттєвого апарату з досвідним знанням. Так формується базове знання, визначаються його межі. Пізнавальна діяльність обґрунтовує відношення теоретичного пізнання й емпіричного дослідження, приводить до пізнання проблеми. Як наслідок – опрацювання концептуального апарату науки й емпіричне дослідження встановлюють межі науково-пізнавальної діяльності як цілісної структури.

Отримання емпіричної інформації – це також діяльність, що виходить поза межі сприйняття вихідного матеріалу. Форми пошуку емпіричної інформації не обмежуються лабораторними чи виробничими експериментами. Емпіричні матеріали використовуються також у гуманітарних і суспільних науках. До них треба зарахувати опрацювання спостережень над суспільним життям, опрацювання конкретно-соціологічних досліджень, осмислення статистичного матеріалу, обґрунтування записів етнографічних експедицій, аналіз фактів з археологічних розкопок тощо.

Відмінності теоретичної та емпіричної діяльності полягають у виділенні діяльності в науковій сфері, спрямованої на обґрунтування певних теорій, і діяльності на отримання зовнішньої інформації, що має не лише пізнавальне значення. Остання діяльність вимагає оволодіння мистецтвом дослідника, експериментатора, що передбачає опанування основ спеціальної науки, а також навиками спостерігача, психолога, педагога, соціолога тощо. Епістемологічне значення емпіричного дослідження відтворюють його етапи, що охоплюють чуттєве сприйняття, побутово-емпіричне усвідомлення та концептуальну інтерпретацію, що постійно розширює межі непізнаного, ставить проблеми наукового піз-

нання і відповідні завдання, які не можливі без активної пізнавальної діяльності, її постійного удосконалення.

Науково-пізнавальна діяльність орієнтована на переробку споглядання та уявлень засобами теоретичного мислення, зіставлення мисленевого експерименту з ідеалізованими об'єктами й реальними експериментами. Щоб опрацювати нові наукові знання, доконечна діяльність, що має конструктивний, творчий характер. Така діяльність передбачає опанування зовнішньою інформацією, яку доречно проаналізувати на основі наявних теоретичних структур або їхнього перегляду, удосконалення, розвитку. Отож, не йдеться про якесь протиставлення репродуктивної чи продуктивної науково-пізнавальної діяльності. При характеристиці цієї діяльності доцільно зважати на певні особливості, що стосуються її мотивації, змісту, можливості вдосконалення поняттєвого апарату тощо. Пізнання як діяльність у конкретних актах виступає як багаторівнева, багатопшарова система, що розгортається в глибину. Водночас воно постійно вдосконалюється. Наука розширює можливості пізнання, спроможність вийти за межі панівної парадигми.

Покликання епістемології та методології науки зводиться до того, щоб орієнтувати наукове пізнання на можливі настанови діяльності. Прихильники антисцієнтистської орієнтації вважають, що науково-об'єктивний підхід не спроможний пояснити такі реальності, як людина, її свідомість і людська діяльність, бо для цього підходять інші види суспільної свідомості – мітологія, мораль, ідеологія, мистецтво тощо.

Аналіз науково-пізнавальної діяльності проявляє тенденцію до постійної конкретизації уявлень про її структуру. Насамперед треба звернути увагу на суб'єкт, що в наш час виступає у формі дослідницьких груп, наукових товариств, а сам розвиток науки вимагає певних форм комунікації не лише на національному рівні, а й у глобальному масштабі. Як відомо, українські вчені вже більше сотні років намагаються координувати свою діяльність у рамках Міжнародної асоціації українців (МАУ), Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ), Всеукраїнського лікарського товариства тощо. У цьому також проявляється діяльнісний підхід. У минулому столітті почесними членами НТШ були видатні вчені світового рівня (А. Айнштейн, Т. Гаррік-Масарик та інші).

Суспільного розвитку не уявити без всебічного розвитку людини, що передбачає насамперед навчально-пізнавальну діяльність. Для цього доконечно узгодити зміст освіти з вимогами соціального й науково-технічного прогресу. Не можна погодитися з бездумним перенесенням на вітчизняне шкільництво закордонного освітянського досвіду.

Щоб сформувавати в учнів поняття про структуру науки, а також забезпечити системне знання, доконечно виділити в кожному предметі

провідні ідеї та теорії, що становлять своєрідне ядро для групування всього навчального матеріалу. Не варто забувати про виховний характер навчання. У цьому контексті не можна погодитися з вивченням української літератури в курсі світової літератури.

Процес навчання як пізнання передбачає самостійну діяльність учнів. Йдеться про наукове пізнання як другу сторону навчання, без чого воно втрачає сенс. Водночас потрібно зважати, що не можна ототожнювати навчально-пізнавальну діяльність із науково-пізнавальною, позаяк у процесі навчання учні відкривають нові знання лише для себе, хоч вони вже відомі не лише фахівцям. Сам процес пізнання розпочинається з живого споглядання, а наукові поняття мають ту перевагу, що дають змогу проникати в суть речей.

Науково-пізнавальна діяльність спростовує твердження Маркса і Леніна про лінійність навчального процесу, який охоплює послідовні процеси «живого споглядання», «абстрактного мислення» і нарешті «практики», адже внутрішні суттєві зв'язки пізнаються дедуктивним шляхом. Звісно, про звичайне ілюстрування теоретичних висновків не може бути мови. Шкільництво знає лише один шлях навчально-пізнавальної діяльності, єдиний процес, у якому живе споглядання й абстрактне мислення – дві його сторони. Зауважимо, що навчання як процес – нескінченне.

До активної пізнавальної діяльності учнів спонукають мотиви, що можуть бути різними за характером і результатами. Завдання вчителя свідомо керувати мотиваційною стороною їх навчальної діяльності, що охоплює сприйняття навчального матеріалу, його осмислення й закріплення знань та набуття навичок і вмінь. Діяльність учителя охоплює певні види навчання. До них належать розповідь, пояснення, шкільна лекція, інструктаж. Найважливіше – навчити учня самостійно працювати з книгою, електронними джерелами.

Учитель покликаний мотивувати учнів до активної пізнавальної діяльності. Її мета передбачає не тільки успішне засвоєння знань, а також їхнє застосування й вироблення певних навичок і вмінь. Мотивація, що пронизує весь шкільний урок, повинна посилити пізнавальний інтерес учнів до знань.

Пізнавальна активність учнів підвищується, якщо під час розповіді учитель звертається до них із запитаннями, наголошує на основних елементах, застосовує аудіовізуальні засоби навчання, використовує способи глибшого проникнення у суть явищ, вдається до узагальнення й систематизації знань, а наприкінці уроку проводить короткі підсумки. Щоб посилити науково-пізнавальну діяльність учнів, використовуються різні форми контролю за успішністю. Серед його основних функцій

слід виділити такі: освітню, виховну, аналітичну, розвиткову, стимулювальну, перспективну.

Із навчанням пов'язане виховання, хоч ці процеси не варто ототожнювати, бо вони мають свої особливості. Окремо виділяється *самовиховання* як активна діяльність людини, що свідомо спрямовується на самовдосконалення. Самовиховання передбачає критичну оцінку своєї діяльності, а також прагне подолати труднощі, виховує характер, цільність якого охоплює гармонійну єдність спрямованої діяльності, свідомості із вчинками учня. Як процес виховання означає єдність цілеспрямованого впливу педагогів та ініціативність і творчу самодіяльність учнів. Така діяльність різноманітна, бо проявляється як пізнавальна, трудова, громадська, художньо-творча. Виховання не зводиться до простого засвоєння певної суми знань і вимог, бо неодмінно охоплює активну діяльність вихованця відповідно до певних вікових особливостей.

Звісно, навчання – це основний вид діяльності учнів, до якого належить також трудове виховання. Щоб активізувати їхню пізнавальну діяльність, необхідно поєднувати розумову працю з фізичною, навчитися застосовувати набуті знання у різних сферах. Останнім часом у продуктивній праці важливе місце посідає природоохоронна діяльність, що не тільки зберігає природу, а й примножує її багатства. У нинішніх умовах постійно підвищується значення екологічного виховання. Учням також властива здатність до самовиявлення, що вимагає постійного та систематичного розвитку в різних сферах життєдіяльності.

За характером діяльності функцій виконує класний керівник (виховні, організаторські, комунікативні, дослідницькі). Він намагається організувати учнівську групу. Її діяльність різноманітна за змістом і формами. Йдеться насамперед про спільну навчальну діяльність, громадсько-корисну працю, організацію художньої самодіяльності, природоохоронну діяльність тощо. Звісно, особливості такої діяльності залежать від вікових особливостей вихованців, а також від типу шкільного закладу. У її процесі учні вступають у різні відносини, від ігрових до інтелектуальних та патріотично-виховних. Така робота ускладнена, позаяк діяльність дитячих і юнацьких громадських організацій винесена поза межі нинішньої школи.

Діяльність шкіл залежить від учнівського самоврядування, форми якого визначаються раціональною організацією шкільного життя і віковими інтересами школярів. Звісно, нинішні умови заперечують перенесення на шкільне життя діяльності школи тоталітарного режиму, що орієнтувалася на метушливість і заорганізованість. Шкільні педагоги здійснюють керівництво учнівським самоврядуванням насамперед через надання консультацій при розв'язанні різних питань, зокрема на основі набутого досвіду, що не означає безпосереднього втручання в роботу.

Велике значення має позакласна робота, яка проявляється насамперед у діяльності учнівських гуртків, що розширює та поглиблює знання, набуті під час навчання, утверджує інтереси, формує відповідні уміння й навички, розвиває творчі здібності. Учнівські позакласні об'єднання поділяються за напрямом діяльності і змістом. Серед них розрізняють предметні, спортивні, трудові, художні, технічні та інші гуртки залежно від учнівських інтересів та рівня підготованості. У школах можуть діяти «клуби вихідного дня», а також різні табори під час канікул. Треба згадати діяльність позашкільних навчальних закладів, зокрема спортивних і художніх. Особливо виділяється участь учнів у Малій академії наук. Відзначимо також діяльність пластунських таборів. Проте пластунський рух в Україні ще не набув належного розвитку.

Не на користь гурткової роботи тенденція останніх років, адже учні випускних класів основну увагу приділяють заняттям з репетиторами. Виходить, що найпідготованіші учні відчужуються від позакласної роботи в школі.

Передачу інтелектуальних і духовних надбань у школі здійснює учитель, який у своїй діяльності здійснює різні функції: пізнавальні, оцінювальні, комунікативні, організаторські, конструктивні. Його навчальна діяльність неодмінно передбачає постійне поповнення знань, щоб передати їх своїм вихованцям, удосконалення педагогічної майстерності. Безумовно, педагогічна майстерність має творчий характер, не допускає шаблону, формалізму, використання застиглих догм, бо йдеться про живий процес, що перебуває в постійному русі відповідно до конкретних умов.

Кожен учитель повинен виступати як дослідник, розвивати відповідні мистецькі здібності. Інакше він потрапляє в тенета рутини і банальності, дерев'яніє та костеніє, що негативно впливає на учнів. Його виховна діяльність неодмінно передбачає вимогливість, що поєднується з любов'ю до своїх вихованців, не допускає безпринципності, а водночас надихається вірою в людину. Учитель виховує учнів не лише словом, а й своєю діяльністю. Видатний педагог К. Ушинський сформулював «золоте правило» виховної діяльності: «Вчителеві треба бути таким, якими він хоче бачити своїх вихованців». Формування сучасного вчителя – процес тривалий і не простий.

Д

Людам розумової діяльності потрібно правильно організувати свою працю, хоч тут медична наука не спроможна дати достовірної відповіді, позаяк форми психічної діяльності дуже складні. Звісно, головним показником працездатності людини вважаються результати діяльності. Розумова працездатність залежить від виду діяльності та інших показників, зокрема від віку. Ефективність діяльності людини знижується

при нестачі потрібної інформації, хоч може бути й навпаки. Так само діють негативні емоції, хоч не може позитивно впливати на діяльність надмір позитивного емоційного спілкування.

Людська діяльність не можлива без спілкування, що передбачає взаємні стосунки, різні форми зв'язків, порозуміння, об'єднання для спільних дій. Без спілкування не може бути мови про розвиток людини. Потреба в спілкуванні має не лише соціальний, а й духовний і навіть біологічний характер. Здатність до спілкування набувається в процесі соціалізації та персоналізації людини, коли вона засвоює соціальний досвід, традиції і норми певного суспільства, здобуває етичні знання й відповідні навички. Як наслідок – воно має не лише пізнавальне, теоретичне, а й діяльнісне значення. Вади в спілкуванні повертаються не тільки моральними втратами, а й впливають на інші сфери життєдіяльності.

Як необхідна умова існування суспільства спілкування проявляється в усіх актах спільної людської діяльності. Щоправда, співвідношення понять «діяльність» і «спілкування» дослідники пояснюють по-різному. Для одних спілкування виступає як особливий вид чи умова діяльності, для інших – це одна з її сторін, а ще для когось – ці поняття принципово розрізняються.

Будь-яка діяльність неодмінно передбачає спілкування з іншими людьми, бо в його процесі формуються способи діяльності, настрої, погляди людей, цебто твориться їхній спосіб життя. Отож, спілкування – дуже складний і багатогранний процес морального, психологічного і соціального впливу. Етико-психологічні аспекти спілкування мають вплив також на економічні відносини, не кажучи вже про відносини в політичній чи правовій сферах. Багатоаспектність спілкування ускладнює його вивчення, позаяк воно не виступає в «чистому» вигляді. Серед інших утруднень необхідно визначити суб'єкт і об'єкт спілкування, залежність дій одного від дій іншого, зміну станів і властивостей усіх учасників, еволюцію функцій, еволюцію потреб спілкування у зв'язку з віком, рівень «комунікативного голоду», моральної та психологічної самотності тощо.

Спілкування визначається соціальними ролями, залежачи від становища в родині, робітні, від посади тощо. Попри формальне спілкування люди прагнуть неформального й вільного. Міжособистісне спілкування психологи поділяють на чотири типи: *приятельські, товариські, дружні, любовні (подружні)*. *Приятельські* відносини – це результат нетривалого спілкування на основі симпатії і без будь-яких зобов'язань. Порівняно з ними *товариські* відносини виникають переважно на ґрунті спільної діяльності та зумовлюються спільністю інтересів. Вони мають переважно формальний характер, а залежать від спільних успіхів. До

вищих типів належать відносини *дружні й любовні*, що відзначаються особливою міцністю. Для дружніх відносин характерні безкорисність, вибірковість, відвертість і довіра, а взаємна симпатія переростає в інтимність. Почуття любові мають у основі взаємні симпатії, що виникають спонтанно. Любов завжди індивідуальна як «єднання сердець», «розчинення» в іншому. Проте вона передбачає не лише потяг до іншого, а й велику відповідальність за нього, вірність і відданість йому. Любов, що вивищує людину, утверджується в шлюбі. Тоді йдеться про подружні відносини. Справжня любов передбачає ставлення до іншого як до «другого Я». Такій любові протиприродна «любов з наміром». Дружба і любов як міжособистісні відносини стосуються обмеженого кола осіб. На протилежному полюсі до них – відносини неприязні, явної чи прихованої ворожості, що також може стосуватися певного кола осіб.

Живучи в суспільстві, людина спілкується з іншими людьми; вона причетна до засвоєння їх соціального досвіду, залежно від *суспільних ролей* (батька чи сина, учителя чи учня, керівника чи підлеглого, співпрацівника чи сусіда, продавця чи покупця тощо). З певним колом людей їй доводиться спілкуватися щодня, щоб виконувати *міжособистісну роль*. Таке становище зумовлює оцінку нею свого довкілля, визначає поведінку людини. Приміром, ставлення керівника до підлеглого і підлеглого до керівника має різні критерії. У новому середовищі доводиться пристосовуватись до невідомих умов спілкування відповідно до устійнених у ньому норм і стереотипів. Такі стереотипи відтворені в поведінці персонажів літератури й мистецтва. Стереотипи полегшують спілкування, хоч у них проявляється своєрідна психологічна маска людини в певному середовищі.

Поведінка людини в різних ролях аж ніяк не означає, що вона не має якісної своєрідності як особа, яка проявляється в екстремальних чи кризових умовах. Звісно, така своєрідність не визначається тільки її суспільним статусом. У цьому хибя марксистських підходів до людини, коли капіталіст завше виступає як шахрай, а пролетар ідеалізується. Сімдесятилітній період тоталітарного більшовицького (компартійного) режиму спростував положення про вирішальний вплив на особу суспільних умов. У тих самих умовах латиш, узбек і москаль поводитися по-різному.

Особа – це об'єднання різних бажань і прагнень навколо якогось одного, що має домінуюче значення, переважаючи всі інші. Як наслідок – розрізняються психологічні типи альтруїста, романтика, естета, комунікативної людини тощо. Психологічний тип зумовлює моральні якості особи, характер її поведінки та діяльності. Приміром, альтруїст має задоволення від допомоги іншим людям, романтик захоплюється

чимось небуденним, естет – спогляданням чогось прекрасного, комунікативна людина – зустріччю з іншою приємною людиною тощо. Щоправда, однозначної залежності між психологічним типом і характером поведінки людини немає – і на це необхідно зважати.

Як твердять дослідники, основи психологічного типу закладаються в ранні дитячі роки. Вже в трирічному віці дитина починає відчувати свою самостійність, виокремлювати себе з довкілля, що може призвести в майбутньому до негативізму. Спілкування з дорослими чимало впливає на психологію дитини, яку не треба ні недооцінювати, ні перехвалювати. Спілкування дитини з дорослими впливає на її розвиток всебічно. Безумовно, на першому місці є спілкування з батьками, від яких діти сподіваються отримати відповіді на всі свої питання. Треба також звернути увагу на спілкування з ровесниками, без якого в дітей можуть формуватися такі властивості, як замкнутість, некомунікабельність і навіть егоїзм.

Правильне сприйняття й оцінка інших людей полегшує їхню морально-психічну єдність. Тут не варто ігнорувати національно-специфічних форм спілкування, приналежності людини до певної культурно-етнічної групи. Нерідко про людей судять за їхньою зовнішністю, зокрема за фізичною будовою, манерою поведінки чи одягом. Сприйняття іншого залежить від рівня інтелектуального розвитку людини. Низький рівень розвитку інтелекту зумовлює спрощене сприйняття інших людей у площині «добрий – поганий», забуваючи про відтінки між ними. Звісно, такий підхід ускладнює адаптацію до нових умов. У цьому розумінні особи з розвиненим інтелектом мають ліпші можливості.

На характер сприйняття людей впливають також інші чинники. Як підтверджують дослідження, чоловіки звикли переоцінювати свої якості, а жінок недооцінювати. У жінок спостерігаються скромніші самооцінки. Окрім того, на ставлення до інших людей впливає емоційний стан. При поганому настрої людина занижує оцінку інших. Нарешті, не треба забувати про залежність характеристики людини від типу сприйняття іншого, що може бути аналітичним чи синтетичним.

Морально-психологічна єдність людей залежить від їхньої саморегуляції поведінки, що передбачає самоаналіз і самооцінку. Саморегуляція не дається від народження, а формується упродовж тривалого часу. На неї впливає рівень самоповаги людини: чим вона вища, тим вища оцінка іншої людини. Від цього залежить характер спілкування. Саморегуляція пов'язана з самоконтролем і самокритичністю. Якщо самоконтроль передбачає самозвіт особи за свої дії, то самокритичність означає правильне усвідомлення своїх недоліків, негативних властивостей, які доконечно подолати, змінюючи й розвиваючи себе.

На спілкування впливає рівень моральної культури не тільки за місцем проживання чи робітні, а й у масштабах національної спільноти. За час поневолення, вважають дослідники, українці зазнали значних змін у спілкуванні на міжособистісному й суспільному рівнях. Найкомфортніше наші предки почуваються в малих («інтимних») групах. Коли ж вони створювали чисельні організації, добивались великих успіхів. До таких належать: церковні братства, християнсько-лицарський орден Запорізька Січ, Товариство «Просвіта», Легіон Українських січових стрільців, підпільний орден Організація українських націоналістів (ОУН), Українська повстанська армія (УПА), Народний рух України (НРУ). Названі об'єднання створювалися на засадах поваги прав особи й довіри.

Через спілкування людина розуміє свою моральну цінність і водночас навчається шанувати інших людей. Етика спілкування вимагає дотримання двох аспектів, що стосуються моралі й етикету. Вона має особливе значення в інформаційному суспільстві, коли міжособистісне спілкування інтенсифікується, в умовах урбанізації утверджується динамічний спосіб життя, зумовлений новими засобами пересування, різко посилюється інформованість населення, втрачається інтимність відносин через опосередковані форми (телефон, Інтернет тощо). Масова комунікація зумовила, як обґрунтовує канадський вчений Г. М. Маклюєн, нову комунікативну революцію, що створила ілюзію безпосереднього спілкування. Нові засоби масової комунікації не тільки інформують, а й формують духовну культуру людини, виховують її. Як показала історія більшовицького тоталітарного режиму, суспільні відносини так званого «реального соціалізму» не змогли «ощасливити» людину.

У спілкуванні проявляється прагнення людей до спільного виживання, що неодмінно веде до формування ідей моральності й гуманізму. З такого погляду не варто протиставляти особисте й суспільне. Розвиток і вдосконалення спілкування забезпечують суспільний поступ.

3. Творчість як самовияв і самовдосконалення людини

Найяскравіше особа проявляється у творчості. Творчість пронизує все життя людини, чим вона відрізняється від інших живих істот, які діють стереотипно. У словниках зазначається, що творчість – різноаспектне поняття. Насамперед під нею розуміють діяльність, спрямовану на виготовлення нових за змістом і формою ціннісних виробів. Під цим поняттям розуміють також продукт діяльності, що відрізняється новизною, досконалістю, сприяє духовному збагаченню і розвитку людини. Творчість охоплює сукупність духовних досягнень, рівень яких залежить від певної епохи. Нарешті, так можна охарактеризувати спроможність людини до продукування чогось нового.

Виокремлюється народна творчість як вид духовної творчості спільноти, хоч, зазначимо, що кожна пісня, мелодія, виріб прикладного мистецтва завше має свого творця. Звісно, народну творчість можна трактувати як сукупність духовної спадщини певної спільноти. Роль народної творчості для українців надзвичайно важлива, позаяк наша спільнота упродовж століть не мала потужної панівної верстви. Як наслідок – у поневоленій Україні народна творчість сприяла національній свідомості, консолідації нації. Звісно, вона творилася окремими індивідами, а відтак підхоплювалася масами. Намагання компартійних ідеологів протиставити творчість мас творчості особистості безпідставне. Звісно, не варто ігнорувати часовий вимір, адже з часом активна верства народу збільшується. Доречно відрізнити творця від виконавця, різниця між ними приблизно така сама як між майстром і ремісником, хоч виконання може бути також майстерним.

Треба звернути увагу на творчість у суспільній сфері. Ідеї народжуються в головах одиниць, а потім їх підхоплюють маси. Однак маси легковірні, їх можна підбурити і навіть спровокувати. Видатні особистості впливають на розвиток історії тим, що можуть прискорити чи уповільнити перебіг історичних подій. Вони надихають маси, згуртовують їх у творчу силу. Як приклад, можемо згадати роль у нашій історії великого князя Володимира Святого, короля Данила Галицького, гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Мазепу, геніального поета Тараса Шевченка, ідеолога революційного націоналізму Миколу Міхновського, великого митрополита Андрея Шептицького, самовідданого повстанського полководця Романа Шухевича.

Вплив творчої особистості на історичний розвиток найвідчутніший на духовно-релігійній царині. Українці вшановують рівноапостольних володарів – княгиню Ольгу й князя Володимира Святого, а також митрополитів Іларіона Київського й Петра Могилу, великого митрополита

птицького й патріарха Йосифа Сліпого, великих сподвижників і Теодозія Печерських, які своєю діяльністю вплинули на розвиток нашого народу. Духовне відродження галицького народу було б не можливе без активної участі греко-католицького народу.

Відбулося в духовній сфері, національно-державне відродження перекрилося в ідейно-політичну сферу, адже народна маса не могла піднятися на належний ідеологічний рівень без особистої участі. Підтверджує історія сусіднього білоруського народу. Нелегко було жити нашому народу без творчості Тараса Шевченка, що закріплює сучасної національної ідеології в художній формі. Національно-духовне відродження на західноукраїнських землях започаткували «Руської Трійці» Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Іван Палацький. Правник Микола Міхновський поставив на правову основу вимоги домагаючої української еліти. Як мисленик Іван Франко вважав неодмінність державного відродження української нації. Дмитро Вітовський мав вирішальний вплив на революційні події на 1 листопада 1918 року в Галичині. На чолі відродженої Закарпатті став священник Августин Волошин. Їхні провідні ідеї забезпечили визначення національних завдань і дали підґрунтя за собою народні маси.

Важко відіграє свою творчістю визначну роль у сфері економіки. Це були імена наших відомих садоводів Платона і Лева Симиленків, землевласників Терещенків, цукрозаводчиків Івана й Павла Ковалів, землевласника Євгена Чикаленка. Їхньої меценатської діяльності не могли збагнути навіть відомі письменники, ставлячись до них як до привілейованих членів трудового народу. Лише тепер, після проголошення незалежності України, настав час переоцінити діяльність тих, кого тоді називали «глинтами». Особистість організовує виробництво, забезпечує його виконання. Причини підневільного стану українського народу зумовлені значною мірою тим, що економіка України перебувала в руках чужинців. Таке становище почали змінювати ентузіасти на галицьких землях до їхнього московського поневолення в 1939 році, організовуючи кооперативи. Українська нація – це феномен національної історії, без неї не може бути націоналізаційний поступ. Активні творчі особистості стимулюють розвиток національний, а й загальний розвиток у глобальному світі. Мають рацію ті вітчизняні вчені, які заперечують тезу про незначну роль народних мас у історії», а також дилему «народ чи держава», позаяк особистість має особливий вплив на культуротворчість народу, що підтверджує світова історія. Лише згадати

вплив на історію. Необхідно стояти йому, як своїй спільноті.

Досліджуючи історію давнини, ми бачимо, як у далекому минулому люди співали пісні в заданому ритмі, як і в наших ліричних збірках, особливо в народних піснях і науках. Богиню пам'яті вважали як виготовили творцями («creatio»), діяльність позначає Божество через Нього по

Неоднаково тон пов'язував силами, визнаючи своїми творчими виводив поезії, естетичності мистецтва в якій начитав слідувати їх.

У період Відродження порівнювали Новий час перекладали до ідей Платона, нової «гри» духовної твореності крізь життя. Сучасні дослідження засвідчують

До нинішнього часу великі таємниці поведомого, уявленні логії. У філософії увага різниці детермінації і її засадам

вплив на історію Франції просвітників, ідеї яких надихали на революцію. Необхідно зважати, що особистості як елементи народу не протистоять йому, якщо вони виступають як виразники інтересів національної спільноти.

Досліджуючи генезу творчості, зважаймо, що вона відома з часів сивої давнини, коли люди повірили в силу зображень, які гарантують удале полювання, роль войовничих танців у боротьбі з противниками чи пісні в задобренні не лише навколишніх духів, а й у приборканні хижих звірів, схилянні дерев і навіть зрушенні каміння. У Давній Греції особливо вшановували Муз, які опікувалися різними видами мистецтв і наук. Їхніми батьками вважали верховного олімпійця Зевса і богиню пам'яті Мнемосіну. Цікаво, що давні греки трактували мистецтво як виготовлення речей за певними правилами і лише поетів визнавали творцями. Термін, що передає суть творчості та його природу («*creatio*»), дійшов до нас від давньоримських часів. У християнстві він позначає Боже діяння як творення світу, спричинене Словом, бо «усе через Нього постало» (Ів. 1:3).

Неоднаково в античні часи пояснювали джерело творчого акту. Платон пов'язував його з надхненням одержимого мистця божественними силами, визнавав поетів тлумачами їхніх слів, що дають змогу впливати своїми творами на емоційний стан людей. Його учень Аристотель виводив поезію з прагнення до знань і приємності, наголошував на єдності естетичного й етичного призначення творів. Особливе значення мистецтва в житті людини підкреслив Сервантес в образі Дон Кіхота, який начитався романів з життя середньовічних лицарів і прагнув наслідувати їх.

У період Відродження аристотелівське пояснення джерел творчості прирівнювалося до відтворення краси залежно від смаків мистця. У Новий час переважало таке саме трактування. Лише І. Кант повернувся до ідей Платона, зводив мету творчості до насолоди, своєїрідної вільної «гри» духовних сил. Його краєнин Г. Гегель наголошував на одухотвореності краси, ролі у творчості споминів та уявлення, зв'язку з мовленням. Сучасна доба започаткувала модерне тлумачення творчості, що засвідчують концепції А. Бергсона, З. Фройда, К. Г. Юнга.

До нинішнього розуміння творчості чимало доклались наші дослідники. Великий поет і мисленик І. Франко присвятив окремий трактат таємницям поетичної творчості, в якому звернув увагу на роль підсвідомого, уявлення, фантазії, асоціативності, досягнень наукової психології. У філософських і психологічних науках нашого часу приділяється увага різним проблемам творчості, зокрема природі її естетичності, детермінації творчого процесу, екзистенційному виміру, методологічним засадам тощо.

Мистецький твір зображає особливий світ, породжений людським духом, який відмінний від реальності, націлює на боротьбу за ідеал, протиставляючи його світові корисного утилітаризму, передає прагнення до справедливості й насажує емоційно. Хоч художні переживання людини не тотожні її повсякденним життєвим емоціям, вони не відокремлені від них китайським муром, але наділені силою творчої фантазії. Естетичні почуття не тільки пов'язані з образами фантазії, а й із діяльністю інтелекту, вольовими прагненнями до ідеалу, почуттями своєрідної духовної насолоди.

Творчий виріб впливає на людину цілісно, а не лише на її емоції чи інтелект. Звісно, такий вплив торкається людського сумління, тому не варто обмежувати його певним моментом. Можна протиставляти ефективність художнього твору й газетного фейлетону, в якому викриті конкретні неподобства й названі їхні винуватці. Сила художнього твору діє своєрідно, позаяк передає досвід попередніх поколінь, відтворений у романі, опері, картині тощо. Творець живе надією, що саме його праця допоможе змінити світ, принести в нього красу й справедливість.

Попри утопічність суб'єктивних намірів мистецтво об'єктивно має змогу впливати на духовний світ людей, а відтак – на певні суспільні відносини. Згадаймо вплив на українську людність шевченківського «Кобзаря» чи гоголівського «Тараса Бульби», репінських «Запорожців» чи мурашківського «Похорону кошового», леонтовичівського «Щедрика» чи параджановських «Тіней забутих предків», гончарівського «Собору» чи малишківської «Пісні про рушник» та багатьох інших творів.

Вплив творчості на розв'язання суспільних проблем визначається суттю мистецтва, його значенням для людини й суспільства, трактуванням ним людського існування. Чи не тому не згасає інтерес до давньоукраїнського епосу «Слово про похід Ігорів», романів «Дон Кіхот» Сервантеса і «Робінзон Крузо» Дефо, трагедій «Отелло» Шекспіра й «Фауст» Гете, комедій «Ревізор» Гоголя і «Сто тисяч» Карпенка-Карого? Подібної ролі мистецьких творів не могли заперечити навіть марксистки, які дотримувалися погляду, що мистецтво у своєму розвитку спирається на економіку. Однак вплив на економіку здійснюється через людину, її сили й суспільні потенції.

Із розумінням природи творчості підходимо до усвідомлення дієвості мистецтва, його функцій, концептуального змісту. На проникнення мистецьких творів у життя людини вплинули засоби масової інформації, особливо можливості Інтернету, які розширюють межі креативності особи.

Креативною прийнято вважати таку особу, яка спроможна нестандартно мислити, нетрадиційно розв'язувати різні проблеми, творити

нові вироби, пропонувати нові ідеї. Відмінності між креативністю і творчістю зумовлені тим, що перша тлумачиться як здатність до творчості, а друга – як діяльність, певний процес, що, як правило, завершується відповідним результатом. Отож, ототожнення цих понять не обґрунтоване.

У науковому розумінні *креативність* має різні визначення, в яких наголошується на окремих її сторонах. Насамперед здатність до творчості проявляється як певна обдарованість у різних формах активності (почуттях, мисленні, спілкуванні тощо). Креативність відтворює творчий потенціал особи, що підтверджує її активність та ініціативність, здатність нестандартно виходити із непростих ситуацій. Серед її ознак називають певний рівень оригінального мислення, здатність до творчості, зокрема імпровізації, психічну підготованість до пропозиції нових ідей і виходу поза стандартні підходи, обґрунтовану критичність, високу інтелектуальну й емоційну активність тощо. Творча діяльність залежить від темпераменту людини, здатності сприймати і продукувати нові ідеї, робити несподівані для інших висновки. Креативна особа проявляє розвинену інтуїцію, оригінальність у асоціативності, визначенні основного порівняно з другорядним, у спонтанній гнучкості в нерегламентованих ситуаціях, обґрунтуванні нових підходів, умінні аналізувати й синтезувати, в цілеспрямованому пошуку та формулюванні гіпотез.

Дослідники дали змогу простежити залежність між розумовими й творчими здібностями, визначити рівень креативності особи та її структуру. Креативна особа характеризується прагненням до самореалізації, усвідомленням свого покликання, упевненістю у своїх творчих і фізичних силах, ініціативністю дій, самостійністю мислення, наполегливістю в досягненні мети, працьовитістю, витримкою, схильністю до ризику, критичним ставленням до соціальних умовностей тощо. Звісно, до креативної особи треба підходити комплексно, виокремивши характерні ознаки в різних сферах, встановивши взаємозв'язки між ними та визначивши їхній вплив на творчість.

Творчість характеризують як вільну діяльність незалежного суб'єкта. Як творчий процес слід трактувати пізнання. Якщо творчість вважати свідомим процесом, тоді творчий акт уявляється як послідовність певних фаз. На вихідній фазі висувається проблема, що означає суперечність між суб'єктом і об'єктом, або, інакше кажучи, недостатність знань для пояснення нових явищ, неможливість пояснити нові факти в рамках наявних теорій.

Інколи надзвичайне знаходять у звичайних явищах, до чого усі вже звикли. До відкриття, як зазначав Аристотель, спонукає здивування.

Дослідник намагається зрозуміти парадокс, бо виявляється, що нові факти суперечать устійненим поняттям. Як наслідок – питання потрібно сформулювати інакше, ніж було до цього часу. Можна сказати, що парадокси виступають своєрідним рушієм науки, відіграють суттєву роль у науковому відкритті.

Підходячи до проблеми, дослідник не обмежується лише формулюванням самого питання, а й пропонує певну відповідь на нього, висуває певну гіпотезу. Отож, проблема – це не лише постановка питань – вона передбачає розв'язання завдань на основі певних засад. Проте такі засади можуть бути не тільки правильні, що полегшують розв'язання. Якщо засади неправильні, то вони не можуть привести до наукового відкриття, лише ускладнюють шлях до нього.

Розв'язання проблеми як друга фаза наукового відкриття зводиться до того, що дослідник прагне зрозуміти явище, спираючись на наявні знання та набутий досвід, пояснити його. Насамперед однозначно з'ясувати причину його існування, розкрити внутрішню структуру. Не варто зводити все до описання, бо після нього неодмінно виступає пояснення, яке не слід трактувати обмежено, адже до відкриття лежать різні шляхи. Нерідко навіть великі відкриття зумовлюються випадковостями, що згодом матимуть вирішальний вплив на розвиток науки.

Для обґрунтування нових знань важливе значення має гіпотеза, цебто ймовірне знання, що на початковому етапі не знайшло остаточного підтвердження. Цим вона відрізняється від теорії, яка дає достовірне знання. Потрібно зважати, що для такого підтвердження інколи висувається не одна гіпотеза як форма переходу від невідомого до відомого. Звісно, гіпотеза переходить певні періоди. На основі спостережень індуктивним шляхом допускається можливе розв'язання певної проблеми, хоч не заперечується також дедуктивний шлях. Якщо гіпотеза не спроможна розв'язати наукову проблему, її замінюють іншою.

Доконечною умовою наукової гіпотези є її доказовість, чи, інакше кажучи, перевірка на істинність. Серед її логічних засобів слід назвати моделювання, аналіз і синтез, індукцію і дедукцію. Доказана і перевірена гіпотеза перетворюється в теорію. Проте такий шлях непростий, адже не всі положення гіпотези витримують випробу і в процесі дослідження можуть замінюватися іншими. Отож, *теорія* – це найрозвиненіша цілісна система наукового знання в певній галузі, що входить у комплекс поглядів, уявлень, ідей, його зріла стадія. Як перевірене знання теорія використовується у діяльності людей, позаяк пояснює причини певних подій.

До теорій не треба підходити як до вічних і незмінних істин, хоч, безумовно, певні події доцільно трактувати як вічні й незмінні. Вони

стосуються, приміром, певних історичних подій. Звісно, ніхто не буде заперечувати, що Акт проголошення незалежності України датується 24 серпня 1991 року. Однак науку складають не лише такі положення, бо основна маса підтверджує свою відносність.

Виникнувши з наукової проблеми, теорія сама стає ґрунтом для формування проблем, а вже вони становлять підґрунтя для створення нових теорій. Нові й старі теорії можуть перебувати в певному співвідношенні, що підтверджує порівняння теорії відносності й принципів класичної механіки, що істинні лише для деяких умов.

Серед проявів наукової творчості в теорії особливо слід виокремити *передбачення*, можливості якого значно розширені в наш час. Передбачення тісно пов'язане з гіпотезою і водночас воно виступає як функція теорії. Проте його процес – це доволі складна діяльність суб'єкта, що охоплює різні рівні. Просте передбачення на основі повторюваності подій широко використовується в побуті. Окрім того, відомі передбачення за аналогією, цебто за подібністю різних явищ.

Евристичне значення має соціальне передбачення. Приміром, вчені передбачають неминучість розпаду нинішньої Російської Федерації за аналогією до розпаду Советського Союзу. Велике значення для передбачення має уявлення. Можна сказати, що уявлення про майбутній успіх спонукає письменника на написання романів чи поем, художника – на творення картин, композитора – опер тощо.

Уявлення – це створення чи відтворення в уяві, думках, свідомості якогось образу, що сприймався раніше. Звісно, людина може вигадувати чи уявно творити й те, чого нема в дійсності. Провідну роль у такому процесі відіграє мислення, яке умовно перетворює відому ситуацію. Творче уявлення пов'язане з інтуїцією. На нього навіть у підході до розв'язання наукових проблем впливає мистецтво, науково-фантастична література, що підтверджують дослідники. Нарешті, наголосимо, що уявлення виступає особливою формою мисленнєвої діяльності, коли використовуються індукція чи дедукція, аналіз чи синтез, умовиводи.

Важливе значення в пізнанні належить цінніснооцінювальним відношенням. Цінність означає важливість чогось для людини, зокрема для її діяльності, задоволення різних потреб. Оцінка відтворює цінність певного об'єкта для суб'єкта. Спочатку людина підходила до оцінки різних предметів з погляду корисності для себе.

Оціночний підхід використовується також при підході до суспільних явищ. Людина не тільки оцінює суспільство на певному рівні розвитку, а й намагається простежити його динаміку, щоб визначити певні орієнтири, а водночас свою позицію в руслі розвитку подій.

Науці відомий такий феномен як *попереднє відображення*. Його обґрунтовують на прикладі тваринного світу, але і в суспільній сфері.

Діяльність у політичній діяльності передбачає прогнозованість розвитку певних подій на основі аналізу тенденцій минулого і теперішнього часу. Аналітик знаходить у них зародки майбутнього розвитку в переплетенні суспільних процесів, у взаємодії різних сил і чинників. Звісно, такий прогноз завше буде мати ймовірнісний характер, залежатиме від віддаленості прогнозу, обґрунтованості, зваження внутрішніх і зовнішніх зв'язків, цебто комплексності.

У політичній сфері прогнози поділяються на *оперативні* й *довготермінові*, хоч між ними ще виділяються *короткотермінові* й *середньотермінові*. Залежно від терміну можна говорити про детальність чи загальність оцінки передбачуваних подій, адже політичний прогноз – це уявлення про розвиток на певний період, визначення шляхів досягнення певної мети упродовж визначеного часу. «Таємницю» соціального передбачення як своєрідного мистецтва вбачають у повторюваності явища та обґрунтуванні розвитку на якийсь період, що передбачає кількісні та якісні зміни.

На противагу зашореним прогнозам марксизму-ленінізму для сучасної західної науки характерна альтернативність прогностичних висновків. Як показав світовий суспільний розвиток, намагання вкласти його в марксистсько-ленінську схему зазнало невдачі, а визначення нашої епохи як епохи переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму спростовано наприкінці ХХ століття, міжнародний комуністичний рух як «найвпливовіша політична сила сучасності» фактично перестав існувати.

Звісно, науковий політичний прогноз не може передбачити всіх деталей майбутнього, а лише основне, його приблизні контури і найважливіші риси. Приміром, на початку минулого століття Ленін принципово заперечував можливість створення «Сполучених Штатів Європи». Проте вже наприкінці століття виник Європейський Союз, який переконав у спільності інтересів європейських країн на противагу прогнозованим непереборним антагонізмам у ленінському опусі. Водночас розлетілась «світова соціалістична співдружність», попри розрекламоване «братерство соціалістичних народів». Така сама доля спіткала «прогнози» хрущовської компартійної програми про побудову комунізму в СРСР у 80-х роках минулого століття. Взяли гору «непередбачувані» фактори суспільного розвитку, про які вже тоді заговорили західні футурологи.

Не варто недооцінювати в політичному аналізі й прогнозуванні ролі, яку відіграє інтуїція дослідника. Інтуїтивне передбачення виникає на основі тривалого досвіду, повторюваності подій, екстраполяції їх на майбутнє. Поряд з інтуїтивними використовують формалізовані методи,

які поділяються на різні групи, що мають прикладне значення. Нерідко застосовують метод аналогії, що зводиться до прогнозованого порівняння досліджуваного процесу з аналогічним у минулому, хоч необхідно зважати, що в такому разі механічний підхід може призвести до хибних висновків.

На способи активізації уявлення спрямована *синектика*, що означає поєднання різнорідного, зводиться до виходу поза межі науки, нетрадиційного погляду, стимуляції уявлення, переведення активного процесу з рівня свідомого на підсвідомий. Нерідко метод синектики трактують як генерацію ідей на колективному рівні, що вимагає багатьох можливих рішень, які навіть можуть протистояти одне одному, давати волю фантазії, пристосовуючи її до досліджуваних проблем.

Останнім часом широко використовується *метод наукового моделювання*. Його суть полягає в імітації досліджуваного об'єкта, відтворенні його властивостей і якостей. Інакше кажучи, йдеться про умовний образ, що передає його зображення чи схему, описує чи творить графічно. Проте така інформація спрощує сам об'єкт у другорядному, бо вона лише наближає модель до об'єкта дослідження, не може вважатися його копією.

Розрізняються статичні й динамічні соціально-політичні моделі. Своєю чергою динамічні моделі бувають простими й складними. Особливим видом моделювання визнається *експеримент*. До штучного моделювання відносять *гру*. Для більшої надійності соціально-політичних прогнозів дослідникові доцільно використовувати комплекс моделей, що відтворюють різні рівні відносин.

Гра дає змогу аналізувати структуру діяльності людини в різних політичних ситуаціях (на переговорах, при ухваленні рішення тощо), прогнозувати поведінку противника чи партнера й передбачити результат, вибрати найкращий із різних можливих варіантів. Інколи до гри залучаються наукові працівники або досвідчені політики. Вони можуть імітувати поведінку керівників дружніх держав чи держав-суперниць, очільників партій, громадських і міжнародних організацій, що підбираються на основі тестів. У нинішніх умовах гра не можлива без використання комп'ютера, коли людина лише задає певні величини і забезпечує опрацювання отриманих результатів.

Гра охоплює три етапи. Спочатку визначається об'єкт імітації та мета, якій відповідають чіткі завдання, імітуються типи ситуації, що можуть бути реальними, умовними і гіпотетичними. Реальні ситуації відповідають вихідному стану справ або подібним ситуаціям у минулому, а інші – стосуються майбутнього. На другому етапі програється задана ситуація, а відтак на кінцевому етапі – аналізуються результати гри і передбачаються можливі альтернативи.

Отож, гра – це не тільки відтворення ситуації, а й діяльність людини, яка впливає на перебіг подій, що забезпечує динаміку і вимагає раціональної оцінки різних варіантів і нерідко нетрадиційних підходів, від яких залежить підсумкова продуктивність. Проте необхідно зважати, що учасники політичних, насамперед міжнародних, відносин не завжди діють раціонально, що може призвести до конфліктних ситуацій. Такі нераціональні дії постійно проявляються в політиці нинішнього керівництва Російської Федерації. Нераціонально повівся Янукович, відмовившись від підписання готового Акта про асоціацію України з Європейським Союзом.

Можуть бути ускладнення, зумовлені неналежним виконанням своїх ролей учасниками гри, яким не легко увійти в конкретну ігрову ситуацію. Щоб цього уникнути, доцільно проводити попереднє тестування, залучати фахівців із відповідних питань

Звісно, політичне прогнозування як форма творчості має незалежно від умов ймовірний характер пізнання майбутнього. Для підвищення рівня його ймовірності доцільний, як зазначалося, комплексний підхід із використанням різних методів.

Як наукова проблема процес пізнання застосовується також у різних видах мистецтва, зокрема в художній творчості. Психологія визначає психологічні передумови й психологічну композицію мистецького твору. Коріння творчого задуму сягає підсвідомого, тому воно закрите для людського пізнання, хоч має тривалий період. Потуги пізнати природу творчої діяльності відомі ще з античних часів, коли зароджувалася теорія поезики. Згодом до цієї проблеми зверталися мисленики Середньовіччя і Нового часу.

На основі досліджень літературної творчості зародилася як окрема наука на стику психології та літературознавства психологія літературної творчості. Наш мисленик Олександр Потебня з'ясував зв'язок мови і мислення, відтак дійшов до розуміння словесної творчості, досліджував проблеми психології поетичного і прозаїчного мислення. Вчений твердив, що слово створює думку, формує не тільки поняття, а й чуттєвий образ. Як вираз людської творчості мова не лише відтворює думку, а й створює її. Вона вербально оформлює діяльність у певній формі.

Наш вчений зазначав, що всі науки про людину зводяться до вивчення минулого, тому можуть бути трактовані як різні історії (історія мови, історія мистецтва, історія науки тощо). Психологія як наука в його трактуванні – «це історія душевних явищ, процесів у межах життя особистого чи народного». Безумовно, слово в процесі його творення досліджувати неможливо, а лише тоді, коли воно набуло остаточної форми.

О. Потебня вказував, що «мова випереджає всі інші спеціально-людські діяльності», бо ніхто до цього часу ще не зустрів двомовних істот, які створюють знаряддя праці: таке становище суперечило б елементарним вимогам логіки й мови. Суперечність твердженням Ф. Енгельса про роль праці у творенні мови очевидна. У цьому полягає першість мови перед іншими видами діяльності і вона виступає засобом будь-якої творчості.

Мова – це ґрунт, на якому виростає не тільки наукова думка, а й художня образність. Знання чужої мови дає змогу проникнути в таємниці іншої душі. Отож, наука про мову має не лише практичну користь, а й теоретичне значення. Потрібно зважати, що вартість теоретичних відкриттів переважно підтверджується через якийсь час.

На основі вчення про мову О. Потебні закладалися підвалини для теорії словесної творчості в контексті пізнавальної діяльності. Наш великий вчений зазначав, що до поетичного образу можна підходити як до засобу пояснення, надаючи перевагу деяким його рисам, або «переносити образ у значення», де бто як розуміння самого поета і порівняння його з нашим ставленням. Проте створений поетом образ надалі живе незалежно від нього. Тарас Шевченко закликав Музу:

*Вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зі мною і учи,
Учи неложними устами
Сказати правду.*

До поетичного слова зверталася Леся Українка, яка трактувала його як зброю, що призначена для майбутніх поколінь. Такими стали її образи «Лісової пісні», Прометей, Роберта Брюсса, самовідданого поета та інші.

Як зазначав О. Потебня, «мова об'єктивує думку», посилює її творчий потенціал. Спочатку люди порівнювали свою душевну діяльність із власним відображенням у воді, снами чи відчуттями в болісному стані, коли людина начебто виходить із себе й проявляється як двійник, супутник людини поза нею без тілесних властивостей. Порівняно зі словом думка суб'єктивна й породжує нову. У такому розумінні мисленик порівнює пізнання з «не скінченим зніманням покривал істини», що відкривається не лише до мовця, а й до слухача.

Без слова не могло бути мови про творення загальних понять як абстрактної форми мислення про найхарактерніші риси і властивості предметів, що інколи ототожнюється з уявленням. Слово існує об'єктивно як сутність речі, ставлячись до людини як до її двійника. З цим пов'язані певні звичаї, зокрема замовляння, намагання приховувати ім'я від лихих людей, охрещення дітей двома іменами тощо. У порівнянні слова

й поняття приховуються витoki середньовічної дискусії між номіналістами й реалістами, що визнавали існування абстрактних понять. Нині зрозуміло, що без таких абстракцій не можуть обійтися не тільки дослідники природознавства чи культури. Як субстанції, вони існують у релігії, науці, мистецтві.

Чи не тому різні народи вкладають у подібні чи ті самі слова різний зміст? Лише порівняймо українські слова «неділя», «луна» з російськими «неделя», «луна». Чимало наукових понять з часом набуло іншого змісту, порівняно з початковим. Як зазначав Вільгельм фон Гумбольдт, «різноманітність мов жодним чином не зводиться до різноманітності назв однієї речі: вони є різними перспективами погляду на цю річ, і коли ця річ не є предметом зовнішніх почуттів, ми часто маємо справу з такою ж кількістю речей, що їх кожен надає іншого образу».

Деякі слова настільки багатозначні, що їхній переклад іншими мовами веде до спрощення. Прикладом може бути слово «логос», яке в науковий обіг запровадив давньогрецький філософ Геракліт, що трактував його в двох значеннях: об'єктивно – як закон існування космосу (космічний логос) і суб'єктивно – як прояв творчої активності через самопізнання. У слов'янських мовах «логос» перекладається як «слово». В Євангелії від Івана воно вживається в такому перекладі: «Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово» (Ів. 1:1). Зазначимо, що в історії античної філософії його значення змінювалося: воно означало також «розум», «мудрість», «думку», «доконечність», «закон», «Бог» тощо. Над його перекладом мучився Фауст з однойменної трагедії Гете: він пробує вжити замість «Слово» інші терміни: «Мисль», «Сила», «Дія». Багатозначні українські слова «коса», «гребінь» тощо.

Після путінської агресії нинішні московські «книжники» знову намагаються перекрутити назву нашої країни, приписавши їй походження від слова «окраїна», якою наша земля була для Польщі чи Росії, хоч подібне слово в інших слов'янських мовах означає «рідний край», «батьківщину». Як знаємо, в літописі наша земля названа *Україною* ще в 1187 році, коли про Росію ніхто не міг чути, а Польща не могла вважати найбільшою в Європі великокняжої Київської імперії своєю околицею. Аналогічно слід підходити до назви «Київська Русь», що, як вважають дослідники, вперше вжив російський історик-белетрист Н. Карамзін. Треба наголосити, що історики різних народів не оперують термінами «Празька Чехія», «Віденська Австрія», «Краківська Польща», «Паризька Франція», «Лондонська Англія» тощо. Назва «Русь» – давня назва України й не вимагає жодного означення для свого уточнення. На противагу їй назва «Росія» запроваджена в Московській державі лише

в 1721 році. За часів нашої великокняжої імперії цю дику територію називали Заліссям. Такий аналіз засвідчує ту роль, яку відіграє слово в житті нашого народу.

З науковим мисленням споріднений міт як витвір, у якому втілюється намагання пізнати світ через слово та образ. Таким чином, мітичне пізнання виступає як суб'єктивний засіб пізнання, його джерело; воно властиве всім часам, а не лише первісному суспільству, коли явища природи персоніфікуються, бо речі трактуються як живі. У словах розрізняються значення й уявлення, тому його вплив з погляду міту двоякий. Насамперед мітом стає видимий образ, але міти можуть створюватися також під впливом внутрішньої і зовнішньої форми уявлень. Мітологію не варто зводити лише до художнього символічного трактування, бо в ній наявні філософські й наукові елементи.

Для античних філософів ідея речі й сама річ були єдністю, сприймалися як цілісність, нерозчленовано. Тут виникають аналогії зі скульптурою, у якій форма невід'ємна від змісту, що аналізують фахівці з естетики. З того часу питання співвідношення ідеї та самої речі дає поштовх для виникнення філософії. Згодом воно проникає в різні види мистецтва. Окрім того, давні греки наголошували на такій властивості речі, як здатності перетворюватися в іншу річ, що відтворено в казках різних народів про перевертнів.

Єдність ідеї та речі втілює суть мітології, персонажі якої виступають як ідеальні і матеріальні. Без розуміння такої єдності міт втрачає свій сенс, не даючи змоги для самообґрунтування космологічних процесів.

Давні греки прославилися своїм шанобливим ставленням до слова. Їхні мисленики розглядали думку й слово як єдність, а їхня словесна думка була завжди образною. До речі, така образність зумовила неоднакове трактування Святого Письма, що значною мірою спричинилося до виникнення різних течій, кожна з яких претендує на свою непомильність. Як відомо, Геракліт ототожнював логос із світовим вогнем, що дало підстави говорити про вогнелогос. Ще один мисленик Демокріт ототожнював атоми з ідеями, які вважав об'єктивними. Навіть філософські системи давніх часів доцільно розглядати не лише комплексно-поняттєво, а й стилістично-художньо чи символічно-мітологічно, що засвідчує виклад філософських поглядів Платона.

Мітичний погляд на слово втілений у календарних мітах і обрядовості. Тут треба ще раз зазначити, що в сусідніх слов'янських мовах (українській, білоруській і польській) створені свої назви для місяців року. Москалі до такого не дійшли: вони перейняли назви латинського походження, що засвідчує не лише рівень розвитку мови москвинів, а й рівень їхньої побутової культури. Українські назви місяців передають адекватно спосіб життя нашого хліборобського народу.

Різні народи мають історичні міти, що стосуються їхнього походження, заснування міст, насамперед столиць, заселення певних земель тощо. Як історія первісного світогляду мітологія передається найчастіше словами, хоч може відтворюватися і в інших формах, зокрема скульптурах. Мітичними творами цікавляться психологи, етнологи, філологи й історики культури, щоб пізнати зв'язок людини з минулим і нинішнім людства, зрозуміти перехід від некультурності до культури, без чого не може бути мови про самопізнання людини. Дослідники мітології вважають її фазою, що неминуча для творення мови, яка в міті впливає на дух, а не втілює лише зовнішній вияв духу. Як пише О. Потебня, «мітологія – це тінь, яка падає від мови на думку, тінь, що не зникає доти, доки мова не зрівняється з думкою, хоч до цього ніколи не може дійти».

Зв'язок мови й думки можна трактувати як співвідношення форми й змісту. Якщо ставитися до міту як до давньої поетичної форми, то його можна трактувати як *оповідь*, чому відповідало ще *слово*. Творення міту – це плід творчої фантазії. Водночас міт відрізняється від поезії у вузькому значенні слова пізнішого часу. Міт дає словесне пояснення образу, що має суб'єктивне значення, але набуває об'єктивності. Відмінність образу й значення при мітологічному мисленні, як зазначає О. Потебня, веде від міту до поезії, а далі – до прози й науки.

Однак мітологія не може ототожнюватися з поезією, а також з релігією, історією, філософією, хоч поетичність як образність і форма властиві кожній з них як змісту. Як переважно словесний твір міт найближче до поезії, ніж до прози, бо його мова метафорична, природа оживляється, а її явища персоніфікуються. О. Потебня пише: «Людина така від природи, що лише за допомогою мови вона здобуває для себе такі засоби знати про свої думки, як писання і мистецтва; до цього єдиним свідком про рух її думки служило їй слово. Без слова неможливе було б жодне передання, жоден рівень людського знання, а інше, окрім людського, нам невідоме». Будь-яке розуміння слова, веде далі вчений, вже певною мірою означає нове його усвідомлення, а всяке слово означає певний рівень розвитку думки, адже воно спонукає до дії. Сила слова саме проявляється на творенні мітичних уявлень, чому сприяла, зокрема, його двозначність. Приміром, первісна людина могла сприймати білу хмаринку за білосніжну гору, що навіть відтворено в деяких мовах, у яких хмаринка тлумачиться як небесне руно.

Відтак наш вчений вважав мову «одним із видів апріорності мислення», яке може уподібнюватися з пересудом, що підтверджують різні гороскопи про вплив сузір'їв на долю людини. Спочатку первісні люди переносили ознаки близьких предметів на далекі, а потім – навпаки. Сонце могло сприйматися як запалене колесо, а відтак властивості сон-

ця могли приписувати колесові, пов'язувати з певними його ознаками майбутній урожай тощо. Безумовно, таке сприйняття сприяло збереженню поганських вірувань, які злилися з християнством, особливо в обрядовості і в назвах релігійних свят. Різдвяні свята в нашому народі називають Колядою, свято Святої Трійці – Зеленими святами, свято Різдва Івана Хрестителя – святом Купали тощо. Символічно трактують свято Стрітєння, вважаючи його за взаємопоборювання Зими з Весною. При вірі в єдиного Бога християни надалі дотримувалися колишніх пояснень різних природних явищ (грози, веселки, зорепаду тощо). Лише спираючись на досягнення науки, вдавалося долати поганські вірування, звісно, серед освіченої частини вірян.

Водночас не можна погодитися з твердженням, що з розвитком науки царина віри буде звужуватися. Доречно конкретизувати, що в християнстві віра не заперечує науки, позаяк вони мають далеко не однакові функції. Зрештою, жоден науковець не може працювати плідно без віри в успіх своїх досліджень. Попри самовпевнене твердження Енгельса про перспективи витіснення віри наукою людина не може існувати без віри в майбутнє. Інакше само існування втрачає сенс. Йдеться не про відкидання віри, а про визначення рівня ймовірності певних прогнозів і оцінку спроможностей людського розуму, який підходить тверезо до оцінки своїх можливостей у подоланні природних і суспільних перешкод.

Античні божества – це своєрідні витвори обожнювання сил природи й ідеалізованої людини. Водночас треба зазначити, що на основі античного рабовласницького світогляду могли виникати філософські системи, що взаємозаперечуються. Античні божества мали на меті обґрунтувати космос як світовий порядок. Вони втілювали ідеї, що управляють космосом, всі чесноти і недоліки, властиві людям, що відтворено в античній літературі.

Античність злютовує фаталізм і героїзм, що проявляється на рівні міта, а відтак переходить у літературу, починаючи від Гомера. В пізніші часи фаталізм трактували інакше, вважаючи, що все залежить від долі. Античні греки виходили з того, що доля невідома людині, тому вона має чинити на свій розсуд. Вони вважали, що з погляду естетики космос – це найдосконаліше творіння мистецтва, а людське творіння нагадує бліду копію космосу. З цього випливає доконечність у людських творіннях симетрії, гармонії, ритміки, дотримання міри, що представляє антична скульптура, хоч у основі античного світогляду лежить не абсолютна людина, а злагоджена природа.

За античних часів не розрізняли мистецтва й ремесла, розглядаючи останнє як оживлену річ. Для еллінів термін «техне» стосувався ремесла,

мистецтва, науки як прикладної сфери. Платон назвав навіть будівництво світу «деміургом», що перекладається як «майстер».

Підхід до природи як до цілісності зумовив досконалість і гармонійність античних художніх образів, що й нині сприймаються як зразки.

У всі часи людині властиве прагнення до самоутвердження через свою працю як джерело радості, адже нинішня людина сильніша від античних божеств, що можна вважати чудом. Призначення людини полягає в тому, що вона прагне не спостерігати за світом, а вдосконалювати його, відчуваючи інстинктивно життєву недосконалість і доконечність праці для загальнолюдського щастя згідно з Божим Промислом. Свідченням цього є культура, що первісно означала «обробіток» чи «оздоблення», втілюючи свідому роботу духа над самовдосконаленням людини.

Культурна праця для людини – це свято радості творчої істоти. Творчість вимагає якогось імпульсу. Тоді людина долає невпевненість, переходить від незнання до знання. Радість пізнання породжує потребу в навчанні, відчуває в ньому щастя, надихає на творчість. Давні греки уявляли світ як театральний кін, а людей – акторами на ньому, кожен з яких упродовж певного часу виконує свою роль на землі. Цікаво, що для греків особа ототожнювалася з живим тілом. Антична культура не могла існувати далі через те, що протиставила особі природу. Цим зумовлений її кінець, хоч на філософську сцену вийшла велична школа неоплатоніків.

Не лише про мітичну творчість не можна говорити без належної символіки. Символ не тільки передає образно дійсність, а й відтворює функцію і сенс дійсності, її інтерпретацію, цебто дійсність, перетворену в людській свідомості. Отож, символ позначає пізнання вічних змін і постійної творчості. Такими символами для нашого народу є образ лицаря-козака, поєднання синього й жовтого кольорів, оспівана в піснях калина чи верба. Лицар-козак символізує вічне прагнення нашого народу до волі, синьо-жовтий прапор – єдність земного й небесного життя, калина – відданість рідній землі й готовність пролити за неї кров, що наші революціонери передали червоно-чорним прапором, верба втілює красу в природній простоті.

Символічно річ передається в понятті, що відтворює її сутність, а сутність проявляється. Такі явища рухливі і перехідні. Сучасне наукове мислення не можливе без детально розробленого та обґрунтованого поняття структури.

На основі мітологічної теорії К.Г. Юнг опрацював учення про *архетипи* як первісні образи колективної свідомості, що дали початок словесному мистецтву. Мисленик зазначав: «Зміст цього колективного несвідомого не особистий, а колективний, іншими словами, належить

не одній якійсь особі, а щонайменше цілій групі осіб; звичайно він є належністю цілого народу або, нарешті, всього людства. Зміст колективного несвідомого не набувається упродовж життя однієї людини, його складають природжені інстинкти і первісні форми осягнення – так звані архетипи, або ідеї». Такі архетипи випливають із релігійних вчень. Вони проявляються у мітах і казках. Колективне несвідоме простежується у випадках розумового розладу людини.

Кожна людина індивідуальна, хоч і несвідомо. Залежно від ситуації вона пристосовується, натягаючи на себе маску, що відповідає її намірам і водночас певному оточенню. Таку маску К.Г. Юнг називає «персоною», що не може відповідати справжній індивідуальності. Далі мисленик пише, що «персона» є комплексом функцій, які створилися на основі пристосування або потрібної вигоди, але аж ніяк не тотожних з індивідуальністю. Комплекс функцій, що утворює «персона», стосується винятково об'єктів. Фактично «персона» як зовнішня протиставлена внутрішній «душі».

Український філософ Олександр Кульчицький трактує архетипи як «відтиснуті переживання», порівнює їх з «порожніми формами», що мають динамічну тенденцію заповнюватися певними праобразами-уявленнями, безпосередньо пов'язаними з тими типовими колективними переживаннями і ситуаціями, які їх колись спричинили». У народній творчості прикладами архетипів є демони, герої, маги тощо. Звісно, архетипи проявляються в літературній творчості. Для українського народу першорядне значення має архетип «доброї матері», що відтворено в наших казках і піснях. У одній із них мати закликає:

*Вернися, синоньку,
Ще раз додомоньку.
Хай я тобі змию
Ще раз головоньку.*

«Добра матір» ототожнюється із власною землею, що передав Михайло Коцюбинський у повісті «Fata morgana»: «Яка розкішна ти, земле, – думала Маланка. – Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчати квітами. Весело обробляти тебе. Тільки тим ти недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишашся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму». Найвищим уособленням такого архетипу серед українців стала мати Спасителя.

Серед інших архетипів слід назвати козака-лицаря, який втілює легендарний Козак Мамай, а ідеалом вважається святий Юрій, оспіваний у козацьких піснях. Цікаво, що зазвичай у наших казках розповідається про доброго дідуся на противагу лихій бабі. Така пошана спричи-

нилася до утвердження серед нашого народу культу святого Миколая. З ним пов'язана давня народна творчість.

Особливої популярності серед різних творців набули образи Святого Письма, що дарує людям мудрість Творця, доносить до них Боже Слово. Якщо Бог створив людину за Своїм образом і подобою, то неодмінно дарував їй схильність до творчості, приховавши від неї джерела надхнення. В устах біблійних пророків і апостолів слова передають Божу волю, Божу милість, впливають своєю переконливістю, мудрістю та красою. На літературну творчість особливо вплинула Книга Проповідника, яку можна назвати скарбницею афоризмів. У літературних творах нерідко трапляються біблійні образи. Приміром, нашу золотoverху столицю Київ називають «Другим Єрусалимом», митрополита Андрея Шептицького прирівнюють до пророка Мойсея, Тараса Шевченка трактують апостолом нашого народу, трагедію нашого народу під московсько-більшовицьким пануванням символічно прирівнюють до Голготи.

На основі психології художньої творчості дослідники розрізняють її об'єктивний і суб'єктивний різновиди. Об'єктивна творчість передбачає творення образних конструкцій у свідомості автора. Йдеться про епопеї, романи, повісті, оповідання, поеми тощо. Довільне чи фантастичне уявлення мистця становить суб'єктивну творчість, що втілюється, зокрема, в інтимній ліриці. Особливе місце в українському літературознавстві належить трактату Івана Франка «Із секретів поетичної творчості», що ґрунтується на тодішніх здобутках європейської психологічної науки. Дослідник спирається на «закони асоціації ідей і прикмети поетичної фантазії», а також обґрунтовує «роль свідомості в процесі поетичної творчості» порівняно з підсвідомим у творчому акті. Звісно, проникнення в секрети поетичної творчості полегшив власний досвід автора як поета. Творчу активність поета він аналізував на прикметах «репродуктивних вражень» і асоціативності, наголошував на ролі відчуттів («зміслів») і фантазії.

Про наукове дослідження художньої творчості не може бути мови без психоаналізу, що веде початок від вчення австрійського психіатра Зигмунда Фрейда, побудованого на основі прихованого несвідомого. Він вважав, що до літературної творчості спонукають незадоволені бажання. Як «сировину поетичної творчості» дослідник трактував сон, пояснював, що психічні механізми творчості можна розглядати за аналогією сновидінь. У психоаналізі сновидіння тлумачаться на основі символічного й асоціативного механізмів. Чимало уваги приділено психобіографії автора художнього твору.

Порівняно з Фрейдом засновник аналітичної психології Карл Ґустав Юнг, як вже було зазначено, спирався на колективне неусвідомлене,

що проявляється в архетипах. У них втілюється спадщина предків, що розгортається у творчому процесі. Його теоретичні висновки дають змогу пояснити «потік свідомості» в художньому творі, уявити творчий процес як єдність свідомого, індивідуального несвідомого і колективного несвідомого, пояснити активну й пасивну фантазію, сюрреалістичні підходи автора. Індивідуальне несвідоме, що становить комплекси, продукує фантастичні уявлення, що на ґрунті колективного неусвідомленого творять вироби національного чи вселюдського значення. Саме цим можемо пояснити, чому особисті переживання Тараса Шевченка стають надособистими, підносяться на національний рівень, набувають своєрідного трансцендентного впливу. При такому підході творчий акт тлумачиться як психічний енергетичний потік, до якого варто підійти з відповідними духовними та естетичними вимірами.

Творчість проявляється в типах мовлення на різних рівнях. Якщо перший тип стосується розмовного рівня, то другим – набуває істинного змісту, повноцінного значення, проникає в таємниці мови. Сновидіння тлумачаться як творча фантазія, особливе психічне письмо за індивідуальною граматикую і тайнописом, що виходить поза межі лінгвістичних понять, як «внутрішнє мовлення».

Будь-яка творчість забезпечує самовияв людини, полегшує її самоутвердження в природних і суспільних умовах. Деякі дослідники поділяють людей на творців і виконавців, але кожна людина виступає творцем у певній сфері, продукує невідомі чи оригінальні об'єкти, хоча б у думці чи сновидінні. Наш філософ Григорій Сковорода писав, що від народження людина має певні схильності.

Кожна творча діяльність індивідуальна, що передбачає, з одного боку, творчий задум, належний настрій і самоорганізацію, а з іншого, – створення відповідних умов. Задум виникає у свідомості творця як ідея, що перетворюється у вигаданий художній світ. Завершений твір перестає бути об'єктом, позаяк своїми образами він впливає на свідомість і спонукає читача до певних дій. Письменник прагне створити нові образи, поглянути на світ на основі власного чуттєвого й пізнавального досвіду, зваживши досліджувані обставини.

Так само індивідуальним є творчий процес, що здійснюється на *свідомому й несвідомому* рівнях. На *свідомому* рівні автор переважно розпочинає творчий процес, контролює його перебіг, удосконалює твір перед тим, як подати його на суд читача. Звісно, що так доводиться працювати над епічними чи драматичними творами. Потрібно наголосити, що свідомий підхід із раціональним сприйняттям абсолютизувався за тоталітарного ладу, що мало негативний вплив на ліричні твори, позаяк ідейність підмінювали тенденційністю, цебто нанизуванням

«притягнених» художніх образів, зокрема в громадянській ліриці. Протилежністю такого підходу є творчість на *несвідомому* рівні, що обґрунтував К. Г. Юнг, який зазначав: «Гіпотеза колективного несвідомого стосується тих понять, які спочатку здаються дивними, але потім в міру їх застосування перетворюються майже на звичні, як це трапилося з поняттям несвідомого». Спочатку воно, як зазначає вчений, «застосовувалося для визначення витісненого і забутого змісту» і стосувалося особистого сприйняття, а потім перейшло на надособисте чи колективне несвідоме. Про «пізнання важливої ролі несвідомого» писав І. Франко. Між цими рівнями визначається *підсвідомий* рівень, у якому приховується інформаційний шар, що до певного часу не проявляється, доки не вирине із забуття. Інакше кажучи, приховані (латентні) психічні процеси заявляють про себе певними імпульсами, виходять на поверхню. На такому рівні людина творить під час сну, коли мимовільно стає «творцем» і учасником неупорядкованого, алогічного й навіть абсурдного перебігу подій, що не спрямовані на досягнення певної мети.

У творчому процесі як неперервному розрізняють певні фази: *зародження задуму, пошукова робота, виконання*. Названі фази тісно взаємопов'язані. Інколи такий процес може бути дискретним, злютовуючи всі фази. Як приклад можна назвати створення К. Ж. Руже де Лілем «Марсельези», що згодом стала національним гімном Франції. Процес її народження відтворено в новелі С. Цвейга «Геній однієї ночі». За одну ніч Леся Українка створила поему «Одержима». Вважати подібним творчим процесом імпровізацію без підставно, адже вона може, як правило, охоплювати тривалу підготовчу невидиму роботу. Звісно, можуть бути інші трактування стадійності творчого процесу.

У літературі відомо чимало розповідей письменників і літературознавців про зародження задуму. У Давній Греції наголошували на божественному походженні надхнення. Приміром, Демокріт зазначав, що жоден поет не може народитися без Божої волі. Про мотиви творчої праці писав Джек Лондон у романі «Мартін Іден». Творчий задум якогось твору може виникнути раптово. Інколи ідею може підказати хтось інший, вплинути на автора захоплення картиною чи музикою, якоюсь подією, душевним станом. Реалізація такої ідеї залежить від жанру. Щоб зобразити особливості суспільних відносин, нерідко письменникові доводиться вивчати історичні праці, право чи інші джерела.

Кожен письменник має свій стиль роботи, що залежить від низки чинників. Проте варто погодитися з думкою, що надхнення працювати опановує в процесі самої праці. Останнім часом дослідники творчості, як згадувалося, обґрунтовують особливості креативної особистості. Серед її рис називають самостійність, активність, оригінальність, органі-

зованість. Звісно, залежно від конкретної ситуації людина мимоволі одягає певну маску, про що вже йшлося.

Творчість проявляється в мисленні, яке може бути *конкретним* і *абстрактним*, що відтворює різницю мислення образами і мислення поняттями, хоч образ також абстрактний. Особливістю людського мислення вважають *символізацію*, що проявляється у слові як універсальному символі. Цим пояснюється поняттєве мислення. З мисленням пов'язана асоціативність, а його вважають цілеспрямованою асоціативністю.

Думка розпочинається із сприйняття, відтак пропонується вихід і закінчується дією. Людина в думці моделює ланцюг розвитку подій, спирається на набутий досвід, намагається передбачити перепони, заглянути в майбутнє. Як наслідок – лінію поведінки доводиться уточнювати. У цьому – гнучкість мислення, що дає змогу зважати на зміну ситуацій. Протилежністю такій гнучкості вважається інертність чи закостенілість. Про гнучкість інтелекту говорять при спроможності вчасно відмовитися від неоправданої гіпотези, хоч вона запропонована самостійно. Важливе значення має здатність оцінювати і вибирати певний варіант, що здійснюється у процесі роботи. Серед творчого обдарування називають також генерування ідей, їхнє формулювання і доведення до завершення розпочатої справи.

Поняття «мислення» і «творчість» не варто протиставляти, позаяк талановитій особі завше властиве нестандартне мислення. Вона поєднує здібності й творчий потенціал, готова в будь-який час пригадати потрібну інформацію. Окрім того, така особа має бути дисциплінованою і відзначатись високою самокритичністю.

Творчі здібності людини поділяють на три групи: одні пов'язані з мотивацією, що спирається на інтереси й схильності, інші – з темпераментом, що визначає емоційність, а ще одні – позначають розумові дії. На такі особливості потрібно зважати, коли людина працює у творчій групі. Ще римський письменник Публій Сервілій зазначав: «Коли двоє роблять одне й те саме, то виходить не одне й те саме». У цьому проявляється творча неповторність, що злютовує здібності і властивості особи. Не слід ототожнювати здібності й розум. У деяких ситуаціях на перше місце виходить не здатність генерувати ідеї чи самооцінювати себе, а гнучкість інтелекту, здатність відмовитися від хибного передбачення.

Американський психолог В. Уламшах розрізняє три різновиди розуму: *концептуальний*, *естетичний* і *соціальний*. Кожен з них має певну сферу впливу. Слід зазначити, що людина може не мати усіх різновидів розуму, тому в різних сферах поводить себе неоднаково. На такі особливості людини доконечно зважати.

Психологи дійшли висновку, що талант визначається не лише генотипом, а й залежить від виховання. В авторитарних сім'ях діти набувають мислення на рівні формальної логіки. У сім'ях егалітарних створюються можливості для розвитку уявлення і фантазії. Покликання нинішньої школи в тому, щоб виховувати допитливість, навчити учнів навчатися в майбутньому самостійно. Без цього не може бути мови про прищеплення їм прагнень до нестандартних рішень.

Про творчу обдарованість ще не свідчить висока успішність у школі. Між ними, творчою обдарованістю і шкільною успішністю, нема безпосереднього зв'язку. Чимало залежить від таланту вчителя. У навчанні не треба глорифікувати ні прагнення набути лише знання, ні намагання використовувати винятково уявлення, бо доконечна їх злютованість. Розвиток таланту залежить від престижності фаху в певний час. Важливе значення має «суспільний клімат», зокрема діяльність відповідної наукової школи. Досвідчений науковий керівник не нав'язує свої думки учням, а спрямовує їх пошуки, розвиває ініціативу, вчить долати труднощі, прагнути не кількості публікацій, а якості, створює високоінтелектуальне оточення, в якому стимулюється обмін думками, формує відповідний науковий світогляд вихованців, що дає змогу використовувати аналогії, виробляти свіжий погляд у неочікуваних ситуаціях, проявляти гнучкість у подоланні перешкод.

Навіть творчі здібності не забезпечать успішної діяльності без відповідної мотиваційної основи. Мотивація буває внутрішньою (змістовною) і зовнішньою. Водночас треба проявляти наполегливість і цілеспрямованість. Проте різні етапи (початок, тривалість і завершення) вимагають різної мотивації. Виділяється, зокрема, чуттєва мотивація. Для науковця на першому місці серед мотивів слід поставити *допитливість*, важливе значення мають такі рефлекси, як *орієнтувальний, самовияву, наслідування, прагнення самооцінки і визнання колегами*. Проте треба згадати й ниці стимули, серед яких виділяються заздрість, пожадливість і грошлюбство.

Гальмують творчі зусилля і протидіють творчості *страх, надмірна самокритичність, лінощі*. Страх сковує ініціативу і не дає розвинути-ся уяві. Щоб не загальмувати утвердження ідеї, доречно не проявляти відразу самокритичної оцінки, «відкласти» її до певного часу. Нарешті, лінь може проявлятися по-різному – від ухиляння од роботи до намагання швидкого (і, звісно, неякісного) її закінчення.

Безумовно, успіхи залежать від творчого потенціалу людини. Про такий потенціал не доречно судити лише на основі шкільної успішності: чимале значення мають позашкільні захоплення. Дослідники наголошують на розвитку нестандартного мислення, розширенні кола занять

у школі. Останнім часом широко використовується тестування, запозичене зі школи в західних країнах. Результати тестів можуть допомогти випускникам шкіл у правильному виборі професії.

Творча праця особлива і вимагає різних здібностей. Доцільно брати до уваги не лише психологію таланту, а й зважати на умови праці. Окрім таланту і праці, не можна забувати про фортуна. У науці важливе значення має тріада: «гіпотеза» – «висновки» – «перевірка».

Щоб оцінити здібності працівника, використовують різні методи. Зважаймо, що люди, як правило, занижують свої можливості, тому просте опитування може не дати правильного результату. Нерідко беруть до уваги кількісні показники (опубліковані статті, запатентовані винаходи, «індекс цитування» тощо). Важливо виявити нешаблонність мислення, а також використовувати інші методи.

Зазвичай, творчість поділяється на *художню* і *наукову*. Гадаю, що доцільно виділити ще *організаторську* творчість. Попри певні відмінності вони мають спільні риси. Щоправда, головне в іншому: творча діяльність завершується певним продуктом, що характеризується *новизною* і *оригінальністю*. Зрештою, творчий висновок змінює не лише засади науки і методи дослідження, а й традиції і навіть сприйняття світу.

На розвиток світової науки й мистецтва особливо вплинула середземноморська цивілізація, до якої належала також Україна як причорноморська країна. Таку цивілізацію ще називають *цивілізацією дії*.

Прикметно, що розквіт мистецтва й науки завше збігалися. Символом такої єдності називають Леонардо да Вінчі, що поєднував великий талант художника і вченого. Подібне поєднання не випадкове. Талант Тараса Шевченка проявився в образотворчій і поетичній творчості, Івана Франка – в літературній і науковій. Різнобічним талантом відзначався Юрій Липа, який працював лікарем, писав художні твори, виступав як ідеолог, досліджував проблеми націології, антропології, історіософії, археології та інших наук.

Різниця між науковою і художньою творчістю – в особливостях їх сприйняття. Наукові висновки мають один сенс для людей незалежно від національної приналежності, бо вчений обмежений фактами і рамами логіки. У художній творчості панує свобода – інакше майстер перетвориться в ремісника. Тобто, художник у широкому значенні слова сам творить правила. Звісно, про сваволю не йдеться, адже, приміром, поет не може порушувати правил мови. Він спирається на національні традиції, що можуть бути незрозумілі чужинцям, тому неукраїнцям нелегко проникнути в символіку поезії Тараса Шевченка.

Нерідко складні мисленнєві питання розв'язуються у підсвідомості, коли опрацьовується інформація, що потім переходить у свідомість уже

як результат. Такий висновок називають «*осайністю*», а в певних випадках – «*евристикою*». Роль підсвідомості велика не лише в науковій, а й у художній творчості. Проте інтуїція може бути й хибною.

Вивчення творчого мислення, як вважають дослідники, належить до перспективних проблем. Вони зумовлені широким застосуванням нової техніки, що звільняє нинішню людину від рутинних операцій і водночас привчає її до полегшеного пошуку готових відповідей.

Як зазначалося, до творчості доцільно віднести також передбачення, що має дуже важливе значення для людини, яка живе майбутнім, сподівається на поліпшення. Наукове передбачення – це ймовірнісне судження про явища, знання, які не вдається підтвердити експериментальним дослідженням. Передбачити майбутнє, можна лише спираючись на теперішнє чи минуле.

Передбачення має не лише теоретичне значення, а й значення безпосередньо евристичне. На теоретичному рівні з'ясовується сутність речей, а також його внутрішні зв'язки, абстрагуючись від другорядних явищ. Порівняно з ним емпіричне дослідження як конкретне і безпосереднє дає змогу осягти лише одичне.

Ймовірність передбаченої дійсності пов'язана з тим, що вона неодмінно охоплює процедуру екстраполяції. Окрім того, події минулого дають змогу передбачити різні можливості для розвитку в майбутньому. Дослідники зазначають, що тварини пристосовуються до довкілля, а людина діє навпаки, пристосовуючи середовище до своїх потреб. Водночас людина обґрунтовує передбачення на основі понять і суджень, діє свідомо, підпорядковуючи свою життєдіяльність волі та свідомості; вона спочатку творить умовну модель, до якої прагне наблизити у процесі праці її результат, щоб досягти поставленої мети. Виникнувши на основі метоставності, передбачення неодмінно впливає на людську діяльність, адже людина постійно чи регулярно звіряє свої досягнення з первісним прогнозом, що в певних випадках змушує змінити дії, а також засоби досягнення мети. Інакше кажучи, йдеться про зміну суб'єктивного ставлення до об'єкта, що може бути природним чи штучним. Штучний об'єкт творить сама людина відповідно до метоставності.

У природі, як уже зазначалось, відоме «випереджуване відображення», коли деякі тварини перед сезонними переходами змінюють забарвлення своєї шерсті. До подібних прогнозів наближаються передбачення *за аналогією*. Суть її в тому, що подібність одних властивостей різних об'єктів переноситься на їхні інші властивості, які відкриті лише в частини об'єктів. Ще виділяються передбачення на основі теорії, що відомі з життя різних учених. Як знаємо, деякі хімічні елементи були відкриті на засадах періодичної системи хімічних елементів.

За рівнем гіпотетичності передбачення поділяються на *інтуїтивні*, *гіпотетичні* і *теоретичні*. При *інтуїтивних* передбаченнях начебто заперечується логічність пізнання. Однак вони здійснюються фахівцями в певній галузі, що змушує до відповідних висновків. Англійський фізик А. Кларк зазначав, що для передбачення майбутнього потрібна логіка, але, крім того, доконечні ще й віра, й уявлення, спроможні інколи знехтувати навіть самою логікою. *Гіпотетичні* передбачення ґрунтуються на гіпотезах, які можна трактувати як процес дослідження або його результат. Звісно, найдосконалішими вважаються *теоретичні* передбачення, що мають достовірні підстави, їх зв'язок із прогнозом і сам прогноз.

Наукове передбачення має певну структуру, в якій розрізняються підстави передбачення і прогноз. Важливе значення має проблема істинності, що передбачає істинність основ та істинність прогнозів.

Передбачення трактують як вінець наукової творчості. Воно має не тільки важливе теоретичне значення. Без нього не уявити життя людини, як творчої істоти, яка задумується над своїм майбутнім.

4. Особистий сенс життя з орієнтацією на безсмертя

Проблеми сенсу життя цікавлять не тільки філософів: їх досліджують релігієзнавці, до них звертаються мистці, зокрема письменники. Як стратегічна мета сенс життя усвідомлюється певною мірою людиною і розраховується на весь її життєвий вік. Безумовно, особисте життя людини пов'язане з певними суспільними спільнотами (громадами, соціальними верствами, націями, державами, суспільствами). Таке поєднання особистого сенсу життя з універсальним розвитком підносить його на *надособистісний* рівень, що здійснюється під впливом релігійного чи філософського світогляду людини, сприйняття нею цінностей груп, до яких вона належить.

Отож, сенс життя – це вічна проблема, розв'язання якої ґрунтується на системі світоглядних і моральних настанов людини й орієнтується на досягнення певного ідеалу відповідно до засвоєних найвищих цінностей. Для релігійних людей індивідуальний сенс життя підпорядковується засадам їх віри, характеризується піднесенням його як цінності скінченого, земного до трансцендентного. Перебуваючи в конкретному природному й суспільному світі, людина прилучається до нього, але не допускає поглинання себе докільням, хоч останнім часом індивід набуває рис «людиномаси», що обґрунтовував Х. Ортега-і-Гассет, втрачає своє призначення, життєву місію, само цінність.

Пошуки сенсу життя неодмінно передбачають утвердження універсального ідеалу в особистому житті незалежно від різноманітності його умов. Наш мисленик Тарас Шевченко висловив такі духовні пошуки в поетичній формі:

*Один у другого питаєм:
Нащо нас мати привела?
Чи для добра? Чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?
І, не дознавшись, умираєм,
А покидаємо діла...*

Сенс життя людини означає, що вона ставить перед собою певну мету, підпорядковує їй свою постійну діяльність. Виходячи з цього, виникає питання про джерела такої мети, адже вона може диктуватися зовнішніми обставинами життя чи внутрішніми чинниками, підтверджуючи метоставність людини як вільної та автономної істоти. Така мета людини наповнюється моральним сенсом, визначає її поведінку на різних рівнях – від сім'ї та робітні до суспільства в цілому.

Мета індивідуального життя людини, а також її сенс пов'язані з ідеями і діями певних суспільних верств, що визначають сенс історії нації, суспільства, людської історії. Своєю чергою від них залежить відповідальність людини за долю Всесвіту. Інакше кажучи, у своїй єдності сенс життя людини виступає не лише на індивідуальному, а й на суспільному рівні, детермінує засоби досягнення поставленої мети, які можуть бути моральними й адекватними чи протилежними до цих категорій.

Незалежно від свого сенсу життя єдине й неповторне: у цьому розумінні урівнюється життя, що має різні цілі, моральні чи аморальні, справедливі чи несправедливі, гуманні чи антигуманні, адже воно переривається зі смертю людини. Різне в життєвому бутті урівнюється в небутті, що ставить важливі моральні проблеми. Релігійні люди підходять до земного життя через посмертне майбутнє небуття, адже вони вірять у безсмертя душі, яка переходить у поцейбічний світ. Цього не відчувають атеїсти, прихильники матеріалістичної філософії, що намагаються переглянути вічні питання, які стоять перед людиною, зокрема сенсу життя, смерті й безсмертя. Вони начебто дають на ці вічні питання мудрі й реалістичні відповіді на основі досягнень науки. На практиці такі відповіді набувають песимістичного забарвлення, спричиняються до втрати сенсу життя. Як наслідок – суспільство поглинає аморальність, що веде до всездозволеності. Проголошений на партійному рівні моральний кодекс будівника комунізму як антипод десяти Божих заповідей засвідчив частково плагіат деяких їхніх імперативних поло-

жень, а частково – нездійсненність цих та інших положень в умовах суспільства войовничого атеїзму.

Щоб вийти із зачарованого кола нерозв'язаних проблем, офіційні філософи намагалися переконати, що про повну відповідність поведінки людей ідеологічним настановам не може бути мови. Суть у тому, що з плином часу такі проблеми набувають нового змісту, тому про однозначність відповідей на них говорити не доводиться. Отож, намагання пристосувати попередні підходи до розв'язання цих проблем у нових умовах, як правило, не дає бажаного результату.

Звісно, на форми розв'язання проблеми сенсу життя впливають особливості епохи й панівні та особисті системи світогляду. Велич людини, її історичне значення визначаються мірою її впливу на суспільний розвиток. Проте намагання тотально впливати на орієнтацію життя людини в умовах так званого «реального соціалізму» не витримало випроб часу, а задекларований вільний розвиток кожної особи не став запорукою вільного розвитку всіх членів суспільства, не замінив антагонізмів індивідуальних сенсів життя їхньою працею.

Претензії на остаточну правильність відповідей на порушені питання прихильниками марксистсько-ленінської філософії як начебто єдино наукової філософської системи зазнали остаточного краху з розпадом так званої «світової соціалістичної співдружності», що агресивними мілітарними зазіханнями ставило під питання саме існування людства.

Людське життя вивчається різними науками, кожна з яких має свій предмет відповідно до цього об'єкта. Звідси випливає, що при його з'ясуванні не варто обмежуватися біологічними підходами, ігноруючи етичні проблеми, морально-філософські аспекти різних наук, від психології до реаніматології та геронтології. Звісно, такі проблеми не могли обійти література й мистецтво, що постійно прагнуть до гармонії з наукою і релігією в намаганні осягнути проблеми, які безпосередньо стосуються людини, її сенсу життя, смерті й безсмертя. Вони становлять гуманістичне осердя культурної традиції в історії націй і всього людства, незалежно від особливостей епохи. У вітчизняній культурі початки культурної традиції знаходимо у «Слові про закон і благодать» Іларіона Київського. Такі ідеї пронизують «Повість врем'яних літ», «Ізборник» Святослава, «Слово про похід Ігорів» та інші твори.

Сенсу життя людині не можна нав'язати, що підтвердила практика тоталітарного режиму. Він вибирається самостійно, цебто залежить від свободи волі, набуває форми особистого обов'язку перед родиною, нацією, державою, підноситься до рівня національного ідеалу, відповідальності перед майбутніми поколіннями, що поетично втілював Іван Франко:

*Не ридать, а добувати,
Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі.*

Згодом він розкрив своє розуміння патріотизму як «важкого ярма, яке доля положила на мої плечі... Скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо тоді став би я підлим перед власним сумлінням. І якщо щось полегшує мені двигати це ярмо, так це те, що бачу руський (український. – О.Г.) народ, який, хоч гноблений, затемнюваний і деморалізований довгі віки, який хоч і сьогодні бідний, недолугий і безпорадний, але все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди і справедливості і до них шукає шляхів. Отже, варто працювати для цього народу, і ніяка чесна праця не піде намарне».

Перед кожною людиною стоїть *надпитання* про те, для чого вона живе на цьому світі. Звісно, до окремого людського життя можна підходити, як до чогось випадкового. Нерідко так воно уявляється не одному індивіду. У минулому столітті виникли філософські течії, що намагаються обґрунтувати безглуздість людського життя в цьому непрогнозованому світі. Як зазначають філософи, більшість людей не задовольняється життєвою ситуацією, не досягає мети свого індивідуального життя, що дає підстави трактувати людину як істоту, яка не реалізована адекватно, не може розвинути своїх творчих здібностей.

Цінність людського життя залежить від того, наскільки сенс життя окремої людини відповідає потребам певних спільнот, від сім'ї до нації та Церкви. Єдність особистісного й суспільного, її міра не однакові на різних етапах історії, залежать від вияву індивідуалізації особистості, мети й сенсу її існування та розвитку, що надають цінності життю не лише на індивідуальному, а й на суспільному рівні. Спроби вивести сенс людського життя лише на біологічній основі помилкові, позаяк регулятиви поведінки людини не обмежуються цією сферою.

Людина може визначати самооцінку по-різному: виходячи з найближчих завдань і явищ свого життя чи з безконечності існування людської душі, ставитися до себе як до окремої істоти чи як до члена певної спільноти (сім'ї, суспільства, нації, людства), протиставляючи себе світу чи розглядаючи себе в єдності з ним. Від розв'язання цих проблем людина керує своїми діями, а допомагають їй у цьому релігійні переконання, без яких не збагнути безконечності в просторі і необмеженості в часі. Звісно, людина не може бачити сенсу свого життя в тому, щоб все було підпорядковане задоволенню її потреб. Антиподом такої агресивній поведінці може бути пасивність, плавання за течією. Християнство бачить сенс життя в любові до інших людей, що забезпечує їх згоду та

єдність, доводить до досконалості, утвердження ідеалу краси й моральності, досягаючи апогею в безконечності.

Пошуки досконалості можуть бути емоційно наповненими, болісними, трагічними. Після поразки національно-визвольних змагань ідеал українського революціонера обґрунтовували наші ідеологи Юрій Липа, Олег Ольжич, Дмитро Донцов. Такий борець не приховує своїх намірів, не видає себе за іншого, а виступає як особистість, не зраджує визначеної мети. Саме в цьому полягає його свобода.

За тоталітарного режиму на офіційному рівні намагалися переконати, що лише в умовах задекретованого советського соціалізму людина може бути вільна. Насправді в цьому проявлялося перекручення свободи волі, бо в його умовах цілеспрямовано нав'язувався антилюдський спосіб життя, спотворювалася сама суть людини, яка була змушена боротися за існування, не могла жити своїм життям. Партократична держава придушувала свідомість людей, принижувала не тільки людину, а й пригнічені національні й етнічні спільноти, не давала змоги зрозуміти вищу цінність істинного життя.

Становище змінилося після проголошення незалежності України, до чого спричинилася студентська Революція на граніті, а про утвердження її не може бути мови без Помаранчевої революції та Революції гідності. Нинішнє покоління живе в інших умовах. Насамперед значно ускладнилося саме життя, звільнене від компартійних шор як регуляторів поведінки в суворих рамках існування, що спрямовувалися проти людини. Як протидія більшовицькій уніфікації особливого значення набувало утвердження певних внутрішніх орієнтацій людини, без чого не можлива особистість. Таке становище людини впливало на суспільство як цілісність.

Людина не може обмежитись матеріальним достатком. Щоб почуватися повноцінною, їй потрібен внутрішній стрижень, що становить душу людини, яка зберігає *національну пам'ять*. Як відомо, компартійний режим проводив політику московського імперіалізму, принижував і навіть убивав національну пам'ять інших народів. Щоб нейтралізувати негативний вплив імперсько-більшовицької політики, партійна номенклатура вже за Сталіна викинула зі своєї назви згадку про більшовиків, а відтак розкритикувала культ особи, з чим пов'язані масові репресії. Намагання реабілітувати практику культу особи за «керівництва» Брежнєва не дало бажаних результатів, набуло карикатурних форм. Спроби компартійного керівництва перебудувати політичну систему, усунути зовнішні перешкоди, зняти різні обмеження, забезпечити розвиток людини, позбавити монопольну партію керівного впливу призвели до розпаду самої імперії.

Звісно, про примусовий розвиток особистості не може бути мови, бо такі дії спрямовані проти неї. Окрім того, потрібно зважати, що примус – зовнішній, а розвиток вимагає внутрішніх імпульсів, цебто свободи волі, яка забезпечує вибір особи. Зв'язок свободи волі зі сенсом життя індивіда зумовлений тим, що він проявляється у трьох площинах: по-перше, сенс життя не виходить поза межі самої особи; по-друге, такий сенс життя обмежується вузьким колом інтересів, насамперед родинних; по-третє, сенс життя набуває суспільного характеру, розпочинаючи від громади.

Свобода волі неодмінно передбачає відповідальність індивіда, адже вона, з одного боку, охоплює реалізацію внутрішнього потенціалу людини, а з іншого, – здійснюється у певному соціальному середовищі, що висуває певні вимоги до неї. Недотримання їх має вплив на життєдіяльність індивіда і водночас на функціонування соціальної системи.

Людина ставить сама перед собою певні цілі: вони можуть бути перспективними, розрахованими на тривалий період, а також щоденними. Поряд зі свободою життя визначається *свобода розвитку*. Звісно, така свобода може стосуватися свободи в усіх сферах життєдіяльності або в окремих із них чи навіть у одній. Розвиток людини здійснюється не тільки за генетичною, а й за соціальною програмою. Якщо перша програма здійснюється в часовому й просторовому масштабі, то друга – забезпечується впливом на людину різних інститутів суспільства, починаючи від сім'ї. Проте процес виховання лише тоді дає ефект, коли воно сприймається як самовиховання, цебто внутрішньо. Інакше кажучи, свобода проявляється у задоволенні потреб індивіда, визначенні ним свого життєвого шляху, бо людина намагається сама творити своє життя. У цьому розумінні індивід приречений на свободу.

Людина пов'язана зі свободою пізнавально й праксеологічно. Її зв'язок із різними сферами дійсності має певні особливості. Задовільнивши свої потреби, індивід не може обійтися без пізнання довкілля, в якому він перебуває. Емпіричне знання поступово звільняє людство від залежності від природи. Становище змінюється під впливом промислових революцій, що призводять до боротьби з природою і з часом набувають планетарних масштабів, поставивши людство перед глобальною екологічною кризою. Як наслідок – постає питання організації господарського й антимілітарного життя націй на нових засадах.

Набула особливої гостроти проблема ставлення людини до природи, що вимагає нового не тільки емоційно-естетичного, а й етичного підходів. Така тема відтворена у світовій і українській літературі. З великою художньою силою передав свою любов до рідної природи Т. Шевченко в поемі «Княжна»:

*Село! І серце одпочине.
Село на нашій Україні –
Неначе писанка село,
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади; білють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколистії тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром.
Сам Бог витає над селом.*

Зв'язок емоційно-естетичного й етичного ставлення до природи відтворено в його поезії «Садок вишневий коло хати», з якої випливають особливості моральності українських хліборобів. Те саме стосується відомого вірша Павла Грабовського «Зелений гай, пахуче поле». Чималі етичний і естетичний заряд мають байки Леоніда Глібова.

Дослідники намагаються збагнути особливості людини в процесі суспільного розвитку. Деякі з них наголошують на книзі пророка Даниїла, в якій розповідається про чотири царства. Так започатковується філософія історії, що дає змогу зрозуміти сенс людського життя, яке ґрунтується на біологічних і психічних законах розвитку індивіда і стосується його внутрішньої природи. Спроби абсолютизувати історичний матеріалізм як науку про суспільний розвиток спростовано остаточно наприкінці двадцятого століття, коли зазнав краху експеримент, започаткований московськими більшовиками. Тоталітарний режим на засадах марксизму-ленінізму підтвердив свій антигуманний характер, що на початку двадцятого століття, ще до більшовицького перевороту, передбачив Іван Франко.

У людському житті свобода волі здійснюється через акти вільного вибору, що залежать від конкретних умов. Звісно, такий вибір детермінований, зумовлюється нашою природою; він впливає на хід подій, а відтак доля людини визначається ними, діє в цих умовах. Своїми вчинками людина намагається самореалізуватися, але водночас вона зударяється з відповідною реакцією інших людей, що прагнуть самовдосконалення.

При визначенні доленосних вчинків треба зважати на відповідність самосвідомості, особливостей причетних людей, конкретність умов, неспроможність передбачити констеляцію у цілості. Справа в тому, що внутрішній світ людини все-таки залишається таємницею не лише для інших людей, а й для неї самої, а це не дає змоги детермінувати перебіг подій у деталях. Безумовно, кожен акт вибору не лише внутрішній,

бо не може ігнорувати зовнішніх умов, конкретних суперечностей певних ситуацій. Зовнішні умови передбачають правильний вибір поведінки, шляху (чи шляхів), всебічне зваження фактів, прогнозування ймовірності досягнення мети. При виборі перевага надається тому варіанту поведінки суб'єкта, який передбачає найповніше досягнення мети при найменших зусиллях. Суб'єкт бере до уваги певний рівень поінформованості та впевненості.

Звісно, всіх обставин передбачити не можливо, тому на зміну плінності подій інколи приходять їхня драматичність. Важливе значення має сам механізм вибору, що залежить від сили емоцій, інформації та волі. Вольовий акт може не тільки збігатися з потребами, а й суперечити їм. Цьому акту передують процес мотивації його доцільності. Свобода волі означає непідпорядкованість впливу актуальної ситуації, відсутність примусу. Для цього треба певних знань ситуації, в якій людина діє.

При виборі поведінки людина визначає свою головну потребу в певних умовах. Дослідники розрізняють дві модифікації вибору – *альтруїзм* чи *егоїзм*. Як спосіб реалізації сенсу життя свобода волі виступає своєрідною потребою людини, на задоволення якої спрямовані пошуки й подолання суперечностей. Щоб суспільний розвиток відповідав природі людини, доконечна реалізація людських потреб у пізнанні, діяльності, інших сферах. Звісно, такий варіант не настає автоматично, навіть при створенні відповідних умов, адже він залежить від вольових зусиль людини, цебто вимагає відповідальності перед собою, іншими людьми, суспільством, що проявляється в різних формах.

Відповідальність людини перед собою передбачає дві площини, позаяк йдеться не лише про зовнішні перешкоди, а й про внутрішні перепони, властиві самому індивіду, його особливостям, щоб зберегти свою сутність, для чого доконечна сила й твердість характеру, яка значною мірою залежить від виховання.

Підсумовуючи, зазначимо, що як явище свобода волі під цим оглядом суперечлива не лише у свідомості й поведінці індивіда, а й у всій особистісній структурі, постаючи як єдність ідеалу та обов'язку, що виступають як форми втілення сенсу життя. За своїм змістом вони не відрізняються від свободи волі, лише виступають різними гранями цього сенсу. Їхня єдність полягає в тому, що вони з'єднують біологічне, соціальне й духовне в людині, її встановлюють зв'язок із суспільством і культурою. Проте така єдність не заперечує особливостей кожної з названих граней. Суб'єктивно вони представляють відмінність доконечності й свободи, що водночас виступають у єдності.

Ідеал людини треба аналізувати на основі двох категорій. Під оглядом конкретного змісту ідеал становить систему цінностей, що домінують у

певній людській спільності на якомусь періоді суспільного розвитку. Звісно, на кожному такому періоді ідеал набуває певної форми. До особистого самовдосконалення веде людину моральна ідея, єдність особистого й суспільного ідеалу.

Доцільно розрізнити поняття *великого фахівця* і *досконалої людини*. Приміром, знаменитий вчений винайшов зброю, що дає змогу перемогти ворога, знищуючи його бойову силу. Проте називати такого фахівця досконалою людиною недоречно, позаяк його винахід спрямований проти людини, її життя. У цьому – розуміння єдності сенсу індивідуального людського життя, його зв'язку з суспільною спільнотою (сім'єю, суспільством, нацією, людством). Однак зауважимо, що суть особистого сенсу життя в суспільному контексті може проявитися не відразу. Звісно, значення святих печерників проявилось лише через певний період, що підтверджують Антоній Печерський і Теодозій Печерський.

Марксизм ігнорує особистісне, підпорядковує його суспільному. Не виняток у ньому – морально-філософські проблеми особистості. Намагання прискорити суспільні перетворення революційним способом призвели до загрози самому існуванню людства, поставивши його перед небезпекою ядерної катастрофи. Після розпаду СРСР як світової імперії подібна загроза надходить від її рудименту – Російської Федерації, владу в якій захопила ударна сила колишньої більшовицької партії – система недемонтованої державної безпеки. При аналізі нинішніх викликів продуктивний підхід із позицій нашого національного **кордоцентризму**, заснованого на християнському світогляді українського народу.

Водночас вітчизняна філософська думка повинна остаточно відмежуватися від двох крайніх підходів, властивих російській філософії: йдеться про песимізм її представників, яскравим образом якого можна назвати Обломова, і нечаєвську вседозволеність, художньо втілену в образі Ноздрьова. Такі підходи властиві московському мисленню – їх підтвердила сімдесятирічна практика тоталітарного режиму в більшовицькій імперії, а також у постсоветській період.

Почуття немічності людини перед смертю може подолати лише релігійна віра в спасіння, що дає надію у нескінченне існування після земного життя. Як вже зазначалося, добро властиве людині від природи, але в ненормальних умовах воно придушується і перетворюється у зло. Добро – це абсолютна моральна цінність, що самоутверджується незалежно від зовнішніх (природних, історичних, суспільних) умов. Антиподом його виступає хибний погляд, який самозаперечує цінність людської особистості перед зовнішніми чинниками, насамперед антигуманними формами життя.

Моральний сенс людського життя зводиться до того, щоб служити добру як абсолютній цінності. У цьому стрижень української *філософії*

серця, яка заперечує релятивізм із трактуванням його відносного добра, що перетворює людське життя в безглуздя й жертву зовнішніх умов. Як аксіома моральної філософії сприймається нескінченність людської особистості, що несумісна з *крайнім індивідуалізмом* і *абсолютним колективізмом*, для якого на першому місці маса, коли формується «людиномаса», проаналізована ще в першій половині минулого століття іспанським філософом Х. Ортеґою-і-Гассетом. Позірний, вигаданий колективізм із його доктринерством фактично веде до заперечення морально-етичного гуманізму, що підтверджують авантюристи з роману Ф. Достоевського «Біси».

Людина – це насамперед моральна істота, що не може служити засобом для якихось цілей, бо її розвиток виступає як самоціль, а моральний сенс життя людини прирівнюється до її духовного, а також соціального самовдосконалення. Коли йдеться про спільну користь, то наголошується не на особистості, а на її діяльності, праці в інтересах суспільства для забезпечення гідного існування як особистості, так і спільноти. Такий підхід оцінюється як моральний максималізм. Деякі дослідники вважають його утопічним.

У такому контексті розглядається проблема тривалості людського життя на наукових і соціальних засадах в інтересах самої особи й суспільства. Позитивне розв'язання цього питання важливе не лише під оглядом збереження в інтересах суспільства досвідченої людської особистості з її досвідом життєвої мудрості. Біологічна тривалість людського життя порушує чимало нових наукових питань, пов'язаних із його сенсом у загальнофілософському плані. Цими питаннями цікавився відомий український вчений Ілля Мечников у «Етюдах про природу людини». Його «Етюди оптимізму» започаткували засади геронтології, хоч залишили поза увагою морально-філософські й гуманістичні аспекти проблеми. Вони порушили питання про примирення зі смертю, спричинивши критику російського письменника й мисленика Лева Толстого, який дотримувався інших релігійних і морально-філософських переконань. Як зазначає Мечников, вивчення природи важливе з наукового погляду тому, що дає змогу збагнути істинну мету нашого існування, справжнє значення культури й поступу людства, змінити основи моральності, подолати тодішній егоїзм, посилити міжлюдську солідарність, гармонізувати взаємини між людьми, наблизити людину до ідеалу, надати їй впевненості. Тоді настане ера довгожителів – *Homo longevus* і водночас нове ставлення до самого життя, адже виникне доконечність збільшити тривалість життя для повної реалізації людського потенціалу і необмеженого розвитку людини, іншого ставлення до смерті з поглядів науки, філософії, релігії, розуміння ідеалу в контексті людського життя.

Ідеал означає досконалість, якої повинна прагнути людина в земному житті, не сумніваючись у істинності поставленої мети. Звісно, на практиці така мета може бути хибна, що засвідчив комуністичний ідеал на філософських засадах марксизму-ленізму, позаяк бажане суперечило належному, постійно проявлялась колізія реальності встановленої нормативності. Отож, до ідеалу треба підходити з погляду як загальності (універсальності), так і повинності.

Прагнення до ідеального, досконалішого, зіставлення його з реальним, виявлення суперечності між ними властиве практично кожній людині. Людина переживає нездійсненність тих цілей, на досягнення яких вона орієнтувала своє життя. Зауважимо, що реальний прогрес історії складається з окремих завоювань, які були б неможливі, якби перед людиною не було перспективи, далекого ідеалу. Ідеал виступає як стимул історичного розвитку, позаяк суб'єкт неодмінно порівнює цей ідеал із дійсністю.

Суперечність накресленого ідеалу й суспільної дійсності особливо яскраво проявилася в період так званого «застою» в історії СРСР, що змусило компартійне керівництво проголосити перебудову, яка призвела до розпаду більшовицької імперії на окремі суверенні держави.

Невідповідність шляхетних ідей та ідеалів у передреволюційні періоди спотвореній дійсності може призвести до песимізму й зневіри в справедливості, у можливість їх здійснення, сприйматися як доказ їх практичного безсилля. Щоб здійснити такі ідеї та ідеали, доконечна відповідна сила, уявлення шляхів їх реалізації та відповідні засоби. З того часу ідеал виходить поза межі моральних вимог, стає переконанням у можливості його утвердження, дієвості. Ідеали мають функцію пов'язувати теперішнє з майбутнім, виступають своєрідним випереджувальним відсвітом, стимулюють шляхетні мрії, перспективне мислення і наполегливу діяльність.

На противагу усвідомленню ідеал і його здійснення розділяє певний період, що охоплює обґрунтування, боротьбу й творення. Спочатку ідеал може уявлятися, як зазначав І. Франко, «поза межами можливого», мрією кількох поколінь, але він надає їм внутрішнього переконання, націленості, спрямовує діяльність. Наш мисленик застерігав від прагнень «наглих перескоків» і водночас наголошував: «Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духовної, це не що інше, як поступенне, систематичне і ненастанне відсування, віддалення границь неможливого». Відтак він конкретизує таку тезу щодо української дійсності: «Що значить народне (національне. – О.Г.) відродження? Які сфери матеріального і духовного життя обіймає воно, а які повинні бути виключені від його впливу? Які цілі слід, а яких не слід ставити народному рухові?

Які ідеали лежать у межах можливого, а які вибігають поза ті межі? І чи слід приймати ті межі як щось дане і незмінне, чи, може, слід товкти об них руками або й головами і старатися відсунути їх усе далі й далі?».

Як наголошує І. Франко, без росту, розвитку, боротьби і конкуренції в сфері ідеалів настає китайський застій у суспільстві. Так він підходив до ідеалу національної самостійності, бо «тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто-таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки». У цьому контексті він критикує «виплоджений т[ак] зв[аним] матеріалістичним світоглядом фаталізм» за те, що такий погляд прирікає фактично на бездіяльність, вважаючи соціальні й політичні ідеали за результат виробничих («продукційних») відносин, бо «при помочі сього світогляду вся будучина відкрита перед тобою, мов на долоні».

Яскравий промінь ідеалу протилежно впливав на великі справи: він просвічував їм шлях до мети, але міг і засліплювати революціонерів, стимулюючи намагання штучно, вольовими способами скоротити історичну відстань між історичним ідеалом і його прискореним здійсненням. По-перше, фанатичні революціонери намагалися уподібнити до себе широкі маси населення, яке жило буденними інтересами, по-друге, вони забували, що суспільство ідейно неоднорідне, а по-третє, недооцінювали впливу зовнішніх сил, зацікавлених у знесенні сусідів. Цим зумовлені невдачі більшовицьких експериментів уже в перші роки після захоплення влади в Петрограді. Як наслідок – довелось скасувати «військовий комунізм» із його зрівнялівкою, розпочавши нову економічну політику. Химерно закінчилася спроба «розгорнутого будівництва комунізму» за двадцять років. «Реальний соціалізм» як нова «цивілізація» обернувся застоєм, а спроба перебудови суспільства логічно привела до розпаду СРСР як «кладовища поневолених народів».

На першому етапі боротьби нове суспільство уявляється як неодмінна антитеза теперішнього, його омріяна альтернатива вимальовується як ідеал. Так було, приміром, напередодні розпаду «імперії зла і брехні». Порівняння перших мітингів наприкінці вісімдесятих років минулого століття зі штучними «донецькими мітингами» в столиці вже початку нашого століття показали докорінну різницю між природністю і фарсом, інспірованим зацікавленими політичними силами. Привезені з Донецька учасники «мітингу» в Києві спекулювали на недоліках, спричинених тими самими олігархами, які оплачували поїздки мітингувальників до столиці. Окрім того, їм нав'язували уявний проект, протиставляючи його спотвореній опозиційними силами дійсності. Мета очевидна: розхи-

тати віру в правильність національного вибору на референдумі 1991 року, підтверженого всенародним здвигом під час Помаранчевої революції.

Утвердження національного ідеалу передбачає: по-перше, подолання колишніх нашарувань не лише в побуті, а й у свідомості населення; по-друге, розв'язання якісно нової суперечності між національним ідеалом і його реальним втіленням у дійсності. Така суперечність впливає з особливостей втілення національного ідеалу після звільнення від імперіалістичного поневолення, що передбачає поетапність реалізації. Складнощі стосуються насамперед економічних перетворень, позаяк поневолювач намагався штучно прив'язати національну економіку до імперської. Нема сумніву, що таке переформатування впливає на соціальне становище значної частини населення і водночас на його національну свідомість, змушує переглядати особистий сенс життя. У таких умовах зовнішні й внутрішні противники незалежності України намагаються «обґрунтувати» начебто нездійсненність самостійницького «проекту», спекулюють на недоліках нашого національного державотворення.

Із такого положення випливає специфіка виховної роботи, насамперед серед памолоді, яка шукає сенсу свого життя в нинішніх умовах. Їй властиве гострокритичне ставлення до недоліків, прагнення наблизити омріяний ідеал, прискорити його утвердження. Безумовно, така критика не зводиться лише до негативу, а повинна спрямовуватися на усунення наявних недоліків, удосконалення суспільних відносин, розв'язання нових завдань, що можуть бути ще складнішими. Отож, подібна критика має бути не споглядальною, а діяльною.

Нерідко критичне ставлення спричинено пережитками минулого *патерналізму*, коли людину трактували як об'єкт, відучуючи її від активної діяльності, в ліпшому разі зводили до імітації «бурхливої» діяльності в дозволеніх межах. Докорінна перебудова суспільних відносин вимагає чіткого з'ясування взаємозв'язку кінцевих ідеалів і конкретних завдань на нинішньому етапі національного державотворення.

У нашому суспільстві не подолана історична інерція, залишилися рудименти минулого, особливо серед тієї частини громадян, які виростили в умовах московсько-більшовицького імперіалізму і звикли до державного патерналізму. Вони не лише зберігаються серед певної частини населення, що не спроможні пристосуватися до нових умов, а можуть навіть активізуватися як рецидиви. У цьому одне з джерел нинішніх подій на Донбасі разом із прямою московською інтервенцією і довоєнною монополією ворожих засобів дезінформації.

Водночас потрібно звернути увагу на те, що після розсунення «залізної куртини» наше населення має змогу ознайомитися з життям в

умовах «суспільства масового споживання» і порівняти його із рівнем життя у суспільстві перехідного періоду, який, звісно, не може задовольняти. У розвинених країнах на перший план виходять вимоги поліпшення якості життя, морально-політичні чинники, зокрема удосконалення участі працівників у безпосередньому управлінні виробництвом, демократизація системи освіти, гуманізація системи міжлюдських взаємин.

На противагу «плебейсько-пролетарському аскетизму», принципу спартанської рівності нашу людність почав поглинати «культ речей», що виріс на іншому духовному й соціально-політичному ґрунті, а в нас протистоїть не тільки патріотичній ідеології, а й моралі цивілізованого суспільства. Зважаймо, що тут йдеться про зовнішню, показну сторону західної (окцидентальної, євроатлантичної) цивілізації. Нерідко такі особливості не сумісні з традиційним способом життя нашої людності. Проте зростання матеріального багатства не може гіпертрофуватися, протиставлятися підвищенню культурних, духовних потреб. Інакше абсолютизується споживацька психологія, посилюється прагнення до бездумного матеріального накопичення, перекручується суть особистого сенсу життя, суть солідаристичного капіталізму, який для наших умов обґрунтував Юрій Липа. Така хибна психологія призвела до створення в нашій країні олігархічної системи, при якій життя абсолютної більшості населення зведене до рівня жалюгідного існування. Своєю чергою надмірне матеріальне забезпечення веде до деформації особи, відчуження від справжніх цінностей життя, посилює егоїстичні інтереси, суперечить належному формуванню всебічного розвитку людини, зокрема так званих мажорів, гармонізації розумних потреб відповідно до вимог науки, притлумляє почуття духовної перспективи. Як наслідок – припиняється трудова орієнтація, зокрема роль творчої праці, без чого не може бути мови про особистий сенс життя, а саме матеріальне задоволення потреб людини має однобічний характер, не сприяє інтенсивному розвитку її здібностей.

Якщо йдеться про ідеал як прояв сенсу життя, то треба мати на увазі, що він стосується не логічної, а психологічної та соціально-політичної сфери. Як абсолютна істина, він утверджує незмінне, але аж ніяк не застигле, позаяк сам ідеал розвивається, тому повинен змінюватися змістовно, набувати нових рис, а це засвідчує його зв'язок із відносною істиною, що підтверджує, зокрема, проблема батьків і дітей, зміни поколінь і навіть криза розвитку самого індивіда.

У межах нації ідеалам властива спадковість попри те, що перехід від одного історичного періоду до іншого може мати революційний характер. Звісно, йдеться про відмінності в деталях, чого можуть не помічати

представники різних поколінь, хоч тут простежується особистісна еволюція і водночас забезпечення єдності абсолютної та відносної істини. Суть у тому, що засвоєння ідеалу здійснюється не лише на теоретичному, а й на емоційно-когнітивному й емоційно-естетичному рівнях. Ідеали не зводяться до певного інформаційного змісту – вони спрямовують поведінку людини, її діяльність не тільки в безпосередньому людському середовищі, а й у суспільстві.

У широкому значенні ідеал – це єдність істини і краси, що вимагає естетичного виховання. Розвиток ідеалу означає поєднання трьох чинників – життєвого досвіду, ідейно-світоглядного вдосконалення й естетичного поступу. Нехтування естетичним вихованням має згубні наслідки, позаяк призводить до емоційної тупості, неадекватного несприйняття не лише інших людей, а й себе як людини.

Революційні періоди породжують об'єктивну потребу великих людей і віри в людину, шляхетні людські ідеали, їх втілення в нових гуманістичних формах. За останні десятиліття наша людність пережила три духовні революції – Революцію на граніті, Помаранчеву революцію і Революцію Гідності, що позначили шлях від здобуття незалежності через утвердження національної гідності до повернення України в родину цивілізованих європейських націй.

Ідейно-світоглядні, морально-етичні й естетичні норми в революційні періоди персоніфікуються, набувають суб'єктивно-особистісного забарвлення. Емоційно-вольові компоненти психології людини залежать від впливу ідей, що можуть бути як істинними, так і хибними, виступаючи в формі наукових понять і художніх образів. Вони стають принципами і визначають морально-емоційне ставлення людини до подій життя, зокрема взаємодії з іншими людьми, відтворюючи теоретичну істинність, художню правду й морально-емоційне ставлення до дійсності.

Тут не обійтися без правди історії, відновлення якої служить запорукою утвердження національного ідеалу. Такий ідеал охоплює насамперед патріотичний героїзм, альтруїстичну солідарність і фахову творчість. Патріотичний героїзм неодмінно передбачає активність, перевагу обов'язку перед нацією аж до самопожертви перед особистими інтересами. У цьому полягає імперативність ідеалу, пов'язаного з особистим сенсом життя. Намагання протиставити такий патріотизм націоналізму безпідставне, адже патріотизм неодмінно стосується певної нації. Недоречно протиставляти йому так званий інтернаціоналізм, який на практиці перетворюється в своєрідний плебейський імперіалізм панівної нації при зневазі національних традицій інших народів. Саме на цьому ґрунтувалися советський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм, що призвів до військових зіткнень між двома найбільшими «соціалістичними імперіями» – СРСР і КНР.

Альтруїстична солідарність як імператив поведінки людини в спільноті вимагає пожертви в ім'я вищих інтересів, якими слід вважати інтереси нації, протистоїть ситуативно-конформістському стилю на основі конформістсько-егоїстичних інтересів і протидіє прояву кращих якостей людини. При альтруїстичній солідарності потрібно зважати на вимоги моралі, норми права, орієнтуватися на фахову творчість, цебто не обмежуватися сумлінною працею, а проявляти високу фаховість, творчий підхід і належну культуру поведінки. Вона передбачає внутрішню зацікавленість людини, що забезпечує вияв особистості, її істинної природи й водночас істинної свободи.

Як аспект сенсу життя людини обов'язок фактично відтворює суперечливу єдність свободи й відповідальності. Він втілює важливий принцип внутрішнього світу особистості, а психологічно сприймається як феномен у системі певних емоційних переживань. При невиконанні свого обов'язку людина відчуває провину, нервово-психічний розлад, що може спричинити певну недугу. Зміст обов'язку вкорінюється у структурі особистості, а його сила визначає стійкість поведінки, твердість характеру і виконавську послідовність, що засвідчує моральність людини.

Логічний зміст обов'язку засвідчує його внутрішню суперечливість, непросту єдність справедливості й покликання. Необхідно зазначити, що покликання охоплює веління обов'язку, що висловлюють специфіку особистості, її місце в житті. На противагу такому трактуванню справедливості пов'язана з нашою спільністю, єдністю людей певної спільноти. Зміни покликання в процесі історичного розвитку зумовлені докорінними перетвореннями в системі світогляду. Звісно, в теологічному значенні покликання людини трактувалося як реалізація трансцендентної волі, призначення людини в земному житті, цебто як її воля. Таке трактування було основним у кальвінізмі. Відтак подібну традицію сприйняла німецька трансцендентально-критична філософія на межі XVIII–XIX століть.

Покликання конкретизує сенс життя, розгортає його в часі, поєднуючи три виміри: по-перше, людина, безумовно, *вірить* у своє земне призначення навіть тоді, коли вважає себе безбожником; по-друге, на основі цього призначення вона *ставить* перед своїм життям певну мету; по-третє, *зіставляє* таку мету з тенденціями свого часу, інтересами своєї національної спільноти, певної соціальної верстви тощо. Покликання відтворює свободу людини, позаяк вона сама визначає свої дії, за які несе відповідальність на основі єдності внутрішнього й зовнішнього; інакше настає дисгармонія, суперечність людини самої собі, що неначе перебуває в оберненому становищі.

Покликання людини слід характеризувати як її суб'єктивне долучення до історичного процесу, що відтворює їх зв'язок і світоглядне

трактування своїх дій у контексті долі. Людина відчуває єдність з оточенням, коли намагається діяти.

Соціальний статус людини становить об'єктивну основу реалізації покликання і водночас її суб'єктивну інтерпретацію. Проте зв'язок між таким статусом і покликанням взаємний, адже залежність між ними ґрунтується на правах і обов'язках, що зумовлені соціальним статусом, і розумінням повинності на основі покликання людини.

Обов'язок існує як почуття справедливості у свідомості індивіда перед собою і перед іншими. Концепції ідеального майбутнього нерідко за основу справедливості визнають рівність. Приміром, для комуністів така рівність втілена в принципі розподілу «за потребами», а для соціалістів розподіл «за кількістю і якістю праці» розв'язує суперечність між індивідом та суспільством. В умовах приватновласницького суспільства розподіл залежить також від власності, принаймні, частки її.

Звісно, справедливість і поняття обов'язку охоплює політичні, правові й моральні аспекти. Здійснення на практиці засад політичної та правової справедливості передбачає високий рівень політичної культури, без якої не може бути мови про суспільно-політичну активність, що вимагає, з одного боку, належного політичного, правового й морального виховання, а з іншого, відповідних політичних і суспільних умов.

Обов'язок передбачає також моральну справедливість, оскільки зовнішній акт поведінки виступає в єдності з його мотивацією, чого нема в економічних, політичних і правових відносинах, де на перше місце виходить повинність, навіть без почуття самого обов'язку. Мотивація моральної поведінки адекватна не лише змісту акта, а й зовнішньому відтворенню його.

Реально поведінка особистості виступає як єдина, тому всі відносини набувають морального забарвлення, цебто мають моральну мотивацію. Релігійні люди, як правило, керуються в житті відповідним евангельським моральним категоричним імперативом, що передбачає присутність Бога як Найвищого Судді при всіх діях людини. Для світської людини моральність поведінки зводиться до дотримання вимоги кантівського морального категоричного імперативу незалежно від того, чи вона знає про нього. Предметом морального розгляду виступає сама людина, керуючись відповідною самооцінкою. Звісно, обов'язок для різних людей має свої особливості, залежить не лише від соціального статусу, а й від покликання.

У актах вибору людини її особистісний сенс життя здійснюється в ідеалах і обов'язках. Його внутрішньою основою є вітальна структура як сукупність основних життєвих функцій, що відтворюють фундаментальні потреби людини. Найчастіше йдеться про протиборство загально-

вітальних і антропологічних функцій. До останніх належать потреби пізнання, діяльності й соціальної активності в альтруїстичному чи егоїстичному варіанті, від чого залежить характер колізій. Індивід здійснює завжди такий вибір однотипно, що засвідчує домінування в ньому одних функцій над іншими, а також його особливості, хоч дії виступають як акт творчості й акт свободи. Звідси – добровільна жертвовність людини без зовнішнього примусу.

Протилежністю саможертвовності виступає прагнення самозбереження, що межує з ганьбою і навіть зрадою як прямим злочином. Такі дії зумовлені тим, що вітальна структура людини охоплює потреби різного життєвого спрямування, чим людина відрізняється від інших живих істот. Причина в тому, що людина не просто осмислює свою смерть, а прагне безсмертя, яке може втілюватися в різних формах, намагання побачити себе в новому житті, чому особливо сприяє релігія, яка передбачає інше життя людини після її смерті.

Смерть людини неминуча, адже нею закінчується земне життя. Ще в античні часи з розумінням смерті пов'язували почуття свободи людини, правильність життя, а не тільки його тривалість. Християнство протиставило трагедії смерті людини безсмертя її душі, перехід до нового життя «з часу до вічності», чим зумовлювалася релігійна свідомість, визначалися моральні уявлення і морально-гуманістична поведінка вірян.

Віра в безсмертя людини зумовлюється її природою. Для живої людини померлий надалі існує духовно, у спогадах, у серці. Роздуми про смерть змушують людину цінувати час, не витратити його на нікчемні справи, пам'ятати про сенс життя, подолати лінивість, не допускати підлості, перемогти невігластво.

Проблема смерті й безсмертя відтворює суперечність між людиною і людством, особистістю як представником певного покоління і нацією як єдністю мертвих, живих і ненароджених, що надає людині оптимізму. Проте в індивідуальній смерті проявляється трагізм, бо земне життя асоціюється з духовною радістю, хоч у ньому могло бути чимало страждань. Проте зважаймо, що вмирає індивід, а персона не вмирає, позаяк залишається у своїх ділах, про що писав Т. Шевченко, живе в пам'яті нащадків.

Звісно, для близьких втрата людини сприймається болісно. Тут беруть гору не наукові позиції, а емоційно-моральні переживання. Окрім цього, між переживанням *своєї* смерті й смерті *іншого* також існує суттєва різниця. Сучасна філософія у проблемах життя і смерті визнає особливу роль гуманістичних чинників. Такі проблеми загострилися в нинішній Україні, молодь якої вмирає на полі брані в боротьбі проти московських загарбників.

Людина переходить від життя до смерті біологічно й морально. Роздумуючи над проблемами смерті й безсмертя, сучасна людина надихається образами й спирається на поняття, що виникли під впливом геронтології, ювенології та досягнень науково-технічної революції. Таке захоплення зумовлене тим, що людина знаходить у них часткове задоволення, яке пов'язує життя з нескінченністю та керує її вчинками, при усвідомленні того, що про остаточну відповідь не може бути мови.

Біологічна смерть людини пов'язана з її моральним, духовним безсмертям. Страх перед смертю охоплює того, хто думає, що він не умре, не бачить сенсу своєї смерті не лише для себе, а й для інших. Хоч людина покинула цей світ, вона й надалі впливає на людей навіть сильніше, ніж при житті, і цей вплив може з часом зростати. Переконалим свідченням такого впливу є творчість і образ Тараса Шевченка. Польський письменник Єжи Єнджеєвич писав, що українським патріотам у чорну ніч, яка запанувала в царській імперії, світила «і вказувала дорогу в майбутнє поезія Тараса Шевченка». Проаналізувавши вплив великого поета на націю, Іван Дзюба зазначав: «Шевченко — це не тільки те, що вивчають, а й те, чим живуть. У чому черпають сили і надії. У глибини майбутнього слав Шевченко свої непохитні заповіді синам рідної землі. Він говорив до мертвих духом, які ще мали пробудитися, і до живих, і до ще не народжених, і в Україні, в світах, — у кого ще є таке звертання до всього народу як до вічної категорії — і таке грандіозне розуміння народу як сукупності поколінь, і духу, і діянь — поза обмеженнями в часі та просторі?!».

Упродовж життя людина може вдосконалюватися і служити світові, працювати для блага ближніх, цебто жити не лише для себе, а й для родини, нації, людства. Вітчизняний учений Володимир Вернадський писав, що після смерті людина перестає існувати, а потім роз'яснював: «Не знаю, чи страшне таке відчуття, воно більше дивне, і смерть здається страшна тільки тоді, коли пристосовуєш бездіяльність і припинення до нинішньої живої особистості, для неї смерть здається чимось страшним, але позаяк після смерті її не буде, то і страх перед смертю для неї існувати не має...».

Нині проблема життя, смерті, безсмертя доповнена новими уявленнями, які виходять поза межі традиційних, що зумовлено досягненнями сучасної реаніματοлогії: вона вивчає повернення до життя людей, які перебували у стані клінічної смерті. Важливе практичне значення має проблема «права на смерть», що протистоїть праву людини на життя, яке утверджене на конституційному рівні. Сучасна медицина трактує питання про життя чи смерть як питання вибору не тільки самої людини, а й інших осіб. Отож, право на життя виступає водночас і обов'язком

не лише людини, а й суспільства. По-новому стоять проблеми *евтаназії*, тобто безболісної смерті приреченої людини, й штучного продовження життя тяжкохворого.

Проблема евтаназії набуває актуальності для фахівців різних наук (медицини, правознавства, філософії, етики). Суть у тому, що можливість її узаконення вимагає чіткого обґрунтування залежно відумов. На перше місце виходить свобода вибору самої людини, але наслідки такого вибору не можуть завдавати шкоди іншим. Однак, потрібно зважати на досягнення сучасної медицини, на чому наголошують патерналісти. Вони акцентують на цінності, а релігійні філософи – на святості людського життя. Нема сумніву, що причина евтаназії може бути безпідставна, коли члени родини зацікавлені в прискоренні смерті родича. Окрім того, діагноз лікаря може бути помилковий або суперечити новим досягненням медицини.

Зазначимо, що в медицині відома «пасивна» евтаназія, пов'язана з відімкненням апаратів штучної підтримки життя. У цьому контексті доконечно розв'язати конкретне практичне питання про момент смерті людини. Одні вчені вважають ним припинення діяльності кори головного мозку, а інші – припинення діяльності серця. Проте останнім часом проблему життя і смерті пов'язують з можливістю перещеплення людських органів, що життєво важливі для людини. Звісно, при такій операції необхідно зважати на права донора, щоб лікар не міг зловживати так званим «потенційним донорством».

Цінність людського життя ставить відповідальні завдання перед лікарем, що не має права позбавляти уваги навіть безнадійно хворих людей, проявляти до них душевну черствість, яка спричиняє душевні муки не лише хворому, а й родині, які вимагають належної адаптації до наближення смерті, переживають страх перед нею. Така поведінка стосується насамперед тих лікарів, які стоять на атеїстичних позиціях.

У ставленні до смерті проявляється вплив знання і незнання людини про неї. Смерть – найзагадковіше явище в житті людини: кожен знає, що помре, але не знає ні часу смерті, ні того, що чекає його після неї. Найчастіше смерть уявляється як зупинка серця і перехід людини до вічного спокою. Між життям і смертю проявляється особистісна суть життя. Людина не спроможна пригальмувати своє життя, хоч у силі припинити його актом суїциду.

Смерть очевидна: вона не залежить від віку, соціального походження і статусу, національної приналежності й світогляду. Викинувши смерть зі своїх думок, людина не викине її зі свого існування, хоч навіть таке «подолання» смерті не можливе. Усвідомлення про смерть переслідує людину упродовж віку. Деякі люди готуються до неї заздалегідь, будучи собі гробниці чи купуючи місце на цвинтарі.

Феномен умирання досліджував американський медик Раймонд Муді в праці «Життя після життя» (1976 р.). Дослідник зазначив ускладненість дослідження цієї проблеми з двох причин, позаяк одні ставляться до неї з позиції заборони, а інші – не знаходять для її з'ясування адекватних слів. Як правило, люди порівнюють смерть зі сном. Така традиція походить ще від давніх греків. На філософському рівні її пояснював Платон. Тоді ж зародилася традиція, за якою смерть трактують як перехід душі чи розуму в іншу площину.

Попри різні відмінності смерті вона, як твердять врятовані після клінічної смерті, має спільні риси, які описує Р. Муді. Насамперед відчувається шум або дзвін і людина опиняється поза власним тілом, потрапляє в темний тунель. Спочатку вона відчуває емоційне піднесення у новому «тілі» і присутність інших людей, духів померлих родичів і друзів, що дарують неначе світло. Від них виходить невербальне прохання, щоб людина оцінила пережите, спостерігаючи картини свого минулого на землі. Мандрівку людини в новому існуванні зупиняє бар'єр, що наперекір її прагненням змушує з'єднатися зі своїм колишнім тілом і повернутися до попереднього життя. Вийшовши зі стану клінічної смерті, людина розповідає про свої дивовижні пригоди, яких не можуть сприйняти слухачі. Проте пережите в поцейбічному світі залишає слід на подальшому житті людини.

Опитані Р. Муді люди, що пережили клінічну смерть, розповідають однаково про «перебування» у поцейбічному світі. У цьому нема нічого дивного, адже дослідник мав справу з людьми, що дотримуються християнських вірувань. Церква навчає людину, як їй поводитися, щоб підготуватися до загробного життя.

При вивченні питання смерті філософія наголошує на її різних аспектах. Насамперед звертається увага на емоціях як провідниках людських почуттів. Позитивні емоції дають змогу подолати почуття страху перед смертю. Опинившись у межовій ситуації, людина намагається переоцінити своє життя, зрозуміти його сенс і мету, порівняти їх із реальними досягненнями. Перед обличчям смерті людина творить уявлення про її суть як виклик людському існуванню.

Ігнорування питань, пов'язаних зі смертю, чи заперечення їх нагадує позицію страуса. Ці питання стосуються всіх наук – і філософія не може бути винятком, а навпаки, без намагання з'ясувати проблему смерті жодна філософська система не має підстав претендувати на завершеність. Інші науки, зокрема біологія чи геронтологія, намагаються допомогти людині продовжити своє життя не лише в біологічному розумінні, а й надати йому належного морального сенсу.

Зрозуміти феномен смерті людина зможе тоді, коли матиме достатнє пояснення самого життя в різних аспектах. *Йдеться про розуміння сво-*

боди, сенсу й мети людського життя, психології людини, доконечності етики, місця своєї національної спільноти у світовому контексті. Усвідомлення смертності людини як факту ставить відповідні завдання перед нею щодо проведення власного життя відповідно до Божих заповідей, щоб належно приготуватися до переходу в поцейбічний світ. Водночас людина повинна сформувавши чітке ставлення до суїциду в різних аспектах (релігійному, етичному, соціальному тощо).

Тільки збагнувши власні емоції та емоції інших людей, можна жити повноцінним духовним життям, підійти до розуміння смерті, що не може бути переможена на наукових засадах. Почасти смерть пов'язують із негативними емоціями і нещасними випадками. Похоронний обряд дає змогу родині подолати негативні емоції, на що спрямоване прощальне слово священника, адже він роз'яснює смерть як неминучість і перехід у поцейбічний світ. Проте в різних народів обряд похорону трактують неоднаково. Навіть у одного народу упродовж століть ставлення до такого обряду може змінюватися. Лише згадати похоронні обряди наших предків у дохристиянський період. Зрештою, серед різних частин одного народу такі обряди також можуть відрізнятися.

Релігійна віра, зокрема християнство, дає морально-етичну опору перед смертю. Атеїсти не мають такої опори, чого не спроможні компенсувати раціональними чинниками, тому доводиться орієнтуватися на мужній підхід до сприйняття смерті. Аналогічне ставлення до смерті *іншого*. Як підтверджує практика, у такому розумінні атеїзм у боротьбі з релігією далекий від засад гуманізму. На цьому тлі вирізняються пишні похорони «видатних особистостей», яких нерідко починали критикувати вже наступного дня. Намагання запровадити штучні обряди на комуністичних засадах на практиці не дали позитивних результатів, бо вони відкидали духовне воскресіння, моральне очищення й покаєння живих перед покійником.

Нині вчені порушують питання про те, щоб біологія як наука про життя виходила на з'ясування проблем смерті, що вимагає використання досягнень сучасної реаніматології в поверненні до життя людей, які перебували в стані клінічної смерті. Потрібно зважати, що право на життя органічно пов'язане з обов'язком не лише самої людини, а й держави і суспільства, адже таке положення затверджено навіть на конституційному рівні.

Людина не може жити без ідеалу, який поєднує її життя, смерть і безсмертя, скінченне й нескінченне, що знаходить своє завершення в духовності людства, насамперед своєї національної спільноти, наближенні ідеальних цілей. Атеїсти бачать безсмертя людства в безсмерті розуму й гуманності людини, підкреслюючи глобальне значення, від-

повідальність за збереження життя на планеті й досягнень людського розуму, що стоять перед загрозою знищення.

У світовій культурі людське безсмертя трактували по-різному. Буддисти й індуїсти прирівнювали його до переселення душ чи перевтілення їх у інші істоти. Християнство наголошує, що земне життя не припиняє існування людини, душа якої переходить у інший світ. У наш час американський філософ Корліс Ламонт розрізняв такі види *безсмертя*: *ідеальне, матеріальне, історичне, біологічне, соціальне*. *Ідеальне* безсмертя, обґрунтоване Платоном, у християнстві ототожнюється з вічністю людської душі. *Матеріальне*, або *хімічне*, безсмертя зводиться до вічності природи, що поглинає людське тіло. З трактуванням безперервності історичного процесу пов'язане *історичне* безсмертя. *Біологічне (плазматичне)* безсмертя – це продовження життя людини в її нащадках. У *соціальному* безсмерті розуміють вплив залишеної спадщини людини на майбутні покоління. Деякі філософи заговорили про *космічне* безсмертя, суть якого вбачають у безсмерті людського розуму й гуманізму на основі антропокосмізму. Щоправда, деякі сучасні космологи допускають можливість загибелі Всесіту через згоряння чи замерзання. Проте навіть у таких умовах життя може адаптуватися до іншого середовища.

Людину прирівнюють до нескінченного Всесіту, на що спрямовані морально-філософські пошуки сенсу життя, смерті й безсмертя людини, відповідей на вічні питання людського існування. Нині доконечне поєднання історії зі сучасністю, минулого з теперішнім, щоб дослідити нові проблеми з позицій гуманізму в глобальних масштабах.

Після трагічних наслідків Другої світової війни й загрози нової війни з використанням ядерної зброї мисленики заговорили про втрату людиною не лише своєї самоцінності, а й сенсу існування, що засвідчує криза гуманістичної культури. Людство опинилося перед новими випробами, а це вимагає обґрунтування нового гуманізму, чому протидіє надмірна раціоналізація суспільного буття, намагання витіснити традиційні норми поведінки, звиродніння внутрішнього світу індивіда. Звідси – доконечність нового ренесансу людини й утвердження нового гуманізму перед загрозою існування людства.

Проблема смерті й безсмертя – вічна в історії людської культури. Суть у тому, що суб'єктивно кожна людина прагне безсмертя, але, досягнувши певного віку, розуміє свою смертність як факт, якого не вдасться оминати. Така суперечність пронизує людське життя, ставлення до нього як цінності й з'ясування особистісного сенсу. Для цього вже в давнину створювалися відповідні концепції цінності життя як ядра *духовної культури*.

З утвердженням християнства пов'язана концепція безсмертя, що ґрунтується на безсмерті душі, її поцейбічному існуванні після земного життя людини. Відповідно християнський категоричний моральний імператив визначає вимоги до самої людини, яка завше повинна відчувати присутність Бога. Водночас християнство дає змогу досягнути людську природу, зв'язок душі й тіла. Отож, християнська концепція безсмертя набуває чіткої послідовності: вона дає обґрунтоване *розуміння* безсмертя; встановлює *взаємозв'язок* душі й тіла людини; визначає *особливості* поведінки вірянина; встановлює відповідні форми *каяття* за допущені гріхи. Інакше кажучи, **перспективи безсмертя невіддільні від моральності земного життя людини.**

Християнство передбачає індивідуальне безсмертя, але не як збереження тілесного існування, а у формі звільненої від тілесної оболонки людської душі. Без віри в Бога і безсмертя моральність людини втрачає будь-який сенс, що підтвердила сімдесятирічна історія більшовицького тоталітарного режиму на наших землях. Намагання його adeptів звинуватити християнську концепцію безсмертя в егоїзмі безпідставні, адже в ній поведінка людини підпорядкована не особистим інтересам, а виконанню Божих заповідей, цебто має трансцендентальний характер.

Спроби протиставити християнському вченню про безсмертя якісь альтернативи на засадах атеїзму марні. Зрештою, безбожники опиняються перед двома варіантами поведінки: *тваринним страхом* перед смертю, що веде до оправдання заради життя навіть зради, або *фаталістичним спокоєм*, що має наслідком безвідповідальність перед совістю й байдуже ставлення до інших людей і вимог моралі. Не має жодного сенсу прислів'я, що панує серед москалів: «На миру и смерть красна», бо воно стосується не змісту, не відповідальності людини, а лише олюдненого докільля, що дає підстави оправдати будь-який злочин перед обличчям смерті.

Утопізм атеїстичних концепцій безсмертя очевидний. Зрештою, такий підхід передбачає масовий егоїзм, що не має нічого спільного з альтруїзмом. Насправді він суперечить самим засадам матеріалістичної філософії як підґрунтя подібних концепцій. Звісно, говорити про його оптимізм безпідставно. Намагання втілити такий оптимізм на атеїстичних ідеалах французького просвітництва й московського безбожництва зазнали краху. На зміну їм приходять *ідеалістичні революції*, що дають послідовні, хоч уповільнені результати.

Жодна з атеїстичних концепцій безсмертя не може конкурувати з християнською концепцією вічності людської душі. Такі концепції не спроможні надихнути людину на моральні подвиги, додати їй оптимізм-

му. Як підтвердило майже сорокарічне намагання утвердити моральний кодекс будівника комунізму, атеїзм не сприяє моральності людини в суспільстві, що не може не бути тоталітарним. На протиположності таким концепціям українські повстанці, надхненні ідеалізмом, показали зразки відданості своєму народові. Аналогічно діють нинішні захисники України проти московської агресії. Попри претензії антихристиянської більшовицької (компартійної) концепції безсмертя, вона не надихнула населення на захист штучно створеної імперії.

Науково-популярне видання

ГРИНІВ Олег

**ФІЛОСОФІЯ
НАЦІОНАЛЬНОГО
ООНВЛЕННЯ**

Відповідальний за випуск – *А. Трач*
Комп'ютерне верстання – *О. Іванків*

Підписано до друку 28.10.2019 р.
Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookCTT. Офсетний друк.
Умов.-друк. арк. 27,4. Обл.-вид. арк. 23,2.
Замовлення № 28/10.

Виготівник і видавець – ТзОВ “Тріада плюс”
79016, м. Львів, вул. Братів Міхновських, 9
тел. (032) 243-17-49
e-mail: triadaplus@hotmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №2712 від 07.12.2006 р.